

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากัญแล้งโดยชุมชน
ในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

เสนอ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โดย

เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่าง

คำนำ

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน: การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง ซึ่งการวิจัยนี้ชาวบ้านได้มีบทบาทเป็นนักวิจัยชุมชน ซึ่งมีเป้าหมายร่วมเพื่อการแก้ไขปัญหาที่ตรงต่อความต้องการที่ตนเองประสบอยู่ สำหรับพื้นที่แม่วางตอนล่างการทำงานวิจัยในครั้งนี้ มีคำถามเป็นโจทย์ในพื้นที่แล้วว่า “น้ำหายไปไหน” หายไปเพราะอะไร ฉะนั้นการวิจัยเชิงปฏิบัติการในครั้งนี้จะมาหาคำตอบ ว่าเมื่อเกิดภาวะอย่างนี้ อะไรเป็นปัจจัยเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ชุมชนมีการปรับตัวอย่างไร และชุมชนมีการจัดการกันอย่างไร ไปในทิศทางไหนได้บ้าง ศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชน ศึกษาถึงสาเหตุ ชุมชนต้องเป็นคนบอก ต้องรู้ว่าเกิดอะไรขึ้นบ้าง การศึกษาในครั้งนี้ จะมาศึกษาว่าที่แม่วางตอนล่างเกิดอะไรขึ้น ชุมชนจัดการแก้ไขปัญหาอย่างไร หาแนวทางในการแก้ไข และถ้ามีจังหวะก้าวในการทำงานต่อไปจะทำอะไรอย่างไรต่อไป

ทีมวิจัยชุมชน

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

สารบัญ

คำนำ	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	
บทคัดย่อภาษาไทย/อังกฤษ	
สารบัญภาพ	ก
สารบัญตาราง	ข
สารบัญแผนผัง	ค

บทที่ 1 บทนำ

- ความสำคัญและที่มาของปัญหา	1
- โจทย์วิจัย	2
- วัตถุประสงค์	2
- ประเด็นการศึกษา	2
- พื้นที่เป้าหมาย	3
- ระยะเวลาการดำเนินงาน	3
- แผนที่ พื้นที่วิจัยหลัก	4
- แผนการดำเนินงาน	5
- โครงสร้างการทำงาน	8
- ผลที่คาดว่าจะได้รับ	8
- กระบวนการ/วิธีการศึกษาวิจัย	9
- การดำเนินงาน	11
- ประเด็นฝากไว้ในพื้นที่	23
- ผลการดำเนินงาน	26
- ปัญหาและอุปสรรค	26
- การแก้ไขและคลี่คลายปัญหา	26
- ข้อค้นพบในการทำงานพื้นที่	27
- ชุมชนได้เรียนรู้อะไรจากงานวิจัย	27
- ทีมวิจัยชุมชนได้เรียนรู้อะไรจากงานวิจัย	28
- การเรียนรู้จากการทำงาน	30

บทที่ 2 ประวัติศาสตร์และวิถีคนลุ่มน้ำแม่วาง

2.1 ระบบนิเวศลุ่มน้ำแม่วาง	36
2.2 ประวัติศาสตร์และพัฒนาการตั้งถิ่นฐานชุมชน	39

2.3	วิธีชุมชนลุ่มน้ำวาง	43
2.4	ความรู้	44
2.4.1	ความรู้เรื่องด้านการจัดการน้ำ	44
2.4.2	ความรู้เรื่องการจัดการที่ดิน	47
2.4.3	ความรู้ในการจัดการองค์กร	48
2.5	ระบบสิทธิการจัดการน้ำชุมชนลุ่มน้ำวาง	49
บทที่ 3	การเปลี่ยนแปลงของกลุ่มน้ำแม่วาง	51
3.1	รัฐและทุน การเมืองการปกครองและอำนาจ	51
3.1.1	รัฐไทย	51
3.1.2	กลุ่มทุน	58
3.2	การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตและการเข้ามาของรัฐและทุน	58
3.2.1	ฐานเศรษฐกิจ การค้า	58
3.2.2	เกษตรพันธะสัญญา	62
3.3	สรุปผลที่เกิดขึ้น	67
บทที่ 4	การจัดการน้ำและการจัดการเหมืองฝาย	68
4.1	การจัดการน้ำของกลุ่มน้ำแม่วาง	68
4.2	การจัดการเหมืองฝาย	80
4.3	การปรับตัวในการใช้น้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง	89
4.4	สรุป	92
บทที่ 5	ความขัดแย้งและการจัดการความขัดแย้ง	93
5.1	สถานการณ์ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น	93
5.2	การคลี่คลายและการจัดการความขัดแย้ง	94
5.2.1	กลไกในการจัดการจัดการความขัดแย้งโดยผ่านศักยภาพของผู้นำ	94
5.2.2	กระบวนการจัดการจัดการความขัดแย้ง	94
5.2.3	อำนาจและความสัมพันธ์	95
5.2.4	การมีส่วนร่วม	97
5.3	การปรับตัวภายใต้ความเปลี่ยนแปลงและความขัดแย้ง	97
5.4	บทเรียนการจัดการความขัดแย้ง	99
5.4.1	กรณีศึกษา : ความขัดแย้งที่จัดการได้	99
5.4.2	กรณีศึกษา : ความขัดแย้งที่จัดการไม่ได้	104

บทที่ 6 บทสรุป	106
6.1 สรุปเกษตรพันธสัญญา การใช้น้ำ และความยากจน	106
6.2 ข้อค้นพบในการศึกษาวิจัย	109
6.3 ทางออกและข้อเสนอ	110
 ภาคผนวก	 112
1. บรรณานุกรม	113
2.ตารางฝาย 15 เหมืองฝาย (ทำเนียบแก่เหมืองแก่ฝาย และหัวหน้าเหมืองฝาย)	117
3.การปลูกหอมหัวใหญ่และสารเคมีที่ใช้	119
4.โรคที่สำคัญและสารเคมี/ยา ที่ใช้ป้องกันของหอมหัวใหญ่	123
5.แมลงศัตรูที่สำคัญของหอมหัวใหญ่	124
6.ข้อมูลความยากจน	125
7.ทำเนียบโรงงาน	126
8.แผนที่เหมืองฝาย 15 เหมืองฝาย	127
 ถอดบทเรียน	 157
“กระบวนการการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลาง การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์”	
โดย เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่างและนางสาวสุนนมาลย์ สิงหะ	
- ทบทวนวรรณกรรม	158
- บทสนทนาลุ่มน้ำวาง อดีต ปัจจุบัน อนาคต : ความเห็นของคนนอก และคนใน	177
- ประวัติการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำวาง : ความหมาย ตัวตนของคนเมือง	186
- พัฒนาการระบบเหมืองฝาย องค์ความรู้การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย และข้อสังเกตและเสนอแนะ	208

ก
สารบัญภาพ

รูปภาพ	หน้า
ภาพที่ 1 แผนที่พื้นที่ทำงาน	4
ภาพที่ 2 การอบรมแผนที่	17
ภาพที่ 3 ดูนาน เรืองชลประทานระบบท่อ มีมิเตอร์ไว้ในนา จ.ขอนแก่น	18
ภาพที่ 4 แลกเปลี่ยนประสบการณ์ จ.ชัยภูมิ	19
ภาพที่ 5 น้ำแม่วาง	36
ภาพที่ 6 ประกอบพิธีกรรมการเลี้ยงผีฝ่าย	47
ภาพที่ 7 แปลงปลูกหอมหัวใหญ่ อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่	59
ภาพที่ 8 สารเคมีที่ใช้ในการผลิต	62
ภาพที่ 9 ลุ่มน้ำวางในอดีต	66
ภาพที่ 10 ลุ่มน้ำวางปัจจุบัน	66
ภาพที่ 11 อ่างเก็บน้ำห้วยมะนาว	69
ภาพที่ 12 ลักษณะฝ่ายของลุ่มน้ำวางตอนล่าง	71
ภาพที่ 13 ปิ๊มสูบน้ำเข้าสวนลำไย มี 23 ปิ๊มน้ำ	91

๒
สารบัญตาราง

ตาราง	หน้า
ตารางที่ 1 แผนการทำงาน	5
ตารางที่ 2 ตารางระบบการผลิตพืชแต่ละชนิด ของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนล่าง	60
ตารางที่ 3 กิจกรรมการจัดสรรน้ำในฤดูแล้งของเหมืองฝาย	86

ค

สารบัญแผนผัง

แผนผัง	หน้า
แผนผังที่ 1 แผนการเก็บข้อมูล	12
แผนผังที่ 2 เชื่อมโยงผลกระทบจากการที่น้ำไม่เพียงพอ	13
แผนผังที่ 3 การวิเคราะห์สภาพปัญหาพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง	22
แผนผังที่ 4 การจำแนกการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่แม่วาง	65

รหัสโครงการ RDG4840021
ชื่อโครงการ โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน: การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้ง โดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง
ระยะเวลาโครงการ วันที่ 1 พฤษภาคม 2548 – 31 มีนาคม 2550

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. ศึกษาถึงผลกระทบการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตพืชพาณิชย์ ธุรกิจบริการ และนโยบายการพัฒนา ส่งผลต่อการใช้น้ำอย่างไร
2. เพื่อศึกษาผลกระทบของการขาดแคลนน้ำหรือภัยแล้งในพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนบน
3. เพื่อศึกษาถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ไขปัญหาภัยแล้งและนำเสนอข้อเสนอแนะในการจัดการน้ำ ที่สามารถนำไปสู่การสร้างระบบการจัดการทั้งระบบที่สอดคล้องเหมาะสมกับ วิธีการผลิตและสภาพเศรษฐกิจท้องถิ่นได้

สถานการณ์ของพื้นที่ลุ่มน้ำวางเกิดปัญหาสภาพแห้ง ในฤดูฝนมีปริมาณน้ำฝนน้อย แต่ในระบบการผลิตของชุมชนได้มีการขยายพื้นที่มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกข้าวนาปรัง การปลูกถั่วเหลือง ถั่วเขียว พืชผัก กระเทียม หอมใหญ่และเกิดธุรกิจการท่องเที่ยว บ้านพัก รีสอร์ท จากการขยายพื้นที่เกษตรและธุรกิจทำให้เกิดความต้องการน้ำที่เพิ่มมากขึ้นในขณะที่ปริมาณน้ำน้อย ในสภาพดังกล่าวทำให้เกิดการแย่งชิงน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำลุ่มน้ำวาง มีปรากฏการณ์ที่ทวีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น

จากที่ผ่านมาชุมชนพบว่าการจัดการน้ำที่ขาดการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย การจัดการน้ำด้วยต่างคนต่างจัดการ การจัดการน้ำด้วยโครงการขนาดใหญ่ หรือการจัดการน้ำโดยระบบทุน รวมทั้งการจัดการน้ำในรูปแบบของรัฐนั้น ไม่สามารถจะแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำได้ รวมทั้งปัญหาของการใช้สารเคมีในพื้นที่ทำเกษตรเชิงพาณิชย์ที่ติดอยู่กับแหล่งน้ำทำให้เกิดผลกระทบที่ปนเปื้อนสารเคมีล้วนแต่ส่งผลต่อชีวิตและสุขภาพของผู้ใช้น้ำทั้งสิ้น

จากการศึกษาได้พบข้อมูลสำคัญ คือ 1) ประวัติศาสตร์และวิถีคนลุ่มน้ำวาง 2) การเปลี่ยนแปลงลุ่มน้ำวาง นำสู่การเกษตรพันธสัญญา 3) การจัดการน้ำและการจัดการเหมือง 4) ความขัดแย้งและการจัดการความขัดแย้ง

ในข้อมูลดังกล่าว ทำให้ทราบสาเหตุการขาดแคลนน้ำและภัยแล้งในพื้นที่แม่วาง คือ จากการเปลี่ยนแปลงการผลิตสู่ระบบเกษตรพันธสัญญา ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการจัดการฝ่าย ภายใต้เงื่อนไขเกษตรพันธสัญญา มีการปรับพื้นที่รับน้ำ โครงสร้างการจัดการฝ่าย อำนาจการจัดการฝ่าย ซึ่งส่งผลทำให้เกิดความขัดแย้ง แย่งชิงการใช้น้ำ ซึ่งความขัดแย้งมีระดับชาวบ้านกับชาวบ้าน , ระดับฝ่ายกับฝ่าย , ระดับชาวบ้านกับกลุ่มธุรกิจ ด้วยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นเกษตรพันธสัญญา ส่งผลให้การใช้น้ำมากขึ้นจากกลุ่มผู้ใช้น้ำต่าง ๆ และการใช้ที่ดิน เปลี่ยนมือ (ซื้อ-ขาย) ที่ดินเสื่อมโทรม พื้นที่ป่าถูกทำลาย ขาดแคลนน้ำ รวมเกิดการเปลี่ยนระบบการจัดการโดยรัฐเข้ามาจัดการแทนชุมชน จากนั้นชุมชนเกิดภาวะความ

ยากจน หนี้สินอันเกิดมาจากผลผลิตไม่ได้ราคา , ต้นทุนสูงจากสารเคมี , รายจ่ายครัวเรือนสูงขึ้น , คุณภาพชีวิตต่ำ ในอีกด้านหนึ่งนโยบายของรัฐไม่สอดคล้อง เช่น โครงสร้างพื้นฐาน, โครงการพัฒนาแหล่งน้ำ, การส่งเสริมการเกษตร, การสัมปทานป่าไม้ , การกระจายอำนาจ, โครงการหลวง ด้วยเหตุปัจจัยดังกล่าว ส่งผลให้ชุมชนพื้นที่แม่วง เกิดภาวะความยากจนในที่สุด

จากการศึกษาซึ่งมีการค้นหาแนวทางการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยมีข้อเสนอทางออกดังนี้ คือ

ข้อเสนอระดับชุมชน

การขยายความคิดเรื่องการอนุรักษ์ การจัดการทรัพยากร อธิบายถึงสถานการณ์ปัญหาต่าง ๆ ที่กำลังเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการแก้ไขปัญหา โดยผ่านระบบประชาสังคม เช่น พระสงฆ์เทศนาธรรมให้กับญาติโยมที่มาในวันศีล , โรงเรียน , อบต. เข้าไปพูดคุยกับชาวบ้านในเรื่องการจัดการน้ำที่ชาวบ้านเป็นคนเสนอเรื่อง ประเด็นการพูดคุยในท้องถิ่น เวทีกิจกรรมต่างๆ ในพื้นที่ หรือการทำหนังสือ เอกสารเป็นรายรักษัอักษร เป็นกฎ กติกาของชุมชนที่มีมาเป็นอย่างไร เป็นรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจน สามารถส่งต่อให้กับคนรุ่นลูกหลานได้เห็น ได้เรียนรู้ถึงสิ่งที่เข้ามา และทำให้ชุมชนดำรงอยู่มาได้ และจะอยู่ต่อไปอย่างไรโดยคนรุ่นต่อไปได้สืบทอด ได้ใช้กฎ กติกาเหล่านี้ในการรักษาช่วยกันดูแลทรัพยากรต่อไป

ข้อเสนอระดับเครือข่าย

- การเชื่อมร้อยเครือข่ายต่าง ๆ ที่ใช้ผลประโยชน์จากแม่วง เช่น การปกครองท้องถิ่น กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มธุรกิจ สมัชชาท้องถิ่น มาร่วมกันรับฟัง รับรู้ปัญหา และนำเสนอข้อเสนอของเครือข่ายให้ได้รับทราบ เพื่อเป็นพลังร่วมในการช่วยกันจัดการแก้ไขปัญหา

- ผลักดันให้องค์กรส่วนท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ ให้เห็นถึงความสำคัญเรื่องน้ำ โดยให้กฎกติกาของท้องถิ่นเป็นตัวตั้ง

- การเข้าไปมีส่วนร่วมในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อเข้าไปผลักดันกติกาของท้องถิ่น

Project Code	RDG4840021
Project Title	The project of administration for water resource by community: The study of the way to solve the drought by the community in Wang watershed area
Length of Project	May 1 st 2005 – March 31 st 2007

Objective of study

1. To study how the changes from commercial production, serving business, and policy of development effect to the using of water
2. To study the effects from water lacking or drought in Wang watershed area
3. To study the participation by community to solve the drought and present a proposal for solving the water in order to build a suitable system come up with a local production and economics

Situation in Wang watershed area suffered the drought. In the rain season has slightly rain. But the community proposal expands the agriculture area for crops, especially due to growing rice in the poor-grade paddy field during dry season, growing soy bean, garlic, onion, and got tourism business, home stay, and resort brought the lacking of water and people have more seriously conflicts in Wang watershed area.

From the study has found that the problems come from many items: lacking a participation of every part, own management, handling water with big projects, management with fund system, including with government systems. These can not solve the draught and cause the problem of using chemical substances in the area of commercial agricultures and there full of chemical substances effect to living being and people's health.

From the study found the important information; Wang watershed's history and lifestyles, changing from Wang watershed to contract farming, administration for water and waterway, and conflicts and how to solve the conflicts.

From the information brought to know the causes of lacking water and drought in Mae Wang area; changing from Wang watershed to contract farming brought about changing of system under the rules of contract farming, there are improvements for receive water, administrative structure, power of administration, these cause the conflicts and struggle to take water between villagers to villagers, position to position, and villagers to businessman. Changing the system to contract farming effects to the water users need to use much more water and land, including allowing government to

handle them. After that community got poor and debt, high chemical substances cost, high cost living, and low quality of life. In addition, policy of government is not suitable such as basic projects, projects for water resource improvement, agricultural encouragement, forest concession, power expanding, royal projects, and this eventually effect to people in Mae Wang community who got poor.

From the study found the ways to solve these problems;

Community level

Expanding the idea of preservation, resource management, explain about problems in Wang watershed, knowledge and intelligence about waterway to solve the problems by referendum from priests, school, sub-district administrative organizations, villagers, stages, books, documents, and rules of local people. This will let new generation see the history in the past and they will inherit these rules to prevent their resources.

Network level

- Connecting many networks which get advantages from Mae Wang watershed like local administration, water user groups, business groups, waterway assembly, to aware of problems and how to solve the problems
- Pushing the local organizations to participate for administration, to aware of water's importance by using the rule of waterway practically.
- Participating in local administrative organizations to push the rule of waterway.

บทนำ

ความสำคัญและที่มาของปัญหา

สถานการณ์ของพื้นที่ลุ่มน้ำวางเกิดปัญหาสภาพแห้ง ในฤดูฝนมีปริมาณน้ำฝนน้อยแต่ในระบบการผลิตของชุมชนได้มีการขยายพื้นที่มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกข้าวนาปรัง การปลูกถั่วเหลือง ถั่วเขียว พืชผัก กระเทียม หอมใหญ่และเกิดธุรกิจการท่องเที่ยว บ้านพัก รีสอร์ท จากการขยายพื้นที่เกษตรและธุรกิจทำให้เกิดความต้องการน้ำที่เพิ่มมากขึ้นในขณะที่ปริมาณน้ำมีน้อย ในสภาพดังกล่าวทำให้เกิดการแย่งชิงน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำลุ่มน้ำวาง มีปรากฏการณ์ที่ทวีความรุนแรงเพิ่มมากยิ่งขึ้น กลุ่มผู้ใช้น้ำที่อยู่บริเวณท้ายน้ำเกิดสภาวะการขาดแคลนน้ำ ในการเกษตรมาโดยตลอด และในปัจจุบันมีการส่งเสริมของภาครัฐและภาคธุรกิจต่าง ๆ ให้มีการปลูกพืชพาณิชย์เพิ่มมากยิ่งขึ้นพร้อมกับการประกอบธุรกิจภาคบริการที่จะส่งผลให้เกิดการใช้น้ำเพิ่มมากขึ้น อาทิเช่น โครงการหลวง โครงการสปอร์ตคอมเพล็กซ์ บ้านจัดสรร รีสอร์ท สวนเกษตร ซึ่งทั้งหมดนี้ได้เข้ามาใช้ทรัพยากรลุ่มน้ำวาง ส่งผลทำให้ที่ดินป่าไม้ และน้ำถูกใช้แบบทำลาย ที่ดินเปลี่ยนมือจากชุมชนท้องถิ่นมาเป็นภาคธุรกิจและทำให้มีการแย่งชิงน้ำจากบุคคลหลายกลุ่มเพิ่มขึ้น ดังเช่น ชุมชนบนดอยกับชุมชนพื้นราบ ชุมชนกับผู้ประกอบการธุรกิจ ชุมชนกับรัฐ ด้วยปัญหาการขาดแคลนน้ำและเกิดวิกฤตในปัจจุบันได้ขยายวงกว้างและขาดการบริหารจัดการน้ำที่ดี ที่มีประสิทธิภาพสอดคล้องต่อชีวิต เศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่น อาจนำสู่ผลกระทบในด้านสังคมแบบขยายวงกว้างได้และนำสู่ความยากจนได้

จากที่ผ่านมาชุมชนพบว่าการจัดการน้ำที่ขาดการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย การจัดการน้ำด้วยต่างคนต่างจัดการ การจัดการน้ำด้วยโครงการขนาดใหญ่ หรือการจัดการน้ำโดยระบบทุน รวมทั้งการจัดการน้ำในรูปแบบของรัฐนั้น ไม่สามารถจะแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำได้ แม้ว่าจะมีการสร้างแหล่งกักเก็บน้ำเอาไว้ พบว่าในฤดูแล้งน้ำจะขาดแคลน ส่วนในฤดูฝนน้ำจะท่วม และจากการที่ผู้อยู่ใกล้แหล่งน้ำจะมีการกักเก็บน้ำไว้ใช้ รวมทั้งปัญหาของการใช้สารเคมีในพื้นที่ทำเกษตรเชิงพาณิชย์ที่ติดอยู่กับแหล่งน้ำทำให้เกิดผลกระทบที่ปนเปื้อนสารเคมีล้นแต่ส่งผลต่อชีวิตและสุขภาพของผู้ใช้น้ำทั้งสิ้น

ในการใช้น้ำที่ผ่านมามีความพยายามของชุมชนลุ่มน้ำวางตอนล่างที่จะฟื้นฟู ดูแล และแก้ไขปัญหาความขัดแย้งโดยพยายามใช้การจัดการระบบเหมืองฝายที่มีอยู่เดิมที่อยู่บนพื้นฐานระบบความเชื่อ และวัฒนธรรม แบบพึ่งพา เคารพเทิดทูนในการเข้าถึงน้ำของผู้ใช้น้ำในชุมชนท้องถิ่น โดยรูปธรรมมีการร่วมมือในการจัดสรรแบ่งปันน้ำ แต่การจะแก้ไขปัญหาความขัดแย้งและแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำจำเป็นต้องเกิดจากการวางแผนการใช้น้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำที่เกี่ยวข้องทั้งหมด ซึ่งลุ่มน้ำวางตอนล่างมีอาณาเขต 3 อำเภอ และมีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ และมีความหลากหลายในการใช้น้ำของกลุ่มผู้ประกอบการ

จากอดีตถึงปัจจุบัน ทำให้มองเห็นอนาคตว่า การจัดการทรัพยากรน้ำเป็นเงื่อนไขสำคัญนำสู่การแก้ไขปัญหา ดังนั้น เพื่อจะแก้ไขปัญหาการแย่งชิงน้ำและการขาดแคลนน้ำภัยแล้งของชุมชนนั้น ชุมชนจึงมีการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงของการใช้น้ำ ที่ส่งผลต่อการจัดการลุ่มน้ำและศึกษาถึงเงื่อนไขที่สามารถทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นและนำสู่การจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพที่สามารถใช้ทรัพยากรแบบไม่ทำลายและสร้างรายได้ เศรษฐกิจที่ยั่งยืนต่อชุมชนท้องถิ่นได้

โจทย์วิจัย

ภาวะการขาดแคลนน้ำส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้น้ำและสภาพเศรษฐกิจ สังคม อย่างไรและมีเงื่อนไขที่นำสู่การสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ไขปัญหาเพื่อนำสู่ข้อเสนอแนะ แนวทาง ในการจัดการน้ำแบบมีประสิทธิภาพ สอดคล้องเหมาะสม ต่อบริบทของลุ่มน้ำวางได้

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาถึงผลกระทบการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตพืชพาณิชยกรรมบริการและนโยบายการพัฒนา ส่งผลต่อการใช้น้ำอย่างไร
2. เพื่อศึกษาผลกระทบของการขาดแคลนน้ำหรือภัยแล้งในพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนบน
3. เพื่อศึกษาถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในการแก้ไขปัญหาภัยแล้งและนำสู่ข้อเสนอแนะในการจัดการน้ำที่สามารถนำสู่การสร้างระบบการจัดการทั้งระบบที่สอดคล้องเหมาะสมกับวิถีการผลิตและสภาพเศรษฐกิจท้องถิ่นได้

ประเด็นในการศึกษา

1. รวบรวมข้อมูลสภาพกายภาพ/ปริมาณน้ำ/คุณภาพน้ำ/สภาพปัญหา/สังคม/วัฒนธรรม/ประวัติศาสตร์ของแม่น้ำ /ระบบการผลิต/ระบบการจัดการน้ำ/การใช้น้ำ
2. ศึกษาข้อมูลผู้ที่เกี่ยวข้องในการใช้น้ำและระบบการผลิตที่ส่งผลต่อการใช้น้ำ/รูปแบบการใช้น้ำ

3. วิเคราะห์ สังเคราะห์ ข้อมูล

-สภาพทางกายภาพ ปริมาณน้ำ คุณภาพน้ำ สภาพปัญหา สังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์

-ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำ (กลุ่มผู้ใช้น้ำ ประเภทที่ใช้น้ำ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการจัดการน้ำ องค์กรที่เกี่ยวข้อง ชุมชนที่เกี่ยวข้อง สมาคมผู้ใช้น้ำ โรงงาน บ้านจัดสรร ธุรกิจ)

-ระบบการผลิตที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำ มีการใช้น้ำในปริมาณเท่าไร , การใช้น้ำของการผลิตในแต่ละกลุ่มผู้ใช้น้ำส่งผลต่อการใช้น้ำอย่างไร

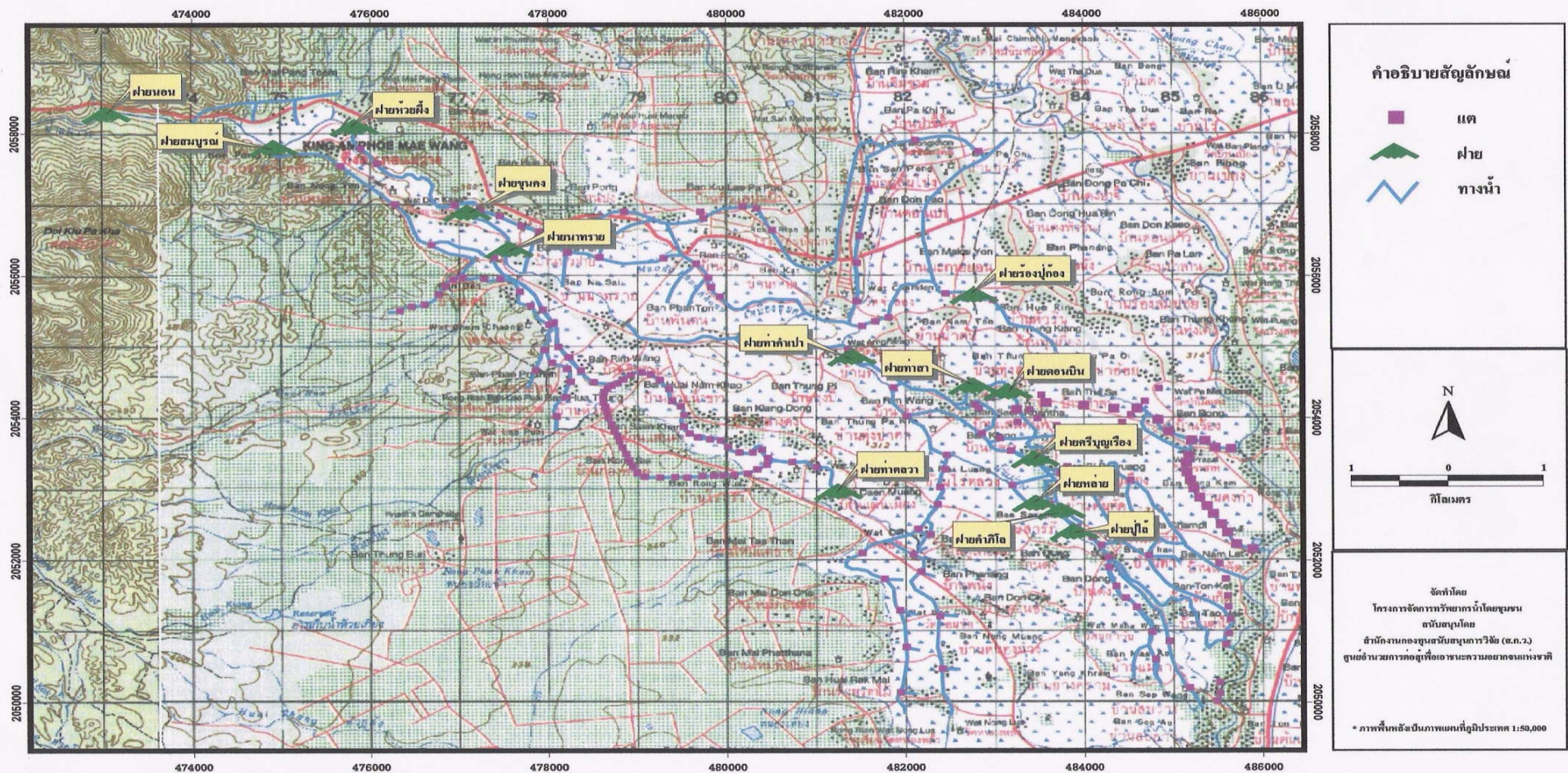
4.ศึกษาถึงกระบวนการการมีส่วนร่วมของชุมชนที่สามารถแก้ไขปัญหาและการจัดการ
ทรัพยากรน้ำให้สอดคล้องเหมาะสมต่อสภาพท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

พื้นที่เป้าหมายและขอบเขตการวิจัย เหมืองฝาย 15 ลูก ในเขต ต. หุ้งปี่ ต.บ้านกาด ต.หุ้ง
รวงทอง อ.แม่วาง, ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

ฝาย	ที่ตั้งฝาย	พื้นที่รับน้ำ
<u>ฝายลูกหลัก</u>		
ฝายลูกที่ 1 ฝายนอน	ต.บ้านกาด	● บ้านใหม่ปางเดิม
ฝายลูกที่ 2 ฝายสมบูรณ์	ม.1 ต.หุ้งปี่ อ.แม่วาง	● ต.หุ้งปี่ อ.แม่วาง ● ต.ยางคาม ต.สันติสุข อ.ดอยหล่อ
ฝายลูกที่ 3 ฝายห้วยผึ้ง	ม.1 ต.บ้านกาด อ.แม่วาง	● ต.บ้านกาด ต.ดอนเปา อ.แม่วาง
ฝายลูกที่ 4 ฝายขุนคง	ม.2 ต.บ้านกาด อ.แม่วาง	● ต.บ้านกาด ต.ดอนเปา อ.แม่วาง ● ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง
ฝายลูกที่ 5 ฝายนาทราย	ม.6 ต.หุ้งปี่ อ.แม่วาง	● ต.หุ้งปี่ ต.หุ้งรวงทอง อ.แม่วาง
ฝายลูกที่ 6 ฝายท่าคำปา	ม.5 ต.หุ้งปี่ อ.แม่วาง	● ต.หุ้งปี่ ต.หุ้งรวงทอง อ.แม่วาง
ฝายลูกที่ 7 ฝายท่าสา	ม.2 ต.หุ้งรวงทอง อ.แม่วาง	● ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง
ฝายลูกที่ 8 ฝายดอนปิน	ม. 10 ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง	● ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง
ฝายลูกที่ 9 ฝายศรีบุญ เรือง	ม. 9 ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง	● ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง
ฝายลูกที่ 10 ฝายคำกิโล	ม. 8 ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง	● ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง
ฝายลูกที่ 11 ฝายปู่ไล่	ม. 8 ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง	● ต.หุ้งรวงทอง อ.แม่วาง
<u>ฝายลูกรอง</u>		
ฝายลูกที่ 12 ฝายท่าหลา	ต.หุ้งปี่ อ.แม่วาง	● ต.ยางคำ กิ่งอ.ดอยหล่อ
ฝายลูกที่ 13 ฝายหล่าย	ม.5 ต.หุ้งรวงทอง อ.แม่วาง	● ต.หุ้งรวงทอง อ.แม่วาง
ฝายลูกที่ 14 ฝายร้องปู่ ก่อ	ม.4 ต.บ้านกาด	● ต.หุ้งสะโตก ต.สันป่าตอง
ฝายลูกที่ 15 ฝายร้องตีมีด	ม.7 ต.ร้องตีมีด ต.หุ้งสะโตก	● ต.หุ้งสะโตก อ.สันป่าตอง

ระยะเวลาการศึกษาวิจัย 1 มกราคม 2548 – 31 ธันวาคม 2548 (รวม 12 เดือน)

แผนที่แสดงเหมืองฝาย ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

ภาพที่ 1 แผนที่พื้นที่ทำงาน

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

ตารางที่ 1 แผนการทำงาน

วัตถุประสงค์	แผนงาน/กิจกรรม	กลุ่มเป้าหมาย	ผลที่คาดว่าจะได้รับ	ตัวชี้วัด
เพื่อเตรียมวางแผนการเก็บข้อมูล	1.ประชุมทีมวิจัย	ทีมวิจัย	1. ติดตามความก้าวหน้าของการศึกษาวิจัยและปัญหาอุปสรรคในการดำเนินงาน	-รายงานความก้าวหน้าของปฏิบัติการ
	2. ประชุมทีมวิจัย คณะกรรมการและที่ปรึกษาโครงการ	ทีมวิจัยและคณะกรรมการที่ปรึกษาโครงการ	คณะกรรมการและที่ปรึกษาได้เสนอแนะแนวทางการดำเนินการการศึกษาวิจัย	-รายงานและวิเคราะห์กระบวนการวิจัย
	3. วางแผนการเก็บข้อมูล	ทีมวิจัยและตัวแทนเมืองฝ่าย	1. นักวิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยรวมถึงตัวแทนชุมชนได้มีเครื่องมือเก็บข้อมูลและการจัดระบบข้อมูล 2. สามารถปรับใช้และเชื่อมโยงที่มีกับสถานการณ์ปัจจุบัน	-ชุดเครื่องมือการเก็บข้อมูล -กลไกเก็บข้อมูลหรือนักวิจัยชุมชน
	4.เก็บข้อมูลทบทวนจากเอกสารและการสัมภาษณ์	เครือข่ายเมืองฝ่าย และกลุ่มผู้ใช้น้ำ	- ข้อมูลผลกระทบที่ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนล่าง ในด้าน เศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม ของชุมชนลุ่มน้ำวางตอนล่าง อดีตถึงปัจจุบัน -ข้อมูลสภาพปัญหาและประวัติศาสตร์บทเรียนและผลการดำเนินการจัดการน้ำในรูปแบบการจัดการของเครือข่ายเมืองฝ่าย	-รายงานข้อมูลผลกระทบปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนล่างที่ส่งผลมาจากการใช้น้ำ -รายงานข้อมูลปัญหาการขาดแคลนน้ำและการจัดการน้ำที่มองจากอดีตสู่ปัจจุบัน
	5.เก็บข้อมูลจากปฏิบัติการพื้นที่ลุ่มน้ำ	กลุ่มผู้ใช้น้ำและตัวแทนเมืองฝ่ายแต่ละลูก	-ข้อมูลและรูปแบบการจัดการเมืองฝ่ายและปัญหาการขาดแคลนน้ำ	-สรุปข้อมูลการจัดการน้ำและสภาพปัญหาสรุปข้อมูลการจัดการน้ำ

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหามลพิษโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

		-ข้อมูลสภาพกายภาพ /การใช้ น้ำ คุณภาพน้ำ /กลุ่มผู้ใช้น้ำ/ปัญหาภัยแล้ง/ ระบบการผลิต/ -ข้อมูลการจัดการน้ำโดยชุมชน -ข้อมูลการจัดการน้ำโดยนโยบายรัฐ	รายงานประมวลผลข้อมูล
6. เวทีสังเคราะห์ข้อมูล	กลุ่มผู้ใช้น้ำและตัวแทน เหมืองฝายแต่ละลูก	รวบรวมชุดข้อมูลการสังเคราะห์การ จัดการน้ำ	-กลุ่มเป้าหมาย สามารถสังเคราะห์ข้อมูล เชื่อมโยงสถานการณ์ และ สามารถรู้เท่า ทันถึงการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นใน อนาคต
7.การจัดทำฐานข้อมูล	เหมืองฝาย 11 เหมือง	ข้อมูลที่ได้รับการจัดเก็บอย่างมีระบบ	จัดทำระบบฐานข้อมูล
8.ทำแผนที่เหมืองฝายลุ่ม น้ำวางตอนล่าง	กลุ่มผู้ใช้น้ำและตัวแทน เหมืองฝายแต่ละลูก	แผนที่การจัดการเหมืองฝาย ขอบเขต ลุ่มน้ำ/กลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการใช้ การใช้ ที่ดิน/ระบบการผลิต	แผนที่แสดงข้อมูลลุ่มน้ำ
9.จัดทำรายงาน	ทีมวิจัย	รายงานความก้าวหน้าผลการ ดำเนินงานการศึกษาวิจัย	รายงานความก้าวหน้า -ชุดข้อมูล -การเคลื่อนไหว -ผลสำเร็จกิจกรรม
10.การถอดบทเรียนและ องค์ความรู้	ทีมวิจัย คณะกรรมการ เหมืองฝาย ตัวแทนกลุ่ม ผู้ใช้น้ำ	ชุดองค์ความรู้และบทเรียนของการ จัดการทรัพยากรน้ำ การจัดกลุ่ม องค์กร ของเครือข่ายเหมืองฝายและ กลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำวาง	ชุดความรู้การจัดการน้ำของชุมชน
เพื่อยกระดับข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูล การจัดการน้ำ	11.เวทีวิเคราะห์ข้อมูลแบบ มีส่วนร่วม	ทีมวิจัย คณะกรรมการ เหมืองฝาย ตัวแทนกลุ่ม ผู้ใช้น้ำ	รายงานข้อมูลสภาพกายภาพ ขอบเขต และระบบการจัดการน้ำ

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

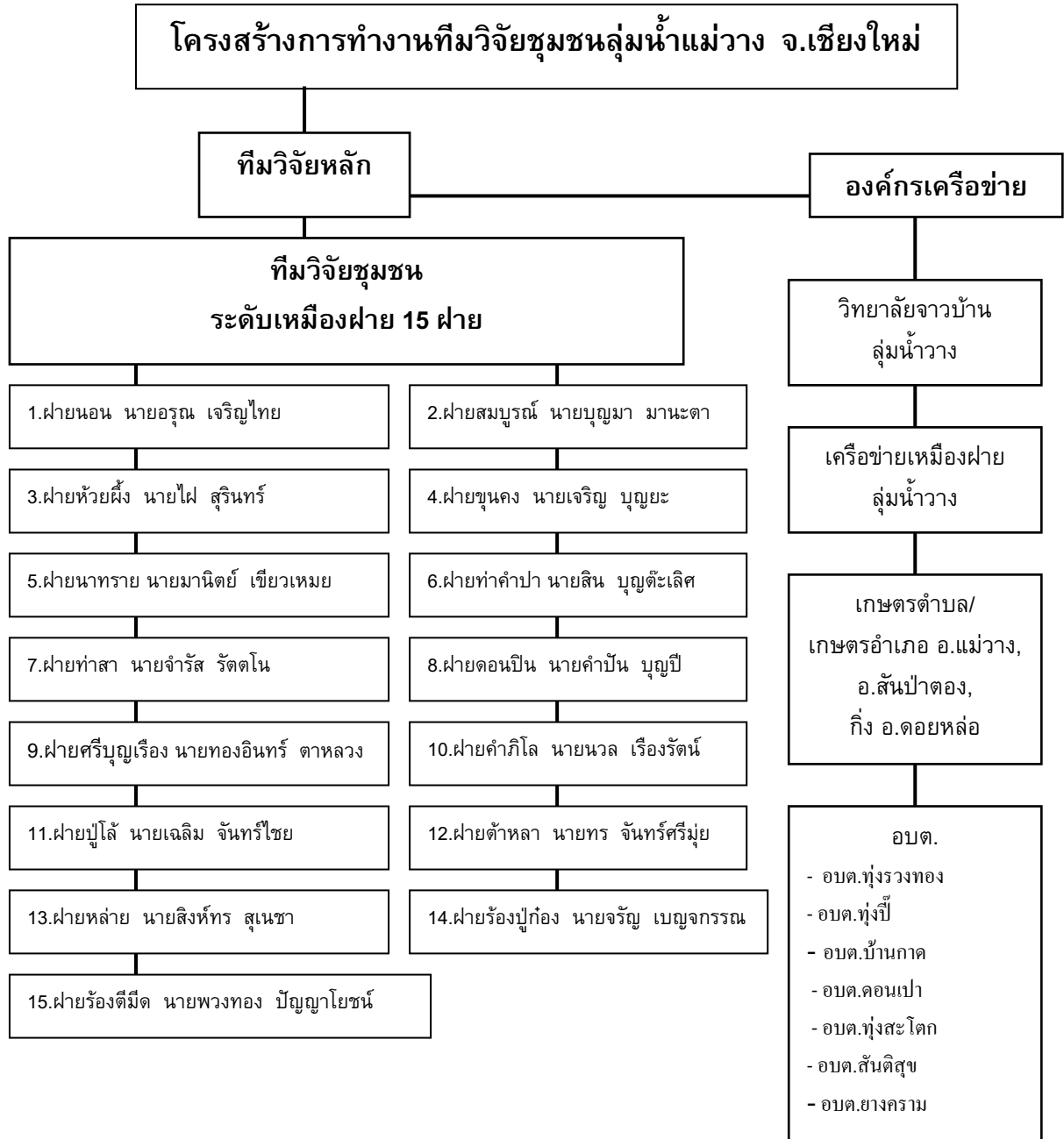
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

			-วิเคราะห์ข้อมูลสภาพกายภาพ ขอบเขต	
	12.เวทีวิเคราะห์ข้อมูลการจัดการน้ำและปัญหาภัยแล้ง	ทีมวิจัย คณะกรรมการ เหมืองฝาย ตัวแทน กลุ่มผู้ใช้น้ำ	-รวบรวมข้อมูล ได้แก่ สภาพกายภาพ ระบบการจัดการ การใช้ น้ำ พฤติกรรมการใช้น้ำปริมาณน้ำ คุณภาพน้ำ -รวบรวมข้อมูลและจำแนกแยกแยะ ข้อมูลตามสภาพปัญหา	ชุดข้อมูลสภาพปัญหาภัยแล้ง
	13.เวทีสังเคราะห์ข้อมูลและ แลกเปลี่ยนแนวทางการ แก้ไขปัญหา	ทีมวิจัย คณะกรรมการ เหมืองฝาย ตัวแทนกลุ่ม ผู้ใช้น้ำ	-จัดสรุปประสบการณ์และบทเรียนการ จัดการน้ำและการจัดการองค์กร -สร้างกรอบการสังเคราะห์ข้อมูล -สังเคราะห์การจัดการน้ำ -สังเคราะห์สภาพปัญหาจากฐานชุด ข้อมูล	-เสนอข้อค้นพบ -เสนอข้อมูลที่สามารถใช้เป็นแนวทาง การแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำ
เพื่อจัดทำ ข้อเสนอแนะการแก้ไข ปัญหา	14.ประชุมหาแนวทางและ ข้อเสนอแนะการแก้ไข ปัญหาการจัดการลุ่มน้ำ วาง	ชุมชนลุ่มน้ำวาง กลุ่ม องค์กรในพื้นที่ รัฐ เอกชน	ชุดข้อมูลข้อเสนอแนะการแก้ไขปัญหา การจัดการน้ำและแก้ไขปัญหาภัยแล้ง ในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง	สรุปชุดข้อมูลข้อเสนอแนะ

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

โครงสร้างการทำงาน

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ข้อมูลวิเคราะห์ผลกระทบจากการเปลี่ยนวิถีชีวิตของผู้คนในลุ่มน้ำแม่วาง จากการปรับเปลี่ยนการเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพมาเป็นเกษตรกรรมเพื่อการค้าขาย
2. ชุดองค์ความรู้การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย
3. รูปแบบและแนวทางการจัดการน้ำพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง
4. ข้อเสนอแนะและแนวทางการแก้ไขปัญหาทางด้านการทำเกษตรกรรม

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

กระบวนการ/วิธีการศึกษาวิจัย

พื้นที่การศึกษา พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง ศึกษากลุ่มเหมืองฝาย 15 กลุ่ม ในเขตอำเภอแม่วาง สันป่าตอง และกิ่งอำเภอดอยหล่อ เป็นคนเมืองพื้นราบ

กระบวนการศึกษาใช้หลายวิธีประกอบกัน ทั้งการศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการ และไม่เป็นทางการ การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม ตลอดจนถึงการจัดเวทีวิเคราะห์ข้อมูลและสถานการณ์ต่าง ๆ ร่วมกับชุมชนทั้งในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง

จากการทำงานในพื้นที่ร่วมกับทีมวิจัยชุมชน ลุ่มน้ำวาง ได้แบ่งการทำงาน โดยแบ่งเป็น 4 ประเด็นดังนี้

1. การทำงานในระดับชุมชน

เป็นการทำงานทางความคิด เพื่อเป็นการค้นหาคนที่มีความรู้ ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร การสร้างผู้นำในชุมชน โดยใช้วิธีการ

- ประชุมตามพื้นที่การใช้น้ำของฝายต่าง ๆ เพื่อการทำให้ชุมชนเข้าใจถึงสภาพปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง สาเหตุ ผลกระทบ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น
- มีเวทีวิเคราะห์ปัญหา สถานการณ์ ที่เกิดขึ้นทั้งในอดีตและปัจจุบันร่วมกับชุมชน เพื่อให้ชุมชนได้เห็นถึงสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นและเพื่อกำหนดแนวทางการดำรงอยู่ของชุมชนร่วมกัน
- วางแผนการจัดเก็บข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์เหมืองฝายต่าง ๆ ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ แผนการผลิต การทำมาหากิน การแก้ไขปัญหาตั้งแต่อดีต-ปัจจุบัน

การทำงานในระดับระดับเครือข่าย

ประชุมเพื่อวิเคราะห์ข้อมูลและสถานการณ์ร่วมกัน

ส่วนราชการและการปกครองส่วนท้องถิ่น

ประชุมร่วมกันเพื่อเป็นทำความเข้าใจการทำงานของโครงการฯ และประสานงานในเรื่องของข้อมูลในพื้นที่ทำงาน

2.การออกแบบการเก็บข้อมูล

เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลชุมชน (ชุมชน, ส่วนราชการ, ข้อมูลมือสอง) ความสำคัญของข้อมูลเป็นตัวลดความขัดแย้ง, ทำให้ชาวบ้านรู้ถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน, การเก็บข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์เพื่อให้ ชาวบ้านได้รู้ถึงพลังความเป็นตัวตนของชุมชนเป็นการสร้างสำนึกให้กับชุมชนและข้อมูลเป็นตัวสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มและเครือข่าย ซึ่งข้อมูลเป็นเครื่องมือตัวหนึ่งที่ใช้เป็นแนวทางในการเข้าไปช่วยในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชนได้

การออกแบบร่วมกับชาวบ้านว่าชาวบ้านจะเก็บเรื่องอะไรบ้าง จะทำให้ชาวบ้านรู้สึกที่ชาวบ้านเป็นเจ้าของปัญหา ซึ่งชาวบ้านเองต้องเป็นคนที่ต้องจัดการปัญหา ทำให้เกิดการ ทำงานร่วมกัน ทำให้เกิดความเข้าใจปัญหาร่วมกัน เกิดเห็นข้อเท็จจริงของปัญหาสามารถช่วยคลี่คลายความขัดแย้งได้

การกำหนดประเด็นในการเก็บข้อมูล ตั้งโจทย์ในการศึกษา เช่น เพื่อหารูปแบบในการจัดการน้ำ เช่น รูปแบบใช้รูปแบบของรีสอร์ตใช้น้ำอย่างไร,เกษตรกรใช้น้ำ อย่างไร ,กลุ่มผู้ใช้น้ำที่เกี่ยวข้องกลุ่มไหนบ้าง มีพฤติกรรมในการใช้น้ำอย่างไร,ปริมาณน้ำที่ใช้ ใช้อย่างไรใช้เท่าไรใช้เพื่ออะไร ใช้ตอนไหน,คุณภาพน้ำเป็น อย่างไร ค่อยๆแตกออกมาเป็นประเด็นออกมาเป็นข้อมูล

ซึ่งการออกแบบการเก็บข้อมูล เกิดจากการประชุมตัวแทนผู้ใช้น้ำและทีมวิจัยหลัก การอบรมการเก็บข้อมูล ใช้วิธีการ ระดมปัญหาและสถานการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นในพื้นที่ เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยน เสนอความต้องการในการแก้ไขปัญหาของชุมชน และนำข้อคิดเห็นและคำถามต่าง ๆ นั้นมาเป็นคำถามในการเก็บข้อมูลกับสมาชิกผู้ใช้น้ำ 15 ฝ่าย เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นจริงที่มาจากความต้องการจากผู้ใช้น้ำโดยตรง

3.กลไกการทำงาน/โครงสร้าง

เป็นการสร้างเครือข่าย สร้างกระบวนการ กลไกการทำงานร่วมกัน ระหว่างกลุ่มองค์กรต่างๆในพื้นที่และโครงการวิจัยฯ โดยแบ่งได้ดังนี้คือ

3.1 ทีมวิจัยหลัก ประกอบด้วย

นักวิจัยชุมชน ประกอบด้วย

- หัวหน้าโครงการ /ผู้ช่วยนักวิจัย เป็นตัวแทนชาวบ้านในพื้นที่

3.2 กลุ่มองค์กรเครือข่าย

- เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวาง
- คณะอนุกรรมการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำวาง
- เครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำวางตอนบน ฯลฯ

3.3 นักวิจัย เป็น ผู้ช่วยชาวบ้าน หนุนเสริมทำให้เกิดเวทีการมีส่วนร่วมในชุมชน,สรุปการทำงาน, การจัดระบบข้อมูล, พุดคุย

4.การมีส่วนร่วมในการทำงาน ใช้วิธีการ คือ

4.1 นักวิจัยชุมชน ประชุม/เก็บข้อมูลร่วมกับตัวแทนผู้ใช้น้ำเหมืองฝาย 15 ลูก เพื่อการทำให้ชุมชน เข้าใจถึงสภาพปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง สาเหตุ ผลกระทบ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เพื่อให้ชุมชนนำเสนอการจัดการน้ำที่เหมาะสมโดยชุมชนต่อสาธารณชน

4.2 กลุ่มองค์กรเครือข่าย ประชุมเพื่อวิเคราะห์ข้อมูลและสถานการณ์และตรวจสอบข้อมูลร่วมกัน

4.3 นักวิจัย ผู้ช่วยนักวิจัยชุมชน หนุนเสริมทำให้เกิดเวทีการมีส่วนร่วมในชุมชน

การดำเนินงาน

สถาบันเพื่อสิทธิชุมชน ได้เข้าร่วมประชุมเพื่อวิเคราะห์สถานการณ์ ปัญหา และสิ่งที่ชุมชนต้องการหาคำตอบ เพื่อพัฒนาโครงการศึกษาวิจัย ในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง โดยมีขั้นตอนคือ การระดมปัญหาที่ชาวบ้านว่ากำลังเกิดขึ้นในพื้นที่ตอนนี้ ซึ่งสถานการณ์ปัญหาที่ต้องการการแก้ไข “น้ำในแม่น้ำวางหายไปไหน น้ำแห้งเพราะอะไร” ซึ่งได้เป็นโจทย์วิจัยในพื้นที่แม่วางหรือสิ่งที่ชุมชนต้องการหาคำตอบ ได้มีการกำหนดขอบเขตพื้นที่การวิจัย เพื่อหาคำตอบของการแก้ไขปัญหาแม่วางจึงกำหนดแนวทางการวิจัยและการแก้ไขปัญหา, ค้นหาผู้รับผิดชอบโครงการ, ขอดกงบการบริหารจัดการโครงการวิจัย โดยมีตัวแทนกลุ่มผู้ใช้น้ำและเครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่างเข้าร่วมประชุมในครั้งนี้

หลังจากที่โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน: การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง ได้รับการอนุมัติ นักวิจัยชุมชนและทีมได้เริ่มดำเนินกิจกรรมแรกคือ

1.ประชุมทีมวิจัย คณะกรรมการและที่ปรึกษาโครงการ

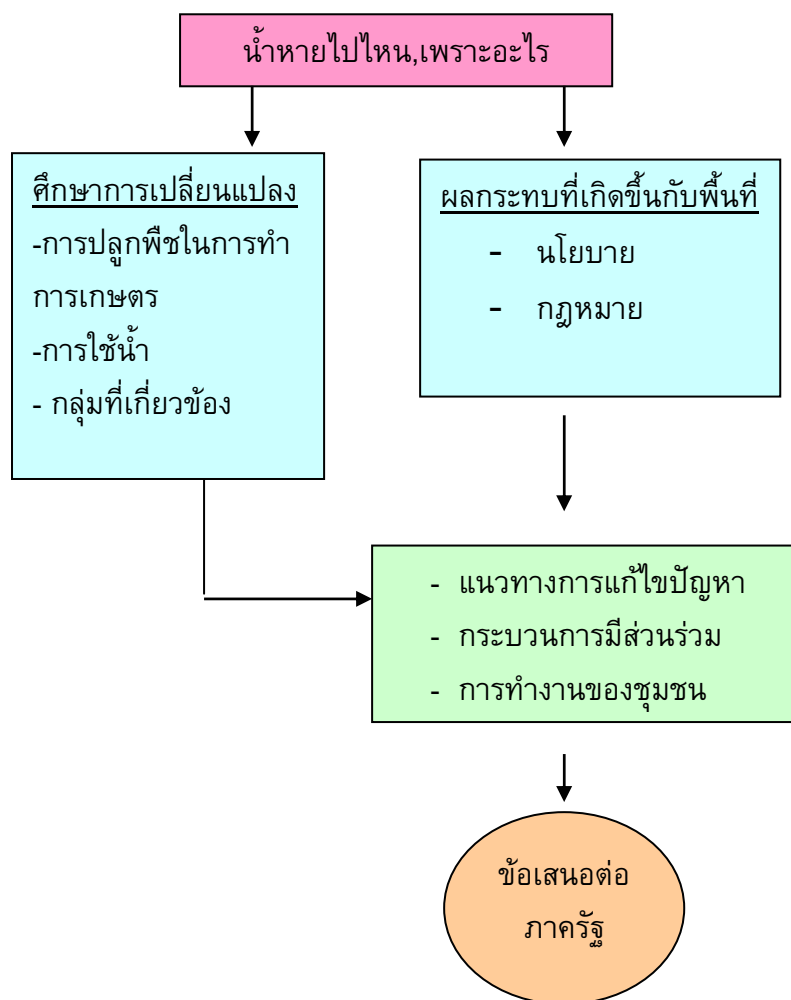
เป็นการประชุมสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการฯโดยผู้ประสานงานภาคเหนือ สถาบันเพื่อสิทธิชุมชนเป็นผู้แนะนำชี้แจงโครงการ สถาบันเพื่อสิทธิชุมชน ซึ่งรับการสนับสนุนการดำเนินงานด้านการศึกษาวิจัย จากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และ ศูนย์บริการการต่อสู้เพื่อความยากจนแห่งชาติ (ศตจ.) ภายใต้ “โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน” ในพื้นที่ลุ่มน้ำต่างๆ จำนวน 16 ลุ่มน้ำ โดยแบ่งพื้นที่การศึกษาวิจัยออกเป็น ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคอีสาน ตะวันออกและตะวันตก ซึ่งลุ่มน้ำแม่วาง เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำเป้าหมายหนึ่งในการดำเนินงานการศึกษาวิจัยฯ

สำหรับพื้นที่แม่วางตอนล่างการทำงานวิจัยในครั้งนี้ มีคำถามเป็นโจทย์ในพื้นที่แล้วว่า “น้ำหายไปไหน” หายไปเพราะอะไร ฉะนั้นการวิจัยในครั้งนี้จะมาหาคำตอบ ว่าเมื่อเกิดภาวะอย่างนี้ ในแต่ละพื้นที่มีการจัดการกันอย่างไร ถ้าจะต้องมีการจัดการน้ำ จัดการกันอย่างไร ไปในทิศทางไหนได้บ้าง ศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชน ศึกษาถึงสาเหตุ ชุมชนต้องเป็นคนบอก ต้องรู้ว่าเกิดอะไรขึ้นบ้าง การศึกษาในครั้งนี้ จะมาศึกษาว่าที่แม่วางตอนล่างเกิดอะไรขึ้น ชุมชนจัดการแก้ไขปัญหาอย่างไร หาแนวทางในการแก้ไข และถ้ามีจังหวะก้าวในการทำงานต่อไปจะทำอะไรอย่างไรต่อไปได้บ้าง

และร่วมวางแผนการดำเนินงานเพื่อเตรียมวางแผนการเก็บข้อมูล กับตัวแทนนักวิจัยชุมชนที่เป็นตัวแทนของกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายต่างๆซึ่งส่วนใหญ่เป็นหัวหน้าเหมืองฝายและลำน้ำของฝาย 15 ฝายของลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง คณะกรรมการและที่ปรึกษาโครงการฯที่ได้รับการคัดเลือกจากที่ประชุมและชุมชนในการเข้าร่วมประชุมครั้งนี้ และเพื่อให้ คณะกรรมการและที่ปรึกษาได้เสนอแนะแนวทางการดำเนินงานการศึกษาวิจัยของโครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน: การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง

แผนการเก็บข้อมูล

รูปแบบ การเก็บข้อมูล ชุมชน,นักวิจัย

แผนผังที่ 1 แผนการเก็บข้อมูล

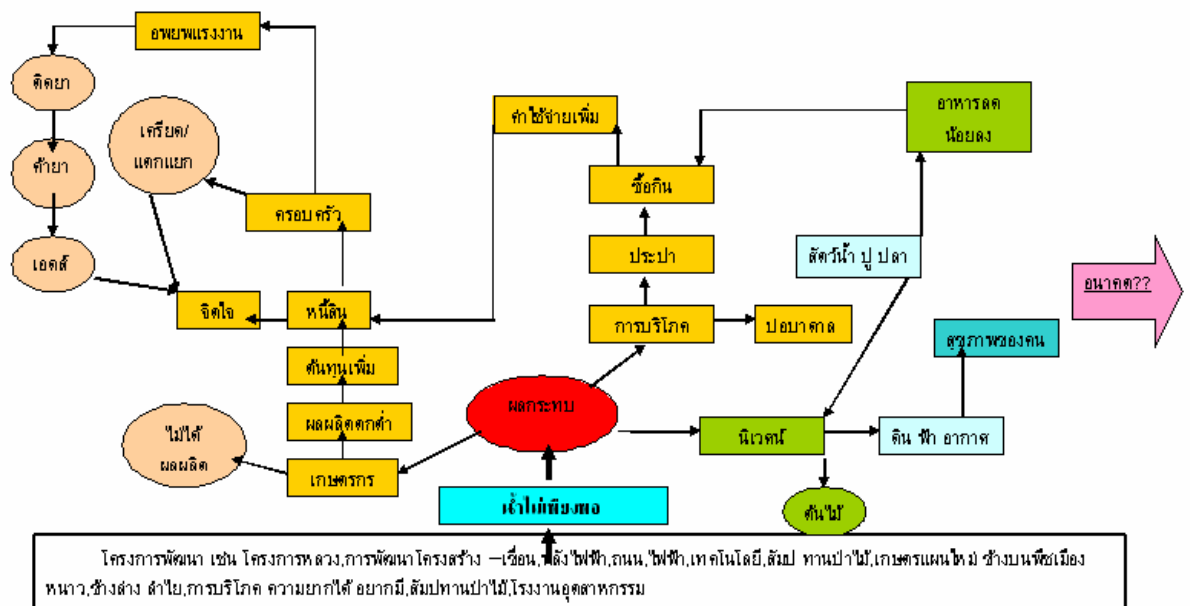
2.กิจกรรมการอบรมกระบวนการการเก็บข้อมูล

เพื่อสร้างเสริมกระบวนการทำงาน การเสริมเทคนิค เครื่องมือและความรู้ให้กับทีมวิจัย คือนักวิจัยและผู้ช่วยนักวิจัย หัวหน้าเหมืองฝาย กลุ่มผู้ใช้น้ำ รวมถึงตัวแทนชุมชนได้มีได้มีเครื่องมือเก็บข้อมูลและการจัดระบบข้อมูล สามารถปรับใช้และเชื่อมโยงที่มีกับสถานการณ์ปัจจุบันได้ โดยมีวิทยากร จากวิทยาลัยการจัดการทางสังคม ภาคเหนือมาจัดกระบวนการให้กับทีมวิจัยลุ่มน้ำวาง มีนักวิจัยการจัดการทรัพยากรน้ำจากลุ่มน้ำฝางและลุ่มน้ำลาวได้รับความสนใจเข้าร่วมกระบวนการในครั้งนี้

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากัญแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

ผลกระทบจากกา รที่น้ำไม่เพียงพอ

คิด การมีส่วนร่วม และความห่วงใยพื้นที่ จึงทำให้เกิดกระบวนการทำงานวิจัยโดยชาวบ้าน ขึ้น เพื่อนำข้อมูลไปจัดการปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในพื้นที่แม่วง ซึ่งได้ให้ความร่วมมือในการ แลกเปลี่ยนเป็นอย่างดี ในการให้ข้อมูลเรื่องบริบทพื้นที่และข้อมูลฝ่ายตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน กฎระเบียบ อำนาจหน้าที่หัวหน้าเมืองฝาย ใช้ตามกฎหมายของชลประทาน แต่จะใช้ในหน้าแล้ง เท่านั้น การลี้ยงน้ำทำโดยหัวหน้าเมืองฝายจัดเป็นคิว ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนกฎระเบียบที่ตั้งไว้จะ ถูกปรับปรับตามรายวัน ในการลี้ยงเมืองถ้าไม่มาให้มาทำย้อนหลัง การคัดเลือกหัวหน้า เมืองฝายต้องเลือกคนพูดเป็น ทำเป็น

การแลกเปลี่ยนประเด็นความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ เริ่มเห็นความชัดเจนมากขึ้น จากการขอความร่วมมือในการพัฒนาหมู่บ้าน การลี้ยงเมือง ร้องฝาย ชาวบ้านให้ความ ร่วมมือน้อย การมีส่วนร่วมหายไป หรือไม่ก็มีการจ้างแรงงานให้มาทำแทน ชาวบ้านที่เข้า ร่วมแลกเปลี่ยนมีความเป็นห่วง ต่อไปข้างหน้าจะไม่มีคนสืบทอดวัฒนธรรม ประเพณี ของ ท้องถิ่น และจะสูญหายไปกับสังคมสมัยใหม่ที่ต่างคนต่างอยู่ ไม่มีน้ำใจช่วยกัน ชาวนาจะ หายไป มีแต่คนข้างนอกเข้ามาอยู่แทนที่คนท้องถิ่น

ผู้เข้าร่วมฝายท่าหลาต้องการให้มีการนำเสนอข้อมูลสถานการณ์เกี่ยวกับเรื่องน้ำ เชื้อน หรือการแก้ไขปัญหาภัยแล้ง ให้กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายท่าหลาอื่นๆในพื้นที่ได้รับรู้ด้วย เพื่อจะ ได้เข้าใจสภาพการดำรงอยู่ได้ทั่วกัน ไม่เฉพาะกลุ่มหัวหน้าและกรรมการ และลำนน้ำเท่านั้น

ฝายนาทราย ผู้เข้าร่วมส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุที่ไปพึ่งธรรมที่วัด เป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำที่เคย อยู่ระบบการจัดการเมืองฝายแบบชาวบ้าน และในระบบการจัดการเมืองฝายแบบ ชลประทาน ซึ่งมีความเข้าใจการจัดระบบเมืองฝาย ได้แสดงความคิดเห็น ข้อดีข้อเสีย ระหว่างฝายไม้และฝายปูน เช่น ฝายไม้ เกิดระบบนิเวศที่ดีกว่า ทรายไม่เข้าไปบังด้านหน้า ฝาย ปลาหรือสัตว์น้ำมีที่อยู่ (หลักไม้) เมื่อก่อนน้ำดี ป่าไม้มีมาก ส่วนข้อเสียของฝายไม้คือ ต้องเปลี่ยนไม้หลัก ปัจจุบันหายากและไม่มีราคาแพง ในส่วนของฝายปูน ข้อดีคือ ไม่ต้องตัด ไม้เวลาไปลี้ยงฝาย เดียวนี้ไม้หายาก ราคาแพงสะดวกสบาย แต่ข้อเสียก็มีคือ มีแต่ฝาย ไม่มี น้ำ เก็บน้ำไม่ค่อยได้ ผู้เข้าร่วมเสนอให้มีการสร้างเขื่อนเก็บน้ำ หรือไม่ก็สร้างฝายแม้ว เพื่อให้มีที่กักเก็บน้ำไว้ใช้ในยามขาดแคลนน้ำ

“ฝายไม้ ระบบนิเวศน์ในน้ำดี ชาวบ้านมีความสามัคคีกันเยอะกว่านี้ เมื่อก่อนจะร้อง บอกกันเวลาที่จะมีการตีฝาย 1 ไร่ เอาไม้เหลาไป 10 เล่ม เอาไปรวมกันช่วยกันตี เพราะว่า กลัวฝายจะพังก็จะไปช่วยกันตีฝาย ถ้าไม่ไปร้องเหมืองก็จะไม่ปล่อยน้ำเข้ามา

ฝายปูน ข้อเสียจะเยอะกว่าฝายไม้เพราะตอนนี้ชาวบ้านขี้เกียจที่จะไปช่วยกันลอกลำ เหมือง หน้าฝายตื้นเขิน ไม่สนใจ ไม่ดูแลเอาใจใส่ ยากได้แต่ลำเหมืองคอนกรีต การลอกลำ เหมืองแต่ละครั้งใช้งบประมาณเยอะมาก ชาวบ้านคิดแต่เรื่องผลประโยชน์ไม่ทำอะไร ไม่อยาก ทำ ไม่อยากไปลอกลำเหมือง ก็จ้างคนอื่นไปแทน ถ้าไม่มีนายทุนไปรับจ้างลอกลำเหมืองก็จะ อยู่อย่างนั้น ไม่ทำอะไร ความสามัคคีแยกว่าแต่ก่อน เพราะไม่มีการรวมตัวกัน คนรุ่นใหม่ไม่

รู้จักฝ่ายต้องเขียนบอกว่า ฝ่าย เดียวนี้ในลำเหมืองคำว่าแต่จะไม่มีแล้ว” (นายก่องแก้ว บุญเย็น ผู้ใช้น้ำฝ่ายห้วยผึ้ง, 2548)

การลงพื้นที่การเก็บข้อมูลฝ่ายครั้งที่ 2 ทีมวิจัยชุมชน ได้ลงไปพูดคุยแลกเปลี่ยนเพิ่มเติมในเรื่องของประวัติศาสตร์น้ำวาง การจัดการน้ำ การเก็บข้อมูลในพื้นที่ครั้งที่ 2 ยังได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านในพื้นที่อย่างเต็มที่ มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นต่อกรณี มีประเด็นที่เจาะลึกกับกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีทั้งกลุ่มที่เคยร่วมพูดคุยในครั้งแรก และมีกลุ่มเกษตรกรเพิ่มเข้าแลกเปลี่ยน ชาวบ้านในพื้นที่ให้ความสนใจแลกเปลี่ยนเรื่องกฎหมายน้ำและให้ความสนใจ ตรวจสอบข้อมูลโครงการพัฒนาต่างๆที่จะเข้ามาในพื้นที่ มีการติดตามข้อมูลข่าวสารความเคลื่อนไหว สถานการณ์ต่างๆที่จะเข้ามาในชุมชน บางพื้นที่ เช่น ฝ่ายห้วยผึ้งชาวบ้านมีความหลากหลายทางความคิดระหว่างคนรุ่นเก่าที่มองเห็นผลกระทบที่กำลังจะเกิดขึ้นกับพื้นที่ถ้าไม่มีการศึกษาให้ดี และถามความต้องการของชุมชน ในขณะที่คนรุ่นใหม่ต้องการเห็นความเปลี่ยนแปลงเรื่องความเจริญ การพัฒนาที่เข้ามาในชุมชน

บางพื้นที่ฝ่ายไม่สามารถเวทีประชุมในลักษณะของวงประชุมใหญ่ๆได้ มีการปรับเวทีเป็นกลุ่มย่อยๆ2-3 คน ไปพื้นที่การเกษตรแทน ที่ผู้ให้ข้อมูลกำลังทำการผลิต เพราะตรงกับช่วงที่ชาวบ้านกำลังทำการผลิต ดังนั้นจึงค้นพบว่า การลงพื้นที่ในลักษณะนี้จะได้ข้อมูลในเชิงลึก และละเอียด ชาวบ้านสามารถแลกเปลี่ยนข้อมูลได้ด้วยความสะดวกใจมากกว่าการจัดประชุมวงใหญ่ๆ ได้สร้างความสัมพันธ์กับคนในชุมชนและทำความเข้าใจการทำงานของโครงการเพิ่มขึ้น

การทำวิจัยของทีมวิจัยชุมชนที่สามารถจะเข้าไปถึงกลุ่มผู้ใช้น้ำตามบ้าน ตามกลุ่มต่างๆควรที่จะใช้โอกาสนี้เข้าไปทำความเข้าใจโครงการและสถานการณ์ต่างๆช่วยหัวหน้าฝ่ายอีกแรงหนึ่งได้

การลงพื้นที่การเก็บข้อมูลฝ่ายครั้งที่ 3 เป็นการนำข้อมูลที่จัดทั้ง 2 ครั้งไปให้ชุมชนได้ตรวจสอบความถูกต้อง

4.กิจกรรมเวทีวิเคราะห์ข้อมูลแบบมีส่วนร่วม

เป็นการประชุมเครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่าง ซึ่งจัดทุกวันที่ 9 จัดเดือนเว้นเดือนเพื่อร่วมกันวิเคราะห์ข้อมูล ติดตามความก้าวหน้าการดำเนินงานและสถานการณ์ของกลุ่มเหมืองฝาย 15 ลูก หัวหน้าเหมืองฝาย ตัวแทนกลุ่มผู้ใช้น้ำ ร่วมออกแบบประเด็นเพื่อเตรียมวางแผนการเก็บข้อมูลให้กับทีมงานวิจัยในพื้นที่ เสนอแนะการทำงาน เช่น การจัดเวทีฝ่ายในครั้งต่อไป น่าจะมีความร่วมมือระหว่างเจ้าหน้าที่ปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น อบต. เจ้าหน้าที่นโยบายและแผนงาน อำเภอ ส่งจดหมายเชิญให้มาร่วมประชุม หรืออาจจะขอใช้หอประชุมอบต.แต่ละตำบลเพื่อข้อมูลจะได้ครอบคลุมมากขึ้น และความเป็นเวทีให้ส่วนราชการได้รับรู้ถึงความต้องการของชุมชนได้

การที่สมาชิกผู้ใช้น้ำหรือตัวแทนเกษตรกรฝ่ายต่างๆได้มาร่วมแลกเปลี่ยนพูดคุย ได้มารับรู้สถานการณ์ของฝ่ายตัวเองและฝ่ายอื่นๆ ทำให้เกิดความเข้าใจ เป็นการลดความขัดแย้งได้ และทำให้เกิดความสัมพันธ์ในชุมชนฝ่ายเดียวกันและระหว่างฝ่าย เช่น การข้อตกลงร่วมกันเรื่องการใช้ น้ำของฝ่ายตอนบนเช่น ฝ่ายนอน ฝ่ายสมบูรณ์ ฝ่ายห้วยผึ้ง ให้มีการแจ้งล่วงหน้าถ้าจะมีการเปิด-ปิดน้ำ ภายใน 5 วันเพื่อให้ทุกๆฝ่ายได้เตรียมความพร้อมในการรับน้ำ แต่ละฝ่ายให้เปิดน้ำเข้านาได้ 4 วัน 4 คืน ซึ่งทุกฝ่ายใน 15 ฝ่ายเห็นชอบร่วมกัน

5.ประชุมที่มิมวิชัย

ประชุมเป็นประจำทุกเดือน เพื่อสรุปการทำงานของเดือนที่ผ่านมา นักวิจัยชุมชนส่งรายการปฏิบัติงานที่ผ่านมา และร่วมวางแผนการทำงานกิจกรรมต่อไป

6.อบรมเรื่องการทำแผนที่เรื่องแผนที่

ก่อนที่จะมีการจัดกิจกรรมอบรมการทำแผนที่ ทีมวิจัยชุมชนลุ่มน้ำวางได้ลงพื้นที่ร่วมกับหัวหน้าเหมืองฝายและกลุ่มผู้ใช้น้ำ เพื่อวาดแผนที่ ว่าแต่ละฝ่ายประกอบด้วย แต่กี่แต่กี่ตำบล กี่ตำบล ในแต่ละฝ่ายปลูกพืชอะไรบ้าง ซึ่งหัวหน้าเหมืองฝายสามารถวาดภาพแผนที่ฝ่ายของตนเองได้อย่าง บอกได้ว่าบริเวณไหนของฝ่ายปลูกอะไร เป็นนาของใคร ทำให้สามารถบอกได้ว่าเมื่อถึงเวลาที่ต้องปล่อยน้ำเข้านา นาของใครควรปล่อยให้เท่าไร พื้นที่ใครปลูกอะไร ทำให้เห็นถึงการจัดการความสัมพันธ์ภายในเหมืองฝาย ในการอบรมการทำแผนที่เรื่องแผนที่ เพื่อให้ชาวบ้านได้เข้าใจถึงรายละเอียดที่ประกอบขึ้นในแผนที่ ซึ่งเป็นแผนที่ของทางราชการ ที่ไม่มีความซับซ้อน สามารถทำความเข้าใจได้ง่าย วิทยากรเป็นเจ้าหน้าที่อบรมการทำแผนที่โครงการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน

ผู้เข้าร่วมมีความสนใจ และซักถามวิทยากรที่ให้การอบรม แลกเปลี่ยนในการหา รูปแบบแผนที่การจัดการเหมืองฝาย ขอบเขตลุ่มน้ำ พร้อมทั้งชี้แจงว่าแผนที่ที่ทางราชการใช้ในปัจจุบันไม่ถูกต้อง สถานที่หลายอย่างในบริเวณที่ตั้งของชุมชนไม่มีในแผนที่ เส้นทางน้ำไม่ตรงกับความเป็นจริง และไม่มีพื้นที่ฝ่ายของตนเองตั้งอยู่ในแผนที่ของราชการ หลังจากนั้นผู้เข้าร่วมทั้งหมดทั้งลงพื้นที่เพื่อทำรายละเอียดในแผนที่ตามฝ่ายต่างๆ

รูปที่ 2 อบรมการทำแผนที่

7.นำเสนอความก้าวหน้าของโครงการวิจัย

การนำเสนอการดำเนินงานของกลุ่มน้ำวาง ได้รับการเสนอแนะวิธีการทำงาน เช่น ช่วงเริ่มต้นของการทำงาน วิธีการเก็บข้อมูลการเก็บข้อมูล ประเด็นยังไม่ครอบคลุม ประเด็นต้องให้ชุมชนผู้เสนอ ความต้องการของชุมชนเป็นศูนย์กลางในการศึกษาวิจัย นักวิจัยเป็นผู้ช่วยชาวบ้านในการจัดระบบเรียบเรียงข้อมูล การจัดระบบข้อมูลโดยข้อมูลนั้นต้องมาจากชาวบ้าน ให้ชาวบ้านกำหนดประเด็นในการเก็บข้อมูลเอง ต้องออกมาจากชาวบ้านอยากให้ เป็นแบบไหน อย่างไร

การนำเสนอการดำเนินทำให้นักวิจัยชุมชนได้เข้าใจในกระบวนการทำงานที่ชัดเจนมากขึ้น และได้ร่วมเรียนรู้ร่วมและรับทราบข้อมูลปัญหา การแก้ไขปัญหของพื้นที่ที่มิวิจัย ชุมชนในที่อื่นๆ ในส่วนข้อเสนอแนะต่างๆสามารถนำไปเพิ่มเติมกับแบบข้อมูลที่ใช้ในการทำงานในพื้นที่ ทำให้มีรายละเอียดที่จะใช้แลกเปลี่ยนกับผู้ใช้น้ำและชาวบ้านในพื้นที่มากขึ้น

8.เวทีสังเคราะห์ข้อมูลและแลกเปลี่ยนแนวทางการแก้ไขปัญห(ดูงานนอกพื้นที่การวิจัย)

การเลือกพื้นที่ไปศึกษาดูงาน เป็นพื้นที่ที่มีโครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน ที่มีการวิจัยโดยชุมชน และพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาที่ประชาชนไม่ได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การที่รัฐไม่เปิดเผยข้อมูลของโครงการทั้งหมดในการเข้าไปทำโครงการ

เพื่อให้ทีมวิจัยชุมชนของแม่วางได้รู้จักพื้นที่ที่มีลักษณะการทำงานแบบเดียวกัน ได้แลกเปลี่ยน ประสบการณ์การทำงานวิจัยชุมชน กิจกรรมในพื้นที่ต่อการพัฒนาศักยภาพของชุมชน สถานการณ์ในพื้นที่แต่ละที่ ว่ามีการจัดการปัญหาอย่างไร เมื่อพื้นที่เป็นผู้ที่ถูกกระทำ จากการพัฒนาต่างๆโดยที่ชาวบ้านไม่ได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ผลกระทบที่ตามมาเป็นอย่างไร หรือจากทุน

■ บ้านชมพู อ.เนินมะปราง จ.พิษณุโลก

ความเป็นมาของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำคลองชมพู , ผลกระทบจากโรงโม่หินที่เข้ามาสัมปทานในพื้นที่, ความรุนแรงเรื่องเอกสารสิทธิ์ ได้เล้าถึงการพยายามต่อสู้ปกป้องทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น เพื่อให้มีการสืบทอดไปสู่ลูกหลาน ถึงไม่มีงบประมาณใช้ในการต่อสู้ แต่มีความร่วมมือร่วมใจ สามัคคีกันในหมู่บ้าน

ผลพวงจากการต่อสู้ของชาวบ้านคลองชมพู คือ กลุ่มแกนนำได้รับคดีกันทุกคน ชาวบ้านแม่วาง สูญเสียของแกนนำในพื้นที่ แนวทางการต่อสู้คือ การรวมพลังของมวลชนให้เป็นหนึ่งเดียวชาวบ้านสู้เต็มร้อย

■ บ.หนองผือ ต.หนองผือ อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น

กรณีปัญหาจากโครงการชลประทานระบบท่อ (ติดตั้งเครื่องวัดค่าน้ำในพื้นที่นาเพื่อคิดค่าน้ำในการทำนา)

รูปที่ 3 ดูงาน เรื่องการชลประทานระบบท่อ มีมิเตอร์ไว้ในนาข้าว จ.ขอนแก่น

กลุ่มผู้ใช้น้ำและสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำในพื้นที่พบว่าก่อนที่จะมีการดำเนินงานโครงการ ได้มีเจ้าหน้าที่ของกรมชลประทานเข้าไปประชาสัมพันธ์ในพื้นที่ ทำความเข้าใจกับประชาชนในพื้นที่ โดยอ้างเรื่องผลประโยชน์ที่ประชาชนจะได้รับจากโครงการ คือเกษตรกรจะมีน้ำใช้ตลอดปี ทั้งฤดูนาปี และฤดูนาปรัง ซึ่งเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่จะสามารถนำน้ำไปใช้ในการอุปโภค บริโภค ปลูกพืชผักสวนครัวและพืชไร่นอกเหนือจากการทำนา จะทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มมากขึ้น ไม่ต้องเสียพื้นที่ในการทำคลองชลประทาน และมีการจ้างงานในชุมชนอีกด้วย ซึ่งในเบื้องต้นเจ้าหน้าที่กรมชลประทานยังได้ชี้แจงถึงการเก็บค่า

บำรุงรักษาของโครงการจากสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำหลังโครงการแล้วเสร็จว่า ในปี 1,2 สมาชิกจากโครงการจะได้ใช้น้ำฟรี ในปี 3 ผู้ใช้น้ำจะต้องจ่ายค่าบำรุงรักษาโครงการ 70% ชลประทาน 30% ส่วนในปี 5 สมาชิกผู้ใช้น้ำจากโครงการจะต้องจ่ายค่าบำรุงโครงการ 100% จากความหวังที่จะได้ใช้น้ำเพื่อการเกษตร จึงทำให้เกษตรกรเซ็นหนังสือยินยอมและอำนวยความสะดวกในการก่อสร้างโครงการดังกล่าว

หลังก่อสร้างแล้วเสร็จ ที่บ้านหนองผือ (2541-2544) มีสถานีสูบน้ำ 1 แห่ง ถึงรับน้ำจำนวน 11 ถึง อยู่ในพื้นที่นาของเกษตรกร มีมอเตอร์วัดน้ำอยู่ข้างถังรับน้ำเพื่อวัดระดับการไหลของน้ำ (เพื่อไปคำนวณเป็นค่าน้ำในการเกษตรของเกษตรกร) มีการทดลองสูบน้ำ แต่ปัญหาคือพบคือ ท่อแตกและเกิดการรั่วซึม ท่อส่งน้ำมีขนาดเล็กและอยู่ต่ำกว่าระดับพื้นที่ในการทำเกษตรน้ำไม่สามารถไหลขึ้นได้ น้ำไหลช้า เกษตรกรไม่สามารถใช้น้ำได้จนถึงปัจจุบันนี้

รูปที่ 4 แลกเปลี่ยนประสบการณ์ จ.ชัยภูมิ

ทีมวิจัยชุมชนจากแม่น้ำวางเชียงใหม่ ให้ความสนใจต่อการแลกเปลี่ยน รับรู้สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่อื่นๆ ทำให้เห็นทีมวิจัยชุมชนลุ่มน้ำวางได้เห็นชัดเจนถึงความสำคัญของงานข้อมูลที่ได้ร่วมกับเก็บมาในพื้นที่ทำงานที่แม่วาง ว่าสามารถนำไปใช้ทำอะไรได้บ้างใช้ โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ไปศึกษาดูงาน ข้อมูลมีประโยชน์ต่อกระบวนการการต่อสู้ของชาวบ้านในพื้นที่ที่ได้รับผลการพัฒนาที่ชาวบ้านไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมอย่างไร การไปดูงานในครั้งนี้เป็นการเสริมศักยภาพ เป็นเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับเครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่างเป็นประสบการณ์ในการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองในพื้นที่แม่วางได้

9.จัดทำรายงาน

รวบรวมข้อมูลจากเอกสารต่างๆที่เป็นผลงานการวิจัยและวิทยานิพนธ์ ของโครงการต่างๆที่ได้เคยเข้าไปทำงานในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง ข้อมูลการสัมภาษณ์ และข้อมูลในพื้นที่จากกลุ่มองค์กร เครือข่ายต่างๆ เช่น วิทยาลัยจาวบ้านลุ่มน้ำวาง,เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวาง จากการรวบรวมเอกสารต่างๆพบว่าข้อมูลบริบทพื้นที่หรือข้อมูลการจัดการเหมืองฝายมีค่อนข้างมาก เป็นข้อมูลที่ผ่านมามากหลายปี ซึ่งข้อมูลในพื้นที่บางส่วนเปลี่ยนแปลงไปพอสมควร ข้อมูลจากผลงานต่างๆทำให้การทำงานของทีมนักวิจัยชุมชนสะดวกขึ้น เป็นการตรวจสอบข้อมูลเพื่อเป็นข้อมูลปัจจุบัน ในขณะเดียวกัน แต่ ผลสะท้อนของคนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง คนที่ลงไปหาข้อมูลของคนนอก คนในพื้นที่ คนลุ่มน้ำวางส่วนมากไม่ได้รับรู้ข้อมูลที่มีมากมาย ไม่ได้ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลว่าเป็นอย่างไร ไม่รู้ว่าจะนำข้อมูลไปทำอะไร แล้วคนในลุ่มน้ำวางจะได้อะไรกลับคืนจากการให้ข้อมูลไปแล้ว ซึ่งส่งผลต่อการทำงานต่อมา คนในชุมชนรู้สึกว่าเขาให้ไปแล้วในเนื้อหาเดียวกัน ทำให้รู้สึกเบื่อกับที่ต้องมาคุยเรื่องเดิมๆซ้ำๆ

10.การเข้าร่วมกิจกรรมชุมชน

เป็นการสร้างความสัมพันธ์ และเป็นการทำความเข้าใจการทำงานวิจัยชุมชนให้กับชุมชน เช่น การเลี้ยงผีฝ่าย

การเลี้ยงผีฝ่ายเป็นประเพณีที่สืบทอดกันมาเป็นเวลายาวนาน เป็นประเพณีกลายเป็นวิถีของชุมชนนั้นๆเป็นความเชื่อดั้งเดิมอย่างหนึ่งในชุมชนซึ่งเชื่อมโยงกับคุณธรรมที่ว่าเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูรู้คุณค่าต่อสรรพสิ่งและยังสร้างความรักความสามัคคีในชุมชน คือในอดีต การสร้างฝายจะนำไม้มาสร้างฝายเมื่อฝายเสียหรือทรุดโทรมคนในชุมชนจะร่วมแรงร่วมใจกันสร้างโดยเฉพาะหนุ่มสาวก็จะได้มารู้จักกันพูดคุยกันอย่างมีความสุข การเลี้ยงผีฝ่ายดำรงไว้เพื่อสืบทอดความเชื่อที่มีต่อสิ่งแวดลอมให้สามารถสืบทอดต่อไปสืบทอดวิถีชีวิต สืบทอดประเพณี ทั้งยังช่วยรักษาสิ่งแวดล้อมอีกด้วย พิธีกรรมให้ผีช่วยรักษาลูกหลานและคนที่ใช้น้ำให้มีน้ำใช้ไปตลอด อย่าให้น้ำแห้ง

-มีพิธีกรรมให้ผีน้ำช่วยรักษาลูกหลานและคนที่ใช้น้ำให้มีน้ำใช้สำหรับการเกษตร อุปโภคบริโภค อย่าให้น้ำแห้ง ถวายหมู 1 ตัว /ฝ่ายที่มีจำนวนสมาชิกมาก และงบประมาณมากจะถวายถวาย 1 ตัว

- จัดให้มีเวทีเสวนาเรื่องการจัดการทรัพยากรในชุมชน การใช้น้ำในอดีตและปัจจุบัน
- โครงการฯชี้แจงการเข้าไปทำงานในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง
- กลุ่มผู้เข้าร่วมหัวหน้าเหมืองฝาย กรรมการเหมืองฝาย (ล่าม), กลุ่มผู้ใช้น้ำหน่วยจัดการต้นน้ำ

ไปปลูกข้าวดำนาปี และเกี่ยวข้าวนาปรัง เก็บลำไย ร่วมงานประเพณีเทศน์กรรมหลวงเนื่องในวันเข้าพรรษา และดำนา ปลูกข้าว เพื่อสร้างความคุ้นเคยและรู้จักพื้นที่ทำงานให้มากขึ้น ที่นอกจากการจัดเวทีประชุม และใช้การลงความสามัคคีที่พูดคุยแลกเปลี่ยนเรื่อง

การทำมาหากินซึ่งจะทำให้ได้ข้อมูลที่ลึกมากขึ้น ชาวบ้านที่พูดคุยก็น่าจะรู้สึกลำบากใจในการให้ข้อมูล

11.เวทีวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูล

ปัญหาของแม่วาง เกิดจากนโยบายของรัฐที่ได้เข้ามามีการส่งเสริมการเกษตรเชิงเดี่ยว นโยบายที่ลงมาไม่สอดคล้อง เหมาะสมกับพื้นที่

การประกาศเขตอุทยาน ประกาศเขตต้นน้ำ นี่คือการบงกชสิทธิการจัดการของชาวบ้าน ที่ได้ถูกเปลี่ยน

การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต ปลุกพืชเศรษฐกิจที่ปลูกพืชชนิดเดียว โดยเฉพาะแม่วางตอนล่าง ส่งให้กับเรื่องของการใช้น้ำที่มากขึ้น นำไปสู่เรื่องของการใช้พื้นที่ การขยายพื้นที่ปลูกมากขึ้น เพื่อให้ได้รายได้ที่ต้องการให้เหมาะสมกับเงินที่นำมาลงทุน

ที่ดินเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ จากพื้นที่ป่า กลายเป็นพื้นที่การเกษตร ที่มีคนข้างนอกเข้ามาซื้อพื้นที่เพื่อทำการผลิต เช่น สหกรณ์การเกษตร โครงการหลวง ให้เช่าสำหรับเกษตรกรที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ซึ่งส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของการใช้ที่ดิน

เรื่องของพื้นที่ป่าถูกทำลายเนื่องจากการขยายพื้นที่การเกษตรทั้งพื้นที่แม่วางตอนบนและแม่วางตอนล่าง

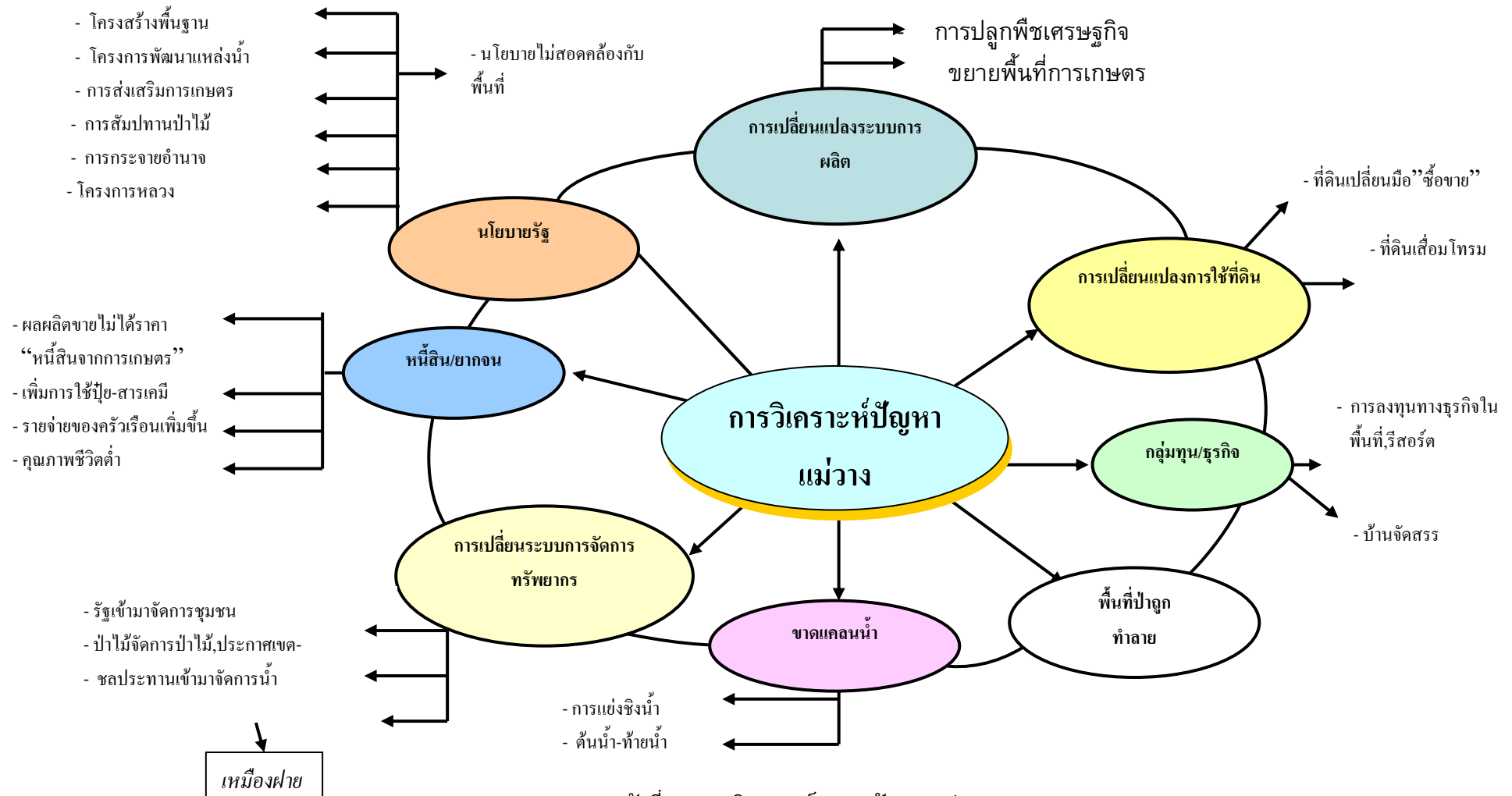
การขาดแคลนน้ำ เมื่อกลุ่มคนใช้น้ำในขณะที่มีปริมาณน้ำมีเท่าเดิม เพื่อทำการผลิต ทำให้การแย่งน้ำกันเอง ระหว่างชาวบ้านและชาวบ้าน ชาวบ้านและธุรกิจ หรือโครงการหลวง

แต่ในสถานการณ์ที่มีการแย่งชิงน้ำเพื่อการผลิตที่เข้มข้น นั้น ก็มีกลุ่มเหมืองฝายได้เข้ามาคลี่คลายสถานการณ์ เข้ามาจัดการเรื่องการใช้พื้นที่

การจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ในอดีต การจัดการทรัพยากรเป็นการจัดการทรัพยากรโดยชาวบ้าน โดยเฉพาะที่เห็นได้ชัดเจนนั่นคือเรื่อง การจัดการน้ำ การจัดการเหมืองฝาย เมื่อก่อนใช้ระบบแก้มือ แก้มือ ซึ่งต่อมา รัฐได้พยายามเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการร่วมโดย ชลประทาน โดยการเปลี่ยนโครงสร้างจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต

ความยากจน หนี้สิน ที่เกิดขึ้นเนื่องจากการผลิต ที่เป็นเกษตรเข้มข้น สูงเหมือนกันหมด แต่ขายไม่ได้ราคา ไม่มีการประกันราคา ไม่มีตลาดรองรับ ฉะนั้นทุนต้องใช้ผลิต เช่น ค่าใช้จ่ายเรื่องปุ๋ย สารเคมี ค่าแรง เครื่องจักร ทำให้เกิดหนี้สินที่มากขึ้นตามมา ค่าใช้จ่ายในครัวเรือนที่เพิ่มมากขึ้น เช่น ค่าเล่าเรียนของบุตรหลาน ค่าใช้จ่ายอื่นๆซึ่งมีส่วนที่ทำให้เกิดหนี้สินและความยากจนในพื้นที่

สรุปได้ดังนี้ การวิเคราะห์สภาพปัญหาพื้นที่ลุ่มน้ำ

แผนผังที่ 3 การวิเคราะห์สภาพปัญหาแม่ว่าง

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากลุ่มน้ำว่าง

ประเด็นฝากไว้ในพื้นที่

1. ป่าต้นน้ำ เมื่อไม่ได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เหมือนเมื่อก่อน เช่น ป่า ปัจจุบันได้มีการพยายามเข้าไปรักษา อนุรักษ์ ทรัพยากรป่าต้นน้ำ เพื่อที่จะรักษาน้ำไว้

2. ที่ดิน ถูกเปลี่ยนมือเป็นของคนอื่นๆ และมีการเข้ามาร่วมใช้น้ำ

3. น้ำ การจัดการน้ำ/เมื่อก่อนที่มีปัญหา ปัจจุบันเริ่มมีการคลี่คลาย มีความพยายามจัดการแบ่งน้ำ หาแนวทางแก้ไขได้บ้าง แต่การจัดการแบ่งปันแต่เฉพาะในกลุ่มตัวเองเท่านั้นจะพอหรือไม่ หรือว่าต้องไปประสานกับกลุ่มอื่นๆ เข้ามาร่วมประสานด้วยหรือไม่ อย่างเช่น NGOs รัฐ องค์กรชาวบ้านอื่นๆ เข้ามาร่วมช่วยได้มากน้อยเพียงใด ในการที่จะจัดการเรื่องน้ำ เรื่องทรัพยากรต่างๆ

4. ราคาพืชผลที่มันส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจ และส่งผลกระทบต่อเราในอนาคตจะเป็นอย่างไร

ปัญหาเหล่านี้มันส่งผลกระทบต่อความมั่นคงในชีวิตเรามากน้อยเพียงใด กับวิถีชีวิต เราอยากจนขึ้นหรือรวยขึ้น หรือปานกลางดีกว่าเดิม การดำรงชีพสบายขึ้นหรือแย่ลง

5. การเมืองในพื้นที่ รัฐได้พยายามกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น เพื่อให้ท้องถิ่นได้มีส่วนในการปกครอง เช่น อบต. แต่อำนาจที่แท้จริงไม่ได้อยู่ที่อบต.อย่างแท้จริง เป็นเพียงตัวแทนของส่วนกลางที่มาบริหารพื้นที่ ซึ่งไม่ต่างจากการบริหารแบบเดิมอย่างที่ผ่านมา เป็นการขยายอำนาจมากกว่าการกระจายอำนาจ อบต.สามารถจัดการท้องถิ่นได้จริงหรือไม่ อบต.สามารถตอบสนองความต้องการที่ชาวบ้านได้เลือกเข้าไปได้หรือไม่ กำหนดกติกาหรือระเบียบของพื้นที่เองได้หรือไม่ ซึ่งยังคงต้องขึ้นตรงกับรัฐส่วนกลาง

6. ผลประโยชน์ในท้องถิ่น เช่น เกษตรพันธะสัญญา (เหมืองฝายสามารถเข้ามาจัดการกรณีอย่างนี้ได้หรือไม่)

7. องค์กรที่เกี่ยวข้องในพื้นที่แม่วง (จะหนุนเสริมชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่ได้อย่างไร เพื่อให้สามารถกลับไปแก้ไขปัญหาของแม่วงทั้งระบบ)

- องค์กรของรัฐ เช่น ชลประทาน ป่าไม้ ที่ดิน
- เครือข่าย/องค์กรชาวบ้านในพื้นที่ เช่น กลุ่มแม่บ้าน เครือข่ายเยาวชน เครือข่ายพระสงฆ์ อบต.วิทยาลัยชาวบ้านลุ่มน้ำวาง อัยสอนหลาน
- องค์กรพัฒนาเอกชน เช่น วจส. โครงการวิจัยลุ่มน้ำ โครงการปุ๋ย

12. เวทีสรุปบทเรียนกระบวนการศึกษาวิจัยโดยชุมชน

โดยวัตถุประสงค์ คือ เพื่อสรุปบทเรียนการทำงานศึกษาวิจัยโดยชุมชน ลุ่มน้ำแม่วงและเพื่อระดมแนวทางการดำเนินงานศึกษาวิจัยในอนาคต

มีผู้เข้าร่วม ตัวแทนกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายลุ่มน้ำแม่วงตอนล่าง, กลุ่มจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำแม่วงตอนบน, เครือข่ายเยาวชน(นักเรียน/เยาวชน ชนเผ่า), กลุ่มจัดการต้นน้ำขุนวาง, ตัวแทนองค์กรส่วนท้องถิ่น ซึ่งผู้เข้าร่วมได้แลกเปลี่ยนและได้เสนอแนะการทำงานวิจัย ตลอด 1 ปีที่ผ่านมา คือ การวิจัยที่ผ่านมา จากการศึกษาและการทำกิจกรรม

- เป็นโอกาสในการศึกษาพื้นที่จริง(การดูงาน) ได้ข้อมูลเพิ่มเติมที่มีอยู่และได้ข้อมูลใหม่ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนทำให้เห็นผลกระทบ สิ่งที่จะทำให้เกิดปัญหาในพื้นที่
- เป็นเงื่อนไข ทำให้เกิดการประชุมเกิดความร่วมมือระหว่างฝ่ายต่างๆในพื้นที่ทั้งแม่วางตอนบนและตอนล่าง,อบต. สามารถนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการน้ำกับหน่วยงานในพื้นที่ได้ เช่นร อบต.
- ทำให้"ฮั้วตัน"สถานการณ์ เช่น นโยบายของรัฐ สามารถป้องกัน/ตั้งรับการเกิดปัญหาในพื้นที่ได้ เช่น กฎหมายน้ำ,มาตรน้ำในนา
- ทำให้เห็นผลกระทบ.สิ่งที่จะทำให้เกิดปัญหาในพื้นที่
- การผลักดันกฎหมาย,นโยบายต่างๆก่อนจะเข้ามาในพื้นที่ต้องได้รับความร่วมมือ,การยอมรับจากทุก ส่วน ชุมชน(ตำบล หมู่บ้าน),ชาวบ้านเกษตรกร ผู้ใช้น้ำ เยาวชน),หน่วยงานรัฐในท้องถิ่น (ปกครอง อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน)การร่างกฎหมาย การจัดการน้ำจึงผ่านจากชุมชน
- ได้ความรู้,ความคิด,ความร่วมมือ แก้ไขปัญหาร่วมกัน
- ดูด้วยตา เห็นของจริง คุยได้
- ไม่ค่อยได้รับความร่วมมือจากกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน บางพื้นที่
- กลุ่มผู้ใช้น้ำ ผู้ได้รับผลกระทบ คือความไม่เป็นธรรมใน พรบ.น้ำ

โดยมีเป้าหมาย ทิศทาง การพัฒนาลุ่มน้ำวาง เกษตรพอเพียงการมีส่วนร่วมของทุกส่วน ในการจัดการทรัพยากร-การแบ่งปัน

ข้อเสนอแนวทาง การผลักดัน กฎหมาย นโยบายต่างๆมาในพื้นที่ต้องได้รับ ความร่วมมือ การ ยอมรับ การตรวจสอบจากทุกส่วนในพื้นที่ (การมีส่วนร่วม แก้ไข พัฒนา ลุ่มน้ำวาง ร่างกฎหมายน้ำ ลุ่มน้ำวาง

การบริหารจัดการ คือ

ระยะสั้น รูปแบบเหมือนฝ่าย เป็นการหาทางแก้ไขปัญหเฉพาะหน้า

1.ชะลอน้ำในหน้าแล้ง ลุ่มน้ำวางตอนล่าง

วิธีการ

- ประชุมเหมือนฝ่าย
- เสนอหน่วยงานปกครองท้องถิ่น
- ประชุมความร่วมมือ3 อำเภอ 9 อบต. เกี่ยวกับงบประมาณและแผนงาน

2.ธนาคาร(หลองน้ำ) คิดร่วมกันในการจัดการน้ำทั้งลุ่มน้ำวางตอนบนและตอนล่าง

ระยะยาว "กฎหมายน้ำ"

วิธีการ

- ศึกษากฎหมายน้ำ(รัฐ) ถึงผลกระทบที่ไม่เหมาะสม กับชุมชน
- หาทิศทางร่วม 21 ฝ่าย (ตอนล่าง 15 ฝ่าย ,ตอนบน 6 ฝ่าย)

- เริ่มต้นจากกติกาการใช้น้ำที่มีอยู่ (กติการ่วม เป็นการแก้ไขปัญหาระยะยาว หมายถึง ความร่วมมือระหว่างผู้ใช้น้ำ เหมือนฝ่ายตอนบนและตอนล่าง,เยาวชน หน่วยงาน ต้นน้ำ,อบต. โครงการหลวง)

- หาวิธีการแก้ไขปัญหาเฉพาะกรณี แล้ง/ท่วม แก้ไขอย่างไร,การปลูกพืช 3-4 ครั้ง ที่เกิน
คำว่า “พอเพียง” จัดการอย่างไร

สรุป

- 1.การบริหารจัดการน้ำ ต้องเกิดจากการแก้ปัญหา
- 2.การพัฒนาลุ่มน้ำวาง ต้องเป็นการป้องกันปัญหาจากการพัฒนา
- 3.พรบ.น้ำทำให้คนลุ่มน้ำวางเสียสิทธิ จ่ายค่าน้ำราคาแพง
4. คนลุ่มน้ำวางได้ประโยชน์ต้องเกิดจากการแก้ไขปัญหาระยะยาว
- 5.ร่วมร่าง สร้างกติกาใหม่ และร่วมกันแก้ไขกติกาเดิม
- 6.หาทางป้องกันผู้หาผลประโยชน์

13.เวทีพัฒนาศักยภาพของผู้นำในด้านกฎหมายในการจัดการทรัพยากรน้ำ

โดยมีวัตถุประสงค์คือ เพื่อบรมผู้นำ แก่เหมือน-แก่ฝ่าย เกี่ยวกับร่าง พรบ.น้ำและเพื่อ
พัฒนาศักยภาพผู้นำ แก่เหมือน-แก่ฝ่าย ด้านการมีส่วนร่วมในกระบวนการออกกฎหมายการ
จัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน เป็นกระบวนการที่ชุมชนต้องการทราบในเรื่องของ พระราชบัญญัติ
น้ำ ชุมชนไม่เห็นด้วยกับกระบวนการในการที่จะออกกฎหมายนี้ เป็นกระบวนการกำหนดที่ชุมชน
ประเมินว่าไม่ชอบธรรม เพื่อมาบังคับใช้โดยที่มีอีกหลายส่วนไม่ได้รับรู้ข้อมูลและผลกระทบที่จะ
ตามมา ชุมชนเห็นว่าถ้าหาก พรบ.น้ำฉบับนี้ออกมาเป็นกฎหมายบังคับใช้ สิ่งที่ได้ชัดที่สุดคือ
ความเดือดร้อนและผลกระทบที่ตามมามากมาย เช่น ต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้นเพราะต้องจ่ายค่าน้ำ
ในการผลิต เพราะแต่เดิมการผลิตก็มีต้นทุนที่สูงอยู่แล้ว หนี้สินที่สูงขึ้นจากการกู้เพื่อนำมาลงทุน
ความยากจนตามมา และส่งผลให้วิถีชีวิตต่างๆต้องเปลี่ยนแปลงไป ความวิตกกังวลที่ต้องทำให้
ลูกหลานในข้างหน้าเดือดร้อนกว่าที่กำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบัน ฯลฯ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ใช้น้ำแม่วาง
ได้รับทราบข้อมูลของ พระราชบัญญัติน้ำที่กำหนดโดยส่วนกลาง โดยเนื้อหาคือการกำหนดที่ไม่
ชอบธรรมกับเกษตรกร ประชาชนไม่ได้รับรู้ ไม่ได้มีส่วนร่วมในทุกกรณี และพื้นที่แม่วางการ
จัดการเหมือนฝ่ายแต่ละที่มีกฎ กติกาการจัดการของแต่ละที่อยู่แล้ว จึงไม่เห็นด้วยกับ พรบ.ฉบับนี้
ดังนั้น ผู้เข้าร่วมซึ่งส่วนใหญ่เป็นหัวหน้าเมืองฝ่ายหรือกลุ่มผู้นำในชุมชนได้ร่วมกันวางแผนงาน
เพื่อให้ชุมชนและกลุ่มผู้เกี่ยวข้องอื่นๆ เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล เทศบาล โรงเรียน กลุ่ม
ผู้สูงอายุ พระ ได้รับรู้สถานการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น และมีแผนการทำงานโดยมีเป้าหมายคือ การได้
กติกามาใช้ ซึ่งเป็นกติกากลางของทั้งลุ่มน้ำแม่วาง เพื่อเสนอต่อองค์การบริหารส่วนตำบลและ
เทศบาลที่อยู่ในเขตพื้นที่แม่วางเป็นเป็นกติกาของชุมชนในการจัดการน้ำ ซึ่งเป็นกติกาที่
เหมาะสมเป็นกติกาที่มาจากความต้องการของชุมชนผู้ใช้น้ำแม่วางโดยแท้จริง

ผลการดำเนินการ

1. หัวหน้าเหมืองฝาย กลุ่มผู้ใช้น้ำ รวมถึงชุมชนต่าง ๆ มีความสนใจในการร่วมทำกิจกรรมการแลกเปลี่ยน เช่น การระดมความคิดเห็น แลกเปลี่ยนเรื่องการจัดการน้ำ การเปลี่ยนแปลงการจัดการน้ำที่เกิดขึ้นตั้งแต่อดีต-ปัจจุบันที่เกิดขึ้นในชุมชน ได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีจากชุมชนในการเก็บข้อมูลสภาพปัญหา, การเกษตร, ข้อมูลประวัติศาสตร์เหมืองฝายต่าง ๆ
2. ความเข้าใจของชุมชนต่อสภาพปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในพื้นที่แม่วาง ชุมชนมีความรับรู้, สนใจอยู่เฉพาะกลุ่ม
3. โครงการได้เข้าไปเป็นตัวกระตุ้นทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนในชุมชนต่อสภาพปัญหามีบางชุมชนมีข้อเสนอต่อการจัดการปัญหาการจัดการทรัพยากรในชุมชน
4. การทำงานวิจัยชุมชน ทำให้เห็นข้อดีของงานวิจัยชุมชน คือ ทำให้เห็นรายละเอียดที่เป็นข้อมูลที่ทางราชการทำไม่ถึง ข้อมูลงานของงานวิจัยชุมชนช่วยเพิ่มน้ำหนักได้ชัดเจนมากขึ้น เสริมกระบวนการต่อสู้ในพื้นที่ที่มีสถานการณ์เพื่อเป็นการเสริมศักยภาพของเครือข่ายเป็นเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ สร้างความเข้มแข็งให้กับเครือข่ายในการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองได้

ปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้น

1. ความเข้าใจต่อคำว่า “งานวิจัย” ของคนในพื้นที่ทำงาน ที่ผ่านมาในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง มีหลายกลุ่ม หลายองค์กรที่เข้ามาทำงานลักษณะการเก็บข้อมูล มาตั้งคำถามซ้ำ ๆ เดิม ๆ กับชุมชน ได้ข้อมูลแล้วหายไปไม่นำข้อมูลกลับคืนมาให้กับชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดความไม่พอใจกับลักษณะการทำงานการเก็บข้อมูลและวิจัยโดยรวม ชุมชนเข้าใจว่างานวิจัยครั้งนี้ต้องเข้ามาในลักษณะแบบเดียวกัน จึงได้รับความร่วมมือจากชุมชนค่อนข้างน้อย ซึ่งส่งผลถึงกระบวนการการอบรมการเก็บข้อมูลในครั้งนี้ด้วย โดยตัวแทนของชุมชนที่เข้าร่วมอบรมจะตั้งคำถามต่อการทำงานวิจัย ต่อเนื้อหาโครงการฯ ทีมงานได้อธิบายซึ่งใช้เวลาในการอธิบายพอสมควร ทำให้กระบวนการในการอบรมครั้งนี้เป็นไปได้ไม่ครบกระบวนการที่ตั้งเอาไว้ได้อย่างสมบูรณ์
2. การมีส่วนร่วมของตัวแทนวิทยาลัยชาวบ้าน พยายามที่จะตั้งคำถามเดิม ๆ หลายครั้งต่องานวิจัยของโครงการนี้ตลอดเวลา ในส่วนที่ทีมงานเองได้อธิบายเป้าหมาย วัตถุประสงค์พร้อมทั้งได้ให้เอกสารไปก่อนหน้านี้แล้วแต่ก็ยังตั้งคำถามเดิม ๆ หลายครั้ง แม้แต่ในกระบวนการอบรมก็ได้ตั้งคำถามและยังพยายามที่จะเอาเนื้อหาของส่วนวิทยาลัยชาวบ้านเข้ามาแทรกในกระบวนการอบรมในครั้งนี้ด้วย ทำให้ผู้เข้าร่วมที่มีความหลากหลายต่อความเข้าใจในโครงการฯ เกิดความสับสนและเบื่อหน่ายต่อกระบวนการการอบรม

การแก้ไขและคลี่คลาย

การแก้ไขปัญหาและอุปสรรค การคลี่คลายปัญหาที่ได้ดำเนินการต่อเนื่อง ในส่วนการทำความเข้าใจกับเครือข่ายต่าง ๆ และวิทยาลัยชาวบ้านลุ่มน้ำวางได้มีการพูดคุย แลกเปลี่ยนถึงการ

ทำงานของงานวิจัยชุมชนโดยตลอด โดยอาศัยเวทีกิจกรรมต่างๆในชุมชนร่วมกับเครือข่ายต่างๆ รวมทั้งวิทยาลัยชาวบ้าน เพื่อใช้เวทีเหล่านี้ในการอธิบายและทำความเข้าใจการทำงานวิจัยของชุมชน ซึ่งลักษณะงานมีความแตกต่างกันในวิธีการทำงานและมีเป้าหมายที่คล้ายกันคือ เพื่อให้ชุมชนสามารถจัดการทรัพยากรในชุมชนโดยชุมชนได้ ตัวชี้วัดคือที่ทำให้วิทยาลัยชาวบ้านเข้าใจถึงการทำงานวิจัยชุมชนคือ วิทยาลัยชาวบ้านสามารถที่จะอธิบายถึงการทำงานของโครงการวิจัยชุมชนต่อชาวบ้านในพื้นที่การทำงานได้ ซึ่งในการดำเนินกิจกรรมของโครงการวิจัยชุมชนต่อมาก็ได้มีการทำงานร่วมกันในบางกิจกรรมเพื่อลดการทำงานที่ซ้ำซ้อนในชุมชน เพื่อไปสู่การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนเพื่อให้ชุมชนได้รู้ถึงการดำรงอยู่ของชุมชน

ข้อค้นพบในการทำงานพื้นที่

1.การที่โครงการฯได้เข้าไปทำงานวิจัยในพื้นที่ หรือแม้แต่โครงการต่างๆที่ได้เคยเข้าไปดำเนินการและที่จะเข้าไปดำเนินการในพื้นที่แม่วาง เป็นเงื่อนไขหนึ่งในการเข้าเป็นส่วนกระตุ้นทำให้เกิดการรวมกลุ่มเพื่อประชุมและปรึกษาหารือกันระหว่างคนในชุมชนเพื่อได้รับทราบปัญหาและหาทางแก้ไขร่วมกัน

2.การเป็นพื้นที่ต้นแบบในการศึกษาการจัดการทรัพยากรได้ทุกประเด็นของชุมชนลุ่มน้ำวาง ซึ่งมีความเด่นชัด มีบุคคลภายนอกเข้าไปดูงานตลอดเวลา แต่ความกระตือรือร้นของคนที่เป็นตัวแทนของผู้ใช้น้ำ หรือหัวหน้าเหมืองฝายบางฝายมีน้อย เป็นกลุ่มคนเดิมๆซ้ำๆที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของพื้นที่

3.กลุ่มแม่บ้านเป็นกลุ่มที่ถ่ายทอดเนื้อหา เข้าใจต่อสถานการณ์ได้เร็ว ให้ข้อมูลในเชิงลึก ให้ความร่วมมือได้ดีกว่า กลุ่มพ่อบ้าน

4.การให้การยอมรับ ให้ความสำคัญกับ “แก่เหมือง แก่ฝาย” ของคนในพื้นที่มีน้อยลง สังเกตได้จากการมีส่วนร่วมกับงานบุญ งานกุศลต่างๆ ชาวบ้านจะให้การยอมรับกับที่เป็นข้าราชการหรือไม่ก็เป็นนายทุนในพื้นที่ และนักการเมืองท้องถิ่นมากกว่า

ชุมชนได้เรียนรู้อะไรบ้างจากงานวิจัย

จากการทำงานในพื้นที่แม่วาง โดยมีชุมชน ชาวบ้านเป็นผู้ให้ข้อมูลและร่วมกระบวนการงานวิจัย ในตอนเริ่มต้นโครงการ คำถามจากพื้นที่ คำถามแรกที่ได้ยินคือ “มาแหมแล้ว” (มาอีกแล้ว) มาจากที่ไหน มาทำอะไร เอาข้อมูลไปทำอะไร “มาแล้ว ก่ หายแซบ” (ได้ข้อมูลแล้วหายไปเลย) “เป็นเอ็นจีโอหรือเปล่า” การถามคำถามเหล่านี้จากชาวบ้านไม่เป็นเรื่องใหม่ เพราะพื้นที่แม่วางเป็นพื้นที่ที่มีงานวิจัย และโครงการต่างๆได้ลงไปเก็บข้อมูล ตลอดเวลา ชาวบ้านตอบบ้างตอบไม่หมดบ้าง เพราะเบื่อหน่ายกับการที่ต้องให้ข้อมูลเดิมๆ หลายครั้ง โครงการการจัดการน้ำโดยชุมชน ลุ่มน้ำวาง ต้องทำความเข้าใจและอธิบายถึงการเข้ามาทำงาน การทำงานวิจัยที่ทำโดยชาวบ้านในพื้นที่เอง คนที่ทำงานเป็นคนที่ชาวบ้านต่างก็รู้จักกันดี ซึ่งสิ่งนี้คือสิ่งที่สร้างความมั่นใจ

ความมั่นใจว่าข้อมูลที่ได้นั้นต้องได้กลับคืนมาสู่ชุมชนแน่นอน เพราะคนที่มางานวิจัยชุมชนที่เป็นตัวแทนพื้นที่เป็นคนที่ต้องนำข้อมูลมาให้ชุมชนได้ตรวจสอบและนำกลับคืนสู่ชุมชน

คำถาม“เป็นเอ็นจีโอหรือเปล่า” เพราะบางพื้นที่มีอคติกับคำว่าเอ็นจีโอ การให้ความหมายที่ชาวบ้านถูกทำให้คิดและคิดเช่นนั้น เพราะเอ็นจีโอต่อต้านทุกเรื่อง หัวรุนแรง ไปที่ไหนมีแต่ประท้วง ยุ่งเกี่ยวกับการเมือง โดยเฉพาะเมื่อต้องลงเก็บข้อมูลกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อบต. ซึ่งทีมงานก็ได้พยายามทำความเข้าใจต้องแลกเปลี่ยนกันหลายครั้ง เมื่อลงกระบวนการทั้งที่ป็นทางการและไม่เป็นทางการอย่างสม่ำเสมอ ทำให้เกิดความคุ้นเคยและได้รับความร่วมมือและเข้าใจมากขึ้น แต่ไม่ได้หมายความว่าโครงการวิจัยนี้สามารถทำให้ชาวบ้านเข้าใจได้เต็มร้อยเปอร์เซ็นต์

แล้วชุมชนได้อะไรจากงานวิจัยในครั้งนี้ สิ่งที่ชุมชนได้ คือ การได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารจากที่ทีมงานวิจัยนำไปร่วมแลกเปลี่ยนหรือจากการประชุมร่วมกันโดยมีประเด็นที่เกิดจากความต้องการของชุมชนที่ต้องการรู้ เช่น กฎหมายน้ำมีผลดี/ผลเสียอย่างไร เกิดขึ้นมาได้อย่างไร จากการเก็บข้อมูลฝ่ายต่างๆที่ทีมวิจัยได้เก็บข้อมูลแล้วนำไปเล่าสู่อีกฝ่ายได้ฟัง หรือข้อมูลเรื่องผลกระทบจากการพัฒนา หรือการตัดสินใจที่ชุมชนไม่ได้รับรู้แต่ได้รับผลกระทบแทนในพื้นที่ต่างๆ บางเวทีมีนักวิจัยจากพื้นที่ลุ่มน้ำอื่นๆลงไปร่วมแลกเปลี่ยนด้วย

สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนคือชุมชนต้องระวังในการตอบคำถาม การพูดคุย ถ้าไม่ชัดเจนในการทำงาน ชาวบ้านไม่ให้ข้อมูลถึงแม้จะมีคนในพื้นที่ไปร่วมด้วยก็ตาม ต้องสอบถามให้แน่ใจว่าจะนำข้อมูลไปทำอะไร ไม่ได้นำไปเพื่อหาประโยชน์อื่นๆ

การได้พูดคุยกันในเรื่องประวัติศาสตร์ อดีตที่ผ่านมา เหมือนได้มานั่งทบทวนอดีตของตัวเอง ทำให้ได้รู้ว่าตอนนี้มันเกิดปัญหาอะไรขึ้น แตกต่างจากเดิมเรื่องอะไร เกิดจากอะไรและร่วมกันแก้ไข พัฒนาเพื่อส่งต่อไปให้กับคนรุ่นใหม่ๆได้อย่างไรบ้าง

ทีมวิจัยได้เรียนรู้อะไรจากงานวิจัย

ทีมวิจัยในที่นี้ มี นายสมเพชร อินตะใจ หัวหน้าโครงการฯ นายหล้า สมเผือก ผู้ช่วยนักวิจัย และตัวแทนฝ่ายต่างๆ 15 ฝ่าย ของลุ่มน้ำวางตอนล่าง ซึ่งเป็นทั้งผู้ที่เก็บข้อมูลร่วมและเป็นผู้ที่ให้ข้อมูล

สิ่งที่ทีมงานได้เรียนรู้ คือการทำงานวิจัย จากเดิมเข้าใจว่างานวิจัยจะต้องเป็นเฉพาะนักวิชาการ นักศึกษาเท่านั้นที่สามารถทำได้ เนื่อยากต่อความเข้าใจ แต่เมื่อได้ลงมือปฏิบัติแล้วทำให้รู้ว่า จริงๆแล้วงานวิจัยชาวบ้านก็ทำได้ เพราะเนื้อหาที่ได้ลงมือก็ไม่ได้แตกต่างจากที่เคยมีนักวิจัยต่างๆหรือโครงการต่างๆเคยลงมาเก็บข้อมูล เป็นข้อมูลที่อยู่กับตัวชาวบ้านเองและไม่คิดว่านั่นคือข้อมูลที่น่ามางานวิจัยได้

ทีมงานมีความมั่นใจมากขึ้น ในการที่จะสอบถาม แลกเปลี่ยน แสดงความคิดเห็น ในข้อมูลต่างๆ เห็นถึงความสำคัญของศักยภาพของตัวเองที่สามารถช่วยแก้ไขสภาพปัญหาต่างๆในพื้นที่ได้ ดังที่พ่อถวิล บุญลี ผู้ช่วยฝ่ายสมบุญได้กล่าวไว้ว่า “การดีโครงการเข้ามาแล้วทำให้

บ้านเมืองเขา ได้รู้ได้เห็น ได้อยู่ได้กินอี ผมขอครบ ผมสนับสนุน ฮ่วมมือเต็มทีครับ ถึงผมจะ บ่ อยู่พอกัน แต่ว่าผมก็จะสละเพื่ออนุชนรุ่นหลังบรรพบุรุษเขา เขาก็ได้เจริญรอยตาม อันนี้ส่วนสำคัญ ถ้าเขาบ่สานแล้วจะมีใผมาสานต่อ ผมอยากใคร่ได้คนรุ่นหนุ่มๆเข้ามาไปสำรวจต้นน้ำกันเพื่อเขาจะได้รู้คุณค่าของต้นน้ำของเขาเป็นอย่างใดจะได้ช่วยกันอนุรักษ์ บ่ หือมันเสียทั้งระบบนิเวศน์”

สมเพชร อินตะใจ หัวหน้าโครงการวิจัยฯ “ปัญหาที่ต้องเจออย่างแรกเลยคือเรื่องความเข้าใจ เราต้องทำความเข้าใจให้ได้ว่าเรามาทำอะไร เราเป็นใคร หลายครั้งทั้งชาวบ้านและหน่วยงานของรัฐหาว่าเป็นเอ็นจีโอ เราก็ต้องทำความเข้าใจเราเป็นชาวบ้านแต่ทำงานวิจัยแบบชาวบ้านด้วยการจัดการน้ำตามภูมิปัญญาของชาวบ้านมีมาโดยตลอด ซึ่งถ้าต่อไปเราไม่มาคุยกันอย่างนี้เราก็จะถูกปิด การจัดการน้ำมันก็จะถูกคนอื่นเข้ามาจัดการ ซึ่งชาวบ้านก็เริ่มเข้าใจตรงนั้นมากขึ้น ถ้าพูดถึงเรื่องความเข้าใจมันก็ได้มาระดับหนึ่งถ้าจะให้มันเต็มร้อยก็คงยังไม่เต็มร้อย”

อย่างกรณีของ นายหล้า สมเผือก ผู้ช่วยนักวิจัยลุ่มน้ำวาง มีศักยภาพของการประสานงานในพื้นที่ที่มีความคล่องตัว มีความเข้าใจต่อเรื่องราวของงานวิจัยได้อย่างรวดเร็ว สามารถที่จะสื่อสารกับชาวบ้านให้เข้าใจเนื้อหา การทำงานได้เป็นอย่างดี

“ปัญหาทุกอย่างมันเกิดที่บ้านเขา เขาต้องช่วยกัน เขา บ่ ทำแล้วจะรอหือใผมาทำหือ จากการทำงานร่วมกันมา ได้ไปรู้ปัญหาในหลายๆดี บางดีชาวบ้าน บ่ได้ รู้เรื่องอันหนึ่งว่าเป็นจะมายะอันหนึ่งที่บ้านตัวเก่า เขาเป็นว่าไว้ เขา ก่ได้ไปอธิบายให้เป็นได้เข้าใจ ได้รู้ อู้กันแบบชาวบ้านๆ” การมีความน่าเชื่อถือมากขึ้น “ทุกวันนี้ใผที่เข้ามาติดต่อก็ทุกแบบ ทุกวัย จะฮ้อง อ้ายมีทุกฐานะแล้ว ทั้งอ้ายหล้า ลุงหล้า พ่อหล้า ทั้งๆที่อ้าย ก่ บ่ ได้เฮียนมาสูง บ่ได้มีความฮู้หยัง แต่ว่าชอบมีคนให้มาหาอ้าย หือพาไปนั่นไปนี่ หรือเคยมีคนจากโครงการอื่นเอาชื่ออ้ายไปอ้างว่าฮู้จักอ้ายก็มี เพื่อไปเอาข้อมูลที่ อบต.ทุ่งปี”

“งานวิจัยดีกะ ได้ทั้งสตางค์ ได้ทั้งความฮู้” นายนวล เรืองรัตน์ หัวหน้าฝ่ายคำภีโล 2549

การทำงานร่วมกันของ ทีมวิจัยชุมชน และชาวบ้านผู้ใช้น้ำ กลุ่มเหมืองฝาย ทำให้เห็นถึงพัฒนาการความเข้าใจคนอื่นๆในลุ่มน้ำเดียวกัน ทั้งต่อการใช้น้ำ จากที่เคยการกล่าวโทษพี่น้องบนดอยว่าเป็นสาเหตุของน้ำแห้ง หายไป การคิดแต่กล่าวโทษกันไปมา ระหว่างลุ่มน้ำวางตอนบนและตอนล่าง หรือแม้แต่ระหว่างลุ่มน้ำวางตอนล่างด้วยกันเอง แต่เมื่อได้เข้าไปสัมผัสของชาวบ้านได้รับทราบสถานการณ์ สิ่งที่เป็นปัจจัยข้างนอกที่เข้ามาเป็นตัวเร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ โดยเฉพาะเรื่องการผลิตที่เข้มข้นขึ้น โดยผ่านการส่งเสริมทั้งเกษตรอำเภอ เกษตรตำบล หรือการที่พ่อค้าในพื้นที่ที่นำเมล็ดพันธุ์มาให้ปลูกก่อนแล้วค่อยหักค่าใช้จ่ายตอนนำผลผลิตมาส่งให้ หรือเกิดจากความต้องการของเกษตรกรที่ต้องการปลูกเพิ่มเพื่อให้มีรายได้เพิ่มขึ้น ส่วนนี้เกษตรกรเองก็ยอมรับที่เป็นปัจจัยตัวหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้วยเช่นกัน

“คนเขาถ้า บ่พอเพียง มันตึง บ่พอเพียงจนชั่วลูกชั่วหลาน” พ่อถวิล บุญลี ผู้ช่วยฝ่ายสมบรณ์

จากการที่ได้ไปดูงานในพื้นที่อื่น ๆ ทำให้รับทราบถึงการรุกเข้ามาอย่างค่อย ๆ ซึมเข้ามาในพื้นที่ ในรูปแบบของนโยบายการพัฒนาต่าง ๆ ที่นำเสนอข้อมูลเพียงด้านเดียว คือ ข้อมูลที่พื้นที่ได้รับประโยชน์ แต่ไม่ได้กล่าวถึงข้อมูลผลกระทบ การนำเข้ามาโดยที่ชาวบ้านไม่ได้ร่วมรับรู้ร่วมตัดสินใจ ทำให้เกิดปัญหาที่ยืดเยื้อเรื้อรังในหลาย ๆ อย่าง จากการไปดูงานที่ได้รับทราบข้อมูลแบบนี้ ทำให้ชาวบ้านแฉววง ทีมวิจัยชุมชน ตัวแทนเหมืองฝายแฉววง ได้การหันหน้าเข้ามาปรึกษาถึงปัญหา การยกระดับประเด็นในการแก้ไขที่มากกว่าการจัดการภายในของแต่ละเหมืองฝาย และการจัดการแต่เฉพาะองค์กรเหมืองฝายในแฉววงเพียงอย่างเดียว ควรมีพันธมิตรเพื่อได้รับรู้รับทราบปัญหา กรณีที่มีประเด็นร่วมคล้ายกันจะได้ร่วมมือกันหาแนวทางแก้ไขเพื่อเพิ่มพลังในการผลักดันและแก้ไขในภาพรวม การไปดูงานในครั้งนี้เป็นการเสริมศักยภาพของผู้นำของเหมืองฝายและผู้นำที่เป็นตัวแทนของชาวบ้าน เป็นเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ ความเข้มแข็งให้กับเครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่างเป็นประสบการณ์ในการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองในพื้นที่แฉววงได้

การเรียนรู้จากการทำงาน

เรียนรู้จากพื้นที่ แฉววงเป็นภาพเด่นในเรื่องการจัดการเหมืองฝาย มีฐานทรัพยากรที่สมบูรณ์ เป็นพื้นที่ที่สามารถปรับตัว ตามสภาพการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคมและการตลาด การปรับปรุงพื้นที่เพื่อสามารถเพาะปลูกสารพัดชนิดได้ในพื้นที่เดียวกัน หมุนเวียนอยู่ตลอด

บางพื้นที่เมื่อว่างเว้นจากการทำการเกษตรยังต้องหารายได้เสริมอื่น ๆ อีก รับจ้าง การรับชิ้นส่วนงานหัตถกรรมจากที่ต่าง ๆ มาทำที่บ้าน และอื่น ๆ ชาวบ้านแฉววงตั้งแต่อายุประมาณ 20 - 45 แทบไม่ได้หยุดในการทำงาน เป็นพื้นที่ที่มีการงานที่หนักมาก และที่ต้องทำงานหนัก การใช้ทรัพยากรในพื้นที่ที่สมบูรณ์ทั้งที่ดิน น้ำ ป่า แรงงาน กลับมาตอบสนองการเป็นอยู่คืนกลับให้กับชุมชนมีน้อยมาก เพราะส่วนใหญ่ถูกส่งเข้าโรงงานหรือผู้ประกอบการนอกพื้นที่แทบทั้งสิ้น

แต่ถึงกระนั้น พื้นที่แฉววงก็ไม่ได้ทำแต่การผลิตอย่างเดียวจนหลงลืมการให้ความสำคัญด้านประเพณีท้องถิ่นที่สืบทอดต่อกันมา เพราะยังมีรากฐานความความสัมพันธ์ การอยู่อย่างพี่น้อง ประเพณีต่าง ๆ ยังมีให้เห็นอยู่ตลอด เป็นการยึดโยงความสัมพันธ์ของความหลากหลายของพี่น้องชนเผ่าต่าง ๆ เอาไว้ได้อย่างเหนียวแน่น การมาร่วมงานบุญ ประเพณีต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ไหนจัด ยังเป็นพื้นฐานการอยู่ร่วมกัน ปัจจุบัน หลาย ๆ กลุ่มคน ได้พยายามร่วมกันแก้ไขสภาพปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ โดยใช้เงื่อนไขการมีกิจกรรมในพื้นที่ให้คนในชุมชนต่าง ๆ ได้เข้ามาร่วมแรงร่วมใจกัน

การเรียนรู้ของทีมวิจัยหลัก ทีมวิจัยหลักในที่นี้มี

1. นายสมเพชร อินตะใจ หัวหน้าโครงการวิจัย

- ในช่วงเริ่มต้นของการทำงานวิจัย มีความกระตือรือร้นต่อการทำงาน แต่ยังไม่เข้าใจในประเด็นและวิธีการทำงาน การที่เคยเป็นผู้ใหญ่บ้านมาก่อนทำให้ง่ายต่อการประสานงานต่อการเข้าถึงแหล่งข้อมูล แต่ยังคงมีมุมมองที่ว่าชาวบ้านต้องให้รัฐลงมาช่วยในการพัฒนายังคงมีอยู่ การแก้ไขปัญหาของชุมชนต้องรอให้รัฐลงมาจัดการ การพยายามผลักดันและชี้แจงความคิดชาวบ้านให้มีการสร้างเขื่อนแม่วาง มีให้ไต่ถามในช่วงแรกๆ

- การถูกรับเลือกให้เป็นหัวหน้าโครงการ จากประสบการณ์ที่เคยเป็นผู้ใหญ่บ้าน และเป็นคนที่มีความคล่องตัวดี เข้ากับชาวบ้านและชุมชนได้ดี แต่ในการทำงานวิจัยชุมชนยังขาดการทำงานเป็นทีมร่วมกับคนอื่น ๆ เช่น เรื่องการตัดสินใจ หลายครั้งมีตัดสินใจเองโดยไม่ปรึกษาทีมทำงานให้มีความเข้าใจที่ตรงกัน เช่น มีการประชุม หรือทำงานในที่ชุมชน การอธิบายที่ไม่ตรงกัน ความเห็นที่ไม่ได้มาจากการทำความเข้าใจร่วมกัน จึงทำให้เกิดความสับสนของผู้เข้าร่วมประชุม

- ขาดความน่าเชื่อถือในการทำงาน ไม่ควบคุมอารมณ์ต่อหน้าชาวบ้านในการประชุม เช่น มีโครงการวิจัยอีกโครงการเข้ามาในพื้นที่ก่อน ทำงานและพูดคุยกับชาวบ้านที่เป็นกลุ่มผู้ให้ข้อมูลเดียวกันก่อน ทำให้หัวหน้าโครงการมีความไม่พอใจ ควบคุมอารมณ์ไม่ได้ ว่ากล่าวโครงการวิจัยอีกโครงการไปในทางที่ไม่สมควร แต่ไม่ได้ทำความเข้าใจ กับชาวบ้านว่าพื้นที่แม่วาง ลักษณะประเด็นการทำงานอาจจะงานคล้ายๆกัน แต่ลักษณะวิธีการทำงานแตกต่างกันในเรื่องที่โครงการวิจัยทรัพยากรน้ำนี้เป็นงานวิจัยที่ทำโดยชาวบ้าน ไม่ใช่โดยกลุ่มคนอื่น คนนอก หรือนักศึกษา นักวิชาการจากมหาวิทยาลัย

- ขาดความรับผิดชอบต่องาน แวะดื่มเหล้าก่อนเข้าร่วมประชุมหรือไม่มาร่วมประชุมเลย เพราะมาไม่ไหว ทั้งที่มีข้อตกลงร่วมกันแล้วว่าไม่ให้ดื่มเหล้าระหว่างการทำงาน ทำให้ทีมงานเหน็ดเหนื่อยกับการบอกกล่าว ทีมทำงานได้ ได้ทำความเข้าใจการทำงานเพื่อให้เกิดการทำงานเป็นทีมที่มากขึ้น

- จากที่ได้ทำงานมา 1 ปี มีพัฒนาการในการทำงานมากขึ้น สามารถการอธิบายเนื้อหาการทำงานวิจัยชุมชนให้กับกลุ่มเป้าหมาย หรือคนอื่นๆที่สนใจการทำงานวิจัยชุมชน ถ้าประเด็นไหนที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์ชีวิตที่เคยทำผ่านมา จะสามารถให้ข้อมูลได้อย่างชัดเจน เช่น เคยเป็นพ่อหลวง เคยเป็นนายหน้าขายที่ดิน ปัจจุบันสามารถนำเมล็ดพันธุ์หอมหัวใหญ่มาจากสหกรณ์สันป่าตองได้ในราคาถูก นำมาขายให้กับเกษตรกรในราคาที่สูงกว่าได้

2. นายหล้า สมเผือก ผู้ช่วยนักวิจัยชุมชน

- มีความกระตือรือร้นตลอดเวลาที่ทำงานวิจัย เป็นคนที่สามารถประสานงานและเข้าถึงแหล่งข้อมูลในเชิงลึกได้ ด้วยอาศัยความสัมพันธ์เดิมที่มีมา

- มีความพยายามในการเรียนรู้ เช่น เขียนรายงานการทำงานเป็นประจำทุกเดือนทั้งที่ไม่ถนัดในการเขียน

- สามารถทำความเข้าใจเนื้อหาและวิธีการทำงานได้เร็ว และยังช่วยอธิบายเป็นคำพูดง่ายให้กับชาวบ้านที่เข้าร่วมหรือที่ทีมวิจัยได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูล
- แต่ในช่วงเริ่มต้นของการทำงานโครงการวิจัย มักจะเต็มไปด้วยการปฏิบัติงาน ซึ่งไม่ได้มีการห้ามปรามแต่อย่างใด แต่เมื่อกินแล้วส่งผลต่อการทำงาน คุณกันไม่ได้ เสียงดังเกินเหตุในที่ประชุม จึงมีข้อตกลงกันว่าไม่ให้ดื่มเหล้าระหว่างการทำงาน ซึ่งก็ปฏิบัติตามด้วยดี
- ในทีมจึงได้พูดคุยและทำความเข้าใจว่า ไม่ว่าใครจะตัดสินใจอย่างไร แสดงพฤติกรรมอย่างไร นั่นคือภาพของงานวิจัย เพราะว่าทุกคนเป็นตัวแทนของทีมงานวิจัยทั้งหมด ทำอะไรย่อมส่งผลถึงกันทั้งหมด

3.นักวิจัย น.ส.เจดณันท์ ศรีพาณิชย์

เนื่องจากไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อน แต่มีความสนใจ อยากเรียนรู้การทำงานวิจัย จากการทำงานวิจัย 1 ปี พบว่า

- ทำให้ยึดติดต่อข้อจำกัดในศักยภาพของตัวเอง ทั้งในเรื่องงานกระบวนการการทำงานและการเขียน เรื่องของความเข้าใจต่อการทำงาน ศักยภาพยังเป็นที่แค่นี้แค่เพียงคนเก็บข้อมูล ในพื้นที่
- มีความเข้าใจต่อเป้าหมายการทำงานและประเด็นการทำงานน้อยมาก หลายครั้งไม่สามารถตอบประเด็นคำถามในการทำงานกับทีมประสานได้
- ไม่มีสมาธิในการทำงาน ไม่สามารถเชื่อมโยงข้อมูลแต่ละเรื่องได้
- การจัดระบบความคิด/ข้อจำกัดในการคิด เขียน ยังสะเปะสะปะ สับสน ถึงแม้ว่าจะได้เข้าร่วมอบรมนักวิจัยถึง 3 ครั้ง แต่ไม่สามารถช่วยให้เข้าใจขึ้นมาได้ เพราะต้องทำความเข้าใจในหลายเรื่องๆ ประเด็นในการทำงานต้องอาศัยประสบการณ์ในการทำงานที่มากกว่านี้
- มีข้อสงสัยในการทำงานมากมาย แต่ไม่ถามเพื่อคลี่คลายข้อสงสัยในการทำงาน ทำให้งานล่าช้า ไม่เป็นไปตามกำหนด
- ไม่สามารถชี้ปัญหาได้อย่างชัดเจน เพื่อให้ชุมชนได้เห็นปัญหาอย่างชัดเจนเพื่อหาทางแก้ไขร่วมกันได้
- ไม่สามารถเป็นส่วนหนุนเสริมที่ต้องทำให้เกิดเวทีในพื้นที่หรือการใช้ข้อมูลไปสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้

ซึ่งส่งผลต่อการทำงานในพื้นที่และในทีมทำงานเป็นอย่างมาก การจัดกระบวนการไปไม่ถึงเป้าหมายที่วางไว้ การเก็บข้อมูลพื้นที่ ทำให้ต้องลงไปเก็บข้อมูลซ้ำๆ เพราะตีประเด็นไม่ได้ทั้งหมด

ข้อมูล ได้ข้อมูลจากที่ไหน ก่อให้เกิดผลอย่างไร

แหล่งข้อมูล

- เอกสารทางวิชาการ,เอกสารจากหน่วยราชการท้องถิ่น การปกครองส่วนท้องถิ่น

- ผู้ให้ข้อมูล ชาวบ้าน, หัวหน้าเมืองฝาย, ผู้รู้ ปราชญ์ชาวบ้าน

วิธีการ

- การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ ทีมวิจัยได้แนวคำถามจากการอบรมการเก็บข้อมูลและการได้จากการตั้งข้อสังเกต การให้ข้อเสนอแนะจากอาจารย์ที่ปรึกษา ในการนำไปพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ เนื่องจากในทีมวิจัยที่เป็นชาวบ้านมีความคุ้นเคยเพราะเป็นคนในชุมชนอยู่แล้ว และได้นำข้อมูลกลับมาให้ชุมชนได้ร่วมตรวจสอบความถูกต้องอีกครั้ง

- การจัดประชุม เช่น กลุ่มหัวหน้าเมืองฝาย มีการนำปัญหาการแก้ไขปัญหา และการนำเสนอปัญหาเพื่อขอข้อเสนอในการแก้ไขร่วมกันในเวที เวทีการวิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูล ซึ่งจะได้ข้อมูลในเชิงลึกและมีความเป็นจริงมากที่สุด

- การบันทึกข้อมูลภาคสนามและการสังเกต การได้ลงเก็บข้อมูลจากพื้นที่ทำการเกษตร เนื่องจากไม่สามารถเวทีได้ เพราะผู้ให้ข้อมูล เช่น เกษตรกร ไม่สามารถเข้าร่วมได้เพราะตรงกับช่วงฤดูกาลผลิต เป็นข้อมูลการผลิต หนี้สิน หรือไปเก็บข้อมูลที่วัด ตรงกับวันศีล มีคนเฒ่าคนแก่ที่มีความรู้เรื่องราวต่างๆในอดีต ข้อมูลประวัติศาสตร์เมืองฝาย ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน ไปรวมกันที่วัด

- การสนทนากลุ่ม ผู้เข้าร่วมในการสนทนากลุ่ม เป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำ กรรมการฝาย รวมถึงกลุ่มคนที่ไม่ได้ทำการเกษตร เรื่องการจัดการภายในของแต่ละฝาย การบริหารจัดการ การดำรงอยู่ของชุมชนตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน การสนทนากลุ่มเป็นไปอย่างสบายๆทำให้ผู้เข้าร่วมสามารถแลกเปลี่ยนได้อย่างเปิดเผย และสามารถทำให้ผู้เข้าร่วมอื่นๆกล้าแลกเปลี่ยนออกมาด้วย

- วัสดุ อุปกรณ์อื่นๆที่ใช้ในการประกอบการวิจัย ได้แก่ เครื่องบันทึกเสียง ที่ใช้ในการสัมภาษณ์ รวมถึงกล้องถ่ายรูปเพื่อบันทึกภาพเหตุการณ์ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

กลไก/เครื่องมือ

กระบวนการการสร้างเครือข่ายในการทำงาน การพาทีมวิจัยไปดูงานนอกพื้นที่ศึกษา ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการทำงานวิจัยโดยชุมชนเช่นกัน เพื่อได้รู้จักคนที่ทำงานในลักษณะเดียวกันมีการทำงานกันอย่างไร มีประเด็นปัญหาในพื้นที่นั้นๆอย่างไร แล้วได้ใช้กระบวนการวิจัยชุมชนในการแก้ไขปัญหาอย่างไรบ้าง

เครือข่ายเมืองฝายลุ่มน้ำวาง มีการร่วมมือกัน พุดคุยผ่านความขัดแย้งและแก้ไขปัญหา ร่วมมา จึงเกิดความเข้าใจต่อปัญหาแม่วางร่วมกัน ที่ผ่านทำให้เกิดพลังในการเจรจาและเป็นการเสนอข้อเสนอในการจัดการโดยผ่านเครือข่าย เห็นร่วมกันว่าการร่วมมือกันเป็นเครือข่ายมีพลังมากกว่าที่เสนอโดยฝายใดฝายหนึ่ง

บทที่ 2

ประวัติศาสตร์และวิถีคนลุ่มน้ำแม่วาง

ชาวบ้านพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง พูดว่า ลุ่มน้ำแม่วาง เป็น“อาหารจานอร่อยที่ทำให้เรามีกินตลอด” หมายความว่า เป็นพื้นที่ที่มีความสมบูรณ์ทางทรัพยากร ความหลากหลายของกลุ่มคน ชชาติพันธุ์ การทำมาหากินหลายรูปแบบ การจัดการทรัพยากรที่อยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และการผลิตที่ชาวบ้านเรียกว่า “อาหารจานอร่อยที่ทำให้เรามีกินตลอด” ซึ่งได้พัฒนามาสู่การจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญในการจัดสรรน้ำเพื่อการผลิต

ปัจจุบันชาวบ้านแม่วางเห็นว่าแม่วาง ได้เปลี่ยนมาเป็น“อาหารจานอร่อยที่ใครๆก็อยากมากิน” มีนายทุนในพื้นที่และนอกพื้นที่ มาสนับสนุนการลงทุน ให้เงินลงทุน เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยา แล้วขายให้กับนายทุนให้ทุนที่ในการลงทุนก่อน ทุนจะหมุนเวียนอยู่กับนายทุนเท่านั้น โดยที่มีเกษตรกรเป็นผู้ผลิตรับเมล็ดพันธุ์และการหมุนเวียนหนี้สินที่ไม่สิ้นสุด

การเข้ามาของรัฐและหน่วยงานต่างๆมีบทบาททำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากร พื้นที่ลุ่มน้ำวางได้เข้าสู่วิถีการเกษตรเชิงพาณิชย์มากขึ้น การผลิตพืชพาณิชย์เพื่อส่งขายให้กับโรงงาน โดยโรงงานอ้างว่าไม่ได้เข้ามาใช้น้ำแม่วางในการผลิตแต่เกษตรกรที่ผลิตกลับไม่เข้าใจว่าได้ใช้พื้นที่ น้ำ ทรัพยากรอื่นๆในแม่วางทั้งนั้นในการผลิตเพื่อป้อนสู่โรงงาน

การผลิตของเกษตรกร เมื่อก่อนใช้น้ำวางในการผลิต มีการจัดการร่วมกัน แต่ปัจจุบันมีวิธีการที่เป็นปัจเจกมากขึ้น การขุดบ่อน้ำไว้ในสวนลำไยไม่ต้องใช้น้ำวาง การใช้สปริงเกอร์ที่ดึงน้ำแม่วางไปใช้ การขยายตัวของเทคโนโลยีการเกษตรเข้ามาช่วยให้การใช้น้ำสะดวกต่อการนำมาใช้เพื่อการผลิต ความซับซ้อนของระบบการจัดการน้ำ ซึ่งทำให้ระบบเหมืองฝายต้องปรับเพื่อให้ทันต่อระบบการผลิตแบบใหม่ที่ขยายตัวตลอดเวลา

ดังนั้นในบทนี้ ทำให้เราต้องมาคิดว่า เมื่อในอดีตนั้น ชาวบ้านลุ่มน้ำวาง ดำรงอยู่กับ “อาหารจานอร่อยที่ทำให้เรามีกินตลอด” มาได้อย่างไร มีระบบนิเวศที่หลากหลายที่เอื้อต่อการผลิต มีประวัติศาสตร์การก่อตั้งถิ่นฐานจากหลายชาติพันธุ์อยู่ร่วมกันได้อย่างไร พัฒนาการของชุมชน ความรู้ในการจัดการทรัพยากร มีการปรับตัวและเรียนรู้ จนกระทั่งเกิดการเปลี่ยนแปลงที่เป็นปัจจุบันนี้อย่างไร

บอกเล่าเรื่องราว ความเป็นมาของลุ่มน้ำแม่วาง

ความเป็นมาของน้ำแม่วางถูกเล่าเป็นนิทาน ชื่อว่า ตำนานดอยคาผาแง่มหรือว่าลุ่มน้ำแม่วาง เขียนลงในสมุดข่อยเป็นภาษาล้านนา

“ก่อนที่จะเกิดเป็นน้ำแม่วางขึ้นมาเขาเรียกว่า “แม่วางว้าง” มีหญิงคนหนึ่งไปหาลูกไม้ หัวมันในป่าตีนดอยคาผาแม่ก็ไปหาพินหาของกินในป่าเป็นวิถีชีวิตของคนแต่ก่อนและหญิง คนนั้นก็กระหายน้ำขึ้นมาก็ได้ไปกินน้ำที่อยู่ตามรอยเท้าของช้างป่าเป็นช้างตัวผู้ กลับมาบ้าน ได้สักหนึ่งเดือนก็ตั้งท้องคลอดลูกออกมาเป็นผู้ชายพอลูกโตลูกก็ถามแม่ว่าพ่อเป็นใครลูกก็ ถามทุกวันจนแม่ทนไม่ได้จึงได้บอกลูกว่าพ่อของเจ้าเป็นช้าง เพราะว่าแม่ไม่เคยไปสมสู่กับ คนใดเลยพอเข้าไปหาของป่าแม่ก็ไปกินน้ำที่อยู่ในรอยเท้าช้างและก็ต้องเจ้า ลูกอยากเห็น อยากพิสูจน์ก็ไปตามหาพ่อในป่าก็ไปเจอกับช้างตัวนี้ ลูกก็เรียกช้างว่าพ่อ ช้างก็ไม่เชื่อว่า ตัวเองมีลูกได้อย่างไรแถมลูกยังเป็นคนอีก ช้างก็เลยพูดขึ้นว่า ถ้าเจ้าเป็นลูกของข้าจริงเจ้า ต้องตั้งจิตอธิฐานขึ้นไปอยู่ที่สูงแล้วก็กระโดดลงระหว่างงาทั้งสองของข้า ถ้าเจ้าไม่ตกถึงดิน สามารถนั่งบนงาของข้าได้แสดงว่าเจ้าเป็นลูกข้า พอกระโดดจริง ๆ ชายคนนั้นก็ตกลง ระหว่างงาช้างทั้งสองช้างก็เลยรับเป็นลูก ลูกก็เล่าความเป็นมาว่าเป็นลูกของช้างได้อย่างไร แม่บอกว่าช้างเป็นพ่อของข้า และลูกก็กระหายน้ำช้างได้เอางาแทงดอยคาผาแม่เพื่อให้ได้ น้ำมาให้ลูกกินจึงเกิดเป็นห้วยพื้กับห้วยน้อง ต่อมาพ่อก็ได้ถอดงาให้ไปหนึ่งงาเจ้าหนุ่มคน นี้จะไปไหนก็ถอดงาวางไว้แล้วอธิฐานของกินปลาอาหารจะเยอะจากนั้นก็เกิดเป็นน้ำแม่วาง อันนี้คือความเป็นมาที่เล่าเป็นนิยายให้ฟัง เป็นดอยคาผาแม่เป็นห้วยพื้กับห้วยน้องห้วยพื้ เส้นนี้ อันนี้ห้วยน้อง เส้นใหญ่ ๆ นี่คือห้วยผาดำอันนี้จากเทือกเขาอินทนนท์ สามห้วย รวมกับสายน้อยสายใหญ่ตั้งแต่แม่เปา แม่ป๋วย แม่สะปอก แม่วิน แม่หยวก ก็มารวมกัน เป็นน้ำแม่วาง”(สมเพชร อินตะใจ หัวหน้าโครงการฯ สัมภาษณ์พ่ออ้อยคำ อายุ 80 ปี)

เป็นการอธิบายลักษณะพื้นที่ภูมิศาสตร์แบบชาวบ้าน เป็นความผูกพันของคนที่อยู่ใน สายน้ำแม่วาง

พ่อทองคำ ดวงวิโรจน์ ผู้ใช้น้ำฝ่ายคำภีโล

“น้ำแม่วาง เปรียบกับตัวคนเขา ที่ดอยคาผาแม่เปรียบเหมือนสมองคนเขา แล้ว ก่ แยกลง ๆ แต่ละฝ่ายที่ลงมาเรื่อยเปรียบเหมือนลำคอ เปรียบเหมือนลำตัว มือ แต่ฝ่ายของลุง นี้ ฝ่ายคำภีโล (ฝ่ายที่10) เปรียบเหมือนกับข้อตีน มันอยู่ต่างลุ่ม แต่มันเป็นลุ่มเดียวกันตลอด”

2.1 ระบบนิเวศลุ่มน้ำแม่วาง

รูปที่ 5 น้ำแม่วาง

ลุ่มน้ำแม่วางตั้งอยู่ในจังหวัดเชียงใหม่ เป็นน้ำสาขาย่อยของแม่น้ำขาน ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของน้ำแม่ปิง น้ำแม่วางมีต้นกำเนิดจากดอยผาแง่ม ในเทือกเขาดอยอินทนนท์บริเวณอำเภอแม่วางและอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำของน้ำย่อย ได้แก่ น้ำแม่เตียน น้ำแม่สะป๊อก น้ำแม่มุด น้ำแม่วินและน้ำแม่บัว ซึ่งไหลมาบรรจบกันเป็นแม่น้ำวาง ในเขตพื้นที่ตำบลแม่วิน อำเภอแม่วาง จากนั้นน้ำแม่วางไหลไปบรรจบน้ำแม่ขานที่สบวาง ตำบลทุ่งสะตอก อำเภอสันป่าตอง ก่อนไหลลงสู่แม่น้ำปิงที่สบแม่ขาน ณ บ้านสบแม่ขาน ตำบลสองแคว กิ่งอำเภอ ดอยหล่อ (เบญจภา ชูติมา, 2546) โดยมีความยาว 73 กิโลเมตร กว้าง 15 -20 เมตร ลุ่มน้ำวางมีพื้นที่รวม 545 ตารางกิโลเมตร (340,504 ไร่) โดยแบ่งเป็นพื้นที่สูงประมาณร้อยละ 94.86 มีความสูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 330 เมตรขึ้นไป ที่เหลือประมาณร้อยละ 5.14 เป็นพื้นที่ราบลุ่ม (ชูสิทธิ์และคณะ 2544:44)

มีครอบคลุมพื้นที่เขตอำเภอแม่วาง อำเภอสันป่าตองและอำเภอดอยหล่อ จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อ

ทิศตะวันตก	ติดกับ	ดอยอินทนนท์ของเทือกเขาถนนธงชัยและเขตอำเภอแม่แจ่ม
	ทิศตะวันออก	ติดกับ อำเภอสันป่าตอง
ทิศเหนือ	ติดกับ	อำเภอหางดงและอำเภอสะเมิง
ทิศใต้	ติดกับ	กิ่งอำเภอดอยหล่อ

โดยพื้นที่แบ่งได้ 4 กลุ่ม ดังนี้

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

2.1.1 พื้นที่ดอนบน

อยู่ในเขตพื้นที่สูงในตำบลแม่วิน ซึ่งมีความสูง 700-1,500 ม.รทก.จากระดับน้ำทะเลปานกลางขึ้นไป พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นป่าสมบูรณ์ ส่วนใหญ่เป็นป่าดิบเขา ป่าดิบเขาผสมสน เป็นพื้นที่ต้นน้ำสายเล็กสายน้อยที่ให้น้ำเกิดน้ำแม่วาง ภายในพื้นที่นี้มีลำน้ำสาขาของน้ำแม่วาง คือ น้ำแม่ป๋วย น้ำแม่วางซ้าย-ขวา น้ำแม่สะป๊อก น้ำแม่เตียน น้ำแม่วิน และน้ำแม่มุด ซึ่งมีการจัดวางเรียงตัวของลำน้ำสาขาแบบพัด

ลักษณะพื้นที่ มีพื้นที่ทั้งหมด 276,250 ไร่ หรือ 442 ตารางกิโลเมตร พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาสูง สลับซับซ้อน มีสภาพเป็นป่าดิบเขา แบ่งตามลักษณะการใช้คือ

- พื้นที่เพื่ออยู่อาศัย 21,250 ไร่
- พื้นที่ถือเพื่อการเกษตร 65,000 ไร่
- พื้นที่ตั้งหน่วยงานของรัฐ 87 ไร่
- พื้นที่ตั้งสถานศึกษา- ศาสนาสถาน 100 ไร่
- พื้นที่ป่าและพื้นที่สาธารณะ 89,813 ไร่

(ข้อมูลจาก แผนพัฒนา อบต.แม่วิน 2549-2551)

ในพื้นที่ดอนบน มีชุมชนตั้งบ้านเรือนอยู่กระจายทั่วไป 46 ชุมชน มีทั้งหมด 19 หมู่บ้าน พื้นที่เหล่านี้ที่เป็นที่ตั้งของ ชุมชนมัก ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่มีระดับความสูงมากที่สุด ประมาณ 900-1,500 ม.รทก. ชุมชนมักจะตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่สูง มี 2 หมู่บ้าน อยู่ทางตอนบนของกลุ่มน้ำสาขา ได้แก่ น้ำแม่วางซ้าย-ขวา น้ำแม่เตียน ทำมาหากินด้วย การปลูกพืชผักเช่น กระหล่ำปลี แครอท ผักกาดหอม ผลไม้ เมืองหนาว และ ปลูก ข้าว ไร่ ข้าวโพด แต่ก็ยังคงปลูกข้าวไร่และข้าวโพดเพื่อบริโภคและเลี้ยงสัตว์ในครอบครัว

ถัดลงมาเป็นชุมชนหมู่บ้านชาวกระเหรี่ยง ตั้งถิ่นฐานในระดับความสูงประมาณ 600-1,200 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน 12 หมู่บ้าน อยู่อาศัยตามลำห้วย หุบเขา พื้นราบ หมู่บ้านคนเมือง 4 หมู่บ้านและหมู่บ้านป่าเกอญ่รวมกับคนเมือง 1 หมู่บ้าน(ชุมชนเมืองได้รุกเข้าไปถิ่นฐานมากขึ้น ทำให้เกิดการอยู่ร่วมกันระหว่างคนเมืองกับคนป่าเกอญ่ ได้แก่ บ้านสบวิน บ้านวังผาปูน,บ้านห้วยไคร้,บ้านดง,บ้านแม่มุด และบ้านแม่สะป๊อก) ชุมชนป่าเกอญ่ อาศัยอยู่ที่ราบลุ่มริมแม่น้ำ ทำนาขั้นบันได ไร่ หมุนเวียน

นอกจากนี้ ปัจจุบันยังมีการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจที่หลากหลายเช่นเดียวกับชุมชนม้ง ทั้งพืชผักและไม้ดอก เมืองหนาว ผลไม้เมืองหนาว โดยการสนับสนุนจากศูนย์พัฒนา โครงการหลวง (โครงการฟื้นฟูชีวิต และธรรมชาติ 2547) ชุมชนที่มีการ อยู่ร่วมกันของชุมชนเมืองและชุมชนป่าเกอญ่ ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพทำการเกษตร เช่น การปลูกข้าว ทำสวน เช่น ปลูกผัก ผลไม้เมืองหนาว คือ ลูกท้อ

พลับ สาลี และ ดอกไม้ และการเลี้ยงสัตว์ บางส่วนจะทำการค้า รับจ้าง และธุรกิจ
ท่องเที่ยว

2.1.2 พื้นที่ตอนกลางช่วงที่สูง

อยู่ในแถบบริเวณ หมู่บ้านสหกรณ์ห้วยมะนาว มี 2 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านใหม่สวรรค์
หมู่ที่ 11 และบ้านใหม่ธารทองหมู่ที่ 15 เป็นหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่อำเภอแม่อาย จังหวัด
เชียงใหม่ กลุ่มชาติพันธุ์ม้งและคนเมืองอาศัยอยู่ร่วมกัน โดยได้รับการจัดสรรพื้นที่ป่าจาก
ทางการ 4,762 ไร่ หมู่บ้านตั้งอยู่ห่างจากอำเภอเมืองจังหวัดเชียงใหม่ ประมาณ 35
กิโลเมตร

สภาพภูมิศาสตร์ทั่วไปค่อนข้างแห้งแล้ง เป็นป่าจำแนก พื้นที่เป็นที่ราบเชิงเขา
บางส่วนเป็นเนิน ดินปนทราย น้ำไม่อุดมสมบูรณ์และไม่เพียงพอถึงแม้จะมีระบบชลประทาน
ห้วยมะนาวช่วยในการเก็บกักน้ำ กรมชลประทานได้สร้างอ่างห้วยมะนาวขึ้นเป็นอ่างเก็บน้ำ
ขนาดเล็ก มีความจุประมาณ 4 ล้านลูกบาศก์เมตร มีเป้าหมายเพื่อเก็บน้ำให้แก่พื้นที่จัดสรร
สหกรณ์ห้วยมะนาว 6,000 ไร่ ชาวม้งในหมู่บ้านสหกรณ์บ้านใหม่ธารทอง ประกอบอาชีพ
การเกษตรเพื่อจำหน่ายผลผลิต นอกจากนั้นยังรับจ้างทั่วไป โดยรับจ้างทำงานในไร่ สวน
การค้าขายประกอบธุรกิจขนาดเล็ก

<u>อาณาเขต</u>	ทิศเหนือจดเขื่อนห้วยมะนาว
	ทิศใต้จดบ้านเหล่าป่าฝาง หมู่ที่ 2 ต.บ้านกาด
	ทิศตะวันออกจดบ้านทุ่งศาลา หมู่ที่ 1 ต. บ้านกาด
	ทิศตะวันตก จดบ้านใหม่สวรรค์ หมู่ที่ 11 ต.บ้านกาด

2.1.3 พื้นที่ตอนกลางช่วงที่ราบ บ้านกาด

ลักษณะภูมิประเทศ มีพื้นที่ทั้งหมด 4.6 ตารางกิโลเมตร ความสูงเหนือ
ระดับน้ำทะเล ประมาณ 300 เมตร พื้นที่ส่วนใหญ่ของตำบลบ้านกาดเป็นพื้นที่ราบเชิงเขา
มีรูปร่างเป็นแนวยาวจากทิศเหนือลงมายังทิศใต้ ซึ่งใช้ทำการเกษตร พื้นที่บางส่วนที่เป็น
พื้นที่ราบสูง อยู่ในเขต ม.1 ซึ่งติดต่อกับตำบลแม่วิน พื้นที่การเกษตรในเขตตำบลบ้านกาด
มีการทำนาปีละ 2 ครั้ง ทำนาปีช่วงเดือนมิถุนายน – ธันวาคม และทำนาปรังช่วงเดือน
มกราคม – เมษายน สำหรับเกษตรกรที่ไม่ทำนาปรังอาจจะปลูกพืชเศรษฐกิจ ในช่วงเดือน
มกราคม – พฤษภาคม เช่น หอมหัวใหญ่ ถั่วเหลือง ถั่วลิสง พื้นที่ตำบลบ้านกาดเป็นแหล่ง
ผลิตหอมหัวใหญ่ที่สำคัญของจังหวัดเชียงใหม่ (อัมพร 2545)

ต.บ้านกาด แบ่งการปกครองออกเป็น 2 ลักษณะ เทศบาล และ อบต. เขตเทศบาล
มี 4 หมู่บ้าน เขต อบต.มี 5 หมู่บ้าน ประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวไทยพื้นเมือง

การใช้ที่ดิน แบ่งได้ตามลักษณะการใช้ได้ดังนี้

- พื้นที่ถือครองเพื่อยู้อาศัย 300.80 ไร่
- พื้นที่ถือครองเพื่อการเกษตร 2,290.30 ไร่
- พื้นที่ถือครองเพื่อการพาณิชย์กรรม 5.78 ไร่
- พื้นที่ตั้งหน่วยงานของรัฐ 209.74 ไร่
- พื้นที่ว่าง 21.34 ไร่
- ศาสนาสถาน 47.04 ไร่

2.1.4 พื้นที่ดอนล่าง

เป็นชุมชนที่ใช้ “น้ำวางดอนล่าง” ใน 3 อำเภอ คือ อำเภอแม่วาง อำเภอสันป่าตอง และกิ่งอำเภอดอยหล่อ เป็นที่ตั้งของชุมชนคนไทยพื้นราบ 6 กลุ่มชาติพันธุ์ คือ คนไตยวน (คนเมือง) คนไตเขิน คนไตใหญ่ (เงี้ยว) ลัวะ เม็ง และคนจีน จำนวน 56 หมู่บ้าน ประกอบด้วยกิ่งอำเภอดอยหล่อ 2 ตำบล ตำบลสันติสุข ต.ยางคราม อ.สันป่าตอง 1 ตำบล ประกอบด้วย ต.ทุ่งสะโตก อ.แม่วาง 4 ตำบล ประกอบด้วย ต.บ้านกาด ต.ดอนเปา ต.ทุ่งปี ต.ทุ่งรวงทอง

มีความสูงระดับน้ำทะเลปานกลางตั้งแต่ 300 -700 เมตร พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าสน ป่าสนผสมเต็งรัง และที่ราบลุ่ม บางส่วนเป็นที่ดอน ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มหรือพื้นที่เกษตร และบางส่วนเป็นพื้นที่ดอนรอยต่อระหว่างลุ่มน้ำดอนบนและดอนล่าง เป็นต้นกำเนิดของลำห้วยสายเล็กๆอีกหลายสาย เช่น ห้วยบง ห้วยผึ้ง ห้วยมะนาว

ปัจจุบันมีการเพาะปลูกพืช 2-3 ครั้งต่อปี มีอาชีพทำการเกษตรเป็นหลัก คือ ทำนา ปี นาปรัง หอมหัวใหญ่ ข้าวโพด ถั่วเหลือง ถั่วลิสง มันฝรั่ง และพืชยืนต้น คือ ลำไย ลิ้นจี่ มะม่วง มีพื้นที่เพาะปลูกจำนวน 45,072 ไร่ มีผู้ได้รับประโยชน์ จำนวน 5,876 ครัวเรือน

2.2 ประวัติศาสตร์และพัฒนาการตั้งถิ่นฐานชุมชน

ด้วยเงื่อนไขทางนิเวศ การเมือง เศรษฐกิจ ที่ส่งผลต่อการเคลื่อนย้ายประชากร การเลือกใช้ระบบการผลิต และการสัมพันธ์กับรัฐที่แตกต่างกันทำให้ พัฒนาการการ ตั้ง ถิ่น ฐานของชุมชนต่างๆ ในลุ่มน้ำแม่วางจึงแตกต่าง แยกออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้

2.2.1 ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนดอนบน

จากการศึกษาของมูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ : 2547 กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในลุ่มน้ำแม่วางดอนบนมีระบบการผลิตแตกต่างกัน ชุมชนมังซึ่งอยู่บนพื้นที่สูงที่สุดต้องเคลื่อนย้ายถิ่นฐานบ่อยด้วยเหตุผลทางการเมือง นิเวศ และเศรษฐกิจ เป็นผลต้องทำไร่เลื่อนลอย (Shifting Cultivation) ซึ่งมีลักษณะทำการผลิตในพื้นที่หนึ่งนานๆ จนดินเสื่อมสภาพจึงเคลื่อนย้ายต่อไปที่อื่น

ขณะที่ชุมชนลัวะ และกะเหรี่ยง มีแบบแผนการตั้งถิ่นฐานค่อนข้างคงที่ ทำการผลิตทั้งระบบไร่หมุนเวียน (Rotational Swiddening) ทำไร่ในระยะเวลาสั้นและเคลื่อนไปพื้นที่อื่นปล่อยที่เดิมพักฟื้น 7-10 ปี จนดินสภาพสมบูรณ์จึงหมุนกลับมาทำไร่ใหม่ พร้อมกันนี้ยังได้ทำนาในพื้นที่ลุ่มควบคู่ไปด้วย โดยได้หยิบยืมระบบการจัดการเหมืองฝายของคนเมืองมาปรับใช้ในการจัดการน้ำทำนา ในส่วนคนพื้นราบก็จะทำนาเป็นหลัก และทำไร่หมุนเวียนและไร่เลื่อนลอยประกอบบ้างในบางพื้นที่ซึ่งเป็นที่ดอน

กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ตั้งถิ่นฐานกันคนละช่วงเวลา ในลุ่มน้ำแม่เตียนหนึ่งหกสาขาแม่วางตอนบน อันประกอบด้วย 6 กลุ่มบ้านคือ บ้านห้วยเย็น แม่เตียนนอก แม่เตียนใน บ้านโป่งสะเม็ด บ้านห้วยข้าวสับ บ้านห้วยอีค่าง บ้านทุ่งหลวง บ้านห้วยทราย ซึ่งเป็นเครือญาติกันแน่นแฟ้น จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านห้วยอีค่าง แต่เดิมพื้นที่ดังกล่าวเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของชาวลัวะ ภายหลังได้ตั้งถิ่นฐานไปไม่ต่ำกว่า 400 ปี ร่องรอยที่ทิ้งไว้เป็นหลักฐานคือ ป่าช้า วัสดุเครื่องใช้ เป็นต้น

ชุมชนปกากะญอได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานแรกๆ เป็นแนวยาวจากดอยปู่เตาจนถึงห้วยอีค่าง ในตอนนั้นบ้านห้วยอีค่าง บ้านทุ่งหลวงยัง เป็นบ้านเดียวกัน ต่อมาเกิดโรคระบาดทำให้ต้องอพยพ ชุมชนโดยส่วนใหญ่ย้ายขึ้นเหนือ ตั้งเป็นบ้านห้วยอีค่างส่วนที่ย้ายลงได้เป็นชุมชนทุ่งหลวง เครือข่ายทางสังคมของ ชุมชนปกากะญอญอมิได้จำกัดเฉพาะลุ่มแม่เตียนเท่านั้น แต่เกี่ยวดองเป็นเครือญาติกับกลุ่มปกากะญอในลุ่มน้ำย่อยอื่นๆ ในแม่วางตอนบน

ระบบการผลิตไร่หมุนเวียน ถือเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนปกากะญอ ระบบดังกล่าวอยู่บน ฐานสิทธิการจัดการทรัพยากรร่วม นอกจากนี้ชุมชนปกากะญอยังทำนาคำ โดยอาศัยความรู้ระบบเหมืองฝายจากชุมชนพื้นราบมาปรับประยุกต์ใช้ เราจึงเห็นแบบ แผนการผลิตทั้งสองอย่างควบคู่กันไป โดยการสนับสนุนเครือข่ายทางสังคมของกลุ่มปกากะญอที่มีอยู่มากในการแลกเปลี่ยนแรงงาน ร่วมประเพณีพิธีกรรม

ภายหลังจากกลุ่มปกากะญอได้ตั้งหลักปักฐานเป็นเวลานาน กลุ่มม้งก็ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ดังกล่าวในช่วง 100 กว่าปีที่ผ่านมา โดยถอยร่นมาจากจีน พม่าและเคลื่อนย้ายไปมานับ 10 ครั้งตั้งแต่มาอยู่ที่เชียงรายได้ ก่อนจะย้ายไปที่อ.แม่สะเรียง จ.แม่ฮ่องสอน และเริ่มมีการทำฝาย จากนั้น ย้ายไปแม่แจ่ม ก่อนที่จะอพยพมาอยู่บ้านขุนวางจากประวัติของชุมชนบ้านป่าไผ่ ซึ่งเป็นกลุ่มม้งในลุ่มน้ำแม่เตียน

การเคลื่อนย้ายที่อยู่อาศัยและทำกินของกลุ่มม้งเกิดจากเงื่อนไขหลายอย่าง การเคลื่อนเข้ามาสู่ประเทศไทยเกิดจากปัญหาการต่อสู้กับจีน ขณะที่เมื่อเข้ามาแล้ว กลุ่มม้งก็พยายามแสวงหาพื้นที่ทำกินที่เหมาะสมที่จะทำมาหากินเพื่อสร้างความมั่นคงในระยะเวลาอันสั้น จึงได้เลือกทำไร่เลื่อนลอย ประจวบการเศรษฐกิจการค้าฝิ่นในดินแดนดังกล่าวเติบโตจากการสนับสนุนทางนโยบายของรัฐสมัยนั้น กลุ่มม้งที่เคลื่อนสู่ลุ่มน้ำวางก็ด้วยเหตุผลการหาพื้นที่ปลูกฝิ่นได้ดี จึงเลือกพื้นที่บ้าน ม่อนยะใต้ ต.แม่วิน ในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่เตียนในช่วง

หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 หลังจากนั้นมั่งกลุ่มหนึ่ง กลุ่มมั่งตระกูลแซ่ว้าง นำโดยนายเซา เลา ว้างจึงแยกมาก่อตั้งบ้านป่าไผ่ในปี 2531 คนแซ่เดียวกัน จากบ้านม่อนยะใต้ก็ย้ายตามมา อยู่อีก 14 หลังคาเรือน

การทำมาหากินของกลุ่มมั่งได้อาศัยซื้อ พื้นที่ซึ่งเป็นไร่หมุนเวียนเดิมต่อจาก ชาวปกากะญอบ้านห้วยอีค่าง ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มมั่งและปกากะญอก็ก่อรูปขึ้น โดยกลุ่มปกากะญอมีเครือข่ายทางสังคม มากกว่า และตั้งหลักปักฐานทำ มา หากิน และ จัดการทรัพยากรมานานกว่า จึงมีอำนาจ ต่อรองมากกว่ากลุ่มมั่ง ขณะที่กลุ่มมั่ง ซึ่งตก อยู่ในฐานะคนกลุ่มน้อยก็เร่งสร้างศักยภาพทางเศรษฐกิจภายใต้สถานการณ์ทางการเมืองที่ ผันผวน โดยการทำไร่เลื่อนลอย ปลูกฝิ่น และพืชพาณิชย์ต่างๆ โดยมีกลุ่มปกากะญอร่วมในการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจด้วย ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ระหว่างมั่งกับ กะเหรี่ยงจึงมีทั้งความขัดแย้งจากการแย่งชิงทรัพยากร และความร่วมมือกันในทางเศรษฐกิจ รูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำแม่ว่าง ตอนบนในเวลาต่อมา

2.2.2 ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนตอนล่าง

ยุคสมัยแห่งลุ่มน้ำแม่ว่างน่าจะเริ่มต้นขึ้นหลังจากสมัยพระเจ้ากาวิละฟื้นฟูเมือง เชียงใหม่ หลังจากสิ้นสุดสงครามกับพม่าระหว่าง พ.ศ.2318-2338 ในช่วงการฟื้นฟูพระเจ้า กาวิละได้รวบรวมผู้คนจากเมืองต่างๆ โดยเฉพาะชาวไทยใหญ่ ไทยจีน จากระัฐชาน ไทลื้อจาก สิบสองปันนา มาตั้งรกรากเชียงใหม่ การบุกเบิกเหมืองฝายและขยายพื้นที่นาจึงเกิดขึ้นอย่าง กว้างขวาง ลุ่มน้ำว่างก็เป็นลุ่มน้ำหนึ่งที่นอกจากจะมีกลุ่มชุมชนพื้นเมือง เช่น ลัวะ ดำรงชีพ ทำไร่ ทำสวนในเขตพื้นที่สูงและลงมาบุกเบิกในที่ลุ่ม ชุมชนไทก็เคลื่อนย้ายมาตั้งรกรากถิ่น ฐาน เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรม

ประวัติการก่อตั้งบ้านเรือนสัมพันธ์กับการจัดตั้งเหมืองฝาย และเป็นความสัมพันธ์ ของเจ้ากับไพร่ที่ชัดเจน ดังเห็นได้จากการกำเนิดเหมืองฝายในลุ่มน้ำแม่ว่าง โดยเฉพาะฝาย ใหญ่ๆ ส่วนมากเกิดจากเจ้านายเป็นผู้มาบุกเบิกโดยเกณฑ์แรงงานมาร่วม และยกระบบการ จัดการให้องค์กรเหมืองฝายของชุมชนเป็นผู้ดำเนินการ เช่น ฝายนอน สร้างโดยพระยาขัตติ ก้าว ฝายหนองเย็น สร้างโดยเจ้าแก้วนรรัตน์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ ฝายห้วยผึ้งสร้างโดย เจ้า พงษ์อินทร์ ณ เชียงใหม่ เป็นต้น

ฝายห้วยผึ้ง ฝายลำดับที่ 3 ของน้ำแม่ว่างตอนล่าง ก็เกิดขึ้นจาก เจ้าพงศ์อินทร์ ณ เชียงใหม่ ซึ่งมีพื้นที่ดินในเขตบริเวณที่ราบลุ่มน้ำแม่ว่าง เห็นว่าชาวบ้านมีการทدنน้ำเข้าสู่ เรือกสวนไร่นาตามวิถีธรรมชาติ ซึ่งในสายตาของเจ้าพงศ์อินทร์เห็นว่าไม่มีประสิทธิภาพ ไม่รู้ หลักทدنน้ำ ไม่รู้หลักการทำเหมืองฝายสำหรับกักน้ำ น้ำไหลหลากมาแล้วก็หมดไป เจ้าพงศ์ อินทร์จึงให้บรรดาคนงานขุดลำเหมือง ทำที่กั้นน้ำ ทำรางระบายน้ำและพัฒนาเป็นอาคาร กั้นน้ำในเวลาต่อมา (อัมพร ไชโย, 2545)

2.2.3 ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนห้วยมะนาว

จากงานศึกษาของภาวนา (2536) ชุมชนนี้เกิดขึ้นประมาณปี พ.ศ.2511 โดยชาวม้งจาก หมู่บ้านขุนวาง หมู่ที่ 2 ตำบลแม่วิน อำเภอสันป่าตอง มาเป็น คนงานของบริษัท อาหาร สากล ซึ่งตั้งอยู่ที่ราบเชิงเขาในเขต หมู่ที่ 8 ตำบลบ้านกาด ต่อมาชาวม้ง 2 ครอบครัวนั้นพากันอพยพครอบครัวลงมาหากล้างทางพงสร้างบ้านอยู่ใกล้ ๆ บริเวณห้วยมะนาว ดำรงชีพด้วยการปลูกข้าวไร่และตัดไม้ขาย จากนั้นไม่นานญาติ พี่น้องซึ่งอยู่บนดอยขุนวาง และขุนกลาง ก็อพยพตามมาอยู่ด้วย บริเวณห้วยมะนาวจึงกลายเป็นชุมชนเล็ก ๆ ประมาณ 10 ครัวเรือน

ต่อมาปี พ.ศ.2513 ชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณริมลำน้ำแม่ขาน ซึ่งได้แก่ พื้นที่ของตำบล แม่วางบางส่วนทุ่งสะโตก มะขามหลวง อำเภอสันป่าตองได้รับความเดือดร้อนจากภาวะน้ำท่วม พระปิ่นฤาษีแห่งดอยสรรพัญญูจึงชักชวนให้มาอยู่ที่ห้วยมะนาว ชาวบ้านเหล่านั้นจึงพากันอพยพ มาอยู่ร่วมกับม้งซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อน

ปี พ.ศ. 2519 ทางราชการประกาศจัดตั้งชุมชนบ้านใหม่สวรรค์เป็นหมู่บ้าน หมู่ที่ 11 ของ ตำบลบ้านกาด วันที่ 13 มีนาคม พ.ศ.2519 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จพระราชดำเนิน เยี่ยมราษฎรตำบลบ้านกาด ทรงมีพระราชดำริจัดสรรที่ดินจำนวน 4,768 ไร่ ในบริเวณป่า จำแนกบ้านห้วยมะนาว ให้แก่ราษฎรที่ ไม่มีที่ดินทำกิน โดยจัดสรรที่ดินเพื่อปลูกสร้างที่อยู่อาศัยครอบครัวละ 1 ไร่ ที่ดินทำกิน ครอบครัวละ 6-8 ไร่ จำนวน 208 ไร่ ครอบครัว จากนั้นจึงจัดตั้ง ศูนย์สาธิตสหกรณ์ที่ 7 จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อส่งเสริมให้ความรู้และช่วยเหลือแก่สมาชิก ซึ่งเป็นชาวเขาเผ่าม้ง 48 ครอบครัว คนไทยพื้นราบ 160 ครอบครัว ตามด้วยการพัฒนา สาธารณูปโภคต่าง ๆ ให้ เช่น ปี 2525- 2526 ทางราชการได้สร้างเขื่อน และอ่างเก็บน้ำเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูก แต่ปริมาณน้ำก็ไม่เพียงพอ จึงมีการกำหนดให้ใช้วิธีเฉลี่ยการใช้น้ำโดยเปิดเขื่อนปล่อยน้ำให้แก่ชุมชนสลับแต่ละ 3 ครั้ง ปี พ.ศ. 2531 ทางราชการได้แยกหมู่บ้านสหกรณ์ ออกเป็น 2 หมู่บ้าน คือ บ้านใหม่สวรรค์ หมู่ที่ 11 (บ้านเดิม)และบ้านใหม่ธารทอง หรือ บ้านห้วยเนียมเดิม หมู่ที่ 15 มีระยะทางห่างกันประมาณ 1.5 กิโลเมตร เดินทางถึงกันด้วยถนนลูกรัง

ชาวม้งในหมู่บ้านสหกรณ์บ้านใหม่ธารทอง ประกอบอาชีพการเกษตรเพื่อจำหน่ายผลผลิต นอกจากนั้นยังรับจ้างทั่วไป โดยรับจ้างทำงานในไร่ สวน การค้าขาย ประกอบธุรกิจขนาดเล็ก แต่ชาวม้งบางส่วนก็ไม่สามารถทำกินได้ เนื่องจาก ความแห้งแล้งและสภาพของดิน ประกอบกับ ไม่เคยชินต่อการทำเกษตรกรรมแบบพื้นราบทำให้ขาดทุนและไม่มีทุนในการเพาะปลูกปี ต่อไป ในปี 2536 ชาวม้งเป็นสมาชิกของศูนย์สาธิตสหกรณ์และมีสิทธิในที่ดินทำกินจำนวน 48 ราย ขายสิทธิในที่ดินให้ผู้อื่นไปแล้ว 2 ราย จึงเหลือ 46 ราย ในจำนวนนี้มีชาวม้งจำนวนมากที่ กลับไปเพาะปลูกข้าว

และพืชผักยังพื้นที่เดิมที่เคยอยู่ก่อนจะอพยพมา บางรายก็ซื้อที่ดินบริเวณเชิงเขา ซึ่งอยู่ในพื้นที่หมู่บ้านห้วยน้ำริน อยู่ห่างจากหมู่บ้านไปทางตำบลแม่วินประมาณ 8 กิโลเมตร บางครอบครัวก็อพยพมาอยู่ที่บ้านห้วยน้ำรินตั้งเป็นชุมชนย่อย ๆ ประมาณ 25 ครัวเรือน เพาะปลูกพืชไร่ ข้าวโพด ปลูกผักไว้กินและขาย มีการทำสวนผลไม้เพื่อการผลิตสำหรับขาย เช่น ลิ้นจี่ ลำไย สตรอเบอรี่ ชาวบ้านบางรายหันไปประกอบอาชีพรับจ้างทั้งในและนอกชุมชน

2.2.4 การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจในกลุ่มน้ำแม่วาง

ด้านเศรษฐกิจ ชุมชนแม่วางตอนล่างเริ่มปลูกพืชเพื่อการค้ามานาน ตั้งแต่หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง 2398 แต่เป็นการปลูกพืชเพื่อขายเป็นสินค้าเพื่อยังชีพ การปลูกพืชเพื่อค้ากำไรเริ่มเกิดขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา จากนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาลที่เร่งรัดขยายพื้นที่เพาะปลูกในภาคเหนือ และการขยายตัวของทุนในพื้นที่ พ่อค้าคนจีนได้มีบทบาทในการเพิ่มทุนและรับซื้อผลผลิตให้แก่ชาวนา และเผยแพร่พืชเพื่อการค้าหลังฤดูเก็บเกี่ยวข้าวจำพวกถั่วเหลือง กระเทียม หอมแดง ยาสูบ หอมหัวใหญ่ เป็นต้น โดยเฉพาะช่วงหลังปี 2521 เป็นต้นมา อันทำให้ชาวนาสามารถปลูกพืชได้ถึง 3 ครั้งต่อปี ความเข้มข้นของการปลูกพืชพาณิชย์หลายชนิดเกิดจากการปัจจัยหลายประการ เช่น พันธุ์ข้าวปรับปรุง กข. จากรัฐบาล การสนับสนุนเงินทุนและปัจจัยการผลิตจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) จนทำให้ชุมชนชาวนาลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างได้เข้าสู่การผลิตแบบทุนนิยมพึ่งพา (ประเทือง นรินทรากุล ณ อยุธยา, 2537)

2.3 วิถีชุมชนลุ่มน้ำวาง

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนพื้นที่ตอนบนและตอนล่างไม่ได้สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดนักในยุคที่เริ่มตั้งถิ่นฐาน เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ และระบบเศรษฐกิจยังชีพของแต่ละชุมชนยังมีความเป็นอิสระอยู่มาก แต่ในช่วงเศรษฐกิจการค้าเจริญเติบโตหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เครือข่ายทางการค้าได้เชื่อมโยงผู้คนในลุ่มน้ำได้ติดต่อสัมพันธ์กันมากขึ้น

ในช่วงที่มีการปลูกฝิ่นในพื้นที่แม่วาง โดยเฉพาะป่าต้นน้ำโป่งสมิตและเขตต้นน้ำแม่เตียนโดยม้ง เป็นกลุ่มชาติพันธุ์แรกที่เริ่มปลูกฝิ่น ต่อมาก็ขยายสู่ปะกาเกอวอ และคนเมืองในพื้นที่ราบ กลุ่มคนเหล่านี้ต่างมีบทบาทสูงในแง่การปลูกและการค้า ซึ่งได้พัฒนาไปสู่ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคมในด้านอื่นๆ ตามมา แม้จะมีการแลกเปลี่ยนทรัพยากรติดต่อค้าขาย แต่ด้วยความแตกต่างของระบบการผลิต วัฒนธรรม และชาติพันธุ์ ความสัมพันธ์ของชุมชนในลุ่มน้ำแม่วางจึงก่อตัวเป็นจุดๆ ยังไม่เห็นภาพความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันทั้งระบบ

ปัจจุบันผู้คนในลุ่มน้ำแม่วางมีความสัมพันธ์ภายในกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน และระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ โดยมีได้จำกัดอยู่เฉพาะในขอบเขตลุ่มน้ำ แต่มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม และเศรษฐกิจ กับผู้คนในลุ่มน้ำอื่น เช่น ลุ่มน้ำแม่ขาน แม่จัต แม่ปิง แม่ริม แม่แจ่ม และลี้ เป็นต้น โดยมีเส้นทางการค้าตามลำน้ำ หรือแนวสันเขาซึ่งเป็นเส้นทางการเดินทางของพ่อค้าวัวต่าง

2.4 ความรู้

2.4.1 ความรู้เรื่องด้านการจัดการน้ำ

ระบบเหมืองฝาย

ระบบเหมืองฝายเป็นการชลประทานดั้งเดิมที่เป็นภูมิปัญญา รู้จักการนำน้ำมาทำนาจากแหล่งน้ำธรรมชาติ ให้เกิดประโยชน์กับระบบการผลิตของตนเอง

การจัดการเหมืองฝาย โดยใช้เศษวัสดุภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็น หิน ทราบาย ไม้ที่นำมาตอกหลักเสา ยกกระต๊อบน้ำให้สูงขึ้น เพื่อส่งน้ำเข้าสู่ระบบลำเหมือง ไหลไปหล่อเลี้ยงที่นาของชุมชน เพื่อการอุปโภค บริโภคแสดงถึงภูมิปัญญาชาวบ้านในการปรับใช้วัสดุท้องถิ่น

พื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนล่างที่เป็นระบบเหมืองฝายขนาดใหญ่ ซึ่งเป็น เทคโนโลยีการจัดการน้ำของอาณาจักรล้านนาที่สืบเนื่องมาหลายร้อยปี

จากประวัติศาสตร์การจัดตั้งเหมืองฝายในพื้นที่แม่วาง มีความเกี่ยวข้องกับเจ้าศักดินา ดังเห็นจากกำเนิดเหมืองฝายลุ่มน้ำวางล่าง ฝายใหญ่ ๆ เกิดจากเจ้านายมาบุกเบิกโดยเกณฑ์แรงงานมาร่วม แล้วระบบการจัดการเหมืองฝายให้ชุมชนในภายหลัง เช่น ฝายหนองเย็นหรือฝายสมบุญ ก่อตั้งโดยเจ้าแก้วนวรรณ์ โดยระดมชาวบ้านไปขุดเหมืองฝาย ใครที่ไปร่วมขุดเหมืองจะแบ่งที่นาให้ บางคนมีที่นาแล้วแต่ต้องการใช้น้ำเหมืองก็จะมาช่วยขุดเหมือง เมื่อได้เหมืองมาแล้วต้องมีการบริหารจัดการ โดยเจ้าแก้วนวรรณ์ ได้เก็บค่าบริหารจัดการขื่อน้ำหล่อ 1 ตางต่อไร่ โดยให้ตัวแทนคอยดูแลเก็บผลประโยชน์ให้ พอเจ้าแก้วนวรรณ์เสียชีวิตลง มีการสืบทอดผลประโยชน์ต่อให้กับชาวบ้าน ค่าบริหารจัดการจึงไม่ส่งเข้าไปในเชียงใหม่

ฝายห้วยผึ้ง เป็นอีกฝายในสมัยดั้งเดิม มีชาวบ้านได้ทอดน้ำเข้าสู่ตามวิธีธรรมชาติ เป็นไปอย่างเรียบง่าย ต่อมา สมัยเจ้าพงษ์อินทร์ ณ เชียงใหม่ เป็นเชื้อสายผู้ครองนครเชียงใหม่ ซึ่งมีพื้นที่ในเขตบริเวณลุ่มน้ำแม่วาง ได้พิจารณาการใช้น้ำของชาวไร่ชาวนา ไม่มีประสิทธิภาพ อาศัยการปล่อยน้ำเข้าที่ทำกิน ไม่รู้หลักการทอดน้ำ ไม่รู้หลักการทำเหมืองฝายสำหรับการกักเก็บน้ำ น้ำไหลมาหลากแล้วก็หมดไป เจ้าพงษ์อิน ณ เชียงใหม่ จึงให้บรรดาคนงานขุดลอกลำเหมือง ทำที่กั้นน้ำ ทำรางระบายน้ำและพัฒนามาเป็นอาคารกั้นน้ำในเวลาต่อมา ไม่เกิดการสูญเปล่าทางธรรมชาติ

ส่วนอีก 8 ฝ่ายคือฝ่ายขุนคง ฝ่ายนาทราย สำหรับ 6 ฝ่าย ตอนล่างสร้างโดยชาวบ้านในท้องถิ่นนั้นๆ ได้แก่ ฝ่ายท่าคำปา ฝ่ายท่าสา ฝ่ายดอนปิน ฝ่าย ศรีบุญเรือง ฝ่าย คำภีโล และฝ่ายปู่ไล่ ปัจจุบันฝ่ายตอนล่างได้เปลี่ยนแปลงจากฝ่ายไม้ เป็นคอนกรีตไปหมดแล้ว แต่ในการจัดการยังคงเป็นการจัดการ ที่อาศัยการมีส่วนร่วมของ ผู้ ที่มีผลประโยชน์ร่วมกัน ให้ทุกคนมีส่วนร่วมวางกฎ กติกา ซึ่งมีความยืดหยุ่น และสามารถเปลี่ยนแปลงระเบียบการจัดการน้ำได้ตามปริมาณน้ำในแต่ละปี

เป็นความรู้ชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เป็นวิธีคิดเกี่ยวกับสิทธิอันเป็นระบบแบบส่วนรวม หรือทางภาคเหนือเรียกว่า “หน้าหมู่” การจัดการต่างๆในทรัพยากรส่วนรวมจึงอยู่บนฐานของความคิดเรื่องส่วนรวม-ส่วนร่วม-หน้าหมู่ ทั้งการจัดกลไก กฎเกณฑ์ พฤติกรรมการใช้ประโยชน์ ทั้งนี้ลักษณะของสิทธิและการจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานของส่วนรวมนี้เองจึงมีลักษณะไม่เน้นการจัดการแบบตายตัว โด ย คำนี้ถึงการจัดสรร-จัดการตามบริบทและสถานการณ์ที่แตกต่างกัน มีความยืดหยุ่น และสามารถต่อรองให้เกิดการเกื้อกูลผลประโยชน์ร่วมกัน

ความสัมพันธ์ของคนกับฝ่าย

ระหว่างเมืองฝ่ายแต่ละลูกจะมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน โดยมีการจัดการทรัพยากรเป็นแกนกลาง ร่วมกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆความสัมพันธ์ของผู้คนผ่านระบบเมืองฝ่ายนั้น ไม่ใช่เรื่องขอบเขตการปกครองเป็นตำบล เป็นอำเภอ แต่เป็นความสัมพันธ์ที่มีทรัพยากรธรรมชาติเป็นแกนกลาง จึงอาจกล่าวได้ว่าระบบเมืองฝ่ายนั้นทำให้ผู้คนต่างชาติพันธุ์ในลุ่มน้ำวาง ทั้งตอนบนและล่าง ไม่ว่าจะเป็นปากญอ ม้ง และคนพื้นราบร่วมกันจัดการทรัพยากรมานานนับร้อยปี

“พ่อตาเคยเป็นหัวหน้าฝ่ายมาก่อน แล้วก่มาถึงพ่อนี้ละ มาอยู่แม่วางก็เห็น ถ้าให้คิดฝ่ายตัวนี้มัน ก่ เหมือนบ้านเฮาหลังนี้ เห็นกัน ถ้ามันปู้ดก็ต้องซ่อม ดูแลกันมาเมิน” นายนวล เรืองรัตน์ หัวหน้าฝ่ายคำภีโลคนปัจจุบัน 2549 บอกเล่าถึงความผูกพันต่อฝ่ายคำภีโล

“บ่มีมัน เฮา ก่ บ่ ไต่กัน เฮาเป็นหัวหน้า ถ้าเป็นได้น้ำ เป็น ก่ ม่วนใจเฮา ก่ ต้องรักษาไว้หื้อดี ๆ” พ่อไฟ สุรินทร์ หัวหน้าฝ่ายห้วยผึ่ง 2549

ถึงแม้ว่าปัจจุบันจะถูกเปลี่ยนจากฝ่ายไม้เป็นฝ่ายปูนไปแล้ว (เมื่อเดือนมีนาคม 2549) ความรู้สึกผูกพัน ต้องคอยดูแลยังเหมือนเดิม เพราะว่าฝ่ายมีความสำคัญต่อการทำมาหากินของเกษตรกรทุกคน เราจะพบว่าภายใต้ระบบเมืองฝ่ายแฝงนั้นได้ไปด้วยเรื่องราวความสัมพันธ์ของผู้คนของชุมชน

การตีเหมือง ของชุมชนนำมาซึ่งการร่วมแรงร่วมใจของสมาชิก การช่วยเหลือและ
พูดคุยกัน อันรวมถึงการลดความขัดแย้งในชุมชน ไม่มีการใช้กฎในการตัดสิน แต่ใช้
ความสัมพันธ์ ดังนั้นในระบบเหมืองฝายที่นอกจากจะเป็นเรื่องการใช้น้ำแล้ว ยังมีมิติของ
การอยู่ร่วมกัน ช่วงเวลาตีฝายจะตีกันในช่วงเดือนเมษายน ทั้งนี้เนื่องจากช่วงเวลานี้น้ำจะ
แห้ง เช่น กรณี ลุ่มน้ำแม่วางซึ่งเมื่อเข้าสู่เดือนเมษายนน้ำจะแห้ง จะเป็นสันทรายขึ้นมา
เป็นต้น ซึ่งการตีฝายนั้นจะทำกันปีละครั้ง จึงต้องมีการระดมกำลังกันไปซ่อมแซม ภายหลัง
จากการตีฝายเสร็จแล้ว ในช่วงเดือนพฤษภาคม จะต้องทำร่องเหมือง เอาขี้วัวขี้ควายออก
โดยใช้แรงงานคน

นอกจากจะเป็นเรื่องการใช้น้ำแล้ว ยังมีมิติของการอยู่ร่วมกัน โดยการที่จะทำให้
สมาชิกอยู่ร่วมกัน จัดสรรทรัพยากรใช้ร่วมกันได้นั้น สิ่งที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของสมาชิก
คือ ฝาย ช่วงเวลาที่เลี้ยงฝายจะทำในช่วงเดือนก่ำ ก่อนการเริ่มต้นทำนาในเดือน 10
พิธีกรรมการเลี้ยงฝายสมาชิกเหมืองฝายจะเลี้ยงผีด้วยไก่ หมู วัว/ควายแล้วแต่ชุมชน ใน
แต่ละฝายจะเลี้ยงฝายของตนเอง อาจจะสลับเครื่องถวาย เช่น สองปีเลี้ยงด้วยหมู ปีถัดไป
เลี้ยงด้วยวัว ซึ่งในพิธีกรรมการเลี้ยงฝายนี้เป็นกุศโลบายของชุมชน เนื่องจากสมาชิกที่
ร่วมกันเลี้ยงผีจะมีโอกาสในการพูดคุยสนทนากัน ความซื่อซึ้งหมองใจปรับความเข้าใจ
ความรักใคร่มิตรภาพก็สามารถพูดคุยกัน เป็นการจัดการปัญหาของชุมชนเพื่อการอยู่
ร่วมกันของชุมชน รวมถึงการจัดการเรื่องการทำนาด้วย เพราะการเลี้ยงฝายจะจัดขึ้นก่อน
การทำนา ดังนั้นการพูดคุยของสมาชิกเกี่ยวกับการจัดการน้ำ การจัดการสรรจึงเป็น
ประเด็นที่เกิดขึ้น งานเลี้ยงฝายนอกจากจะมีนัยทางพิธีกรรมแล้ว ยังมีนัยเช่นเดียวกับช่วงการ
ผลิตของชุมชนอีกด้วย

พิธีกรรมการเลี้ยงฝาย สำหรับชาวบ้านนั้นมองว่าพิธีกรรมเลี้ยงผี คือ ฮีต ที่ต้องกา
ระทำสืบต่อ เมื่อเสร็จการเลี้ยงฝายแล้ว สมาชิกโดยการนำของแก่ฝายจะทำการเลี้ยงผีขุน
น้ำ สมาชิกฝายแต่ละฝายที่ใช้ลำน้ำร่วมกันจะเลี้ยงผีขุนน้ำร่วมกัน มีการเลี้ยงวัวผีขุนน้ำซึ่ง
เช่นเดียวกับการการเลี้ยงฝาย พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำก็จะนำมาสู่การพูดคุยนอกกลุ่มชุมชนเป็น
ช่วงของกลุ่มชุมชนที่ร่วมกันใช้ลำน้ำสายนั้นๆ เพื่อประโยชน์ในการจัดการน้ำร่วมกันของ
กลุ่มฝายลำน้ำเดียวกัน เนื่องจากปริมาณน้ำจากต้นน้ำถึงปลายน้ำนั้น มีไม่เท่ากัน การ
จัดสรรร่วมกันจึงจะก่อให้เกิดประโยชน์ทั่วถึง

รูปที่ 6 ประกอบพิธีกรรมการเลี้ยงผีฝ่าย

ปฏิทินระบบเหมืองฝาย

เดือนเมษายน	ตีฝาย
เดือนพฤษภาคม	ลอกเหมือง
เดือนมิถุนายน	เลี้ยงผีฝ่าย ผีขุนน้ำ
เดือนกรกฎาคม-สิงหาคม	เริ่มต้นทำนา

(ข้อมูลจากวิทยาลัยการจัดการทางสังคม 2548)

2.4.2 ความรู้เรื่องการจัดการที่ดิน

ความรู้ในระบบนิเวศ สัมพันธ์กับการเลือกพื้นที่เพาะปลูก

พื้นที่สูงกว่าระดับน้ำทะเล 600 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล เป็นพืชเพาะปลูกกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นพืชไร่ ข้าวโพด ผัก ถั่วต่างๆ ในบริเวณชอกเขาที่ปรับระดับพื้นที่ดินและควบคุมระดับน้ำใช้ทำนาคำ ปรับสภาพการผลิตให้เข้ากับระบบนิเวศน์ มีระบบเหมืองฝายที่กั้นน้ำแม่เตียน ได้แก่ ฝายชีกางวอ ฝายกาเล ฝายปุมูล ฝายพะเจ้า บางฝายมีอายุมากกว่า 160 ปี

พื้นที่สูง ที่ระดับความสูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 400-600 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล ใช้ปลูกข้าวไร่ ข้าวโพดและพืชอื่นๆ ตลอดจนผักนอกฤดูในบางพื้นที่ มักปลูกพืชหมุนเวียนเพื่อรักษาดิน

ระบบที่ดอน มักมีที่นาจำกัด และขาดแคลนน้ำ ผลิตพืชไร่เพื่อเสริมการผลิตข้าว

ที่ป่ง เนินตะกอนริมแม่น้ำ สะสมของตะกอนดินที่ไหลมาจากน้ำ เป็นบริเวณน้ำท่วมถึงปลูกพืชล้มลุก ระยะสั้น

ที่นา เป็นพื้นที่ราบลุ่มถัดจากพื้นที่ปง มักมีการปรับพื้นที่ให้เหมาะสมกับการเพาะปลูกอย่างมีประสิทธิภาพการจัดระบบเหมือง เหมาะกับการปลูกข้าวนาปี

ความรู้ของการดูระดับสูง-ต่ำของพื้นที่ และการดูลักษณะดิน ซึ่งสัมพันธ์การจัดสรรน้ำของกลุ่มเหมืองฝาย ยกตัวอย่างกรณี ฝายห้วยผึ้ง น้ำจะไหลลงสู่แม่น้ำวาว ชาวบ้านกาดฝายขุนคองนำท่อไปต่อที่ห้วยผึ้ง ให้น้ำไหลลงสู่อ่างห้วยบง เพราะอ่างห้วยมะนาวนั้นไม่มีน้ำขุน (คือตาน้ำ รวมทั้งไม่มีกตึกในการจัดสรรน้ำร่วมกันด้วย) ทำเฉพาะอ่างเก็บน้ำ ตอนน้ำไหลบ่ามาเก็บได้เพียง 2 ชั่วโมง แต่ทางห้วยบงเป็นดินอัดแน่นถึงขุดลึกแล้วแต่เดียว น้ำก็ยังเต็มไม่มีแห้ง สามารถทำคลองยาวเพื่อจ่ายน้ำลงมาข้างล่างได้ราว 40 กิโลเมตร ชาวบ้านจึงนำเสนอสร้างอ่างเก็บน้ำที่ห้วยบงมีพื้นที่รับน้ำ 200 ไร่

ในปัจจุบันพื้นที่นาและที่ปง หลายแห่งได้ถูกเปลี่ยนมือเป็นของนายทุนนอกพื้นที่ เช่น บริษัทสาหร่ายเกลียวทอง มีผลกระทบต่อการจัดสรรน้ำระหว่างเหมืองฝาย ชาวบ้านได้ขึ้นไปบุกเบิกที่ดอนเพื่อปลูกพืชไร่ ลำไยและลิ้นจี่ โดยใช้ท่อพีซีดูดน้ำขึ้นไป จ่ายน้ำด้วยระบบสปริงเกอร์ ซึ่งเป็นการหาทางออกในลักษณะปัจเจก และผลกระทบต่อกติการ่วมในระบบเหมืองฝาย

2.4.3 ความรู้ในการจัดการองค์กร

องค์กรเหมืองฝายในกลุ่มน้ำวาวตอนล่าง ประกอบด้วย แก่เหมือง แก่ฝาย และคณะกรรมการ ขณะที่ลุ่มน้ำวาวตอนบนแม้จะไม่มีองค์กรเหมืองฝายที่เห็นชัดเจนแต่จะมีการจัดการผ่านระบบเครือข่าย และการทำการผลิตร่วมกันของชุมชนมีการกระจายจัดสรรน้ำให้กับลูกฝาย มีข้อตกลง มีสัญญาประชาคมว่าด้วย การจัดสรรรับน้ำเข้าที่นา มีการจัดการดูแล ซ่อมแซมเหมืองฝายทุก ๆ ปี รวมไปถึงมีบทลงโทษสำหรับผู้ที่ทำความผิดหรือฝ่าฝืนกฎของระบบเหมืองฝาย ฉะนั้นแก่ฝาย จึงเป็น บุคคลที่สำคัญที่ถูกเลือกมาจากชุมชน เป็นตัวแทนของชุมชนที่จะต้องมีความเป็นธรรม จัดสรรน้ำให้กับลูกสมาชิกฝายได้ใช้กันอย่างทั่วถึง

การจัดสรรน้ำให้ความสำคัญกับการอุปโภคบริโภค และดำรงชีวิตเป็นสำคัญ แต่ถ้าเป็นการใช้น้ำเพื่อการผลิตหรือเพื่อขายก็จะเก็บค่าน้ำที่มากแพงมากขึ้น เช่น สมาชิกเหมืองฝายที่มีส่วนร่วมในกิจกรรมเหมืองฝาย สมาชิกที่ช่วยแรงงานซ่อมเหมืองฝายด้วยจะเสียค่าน้ำทำนาไร่ละ 50 บาท และค่าน้ำสำหรับลำไยไร่ละ 100 บาท แต่ถ้าไม่ได้ช่วยแรงงานจะต้องเสียน้ำทำนาไร่ละ 100 บาท ค่าน้ำสำหรับลำไยไร่ละ 200 บาท กฎเกณฑ์เหมืองฝายมีความยืดหยุ่น และมีการช่วยเหลือกันยามเดือดร้อน เช่น ฝายตอนล่างอย่าง กรณีฝายขุนคอง เมื่อชุมชนทำน้ำเดือดร้อนมาต่อรองเพื่อให้ส่งน้ำให้พื้นที่ของตนเองก่อน ก็สามารถทำได้ การปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์โดยการหารือระหว่าง ประชุมสมาชิกเหมืองฝาย

ระบบเหมืองฝาย สามารถจ่ายน้ำให้แก่คนภายนอก แต่ต้องเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของคณะกรรมการเหมืองฝาย เช่น กรณีบริษัทสหราษฎร์เกสียวทองขอใช้น้ำจากฝายสมบูรณ์ หรือนายทุนจากสวนลำไยที่ขอใช้น้ำจากฝายนอนก็ต้องจ่ายค่าน้ำในอัตราที่แพงกว่าสมาชิกทั่วไป ขณะเดียวกันก็มีการควบคุมมิให้การใช้ น้ำของคนภายนอกก่อความเดือดร้อนแก่สมาชิก เช่น กรณีบริษัทอาหารสากลจะขอซื้อเนื้อที่ 1,000 ไร่ แต่สมาชิกเห็นว่าเนื้อที่การเกษตรมากเกินไปอาจจะส่งผลกระทบต่อการใช้ น้ำ จึงปฏิเสธ เป็นต้น

ดังนั้น การจัดการน้ำภายใต้ระบบเหมืองฝายนั้น อยู่บนฐานความรู้ของชุมชนท้องถิ่น ทั้งนี้ ชุมชนจะพิจารณาถึงทรัพยากรของท้องถิ่นเป็นตัวตั้ง ถ้าหากการใช้น้ำอย่าง ไร้ขอบเขต และส่งผลกระทบต่อชุมชน ชุมชนก็จะมีสิทธิในการที่จะเลือก ปฏิเสธการใช้น้ำ ได้อย่างเต็มที่

2.5 ระบบสิทธิการจัดการน้ำชุมชนลุ่มน้ำแม่วาง

ระบบการจัดการน้ำของชุมชนในลุ่มน้ำแม่วางทั้งหมดเป็นระบบการจัดการร่วมกันของชุมชน สมาชิกทุกคนที่มีส่วนร่วมในการกำหนดสิทธิ หน้าที่ บทลงโทษ และระเบียบต่าง ๆ บนฐานสิทธิการจัดการ ทั้งการใช้ การดูแลรักษา มิใช่ระบบกรรมสิทธิ์ในการเป็นเจ้าของทรัพยากร

ชาวบ้านจะคำนึงถึงความเป็นธรรม และความจำเป็นเพื่อการเลี้ยงชีพ หากมีการใช้น้ำ จัดสรรน้ำที่กระทบต่อหลักการดังกล่าว ชาวบ้านจะลุกขึ้นมาปกป้องทรัพยากรของชุมชน คนที่จะมีสิทธิใช้น้ำต้องมีความจำเป็นที่ต้องใช้น้ำเป็นพื้นฐาน และจะมีสิทธิจริงเมื่อได้เข้าร่วมดูแลรักษาระบบ โดยการลงแรง หรือจ่ายค่าน้ำ และปฏิบัติตามกติกาของเหมืองฝาย ถ้าละทิ้งบทบาทหน้าที่ดังกล่าวก็จะสูญเสียสิทธิไป ดังเห็นได้จากผู้ที่ไม่จ่ายค่าน้ำ หรือไม่ร่วมซ่อมแซมเหมืองฝายย่อมไม่มีสิทธิในการใช้น้ำ

สมาชิกมีสิทธิเจรจาต่อรอง ปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์การจัดสรรน้ำได้ตามความจำเป็น และตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปโดยการประชุมร่วมกัน

สิทธิการเข้าถึงน้ำขึ้นอยู่กับประเภทการผลิต และบทบาทการมีส่วนร่วมในกิจกรรมเหมืองฝาย เช่น สมาชิกที่ช่วยแรงงานซ่อมเหมืองด้วย จะเสียค่าน้ำทำนาไร่ละ 50 บาท และค่าน้ำสำหรับลำไยไร่ละ 100 บาท แต่ถ้าไม่ได้ช่วยแรงงานจะต้องเสียค่าน้ำสำหรับนาไร่ละ 100 บาท ค่าน้ำสำหรับลำไยไร่ละ 200 บาท เป็นต้น ความแตกต่างดังกล่าวมาจากการจัดลำดับความสำคัญของระบบการผลิต และการลงทุนขององค์กรเหมืองฝายเอง เนื่องจากนาข้าวมีความจำเป็นในการดำรงชีพ แต่ลำไยเป็นการผลิตเพื่อขายที่ให้ผลตอบแทนสูง อีกทั้งการปลูกลำไยจะทำในฤดูแล้ง ซึ่งองค์กรเหมืองฝายจะต้องลงทุนปรับปรุงระบบเหมืองฝายสำหรับสมาชิกปลูกลำไย ดังนั้นสิทธิการใช้น้ำในระบบการผลิตที่แตกต่างจึงไม่ได้ถูกจัดการบนเงื่อนไขเดียวกัน

ระบบสิทธิการจัดการน้ำของชุมชน เป็นระบบเปิดในการเข้าร่วมใช้ทรัพยากรใช้น้ำของคนภายนอกด้วย สิทธิของคนภายนอก ต้องเป็นไปตามหลักเกณฑ์ขององค์กรชุมชน และการจัดการน้ำของชุมชน มีการควบคุมมิให้การเข้าถึงน้ำจากภายนอกสร้างความเดือดร้อนให้กับสมาชิกผู้ใช้น้ำ

การจัดการน้ำเป็นสิทธิหลายชั้น ตั้งแต่สมาชิกในการเข้าถึงน้ำ ชุมชนเมืองฝ่ายที่กำกับการจัดสรรน้ำให้เป็นไปตามกติกา และชนกลุ่มเมืองฝ่ายที่ต้องต่อรอง ตกลงกัน สิทธิและการปฏิบัติการตามสิทธิอยู่บนฐานความเป็นธรรม และต่อรองกันเพื่อให้สิทธิเป็นจริง เงื่อนไขที่ทำให้สิทธิและกลไกดังกล่าวยังดำเนินต่อไปได้ ก็คือ ความเป็นอิสระและการมีพื้นที่ให้สมาชิกเข้ามาต่อรอง

แนวโน้มขณะนี้สิทธิแบบปัจเจกกำลังมีบทบาทมากขึ้น ทั้งภายในชุมชนเอง เช่น การปั้มน้ำรดสวนลำไย การขุดบ่อบาดาล หรือบุคคลภายนอกที่เข้ามาใช้น้ำโดยไม่ผ่านระบบการบริหารขององค์กรเมืองฝ่าย แต่ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ก็พยายามสร้างระบบสิทธิร่วมเพื่อจัดการไม่ให้สิทธิแบบปัจเจกละเมิดการใช้ร่วมกันของชุมชน เช่น การที่องค์กรเมืองฝ่ายเก็บค่าน้ำพิเศษสำหรับการรดสวนลำไย และให้ผู้ปลูกต้องเข้ามาร่วมพัฒนาเมืองฝ่าย หรือการจัดสรรน้ำให้กับภายนอกโดยไม่ให้สมาชิกพื้นฐานเดือดร้อน

ในบทต่อไป จะมาดูว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง มีเหตุปัจจัยอะไรบ้าง ทั้งปัจจัยภายนอกและภายใน ทั้งการเมือง การเข้ามาของพืชเศรษฐกิจ ตั้งแต่อดีต กฎหมาย และนโยบายต่างๆ ที่เข้ามา กับสิ่งที่เด่นชัดในปัจจุบันคือการ ผลิตพืชพาณิชย์ที่เข้มข้น การปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินจากที่เพื่อการผลิต การจัดการเมืองฝ่ายที่ทำให้พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางสามารถดำรงอยู่มาได้ ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เป็นมาอย่างไร

บทที่ 3

การเปลี่ยนแปลงของกลุ่มน้ำแม่วาง

3.1 รัฐและทุน การเมืองการปกครองและอำนาจ

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำแม่วาง สัมพันธ์กับนโยบายของรัฐและทุน ในแต่ละช่วงเวลา ดังนี้

3.1.1 รัฐไทย

ยุคสัมปทานไม้ และการปลูกฝืน

การสัมปทานไม้ เป็นสาเหตุสำคัญในการทำลายทรัพยากรป่าไม้ และน้ำในกลุ่มน้ำแม่วาง เริ่มจากบริษัทบอมเบย์เบอร์มา ของประเทศอังกฤษ เข้ามาสัมปทานไม้สักซึ่งมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในเขตลุ่มน้ำแม่วางตอนกลาง หรือแถบบ้านแม่วิน แม่สะป๊อก ในปัจจุบัน ในปี พ.ศ.2460 ต่อมาในปี พ.ศ.2484 สัมปทานไม้โดยบริษัทบอร์เนียว โดยใช้วิธีล่องไม้มาตามลำน้ำแม่วาง ลงสู่แม่น้ำขาน และน้ำแม่ปิง

ประมาณปี พ.ศ.2495-2500 การสัมปทานเปลี่ยนมือมาสู่บริษัทภายในประเทศ เป็นการสัมปทานไม้กระยาเลย ในช่วงปี พ.ศ. 2507 รัฐเริ่มสร้างถนนเพื่อชักลากไม้เข้าไปในเขตป่าแม่วางในเขตตำบลแม่วิน และมีการตัดไม้เนื้อแข็งชนิดต่าง ๆ อย่างหนัก โดยที่ผลประโยชน์ส่วนใหญ่ตกอยู่ที่นายทุนและข้าราชการท้องถิ่น ขณะที่ชาวบ้านบางส่วนก็ได้เป็นแรงงานรับจ้างทำไม้

การเบิกป่า และการตัดถนนชักลากไม้เนื้อแข็งนี้เองที่ทำให้เกิดการขยายพื้นที่ทำกินของคนเมืองเข้าสู่เขตลุ่มน้ำแม่วางตอนกลาง และตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรตราบนานเท่านาน

ผลกระทบที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการสัมปทานทำไม้ คือการทำลายสัตว์ป่า โดยมีกลุ่มเจ้าหน้าที่ในเมืองได้เดินทางตามถนนชักลากไม้ เพื่อตั้งแคมป์ล่าสัตว์ป่าอย่างเป็นล่ำเป็นสัน รวมถึงการล่าสัตว์โดยพวกแรงงานรับจ้างที่มักกับบริษัทสัมปทานด้วย จนกระทั่งสัตว์ใหญ่ เช่น กระทิง หมี เสือ ควายป่า แรด และช้างป่า ล้มตายเป็นจำนวนมาก

การสูญเสียสัตว์ป่า มีผลต่อความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศ เพราะแหล่งหาอาหารและแหล่งที่พักของสัตว์ใหญ่จะทำให้เกิดปลัก หรือแอ่งน้ำธรรมชาติขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วไปในป่า ซึ่งมีประโยชน์ต่อสัตว์น้ำขนาดเล็กจำนวนมากด้วย

การปลูกฝืน

ยุคฝืนเดินสะพัด

ยายแป๊ะแก๊อายุ 96 ปีเล่าให้ฟังว่า เมื่อสมัยอายุสิบกว่าปี ยายเคยไปกราบเท้าครูบาศรีวิชัยที่เล่าให้ฟังว่า “จากนี้ไปขอให้ลูกหลานระวังตัว เพราะจะมี”ต่าสี่โซ่“ นำเอาของสีดำติดตัวมาด้วย ยายรู้สึกกลัวมาก เพราะไม่รู้ว่ “ต่าสี่โซ่” คนเปี้ยผมและ”ต่าซู้“ของสีดำคืออะไร ยายกลับมาที่บ้าน

ช่วงเวลาไม่นานนักก็มีคนสวมชุดสีดำ โทนผมหาดหน้า ส่วนด้านหลังก็สานเป็นผมเปียยาวลงมา
พร้อมกันนี้ ได้ชนเนื้อกวาง เนื้อกระทิง เพื่อลงมาแล้วกับข้าว ชาวบ้านตื่นตระหนกกับภาพที่เห็นยิ่ง
นัก เขาเป็นใครมาจากไหน ไม่มีใครรู้ได้ และเขามีอะไรดีถึงสามารถล่าสัตว์ตัวมหึมาที่อาศัยอยู่ใน
ขุนห้วยแม่สะป๊อกได้ สัตว์พวกนี้น่ากลัวในความรู้สึกของชาวบ้าน การจะล่ามันมิใช่เรื่องง่ายเลย พอ
เวลาผ่านไปยายบอกว่าคนในหมู่บ้านเริ่มคุ้นเคยกับกลุ่มคนแปลกหน้าเหล่านี้มากขึ้น เริ่มมีการไป
มาหาสู่กัน แลกเปลี่ยนกัน เพราะปกติหากไปใครมาจะแปลกหน้า เมื่อถึงเวลาอาหารชาวบ้านก็เรียก
หมด”

กลุ่มคนเหล่านี้ชาวบ้านเรียกว่า”แซ่”หรือ”ม้ง” ตามภาษาสากล และสิ่งที่มาพร้อมกับ
กลุ่มคนเหล่านี้ก็คือ เมล็ดพันธ์ซึ่งมีทั้งผัก ข้าวโพด ซึ่งมีลักษณะต่างจากที่ชาวบ้านเคยพบมา ส่วน
ใหญ่จะกินข้าวโพดเป็นอาหารหลัก และมีหีบดข้าวโพดด้วย นอกจากนี้ยังมี”เมล็ดฝิ่น” พืชที่แปลก
ที่สุดที่เคยมีมา มี”ฝิ่น”ชนิดที่ชาวบ้านไม่เคยเห็นมาก่อนนี้เป็นกุญแจที่ทำให้เขาสามารถล่าสัตว์ตัว
โต ๆ ได้ เมื่อเกิดความสัมพันธ์กันมากขึ้น ก็เกิดการแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธ์กัน และสิ่งสำคัญยิ่งคือ
คนเหล่านี้มี”ใบอนุญาตปลูกฝิ่น” ซึ่งกำกับภาษีจากหน่วยงานรัฐถูกต้องทุกประการ เอกสารนี้
จะมีชาวบ้านซุกก็คนที่รู้ข้อความเนื้อใน แม้แต่อักษรภาษากลางยังไม่มีใครเคยได้ยิน เว้นแต่คนที่
เดินทางไกลซึ่งอาจจะเคยเห็นบ้าง นานวันเข้าชาวบ้านส่วนหนึ่งก็ลองเสพ ควันที่พ่นออกมาไล่
แมลงรบกวนได้ดีนัก ด้วยยังเป็นยาขนานเอกแก้ได้สารพัดโรค ปวดหัว เป็นไข้ ปวดท้อง ฯลฯ
ความเชื่อมั่นก็มีต่อยาและกลุ่มคนเหล่านี้มากขึ้นตามลำดับไม่เพียงเท่านั้น บ้างก็เริ่มติดงอมแงมเงิน
หรือยาสามารถเป็นข้อแลกเปลี่ยนกับกำลังกายหรือแรงงานที่ตัวเองมีอยู่ นอกจากจะรับจ้างขนไม้
เถื่อนเป็นบางส่วนแล้วยังรับจ้างถางพื้นที่บริเวณขุนห้วยแม่สะป๊อกลงอย่างกว้างขวาง ป่าความเชื่อ
ป่าหวงห้าม แม้จะยังศักดิ์สิทธิ์แต่น้อยลงมากกว่าก่อนหน้านี้ บางส่วนก็กลายเป็นไร่ฝิ่น ชาวบ้าน
ส่วนหนึ่งก็ขัดแย้งแตกคอกันเอง เกิดการลักขโมย สัตว์ สิ่งของ ไม่เว้นแม้แต่ ข้าวที่ตากหลังฤดูเกี่ยว
ลับหลังก็หายวับไปกับตา

ความทุกข์ยากสมัยที่ฝิ่นแพร่ระบาดในชุมชน

เป็นช่วงที่ชาวบ้านยากลำบากมากที่สุดเพราะเป็นการตกเขี้ยวข้าวกันแทบทุกรัวเรือนเกิด
การลักเล็กขโมยน้อยแทบทุกหย่อมหญ้า แล้วฝิ่นเข้ามาได้อย่างไรเข้ามาพร้อมกับกลุ่มม้งที่เข้า
มาแล้วนำเอาเมล็ดฝิ่นเข้ามาด้วย แรกๆ ม้งไม่คุ้นชินกับการกินข้าว แต่ส่วนใหญ่คุ้นกับการกิน
ข้าวโพดมากกว่าแต่พอนำเอาเมล็ดฝิ่นเข้ามาพร้อมๆ กับการนำเอาเมล็ดข้าวโพด แดบขุนน้ำแม่
เตียน ห้วยเย็น แม่สะป๊อก ขุนวาง นานวันเข้าปากเกอญอก็เริ่มมีความสัมพันธ์กันไปมาหาสู่กันเกิด
การแลกเปลี่ยนกัน ปากเกอญอก็เริ่มติดฝิ่นส่วนม้งก็เริ่มติดข้าว ม้งแรกๆ ก็กินจิตเช่นกินข้าวโพด
แตงกวา ปลีกกล้วย ม้งลงมาประมาณ หนึ่งร้อยกว่าปี มีการเล่าให้ฟังกันว่า เดิมทีที่มีม้งเข้ามาที่มีการ
สำรวจพื้นที่ทำกินอยู่หลายจุดเหมือนกันแต่สุดท้ายก็ติดใจพื้นที่ดอยม่อนยะเพราะดินมีความอุดม
สมบูรณ์เพาะปลูกพืชได้ดีโดยเฉพาะฝิ่น ต่อมาก็กระจายตามแนวสันเขาขุนโป่งสะมิตรขุนแม่สะป๊อก

เลยครั้งหนึ่งเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2536 (โดยประมาณ) ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งก็ได้รวมกันเป็นเครือข่าย เพื่อเรียกร้องให้กลุ่มม้งที่อาศัยอยู่ตามแนวขุนโป่งสะมิตรและขุนแม่สะปอกย้ายออกไปจากพื้นที่ เพราะถ้าหากว่ายังอยู่ในพื้นที่ บริเวณนั้นอาจจะถูกรบกวหรือถูกปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินจากสภาพ ป่าต้นน้ำเป็นพื้นที่โล่งเตียนเพราะระบบการผลิตที่แตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงของกลุ่มม้ง

การปลูกฝิ่นในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางแพร่หลายในช่วงปี พ.ศ.2480 ในเขตพื้นที่สูงแถบดอย ม่อนยะ ซึ่งผู้ปลูกมีทั้งชาวม้ง ปกาเกอญอ และคนเมือง ขณะที่รัฐก็มีนโยบายส่งเสริมการปลูกฝิ่น โดยจัดตั้งโรงยาฝิ่นเพื่อรับซื้อฝิ่นอย่างเป็นทางการในอำเภอจอมทอง ทำให้ชาวม้งเริ่มเข้ามาตั้ง บ้านเรือนในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบนเพื่อบุกเบิกพื้นที่ปลูกฝิ่น ขณะที่ชาวปกาเกอญอเป็น แรงงานรับจ้าง และลูกค้าซื้อฝิ่น

การขยายพื้นที่ปลูกฝิ่นในเขตแม่วางตอนบน ทำให้ป่าบริเวณขุนวางซ้าย – ขวา และขุนแม่ สะปอกถูกทำลายอย่างรวดเร็ว และเกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มม้งบนพื้นที่สูงซึ่งทำไร่ฝิ่นใน บริเวณขุนน้ำ กับชาวปกาเกอญอ ซึ่งอยู่ในพื้นที่ต่ำลงมา

เมื่ออย่างเข้าทศวรรษ 2500 ประเทศมหาอำนาจกดดันให้ไทยปราบปรามฝิ่น รัฐบาลไทยจึง ออกกฎหมายห้ามปลูกฝิ่นในปี พ.ศ.2502 และเปลี่ยนมาส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจทดแทนฝิ่น อย่างไรก็ดีตาม แม้ว่าการค้าฝิ่นอย่างเป็นทางการจะยุติลง แต่การค้าฝิ่นเถื่อนก็ยังคงดำเนินต่อไป

นโยบายค้าฝิ่นของรัฐบาลไทยได้ทำให้เศรษฐกิจแบบยังชีพของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางตอนบน ถูกผลักดันสู่เศรษฐกิจเงินตรา และเมื่อรัฐหันมาส่งเสริมพืชเศรษฐกิจทดแทนฝิ่น ทำให้ชุมชนตกอยู่ ภายใต้อิทธิพลของระบบทุนนิยมมากยิ่งขึ้น

ปี 2527 -2528 มีการยุติการปลูกฝิ่นบนพื้นที่สูง ด้วยนโยบายปราบปรามฝิ่นของรัฐ กลุ่ม ชาตพันธ์ผู้เคยปลูกฝิ่นตามการส่งเสริมของรัฐกลับถูกมองว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติ ผนวก กับกรณีที่ถูกกล่าวหาว่าระบบการทำไร่หมุนเวียนของกลุ่มชาตพันธ์เป็นการทำลายป่า ทำให้กลุ่มชาติ พันธ์ถูกรัฐกดดันและควบคุมการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างหนัก

การขยายตัวของพืชพาณิชย์

การเพาะปลูกปลูกชนิดใหม่ๆในภาคเหนือมักเกิดจากการริเริ่มและทดลองของพ่อค้าคน ไทย เจ้านายฝ่ายเหนือและข้าราชการส่วนกลางมากกว่าพ่อค้าคนจีน เช่น นานประกอบสิทธิ์ พุ่มชู ศรี เป็นผู้ริเริ่มทดลองปลูกกระหล่ำปลี หอมหัวใหญ่ ผักกาดขาว การริเริ่มปลูกกล้วยของสมเด็จพระ เจ้าดารารัศมี การริเริ่มและส่งเสริมให้ราษฎรปลูกถั่วเหลืองของพระยาอนุบาลพายัพ เป็นต้น และ ท้ายสุดพ่อค้าคนจีนก็จะเป็นผู้เข้ามาจัดการในเรื่องการค้าขายและขนส่งไปขายกรุงเทพมหานครไฟ (ปลายอ้อ ชนะนนท์,2529)

ในทศวรรษ 2500 รัฐได้ส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจทั้งบนพื้นที่สูงและที่ลุ่ม ในเขตลุ่มน้ำ แม่วางตอนบน มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชเพื่อทดแทนการปลูกฝิ่นและการทำไร่เลื่อนลอย โดย โครงการระหว่างประเทศมากมาย เช่น ปี พ.ศ.2515 เริ่มมีโครงการไทย-สหประชาชาติพัฒนา เศรษฐกิจชาวไทยภูเขา และโครงการหลวงเข้าไปดำเนินการ ในปี พ.ศ.2523 มีโครงการเกษตรที่ โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

สูงไทย-ออสเตรเลีย USAID โครงการพัฒนาที่สูงไทย-เยอรมัน โดยร่วมกับสำนักงานป้องกันและปราบปรามยาเสพติด (ปปส.) โครงการพัฒนาที่สูงไทย-นอร์เวย์

โครงการที่ยังคงดำเนินงานสืบเนื่องมาจนถึงทุกวันนี้ คือ โครงการหลวง ซึ่งมีเป้าหมายส่งเสริมให้ชุมชนกะเหรี่ยง และม้ง ทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ โดยสนับสนุนทุน ปัจจัยการผลิต และเทคโนโลยี เช่น ระบบท่อน้ำ สปริงเกอร์ ชนิดพืชที่ส่งเสริม เช่น ดอกยิบโซ แกลดิโอลัส ดอกกลีลลี่ แครอท ชูกีนี้ ผักกาดหอม กะหล่ำปลี พลับ บัวย ท้อ ฯลฯ แต่ชาวบ้านก็มักประสบปัญหาด้านตลาดรับซื้อและราคาผลผลิต

การขยายตัวของพืชพาณิชย์ทำให้มีการใช้ที่ดิน และน้ำ อย่างเข้มข้น และส่งผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น จากเดิมที่ชาวบ้านเคยทำการเกษตรแบบยังชีพที่เกื้อกูลกับธรรมชาติมากกว่า

การขยายตัวของพืชพาณิชย์ในเขตลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง เป็นไปตามทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจของภาคเหนือโดยรวม กล่าวคือ เกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนจากระบบการผลิตเพื่อยังชีพเข้าสู่ระบบการเกษตรเชิงพาณิชย์ เริ่มจากการปลูกข้าวขายประมาณหลังปี พ.ศ.2460 ซึ่งเป็นปีที่เริ่มมีการสัมปทานทำไม้ในเขตแม่วางตอนบน ทำให้เกิดความต้องการข้าวสำหรับแรงงานตัดไม้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานที่มาจากภายนอก ในขณะที่เดียวกันความต้องการข้าวในตลาดโลกที่เพิ่มขึ้น ก็ส่งผลให้การขยายตัวของตลาดค้าข้าวในภาคเหนือเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากมีทางรถไฟจากกรุงเทพฯ เชื่อมถึงลำนาในปี 2464

การปลูกข้าวเพื่อขายเริ่มขึ้นในหมู่เจ้านายฝ่ายเหนือก่อน เนื่องจากการสูญเสียผลประโยชน์จากการทำไม้ให้แก่รัฐบาลกลาง และพยายามหารายได้ทดแทนรายได้ที่สูญเสียไป จึงระดมแรงงานชาวบ้านไปขุดเหมืองดีฝ่ายและบุกเบิกที่นา ขยายการปลูกข้าวออกไป ในขณะที่ชาวบ้านทั่วไปยังไม่มีผลผลิตข้าวมากพอสำหรับการขาย ต่อมาการปลูกข้าวเพื่อขายได้ขยายไปสู่ชาวบ้านทั่วไป เมื่อการคมนาคมทางรถไฟสะดวกมากขึ้น และเกิดโรงสีหลายแห่งขึ้นใกล้ๆ กับสถานีรถไฟในเชียงใหม่ โรงสีเหล่านี้จะเป็นแหล่งรับซื้อข้าวจากชาวบ้าน ทำให้การค้าข้าวขยายตัวมากขึ้น จึงมีการบุกเบิกที่นาและขุดเหมืองดีฝ่ายขยายตัวมากขึ้นในช่วงนี้

ในช่วงปี พ.ศ.2513 ชาวบ้านเริ่มทำนาปรัง แต่ในช่วงนั้นพืชพาณิชย์อื่น ๆ ก็ยังไม่ขยายตัวมากนัก จนกระทั่งหลังปี พ.ศ.2520 การศึกษาของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2528) พบว่าปีการเพาะปลูก 2523/2524 ในพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนล่างมีการเพาะปลูก 3 ครั้งต่อปี โดยใช้พื้นที่ประมาณ 39.6% ของพื้นที่เพาะปลูกทั้งหมด ขณะที่พื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงปลูก 2 ครั้งต่อปี รูปแบบการผลิตในช่วงนี้ ได้แก่ การทำนาปี ช่วงสิงหาคม-พฤศจิกายน การปลูกพืชไร่ ช่วงธันวาคม-เมษายน และการทำนาปรัง ช่วงเมษายน-สิงหาคม

จนกระทั่ง ในปี พ.ศ.2528 การเพาะปลูกเพื่อการค้าขายตัวอย่างเต็มที่ จากการศึกษารายงานของเบญจพรรณ ชินวัตร และคณะ (2529) พบว่าการเกษตรในเขตสันป่าตอง-แม่วาง มีการปลูกพืชที่หลากหลายซ้ำในแปลงเดียวกันมากกว่า 27 ระบบ ด้วยระบบการปลูกพืชเช่นนี้เองที่ทำให้มี

ความต้องการใช้น้ำมากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้ง ซึ่งแต่เดิมนั้นเกษตรกรจะไม่ได้ทำการเกษตรช่วงนี้เองที่เป็นจุดเริ่มต้นของปัญหาการขาดแคลนน้ำในเขตลุ่มน้ำแม่วาง

การขยายตัวของพืชพาณิชย์เหล่านี้ เป็นไปตามการสนับสนุนจากพ่อค้า นายทุนท้องถิ่น และหน่วยงานของรัฐ เช่น เกษตรอำเภอ เกษตรตำบล ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) ซึ่งการปลูกพืชบางชนิดอยู่ภายใต้ระบบพันธสัญญา (Contract Farming) ที่เกษตรกรถูกนายทุนกำหนดเงื่อนไขการผลิต ทั้งชนิดพืช ขนาด และราคาผลผลิต

ในระยะหลัง นอกจากพืชไร่เศรษฐกิจที่ปลูกหลังนา เช่น หอมหัวใหญ่ ข้าวโพด หลายพื้นที่ได้ปรับพื้นที่นามาทำสวนลำไย ซึ่งทำให้มีความต้องการใช้น้ำสูงขึ้น และส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนระบบการจัดการน้ำ

การขยายพื้นที่ปลูกพืชพาณิชย์ทั้งในเขตลุ่มน้ำแม่วางตอนบน และตอนล่าง นอกจากจะทำให้มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเข้มข้นมากขึ้นแล้ว ยังทำให้เกิดความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากร ตลอดจนส่งผลให้เกษตรกรเกิดปัญหาหนี้สิน อันเนื่องมาจากการลงทุนในปัจจัยการผลิตต่าง ๆ และความล้มเหลวในการจัดจำหน่ายและการต่อราคาผลผลิต

นโยบายการอนุรักษ์ป่าของรัฐ

พ.ร.บ.ป่าไม้ พ.ศ.2484 นิยามให้ “ป่า” คือ “ที่ดินที่ไม่มีบุคคลใดครอบครองโดยชอบด้วยกฎหมาย” และกำหนดให้พื้นที่เหล่านั้นเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นสภาพเป็นป่าจริงหรือไม่ก็ตาม ขณะที่ พ.ร.บ.ป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ.2507 ให้อำนาจกรมป่าไม้ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติเป็นแห่งๆ ทับลงบนพื้นที่ป่าของรัฐอีกชั้นหนึ่ง โดยให้ประชาชนสามารถเข้าไปใช้พื้นที่ป่าสงวนได้ ไม่ว่าจะเป็นการทำไม้ หรือเช่าพื้นที่เพื่อประโยชน์ทางธุรกิจซึ่งเท่ากับเป็นการสนับสนุนให้เอกชนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสูงเข้าไปแย่งชิงทรัพยากรป่าจากชุมชนท้องถิ่น ซึ่งอาศัยอยู่ในเขตป่าสงวนมาก่อน

ชุมชนลุ่มน้ำแม่วางตอนบนได้รับผลกระทบจากกฎหมายป่าไม้เหล่านี้โดยตรง เพราะกฎหมายป่าไม้ไม่ยอมรับสิทธิในการอยู่อาศัยและทำกินตามประเพณีของชุมชน ขณะที่พ.ร.บ.ป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้ชุมชนส่วนใหญ่ตกอยู่ในเขตป่าสงวน ไม่มีเอกสารสิทธิ์ที่ดิน บางพื้นที่ที่ได้รับเอกสารสิทธิ์ เช่น สปก., สค.1 หรือ นส.3 มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้น จากการที่ชุมชนตกอยู่ในเขตป่าตามกฎหมาย ทำให้ส่งผลต่อความไม่มั่นคงในการดำรงชีพในเขตป่า ทั้งในแง่การปกป้องพื้นที่ป่า การใช้ประโยชน์ที่ดิน และการทำมาหากิน

ปี พ.ศ. 2528 รัฐมีนโยบายป่าไม้แห่งชาติ วางเป้าหมายไว้ว่าจะให้มีพื้นที่ป่าร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ ทำให้รัฐเริ่มเข้มงวดกับการอนุรักษ์มากขึ้น โดยอาศัยอำนาจตาม พ.ร.บ.อุทยานแห่งชาติ พ.ศ.2504 พ.ร.บ.สงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ.2535 ประกาศเขตป่าอนุรักษ์ ห้ามประชาชนเข้าไปอยู่อาศัย ทำกิน และใช้ประโยชน์ใด ๆ ทั้งสิ้น นอกจากการทัศนศึกษา และท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ

โดยภาพรวมแล้ว นโยบายด้านป่าไม้ทำให้สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร และการจัดการป่าชุมชนถูกปิดกั้น ขณะเดียวกันรัฐยังเข้ามาควบคุมระบบการผลิตของชุมชนบนพื้นที่สูงโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำไร่หมุนเวียน กลายเป็นแรงผลักดันให้ชุมชนต้องถูกผลักเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการพาณิชย์อย่างไม่มีทางเลือกนัก ซึ่งนั่นก็กลับยิ่งทำให้มีการขยายการใช้ทรัพยากรทั้งป่า ที่ดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้น้ำซึ่งเป็นปมปัญหาขัดแย้งระหว่างชุมชนตลอดลุ่มน้ำในเวลาต่อมา

การปรับปรุงกรรมการใช้ที่ดิน

พ.ศ.2531-2534 พื้นที่ในลุ่มน้ำแม่วางถูกใช้ในรูปแบบที่หลากหลายมากขึ้น นอกเหนือจากการทำเกษตรกรรม เช่น การขยายตัวของธุรกิจท่องเที่ยว ในรูปแบบของการขี่ช้าง ล่องแพ และเดินป่า โดยมีนายทุนท้องถิ่นและนายทุนจากเมืองเชียงใหม่เป็นผู้ประกอบการ การสร้างปางช้าง การสร้างรีสอร์ท และการขยายตัวของชุมชนและเมือง ฯลฯ

ในปี พ.ศ. 2537 นายทุนภายนอกได้เข้ามากว้านซื้อที่ดิน ลงทุนธุรกิจต่าง ๆ เช่น โรงงานผลิตข้าวโพดหวาน ทำไวน์ บ้านจัดสรร ทำให้แย่งน้ำจากลำเหมืองของชุมชน อีกทั้งสมาชิกหลายรายที่ประสบปัญหาเศรษฐกิจ ต้องขายที่ดิน หรือปล่อยที่รกร้าง และไปทำงานนอกภาคเกษตร ทำให้เกิดปัญหาการขาดแคลนแรงงานทั้งในการผลิต และการร่วมดูแลระบบการจัดการน้ำ และทรัพยากรอื่นๆ ส่วนกิจกรรมการใช้ที่ดินที่เปลี่ยนแปลงไปข้างต้น ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบลุ่มน้ำทั้งระบบ ตั้งแต่ระบบนิเวศต้นน้ำจนมาถึงระบบเหมืองฝาย ซึ่งนำไปสู่การแย่งชิงน้ำที่ซับซ้อนมากขึ้น อีกทั้งต้องต่อรองกับอำนาจกลุ่มทุนท้องถิ่น กับกลุ่มทุนจากภายนอกอีกด้วย

กฎหมายเกี่ยวกับการชลประทาน

รัฐได้ออกพระราชบัญญัติควบคุมเหมืองฝายและพนัง พ.ศ.2477 รวบรวมกฎข้อบังคับของระบบเหมืองฝายในอดีต แต่ให้อำนาจเจ้าหน้าที่รัฐในการควบคุมระเบียบ ต่อมากฎหมายนี้ได้ปรับปรุงเป็น พระราชบัญญัติชลประทานราษฎร์ พ.ศ.2482 โดยบัญญัติถึงวิธีการจัดการน้ำตามระบบเหมืองฝาย โดยที่ผู้บริหารและสมาชิกเหมืองฝายเองไม่รับทราบหรือไม่ถือว่ากฎหมายนี้มีความสำคัญต่อการจัดการน้ำในชุมชนของตน

ปี พ.ศ.2485 มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติชลประทานหลวง ซึ่งบัญญัติกรมชลประทานมีอำนาจหน้าที่ในการควบคุมระบบชลประทานทั้งการใช้ทางน้ำ การบำรุงรักษาระบบ การจ่ายน้ำ และการระบายน้ำ

ด้วยอำนาจของกฎหมาย และการใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่รัฐ กรมชลประทานและหน่วยงานอื่น ๆ เช่น สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการสร้างระบบชลประทานหลวงในภาคเหนือ โดยสร้างซ้อนทับกับระบบชลประทานพื้นบ้าน ซึ่งทำให้ระบบเหมืองฝายเดิมหมดความสำคัญลง เหมืองดินกลายเป็นคลองคอนกรีต องค์กรเหมืองฝายกลายเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำ เปลี่ยนชื่อเรียกเหมืองต่าง ๆ เป็นคลองซอยย่อย และที่สำคัญองค์กรชุมชนถูกลดอำนาจและบทบาทลง และต้องพึ่งพารัฐทั้งงบประมาณ เทคโนโลยี และกลไกการจัดการ ทำ

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหามลพิษโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

ให้ขาดอิสระในการสร้างสรรค์กติกา หรือการต่อรองกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างยืดหยุ่นกับสถานการณ์ของชุมชน

ในกรณีลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง ได้มีเจ้าหน้าที่รัฐเข้ามาสำรวจลำน้ำและฝายต่าง ๆ ตลอดจนสนับสนุนงบประมาณในการเปลี่ยนโครงสร้างจากฝายไม้ให้เป็นฝายปูน ตั้งแต่ปี พ.ศ.2520 เป็นต้นมา แต่องค์กรเหมืองฝายเดิมก็ยังมีบทบาทหน้าที่ในการบริหารจัดการน้ำด้วยตนเอง โดยที่เจ้าหน้าที่กรมชลประทานมีบทบาทเป็นที่ปรึกษาเท่านั้น

การสร้างโรงไฟฟ้าพลังน้ำ

ในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน รัฐได้เข้ามาจัดสร้างโครงการไฟฟ้าพลังน้ำขนาดเล็ก รวมทั้งสิ้น 5 โครงการ ได้แก่ โครงการเขื่อนไฟฟ้าแม่เตียน (2523) โครงการหลวงขุนวาง (2523) โครงการหลวงทุ่งหลวง (2525) โครงการหลวงแม่แฮ (2527) และโครงการหลวงมังขุนวาง (2528) โดยมีเป้าหมายเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าให้แก่โครงการหลวง และหมู่บ้านในพื้นที่ดำเนินงานของโครงการหลวง โดยเฉพาะการใช้ไฟฟ้าในการปลูกดอกไม้เมืองหนาว เช่น เบญจมาศ ยิบโซฟิลล่า เป็นต้น

ปัจจุบันเขื่อนเหล่านี้ได้หยุดผลิตไฟฟ้าแล้ว มีเพียงเขื่อนแม่เตียนเท่านั้นที่ยังคงผลิตกระแสไฟฟ้าเสริมระบบของการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค เขื่อนแม่เตียนมีปัญหาเนื่องจากมีปริมาณน้ำไหลเข้าต่ำกว่าที่ประมาณการไว้ ในช่วงเดือนเมษายน พ.ศ.2541 มีน้ำไหลน้อยที่สุด เขื่อนต้องปิดประตูน้ำถึง 23 ชั่วโมง และผลิตไฟฟ้าได้เพียงครึ่งชั่วโมงเท่านั้น

ปัจจุบันเขื่อนสามารถปล่อยน้ำได้เพียงวันละ 1 ครั้ง โดยใช้เวลาในการปล่อยน้ำเพื่อผลิตไฟฟ้าครั้งละ 1-2 ชั่วโมง ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบเหมืองฝายที่อยู่ตอนล่างของเขื่อนซึ่งมีถึง 4 แห่ง ทั้งนี้ฝายลูกแรกเป็นฝายคอนกรีตที่มีสันฝายสูง หากน้ำจากเขื่อนปล่อยมาน้อยไม่พอที่จะล้นฝาย ฝายลูกอื่น ๆ ก็จะไม่ได้รับน้ำ ซึ่งทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำอย่างมากในช่วงฤดูแล้ง ซึ่งพื้นที่รับน้ำมีการปลูกถั่วเหลือง

การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน

พ.ศ. 2500 ประเทศไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อให้มี “น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี” ในปี 2521 เริ่มตัดถนนเข้าหมู่บ้านแม่วางตอนบน เป็นเส้นทางที่เปิดตลาดให้เชื่อมต่อกัน โดยชาวบ้านสามารถพัฒนาระบบตลาดของตัวเองได้มากขึ้น และติดต่อกับตลาดในเมืองโดยตรง โดยไม่ผ่านกลไกของโครงการหลวงหรือนายหน้าในหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจกันมากขึ้น อีกทั้งการตัดถนนหลายสายทำให้เกิดการสูญเสียพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธาร ทำลายแหล่งน้ำและทำลายแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำเกือบทั้งลุ่มน้ำ เช่น การสร้างถนนในช่วงปี พ.ศ. 2521-2522 มีทั้งถนนเพื่อความมั่นคง ถนนโครงการหลวง ถนนเพื่อเข้าไปปลูกป่า และถนนกันไฟป่า โดยเฉพาะในพื้นที่ดอยม่อนยะ ซึ่งเป็น

ต้นน้ำแม่เตียนมีการสร้างถนนหลายสาย ทำให้ตะกอนทรายไหลลงสู่ลำน้ำ ทำให้ลำน้ำตื้นเขิน ลำน้ำ
เหมือนส่งน้ำเสียหาย นอกจากนี้ยังทำลายแหล่งที่อยู่อาศัยของปลาอีกด้วย

3.1.2 กลุ่มทุน

แนวคิดการจัดการน้ำในลักษณะผูกขาดของรัฐเข้ามาในลุ่มน้ำ ในความคิดของนักการเมือง
ท้องถิ่นต่อการจัดสรรน้ำให้กับเกษตรกร โดยสามารถเข้าไปยึดกุมหัวใจของระบบการผลิตของ
ท้องถิ่นได้ นั่นคือเรื่องน้ำ นายหล้า สมเผือก เล่าว่า แม่วางมักถูกผู้สมัครสมาชิกสภาผู้แทน
ราษฎรหยิบยกไปหาเสียงเรื่องการสร้างเขื่อนแม่วางหรืออ่างเก็บน้ำตั้งแต่อดีต ตั้งแต่ นายส่งสุข ภัก
เกษม จนถึงปัจจุบัน คือ ส.ส. นพคุณ (เขตสันป่าตอง) และ ส.ส. สุรพล เกียรติปัญญาชน ซึ่งแสดงให้เห็น
ถึงแนวคิดการจัดการน้ำในลักษณะผูกขาดของรัฐเข้ามาในลุ่มน้ำ ซึ่งเป็นการขัดกันในมิติ
ผลประโยชน์และความรู้

ทุน กลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรและคนในลุ่มน้ำแม่วาง
การเข้ามาของพ่อค้าคนจีนในยุคที่ได้นำพันธุ์หอมหัวใหญ่เข้ามาให้ปลูกในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง
โครงการหลวงสหกรณ์ห้วยมะนาว กลุ่มทุนที่เป็นคนข้างนอกคนจังหวัดนครปฐม มาซื้อที่เพื่อ
ประกอบธุรกิจไม้ดอก ไม้ประดับ เพื่อส่งออก ธุรกิจท่องเที่ยว ในรูปแบบของการขี่ช้าง ล่องแพ และ
เดินป่า โดยมีนายทุนท้องถิ่นและนายทุนจากเมืองเชียงใหม่เป็นผู้ประกอบการ การสร้างปางช้าง
การสร้างรีสอร์ท การขยายตัวของชุมชนและเมือง ฯลฯ บริษัท โรงงานต่างๆ เข้ามาตั้ง เพราะใกล้
กับแหล่งผลิต

ในปี พ.ศ. 2537 นายทุนภายนอกได้เข้ามากว้านซื้อที่ดิน ลงทุนธุรกิจต่างๆ เช่น
โรงงานผลิตข้าวโพดหวาน ทำไวน์ บ้านจัดสรร ทำให้เกิดแย่งน้ำจากลำน้ำของชุมชน ซึ่งนำไปสู่
การแย่งชิงน้ำที่ซับซ้อนมากขึ้น อีกทั้งต้องต่อรองกับอำนาจกลุ่มทุนท้องถิ่น กับกลุ่มทุนจาก
ภายนอกอีกด้วย

3.2 การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตและการเข้ามาของรัฐและทุน

3.2.1 ฐานเศรษฐกิจ การค้า

ลุ่มน้ำแม่วางตอนบน จะเป็นต้นน้ำสาขาย่อยๆ มีกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย ที่เก่าแก่
มากที่สุดก็คือ ลัวะ ซึ่งปัจจุบันได้ถูกกลืนหายไป ตามมาด้วยกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง ซึ่งเป็นกลุ่ม
ชาติพันธุ์ที่ใหญ่ที่สุดซึ่งตั้งถิ่นฐานมาเก่าแก่ประมาณ 400 ปี กระจายอยู่ทุกลุ่มน้ำย่อยของลำน้ำแม่
วางตอนบนและล่าสุดคือกลุ่มชาติพันธุ์ม้งซึ่งหมุนเวียนเปลี่ยนพื้นที่ในแถบอาณาบริเวณดอยม่อนยะ
พื้นที่ต้นน้ำลุ่มน้ำแม่เตียนมาไม่ต่ำกว่า 40 ปี (มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ : 2547)

ชุมชนกะเหรี่ยง ระบบการผลิตดั้งเดิมคือ การทำไร่ข้าว หางของป่า ล่าสัตว์เล็ก ในบางพื้นที่
ซึ่งเป็นที่ราบก็มีการบุกเบิกทำนา กะเหรี่ยงขายพื้นที่ต้นน้ำบางส่วนให้กับม้งและหยุดการผลิตระบบ
ไร่หมุนเวียนตามทิศทางการพัฒนา พื้นที่เกษตรส่วนใหญ่เป็นหุบเขา เหมาะกับพืชเมืองหนาว มี

ศูนย์วิจัยพืชเมืองหนาว แต่ต่อมากระบวนการผลิตก็เริ่มเปลี่ยนไปในทิศทางเดียวกับชุมชนโครงการหลวงได้เข้ามาทำให้เศรษฐกิจชุมชนเชื่อมต่อบนพื้นที่พำนักกับเศรษฐกิจภายนอกมากขึ้น มีการขยายพื้นที่ทำนา ขณะที่ทำไร่ข้าวน้อยลง การหาของป่าและจับสัตว์ก็ลดลง หันไปปลูกไม้ผล ผัก และไม้ดอกเมืองหนาว ที่โครงการหลวงมาส่งเสริมมากขึ้น เช่น ผักสลัด, แดงชุกินี, สาลี่

ลุ่มน้ำวางตอนล่าง เริ่มปลูกพืชเพื่อการค้ามานาน แต่เป็นพืชที่บริโภคกันในท้องถิ่น เมื่อรัฐเร่งรัดขยายพื้นที่เพาะปลูกในภาคเหนือและพื้นที่อื่นๆ ทำให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเพื่อการค้าอย่างจริงจัง เริ่มต้นจากการปลูกข้าวขายและขยายไปเป็นพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆทั้งนี้เป็นไปตามนโยบายการส่งเสริมของรัฐ (มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ: 2547)

ระบบการผลิตของชาวบ้านในปัจจุบัน ได้แก่ การเพาะปลูก 2-3 ครั้งต่อปีได้แก่ ทำนาปี นาปรัง หอมหัวใหญ่ ถั่วเหลือง พืชอายุยาว เช่น ลำไย และการเลี้ยงสัตว์ เช่น สุกร ไก่ วัว ประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น ค้าขาย และรับจ้าง เป็นต้น

ระบบการผลิตในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางมีความซับซ้อน โดยส่วนใหญ่เป็นการใช้ปัจจัยการผลิตต่างๆอย่างเข้มข้น ทั้งที่ดิน น้ำ ปุ๋ย และยาปราบศัตรูพืช การใช้พื้นที่การเกษตรของเกษตรกรเป็นการปลูกพืชหลายชนิดบนที่นาผืนเดียวกันปลูกสลับเปลี่ยนไปตลอดทั้งปีจากการศึกษาของ (มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ : 2547) พบว่าเกษตรกรมักจะปลูกพืชอายุสั้นเป็นกิจกรรมหลักและปลูกพืชอายุยาว และเลี้ยงสัตว์เป็นกิจกรรมเสริม การปลูกพืชอายุสั้นประกอบด้วยระบบการปลูกพืชครั้งเดียวในรอบปี คือ ข้าว ระบบการปลูก พืชสองครั้งในรอบปีที่สำคัญ ในพื้นที่ต้นน้ำ ได้แก่ ข้าว-หอมหัว ส่วนในพื้นที่ท้ายน้ำ ได้แก่ ข้าว-ถั่วเหลือง ส่วนระบบการปลูกพืชสามครั้งในรอบปีที่สำคัญ ในพื้นที่ต้นน้ำ ได้แก่ ข้าว-พริก-ข้าว ส่วนในพื้นที่ท้ายน้ำ ได้แก่ ข้าว-หอมแดง-ข้าว นอกจากนี้ในการปลูกพืชอายุยาว คือ ลำไย มีเกษตรกรบางส่วนปลูกพืชอายุสั้นแทรกในพื้นที่สวนลำไย ได้แก่ หอมหัวใหญ่ หอมแกง ข้าวโพดกินสดและยาสูบ

รูปที่ 7 แปลงปลูกหอมหัวใหญ่ อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่

ตารางที่ 2 ตารางระบบการผลิตพืชแต่ละชนิดของเกษตรกรในพื้นที่ลุ่มน้ำวังตอนล่าง

การผลิต	ระยะเวลา การผลิต	มค.	กพ.	มีค.	เมย.	พค.	มิย.	กค.	สค.	กย.	ตค.	พย.	ธค.	หมายเหตุ
หอมหัวใหญ่ (หอม เช้า) ปลูกลายฝนต้น หนาว เสี่ยงกับฝน แต่ ราคาดี	กค.-ธค.							← เตรียมดิน →	หยุดเมล็ด			← ถอน/ขาย →		
หอมเลย์ ลูกเล็ก/ ราคาต่ำ ปลูกกั้นเยอะ	ตค. – กพ.	← ถอน/ขาย →									เตรียมดิน	← หยุดเมล็ด →		
ข้าวโพด	มีค. – พค.			ปลูก	เก็บฝักขาย									
ข้าวดอก	กพ. – กค.		เพาะกล้า	ไถ/เตรียมดิน	ถอนกล้า/ดำนา		เก็บเกี่ยว							
นาปี	สค. – ธค.							ไถ/เตรียม	เพาะกล้า	ดำนา		← เก็บเกี่ยว →		
ข้าวนาปรัง	มีค. – พค.			เพาะกล้า 20-25 วัน	ไถเตรียมดิน/ ดำนา	เกี่ยว ข้าว								
มะเขือเทศ	มค. – เมย.													15 วันเก็บผลิต ได้
ถั่วเหลือง	ธค. – เมย.			เก็บ							เตรียมดิน	← หยุดเมล็ด →		
ลำไย	ปลูกลดอดปี													

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหายั้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวัง

การที่เกษตรกรสามารถปลูกพืชได้หลายครั้ง ใน 1 ปี เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเทคโนโลยีการเกษตร และด้านเศรษฐกิจสังคม คือการนำพันธุ์ข้าว กข.ที่ไม่ไวต่อแสง ทำให้สามารถปลูกนอกฤดูการได้ ปี 2510 ชาวนาปลูกข้าว กข.ไม่ก๊วย เพราะขาดปุ๋ยเคมี ซึ่งมีส่วนสำคัญมากต่อการเพิ่มผลผลิตข้าวพันธุ์ กข. พ.ศ.2520 ชาวนาเริ่มได้ทุนมาซื้อปุ๋ยเพิ่มขึ้น ผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) และสถาบันการเงินอื่นๆที่รัฐเข้าไปจัดตั้งเพื่อช่วยเหลือเกษตรกร ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้น นอกจากนี้การใช้รถไถเดินตาม ทำให้สามารถในช่วงที่ฝนไม่ตกในพื้นที่ที่มีดินแข็ง ทำให้ย่นระยะเวลาการเตรียมดินลงได้มาก

ปัจจุบัน มีการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีค่อนข้างจะมาก โดยเฉพาะหอมหัวใหญ่ การใช้สาร $KClO_3$ (โปแตสเซียมคลอเรต) ในการบังคับลำไยให้ออกนอกฤดูการ

การใช้สารเคมีในการผลิต

พื้นที่การเกษตรลุ่มน้ำาวง เป็นพื้นที่ที่ระบบการผลิตแบบเชิงเดี่ยว ส่วนใหญ่ปลูกพืชติดต่อกันตลอดทั้งปี พืชหลายชนิดเป็นลักษณะของพืชผักที่มีอายุสั้น จำเป็นต้องดูแลรักษาเป็นอย่างดี เพราะมีแมลงและโรคพืชระบาด ดังนั้น เกษตรกรส่วนใหญ่มักใช้สารเคมี เพื่อป้องกันและกำจัดแมลงและโรคพืชในบางรายมีการใช้สารกำจัดวัชพืชอย่างเข้มข้น ทำให้ปริมาณการใช้สารเคมีทางการเกษตรของเกษตรกรมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นทุกปี

การเข้ามาของสารเคมีทางการเกษตรในพื้นที่ ในระยะแรกมาจากการส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ กระทั่งต่อมามีพ่อค้าหรือร้านค้าที่ขายสารเคมีเพิ่มมากขึ้น มีทั้งรูปแบบการขายตรงและขายเชื่อ มีการแนะนำให้เกษตรกรทดลองเอาสารเคมีบางชนิดไปทดลองใช้ ถ้าได้ผลดีให้มาบอกเจ้าของร้าน เพื่อที่จะบอกต่อหรือแนะนำเกษตรกรคนอื่น ๆ อีกกระแสหนึ่งมาจากนักวิชาการ ด้านการเกษตรของหน่วยงานรัฐ เป็นผู้แนะนำการใช้สารเคมีแก่เกษตรกร ซึ่งในปัจจุบันมีการจัดตั้งสหกรณ์สารเคมีขึ้น เพื่อจำหน่ายสารเคมีทางการเกษตรในราคาที่ถูกลงกว่าร้านค้าในตลาด และมีการแบ่งปันผลกำไรจากการซื้อสารเคมี เช่น ถ้าใครซื้อสารเคมีจากสหกรณ์ไปใช้จำนวนมาก ๆ ก็มีโอกาสดำเนินการแบ่งมากกว่าคนอื่น

ผู้ประกอบการสารเคมีกำจัดศัตรูพืช เป็นผู้ที่มียุทธศาสตร์สำคัญต่อเกษตรกรมาก ไม่เพียงแต่เป็นผู้จำหน่ายเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการให้คำปรึกษาแนะนำเกษตรกรในการใช้สารเคมี

เกษตรกรในระบบการผลิตเพื่อการค้า มีการใช้สารเคมีในการป้องกันและกำจัดศัตรูพืช เพราะต้องการให้ได้ผลผลิตปริมาณมากและมีลักษณะตามที่ตลาดต้องการ ทำให้เกิดผลกระทบด้านสุขภาพ ต้องมีค่าใช้จ่ายและเวลาที่เสียไปเป็นต้นทุนเพิ่มมากขึ้น

เกษตรกรมีความคิดเห็นต่อการใช้สารเคมี คือ อยากเลิกใช้สารเคมี แต่ยังมีคามจำเป็นต้องใช้อยู่ เนื่องจากเงื่อนไขทางด้านเศรษฐกิจ แต่ควรเลือกใช้สารเคมีที่มีผลกระทบต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุด

วิธีการปลูกหอมหัวใหญ่ และสารเคมี ปุ๋ย ยา ที่ใช้ในการปลูกหอมหัวใหญ่ดูในภาคผนวก

รูปที่ 8 สารเคมีในการผลิต

3.2.2 เกษตรพันธะสัญญา

การพัฒนายุทธศาสตร์ทางการเกษตรเป็นยุทธศาสตร์สำคัญอย่างหนึ่งในการพัฒนาชนบท เพราะว่าเกษตรกรรมเป็นอาชีพส่วนใหญ่ของคนชนบท ต้องพึ่งพาเกษตรกรรมในการดำรงชีวิต ดังนั้นรัฐจึงมีแนวคิดในการยกระดับความเป็นอยู่ของเกษตรกร ประกอบกับผลผลิตทางการเกษตร เป็นสิ่งที่ใช้ในการอุปโภค บริโภคของประเทศ ใช้ผลิตอาหาร และเพื่อเป็นสินค้าส่งออก

รัฐได้ใช้ยุทธวิธีการพัฒนาเกษตรกรรม ด้วยแนวทางเทคโนโลยีพันธุ์พืชเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ โดยการใช้นวัตกรรมใหม่ๆ เช่น การพัฒนาระบบชลประทาน พันธุ์พืชใหม่ที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง การใช้สารเคมี พร้อมทั้งเครื่องทุ่นแรงอื่นๆ เน้นผลผลิตต่อไร่ เป็นนโยบายที่เน้นการพัฒนาสำหรับพืชโดยตรง

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ กำหนดแนวทางการพัฒนาเกษตรกรรมภาคเหนือเน้นการปลูกพืชไม้ผล พืชผักผลไม้ดอกเมืองหนาว ข้าว พืชอาหารสัตว์หรือพืชไร่ต่างๆ เพื่อป้อนอุตสาหกรรมและการส่งออก โดยมีนโยบายสนับสนุนภาคเอกชน ดำเนินธุรกิจการเกษตรแบบตลาดกลางหรือแบบมีพันธะสัญญา(อ้างสำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2538 อ้างใน รุ่งรัตน์ ชมาฤกษ์)

ตั้งแต่ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 เป็นต้นมา รัฐมีนโยบายการส่งเสริมการเกษตรแบบครบวงจร ระบบการผลิตของชาวนาจึงมีแนวโน้มเข้าสู่รูปแบบการปลูกพืชแบบมีพันธะสัญญา

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหามลพิษโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

เกษตรพันธสัญญาในพื้นที่แม่ว่าง

(ประเทือง 2537)รูปแบบพันธสัญญาดั้งเดิมหรือแบบที่ไม่เป็นทางการ ที่ปรากฏในลุ่มน้ำวางนั้นเป็นรูปแบบพันธสัญญา ที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับการขยายตัวของการปลูกพืชที่หลากหลาย ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา โดยเกิดขึ้นก่อนในกรณีการปลูกยาสูบ อ้อย ถั่วเหลือง และหอมหัวใหญ่ ตามลำดับ รูปแบบพันธสัญญาเดิมโดยทั่วไปคือ ความสัมพันธ์ในการเพาะปลูก ระหว่างเกษตรกรกับกลุ่มพ่อค้าในท้องถิ่น ที่มีความสัมพันธ์พิเศษในทางธุรกิจกับกลุ่มพ่อค้าในเมือง หรือบริษัทส่งออกในลักษณะของการเป็นเครือข่ายทางการค้ากันมาก่อน หรือจะเป็นความสัมพันธ์กันระหว่างเกษตรกรกับนายทุนเจ้าที่ดิน ที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์กับพ่อค้าก็ได้ โดยกลุ่มพ่อค้าหรือเจ้าที่ดินจะอยู่ในฐานะของการเป็นเจ้าของอุปถัมภ์ หรือคอยช่วยเหลือเกษตรกรในด้านต่างๆหลายด้าน ทั้งด้านการผลิต การจัดการตลาด รวมถึงความช่วยเหลือด้านอื่นๆที่เกษตรกรขาดแคลน หรือขอความช่วยเหลือ ส่วนเกษตรกรก็จะทำหน้าที่เพาะปลูก และส่งพืชผลที่ปลูกได้ขายให้กับกลุ่มทุนพ่อค้า หรือนายทุนเจ้าที่ดิน สัญญาการปลูกจะเป็นการตกลงปากเปล่า ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรที่ระบุไว้อย่างเป็นทางการ

กระบวนการของเกษตรแบบพันธสัญญา ได้เข้ามาควบคุมตั้งแต่ปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน ปุ๋ย เคมี และยาปราบศัตรูพืช ทั้งเรื่องการตลาด เช่น การรับซื้อผลผลิตในราคาประกัน คุณภาพผลผลิตและเงินทุน

เกษตรพันธสัญญากับการขยายพื้นที่การผลิต

กรณีหอมหัวใหญ่ในแม่ว่าง

หอมหัวใหญ่ถูกนำเข้ามาในแม่ว่าง เมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2504-2510 โดยพ่อค้าคนจีนมาจ้างให้ชาวนาในพื้นที่เพาะปลูก ต่อมาได้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้น เมื่อพ่อค้าคนได้เปลี่ยนวิธีการลงทุนจากการจ้างเพาะปลูกมาเป็นการเพาะปลูกแบบแบ่งครึ่งการผลิต โดยพ่อค้าคนจีนเป็นคนออกค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ย ค่ายา ส่วนชาวนาเป็นแรงงานเพาะปลูกที่ดินที่ชาวนาทำนา ผลผลิตที่ก็เอามาแบ่งครึ่งกัน โดยส่วนใหญ่ผลผลิตที่ชาวนา

ได้รับจากการแบ่งครึ่งก็จะขายคืนให้กับพ่อค้าคนจีนที่มาร่วมลงทุนมากกว่าจะขายให้กับพ่อค้าคนอื่น ๆ เพื่อปัญหาความยุ่งยากในการขายผลผลิต การเพาะปลูกหอมหัวใหญ่ในระยะแรก จะทำการเพาะปลูกหลังฤดูการเก็บเกี่ยวข้าวนาปีซึ่งมีไม่มากนักเมื่อเปรียบเทียบกับพืชหลังฤดูทำนาอื่นๆในช่วงเดียวกัน โดยเฉพาะถั่วเหลือง หอมแดง กระเทียม ชาวนาจะปลูกหอมหัวใหญ่แค่หนึ่งงานหรือ 2 งาน ส่วนที่เหลือก็จะปลูกถั่วเหลืองหรือหอมแดง โดยให้เหตุผลว่าการปลูกหอมหัวใหญ่ขายยาก ไม่มีที่ขาย

แต่เมื่อ ปี 2520 การเข้ามาของสถาบันการเงินของรัฐ ได้เข้ามาสร้างแรงจูงใจในการลงทุนให้กับชาวนา ชาวนามีช่องทางในปัจจัยการผลิตเพิ่มขึ้นจากการกู้ยืมเงินของธนาคารมาลงทุน

ประกอบกับพ่อค้าคนจีนที่เคยส่งเสริมชาวนาให้ทำการผลิต เปลี่ยนมาทำการค้าเพียงอย่างเดียว มีผลทำให้มีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกเพิ่มมากขึ้น

ปัจจุบันได้กลายเป็นพืชเศรษฐกิจหลักหลังฤดูการทำนา ตัวเลขการขยายพื้นที่เปรียบเทียบพื้นที่การผลิต 2510 จาก 400 ไร่ เป็น 7,185 ไร่ ในปี 2533 (ประเทือง อ่างแล้ว) ปัจจุบัน 18,311 (ข้อมูลจากการสำรวจ 2549 : ผู้เขียน)

กรณีบ้านป่าอ้อย ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่

บริษัทเจ้าของที่ดินได้ซื้อที่ดินบ้านป่าอ้อยไว้เพื่อการผลิตข้าวมอลต์ วัตถุประสงค์ สำหรับการผลิตเบียร์ บริษัทผู้ผลิตได้ทำข้อตกลงกับชาวนา โดยบริษัทเป็นฝ่ายลงทุน เมล็ดพันธุ์และยาปราบศัตรูพืช ชาวนาเป็นแรงงาน ชาวนาต้องขายผลผลิตให้กับบริษัท และบริษัทหักต้นทุนที่จ่ายให้ออกเวลาขายผลผลิต โดยเฉลี่ยชาวนาต้องจ่ายค่าหักต้นทุน 3,000-4,000 บาทต่อไร่ และได้ผลตอบแทนประมาณไร่ละ 30,000-40,000 บาท ชาวนา ผู้ทำนาพันธสัญญาแบบนี้มักเรียกตัวเองว่า “ทำนาบริษัท” บางคนใช้คำว่า “เช่านาบริษัท” (อ้างใน พรพิไล เลิศวิชา 2545)

การใช้ที่ดิน

เกษตรกรส่วนใหญ่จะทำนา ทำสวนไม้ผล ปลูกพืชไร่ พืชผัก และ ไร่จ้าง ทำการเกษตรส่วนใหญ่จะทำในพื้นที่ของตนเอง แต่มีเช่าที่ดินบ้างบางส่วน จะผลิตพืชตามฤดูกาล โดยจะปลูกข้าวในเดือนสิงหาคม เก็บเกี่ยวในเดือนธันวาคม หลังจากนั้นจะปลูกถั่วเหลือง หอมหัวใหญ่ ข้าวโพดฝักสด มันฝรั่ง ยาสูบ นอกจากนั้นเกษตรกรยังมีการ เลี้ยงสัตว์ เลี้ยงปลา เป็นอาชีพเสริมในครัวเรือน

พื้นที่ 7 ตำบลในพื้นที่งานวิจัย รวมทั้งหมด **194,450.75** ไร่ แบ่งเป็น

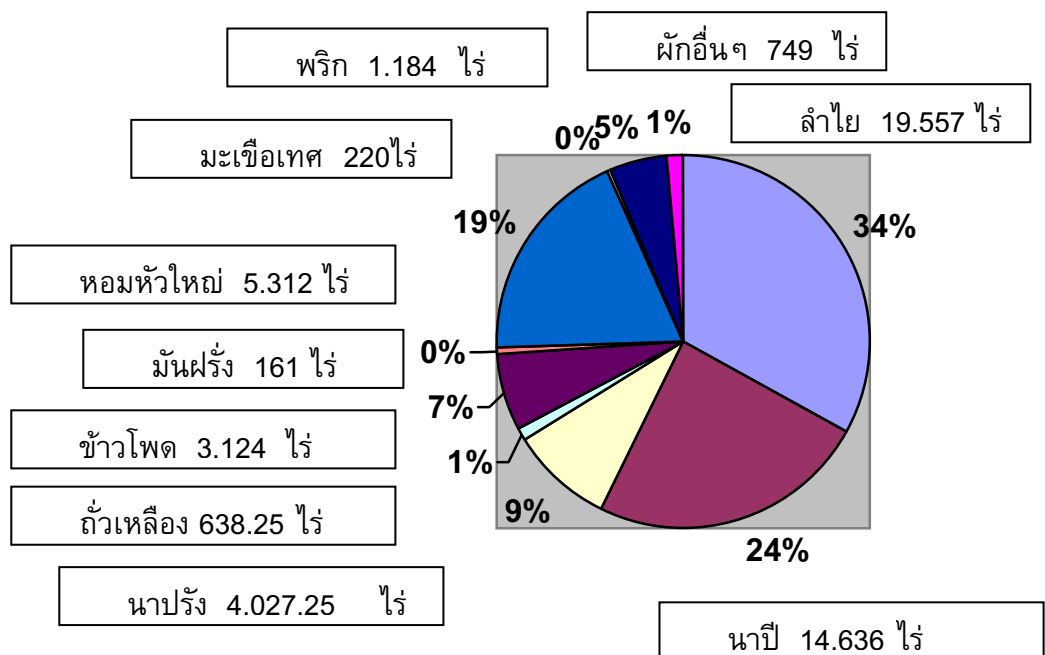
พื้นที่ป่า	126,963	ไร่
พื้นที่การเกษตร	49,608.50	ไร่
ที่อยู่อาศัย	17,170.25	ไร่
พื้นที่สาธารณ	1,241	ไร่
อื่นๆ	439	ไร่

จากการสำรวจพื้นที่การเกษตร พ.ศ. 2548/49 จากพื้นที่การเกษตรทั้งหมด 49,608.5 ไร่ เกษตรกรมีการใช้ที่ดินในการเกษตร ตามชนิดพืชที่ปลูกดังต่อไปนี้

ชนิดพืชที่ปลูกในพื้นที่การเกษตร

พื้นที่การเกษตร	พื้นที่ปลูก(ไร่)
ลำไย	19,557
นาปี	14,636
หอมหัวใหญ่	5,312
นาปรัง	4,027.25
ข้าวโพดหวาน	3,124
พริก	1,184
ไม้ผลอื่นๆ	1,066
ผัก	749
ถั่วเหลือง	638.25
มะเขือเทศ	220
มันฝรั่ง	161

แผนผังที่ 4 การจำแนกการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่แม่วาง

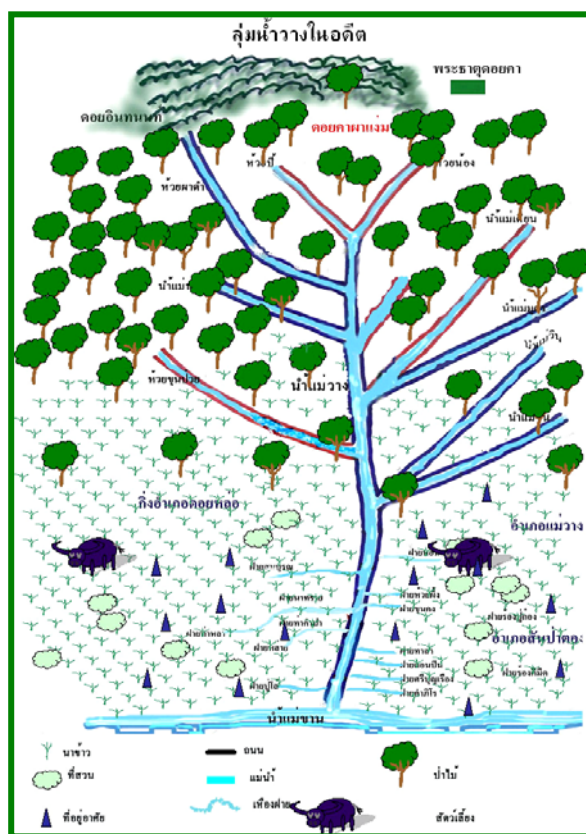

หมายเหตุ ข้อมูลและตัวเลขจำแนกประเภทการใช้ประโยชน์ที่ดินได้จาก อบต.ทุ่งปี๊,อบต. ทุ่งรวงทอง,อบต.ดอนเปา,อบต.บ้านกาด อ.แม่วาง อบต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง และอบต.สันติสุข, อบต.ยางคราม กิ่ง อ.ดอยหล่อ จ.เชียงใหม่

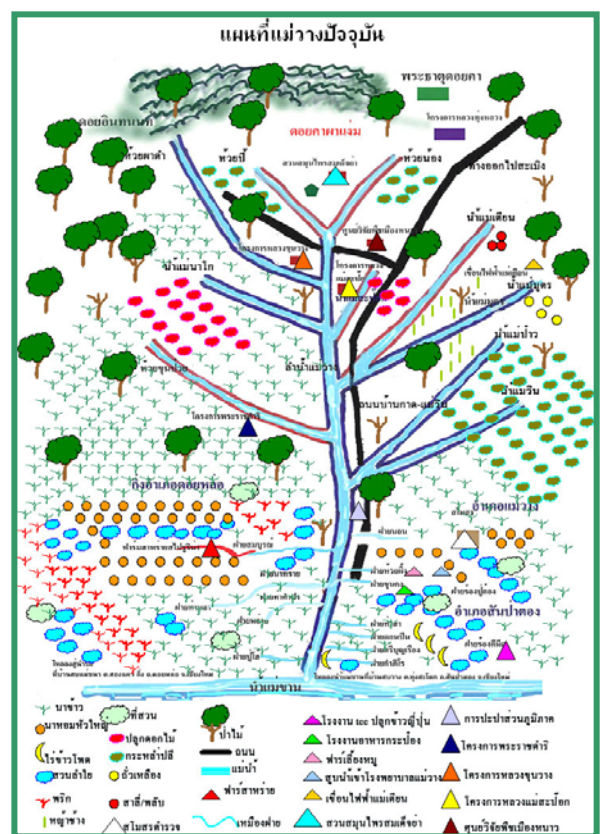
จากคำบอกเล่าของพ่อพรหมมินทร์ มิ่งมณี ผู้ใช้น้ำฝายปู่ไล่ อายุ 73 ปี (พ่อหลวงเก่า) เกี่ยวกับการใช้ที่ดินเมื่อในอดีต และการเปลี่ยนแปลง

“ที่ดินพ่อแต่ก่อนมี 7-8 ไร่ เดี่ยวนี้มี 2 ไร่ แบ่งกันแล้ว การใช้น้ำคนแต่ก่อนเป็นทำนากินแต่ข้าว บ่ได้ยะหยังนักเหมือนบะเตี่ยวแต่ก่อนกะทำนา บะเตี่ยวนี้น้ำแทบจะบ่มี แปลงสวนบะลำไยไปหมดละ เมื่อก่อนที่ปลูกลำไยเยอะเพราะว่าราคามันดีกว่าข้าว แต่ก่อนเอากันนั้นก็เต็มโต้งไปแล้ว เดี่ยวนี้บ่ฮู้เนื้อ

”การผลิตในรอบ 1 ปี ของเกษตรกร จะเห็นว่าเป็นการผลิต”กลางคืนไม่ได้ยัง กลางวันไม่ได้เว้น” คือ มีการผลิต ทำการเกษตรตลอดเวลา” พ่อน้อยส่ง ชินะวงศ์

รูปที่ 9 สุ่มน้ำวางในอดีตก่อน 2500

รูปที่ 10 สุ่มน้ำวางหลัง 2500-ปัจจุบัน

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

จากภาพการเปรียบเทียบ เห็นภาพการเปลี่ยนแปลง สภาพความสมบูรณ์ของป่าไม้ และทรัพยากรอื่นๆ การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน จากที่ดินทำกินจากการทำไร่ ทำนา มาเป็นสวน ลำไย หรือการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ

ความเปลี่ยนแปลงเรื่องการใช้ที่ดินในอดีต เป็นการปรับเปลี่ยนเพื่อการผลิตเพื่อการค้า และลำนํ้าวางทั้งระบบ ทั้งต้นน้ำ ปลายน้ำ จากประวัติศาสตร์จะเห็นว่า เป็นพื้นที่ที่ถูกเร่งรัดการพัฒนาเศรษฐกิจ จึงส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน ป่าไม้และทรัพยากรอื่นๆ ที่มาจากการนโยบายการพัฒนา เช่น การตัดถนนเพื่อความมั่นคง(2517) การสร้างถนนใหม่และปรับปรุงถนนเดิม ทำให้เกิดผลกระทบที่สำคัญต่อการพังทลายของหน้าดินถล่มตามลำห้วยต่างๆ ก่อให้เกิดการตื่นเขินของลำนํ้า ถนนกลายเป็นรอยเชื่อมของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ ส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจโดยกรมประชาสัมพันธ์ โครงการหลวงและกรมส่งเสริมการเกษตรระหว่างปี 2460 ถึงปัจจุบัน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจจำนวนมาก ทั้งลุ่มนํ้าวางตอนบนและตอนล่าง ผลคือทำให้เกิดความขัดแย้งในการใช้นํ้าและรูปแบบการใช้นํ้าของชุมชนมีความซับซ้อนมากขึ้น

3.3 สรุป

อาจกล่าวได้ว่า ตลอดช่วงระยะที่ผ่านมาของพื้นที่ลุ่มนํ้าแม่วาง นับตั้งแต่คนรุ่นบุกเบิกพื้นที่ จนกระทั่งเป็นพื้นที่ที่ตั้งหมู่บ้านจนเป็นชุมชนใหญ่จนทุกวันนี้ แม่วางมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่แบบแผนการผลิต การใช้ทรัพยากร ทำให้กฎเกณฑ์ กติกาการจัดการนํ้าต้องมีการปรับประยุกต์อยู่เสมอ สิทธิต่อการจัดการนํ้าขององค์กรเหมืองฝายแม่วางตอนล่างจึงไม่หยุดนิ่ง

เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงจากพลังทางเศรษฐกิจภายนอก การเติบโตของสิทธิปัจเจก การเข้ามาแย่งชิงทรัพยากรจากรัฐและทุน ได้ทำให้ระบบการจัดการเหมืองฝายในลุ่มนํ้าแม่วางอ่อนตัวลง สมาชิกเริ่มผลัดจากออกไปจากระบบการจัดการร่วมมากขึ้น ทำให้ระบบเหมืองฝายต้องแบกรับภาระต้นทุนทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองที่สูงขึ้น อันเป็นเงื่อนไขให้องค์กรภายนอกเช่น องค์กรปกครองท้องถิ่น รัฐ และทุนเข้ามาผนวกควบคุมอำนาจการจัดการของท้องถิ่นมากขึ้น แต่ด้วยจิตสำนึกหรืออุดมการณ์หน้าหน้าหมู่ของเหมืองฝายจึงเกิดการรวมตัวกันของเหมืองฝาย 15 เหมืองฝายในลุ่มนํ้าแม่วางตอนล่าง ซึ่งจะกล่าวในบทต่อไป

บทที่ 4

การจัดการน้ำและการจัดการเหมืองฝาย

4.1 การจัดการน้ำของกลุ่มน้ำแม่วาง

รูปแบบการใช้น้ำในลุ่มน้ำแม่วางมีหลากหลายรูปแบบหรือหลายระบบแตกต่างกัน นับตั้งแต่ระบบที่ใช้ในระดับครอบครัว ระดับครัวเรือน ระดับชุมชนไปจนถึงระดับที่ใช้ร่วมกันมากกว่า 1 ชุมชน และมีการใช้เพื่อวัตถุประสงค์ที่หลากหลายมากขึ้น เช่น การผลิตกระแสไฟฟ้า การประมง ทั้งนี้ขึ้นกับเงื่อนไขทางด้านสภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากร พัฒนาการและการปรับตัว การแทรกแซงหรือแรงบีบจากภายนอกทั้งรัฐและระบบตลาด

ลักษณะการใช้น้ำในพื้นที่ต่าง ๆ ในแม่วาง

พื้นที่ตอนบน จัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝายซึ่งส่วนใหญ่เป็นของชุมชนปากแคว และชุมชนคนเมืองบ้างนั้น จะมีขนาดเล็กกว่าในเขตพื้นที่ตอนล่าง เนื่องจากสร้างในลำน้ำหรือลำห้วยสายเล็ก ๆ และมีพื้นที่รับน้ำ เป็นพื้นที่แคบๆริมฝั่งน้ำ มีโครงสร้างของฝายที่ต่างไปคือ ตัวฝายจะสร้างด้วยไม้ไผ่ไล่ไปไล่มา เหมืองฝายลักษณะดังกล่าวนี้ในพื้นที่ตอนบนจะมีอยู่เป็นจำนวนมาก กระจัดกระจายทั้งตามลำน้ำสายหลักและลำน้ำสายย่อย (โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ 2547)

ระบบจัดการมีลักษณะเป็นธรรมชาติ ไม่มีหัวหน้าเหมืองฝายที่ชัดเจน แบบลุ่มน้ำวางตอนล่าง แต่จะมีเจ้าฝายซึ่งเป็นผู้ริเริ่มสร้างฝายครั้งแรก หรือคนในครัวเรือนทำหน้าที่เสมือนเป็นหัวหน้าเหมืองฝาย คอยควบคุมดูแลในช่วงที่มีการซ่อมแซมฝาย (ตีฝาย) และล่องเหมือง เนื่องจากแต่ละระบบมีขนาดเล็กไม่ซับซ้อน ปัญหาการขาดแคลนน้ำและการแย่งน้ำจึงไม่เกิดขึ้น

กรณีที่ระดมแรงงานชุดลอกเหมือง หรือซ่อมแซมฝาย หากมีครัวเรือนที่ไม่ได้มาร่วมลงแรงก็จะไม่มีการปรับสินไหมใด ๆ เพราะเชื่อว่าเงินไม่สามารถทดแทนได้ แต่จะรอให้ครอบครัวนั้นส่งแรงงานมาชดเชยในวันอื่น ๆ

แม้ว่าจะเป็นฝายขนาดเล็ก แต่ก็จะมีการเลี้ยงฝายทุกครั้งที่มีการตีฝายและลอกเหมืองเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยใช้ไถหนึ่งคู่ หากเลี้ยงด้วยไถเป็นเวลา 3 ปีแล้ว ปีถัดไปก็จะเลี้ยงด้วยหมู

ความรู้ในการจัดการน้ำของชุมชนพื้นที่ตอนบนวางอยู่บนพื้นฐานความเข้าใจสภาพระบบนิเวศอย่างลึกซึ้ง และเชื่อมโยงกับความรู้ในการจัดการป่ารวมถึงทรัพยากรทั้งระบบ ชุมชนอาศัยกลไกการจัดการ เหมืองฝายย่อย แต่ละจุดของลำน้ำสาขาซึ่งเป็นอิสระต่อกัน (กฤษฎา.2547)

พื้นที่ห้วยมะนาว กรมชลประทานได้สร้างอ่างห้วยมะนาวขึ้นระหว่างปี พ.ศ.2520-2526 ด้วยงบประมาณ 64 ล้านบาท เป็นอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก มีความจุประมาณ 4 ล้านลูกบาศก์เมตร มีเป้าหมายเพื่อเก็บน้ำให้แก่พื้นที่จัดสรรสหกรณ์ห้วยมะนาว 6,000 ไร่ แต่อ่างสามารถกักเก็บน้ำได้น้อย เนื่องจากต้นน้ำมีเอกชนเข้าไปทำสวนผลไม้และใช้น้ำห้วยบง ซึ่งเป็นสายน้ำที่ไหลลงสู่อ่างห้วยมะนาว ขณะที่ความต้องการใช้น้ำในเขตสหกรณ์ห้วยมะนาวมีเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากการขยายตัวของ การปลูกหอมหัวใหญ่ ในช่วงฤดูแล้งชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงใช้วิธีสูบน้ำจากลำเหมืองห้วยผึ่งมาใช้แทน ในระยะทาง 100-300 เมตร

รูปที่ 11 อ่างเก็บน้ำห้วยมะนาว

พื้นที่บ้านกาดและพื้นที่ตอนล่าง เป็นบริเวณการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนล่าง ชุมชนส่วนใหญ่เป็นชุมชนเหมืองฝาย มีโครงสร้างความสัมพันธ์ตั้งแต่ระดับเครือข่ายไปถึงระดับหมู่บ้านและระดับที่เหนือกว่าหมู่บ้าน เหมืองฝายคือหัวใจสำคัญของระบบการผลิต ระบบการจัดการน้ำจึงเป็นระบบเหมืองฝายขนาดใหญ่ พันธะผูกพันของชุมชนเหมืองฝายคือ สิทธิในการใช้และหน้าที่ในการจัดการระบบน้ำ รวมถึงการแบ่งสรรอย่างเป็นธรรม การควบคุมการปล่อยน้ำตามเวลา และการรักษาซ่อมแซม ระบบเหมืองฝาย การจัดพิธีและการแก้ไขปัญหา

ประวัติความเป็นมาของเหมืองฝายในลุ่มแม่น้ำวาง

เมื่อประมาณหลังปี พ.ศ.2460 พ.ศ.2484 มีการสัมปทานป่าไม้ในเขตลุ่มน้ำวางตอนกลาง แดบแม่วิน แม่สะป๊อกในปัจจุบัน โดยบริษัทบอร์เนียว ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

ในด้านต่างๆในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาว มีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ซึ่งรวมไปถึง สภาพความเป็นอยู่การเปลี่ยนแปลงของการประกอบอาชีพ จากเดิมที่มีการทำไร่ข้าวเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ก็เปลี่ยนมาเป็นการบุกเบิกการทำนาข้าวเพื่อส่งข้าวให้กับแรงงานที่เป็นลูกจ้างตัดไม้ให้แก่บริษัทต่างชาติ กระบวนการบุกเบิกการทำนาข้าวได้เริ่มจากเจ้านายทางฝ่ายเหนือ (คือ เจ้าแก้วนารัฐ ก่อตั้งฝ่ายหนองเย็นหรือฝ่ายสมบูรณ์ เจ้าแก้วนารัตน์และเจ้าราชภาติวงศ์และพญาณรงค์ เจ้านายได้ใช้ความสัมพันธ์ศักดินาเดิมบุกเบิกเหมืองฝาย และใช้วิธีการล่องไม้มาตามลำน้ำวาว ลงสู่แม่น้ำชานและน้ำแม่ปิง ดังนั้นความรู้ในการเลือกทำเลที่ตั้งเหมืองฝายมักริเริ่มโดยเจ้านาย) ที่หันมาทำนาข้าวเพื่อขายให้กับแรงงานเหล่านั้น และได้มีการระดมให้ชาวบ้านช่วยกัน ขุดลอกสร้างเหมืองดีฝายเพื่อทดน้ำเข้านา

เมื่อประมาณปี พ.ศ.2464 ทางรถไฟจากกรุงเทพฯถึงลำนาได้เกิดขึ้นและมีการแลกเปลี่ยนค้าขายกันมากขึ้น สินค้าต่างๆได้มีการแลกเปลี่ยนเป็นระบบเงินตรากันมากขึ้น และสินค้าที่สำคัญในช่วงนั้นเป็นสินค้าของตลาด คือข้าว ประกอบกับมีการสร้างโรงสีข้าวขึ้นใกล้ๆทางรถไฟและรับซื้อข้าวจากชาวบ้านที่อยู่อาศัยริมลุ่มน้ำบุกเบิกขยายพื้นที่ทำนากันมากขึ้น มีการสร้างเหมืองฝายขึ้นกว่าเดิมเพื่อทดน้ำเอาไปใช้ในนาของตนเอง

เหมืองฝายในลุ่มน้ำแม่วาวตอนล่าง

สายน้ำ ลำธารย่อยๆหลากหลายสายน้อยใหญ่ของลุ่มน้ำแม่วาวตอนบน ได้ไหลมารวมกันเป็นลำน้ำแม่วาวไหลสู่ตอนล่าง โดยตลอดสายน้ำแม่วาวตอนล่างมีระบบเหมืองฝายของชุมชนชาวนารวมกันทั้งสิ้น 15 เหมืองฝาย จนมาบรรจบกับลำน้ำชาน ณ บ้านสบแม่ชาน ตำบลสองแคว กิ่งอำเภอดอยหล่อ

ฝายแม่วาวตอนล่างมีอายุตั้งแต่ 100 ปีเรื่อยมาจนถึงมากกว่า 50 ปี โดยเริ่มจากฝายตอนบน 5 ฝายอันได้แก่ ฝายนอน สมบูรณ์ ห้วยผึ้ง ขุนคง นาทราย ซึ่งเป็นฝายเก่าแก่ส่วนใหญ่ก่อตั้งโดยเจ้าขุนมูลนาย ขณะที่ 6 ฝายตอนล่าง เพิ่งก่อตั้งมากกว่า 50 ปี ยกเว้นเพียงแต่ฝายคำภีโลซึ่งเป็นฝายเก่าแก่โดยทั้งนี้ผู้ก่อตั้งก็จะเป็นผู้นำชาวบ้านท้องถิ่นนั้นๆ (มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ : 2547)

ในอดีต ฝายเหล่านี้เป็นฝายไม้ ซึ่งได้ทำหน้าที่ยกระดับน้ำและผันน้ำเข้าสู่ที่นา เพื่อตอบสนองการปลูกข้าวนาปีเป็นหลักเท่านั้น นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2524 ฝายเหล่านี้ถูกปรับเปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีตเกือบทั้งหมด เพื่อให้ทันกับการขยายตัวของการเพาะปลูกในที่นาจาก 1 ครั้ง เป็น 3 ครั้ง การขยายตัวของสวนลำไยและการขยายตัวของการเพาะปลูกในที่ดอน ทำให้ความต้องการใช้น้ำเพิ่มมากขึ้น

ระบบเหมืองฝายในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาวตอนล่าง มี 11 เหมืองฝาย และ 4 เหมืองฝายน้ำเสีย รวมเป็น 15 เหมืองฝาย มีโครงสร้างของระบบส่งน้ำที่ซับซ้อน เนื่องจากมีพื้นที่

รับน้ำจำนวนมาก เช่น ที่ฝายขุนคง ฝายสมบุรณ์ และฝายนาทราย ทั้ง 3 ฝายนี้มีลำเหมืองที่ยาวกว่า 5 กิโลเมตร มีแต่แบ่งน้ำมากกว่า 2 แต่ พร้อมทั้งเหมืองซอยและมีเหมืองน้ำทิ้งอีกหลายแห่ง ซึ่งกลายเป็นเหมืองส่งน้ำสำหรับฝายลูกล่าง ลำเหมืองที่เหลือมีระบบการส่งน้ำที่ไม่ซับซ้อน เนื่องจากมีพื้นที่รับน้ำไม่มาก ลำเหมืองสายหลักมีความยาวไม่เกิน 5 กิโลเมตร และส่วนใหญ่ไม่มีแต่ในลำเหมืองสายหลัก เรียงตามลำดับจากต้นน้ำไปยังท้ายน้ำ ได้แก่ ฝายนอน ฝายสมบุรณ์ (หนองเย็น) ฝายห้วยผึ้ง ฝายขุนคง ฝายนาทราย ฝายท่าคำปา ฝายท่าสา ฝายดอนปิน ฝายศรีบุญเรือง ฝายคำกิโล ฝายปู่ไล่ ฝายร้องปู่กอง ฝายร้องตีमित ฝายท่าหลาและฝายหล่าย ทั้งหมด ทำหน้าที่จ่ายน้ำให้กับพื้นที่เกษตรกรรมทั้งที่เป็นที่นา และที่สวนประมาณ 45,072 ไร่

รูปที่ 12 ลักษณะฝายของกลุ่มน้ำวางตอนล่าง

โครงสร้างหน้าที่ของระบบเหมืองฝาย

ฝายนอน ตั้งอยู่ที่บ้านใหม่ปางเดิม หมู่ที่ 1 ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่วง จังหวัดเชียงใหม่หัวหน้าฝายคนปัจจุบัน คือ นายอรุณ เจริญไทย

ปัจจุบันตัวฝายเป็นฝายคอนกรีต เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2528 สร้างโดยกรมชลประทาน มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 1,080 ไร่ สวน ลำไย 890 ไร่ ที่นา 115 ปัจจุบันเหลือพื้นที่ทำนาเพียง 80 ไร่ เพราะได้เปลี่ยนจากที่นากลายเป็นพื้นที่ในสวนลำไย

พบว่ามีพื้นที่การเกษตรในที่สูงกว่าระดับที่นา ซึ่งเป็นที่ดอน จำนวน 300 ไร่ ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่สวนลำไยไร่มีสมาชิกผู้ใช้น้ำ จำนวน 80 ครัวเรือน โดยมีประชากร 4

หมู่บ้าน คือบ้านใหม่ปางเดิม, ปางขี้เหล็ก บ้านหนองเย็น, บ้านหัวฝาย เป็นผู้ใช้น้ำในฝายนี้
ได้แก่เหมืองสายใหญ่ ฝายนอนไม่มีแด เพราะลำเหมืองสูงกว่าที่นา ใช้ระบบเอาท่อมาฝัง
สันเหมือง

ฝายนอนถือเป็นฝายลูกแรกในเขตน้ำแ่มาวางตอนล่างการใช้ในภาคการเกษตรจึง
มีอย่างเต็มที่ นอกจากนั้นแล้วการใช้ในพื้นที่ยังกล่าวจะใช้เครื่องสูบน้ำเพื่อนำเข้าไปใช้
ในสวนลำไย ปัญหาการแย่งการใช้ในพื้นที่ยังไม่ค่อยจะมีเนื่องจากน้ำมีปริมาณเพียงพอ

ระบบการผลิต ชนิดพืชที่ปลูกและใช้น้ำคือ ข้าวนาปี หอมหัวใหญ่ ถั่วเหลือง ลำไย
ไม้ดอก (ข้อมูลจากการสำรวจ 2548) พันธุ์ข้าวในอดีตมีพันธุ์ลายทอง, แก้วขาว, ผา, ดอทอป,
ลายแม่ใจ, เหมยหนอง, กล้วย

ค่าตอบแทนและการเก็บค่าบำรุง(ค่าน้ำ) ด้วยปริมาณน้ำที่ค่อนข้างมีมากและ
เพียงพอสำหรับการเกษตรของสมาชิกทำให้สามารถอนุญาตเจ้าของที่ดินที่ปลูกสวนลำไย
ในการสูบน้ำจากลำเหมืองเข้าไปใช้ โดยเก็บค่าใช้น้ำกรณีของเป็นสมาชิกเหมืองฝายจะเก็บ
100 บาท/ไร่/ปี ถ้าไม่ใช่สมาชิกจะเก็บเงิน 200 บาท/ไร่/ปี ซึ่งนำมาเป็นค่าใช้จ่ายในการดูแล
บำรุง ฝาย ลำเหมืองและแบ่งให้แก่คณะกรรมการ ร้อยละ 20 โดยที่ไม่ต้องเก็บจากลูก
สมาชิกฝายที่ปลูกพืชชนิดอื่นๆอีก รูปแบบการจัดเก็บเงินค่าตอบแทนนี้ขึ้นอยู่กับแนวทาง
ของหัวหน้าเหมืองฝายแต่ละคนอาจจะไม่เหมือนกันเพราะจะเก็บในรูปแบบนี้อีกไม่นาน
เนื่องจากถ้าเงินกองกลางของเหมืองฝายที่เก็บได้ถึง 150,000 บาท แล้วจะยกเลิกการเก็บ
จากสวนลำไย มาเก็บตามปกติ คือไร่ละ 20 บาทต่อ มีและต้องเข้าร่วมเป็นสมาชิกเหมือง

บทลงโทษ (ข้อมูลจากการสำรวจ ปี 2548-2549)

- 1.ผู้ที่ขาดการทำงานเหมืองฝายทุกกิจกรรม ปรับ 200 บาท
- 2.เปิดน้ำเข้านาก่อนกำหนด หรือนำสิ่งของมากีดขวาง ปรับ 500 บาท

ฝายสมบูรณ์หรือฝายหนองเย็น ที่ตั้ง หมู่ที่ 1 ตำบลทุ่งปี อำเภอมะนัง จังหวัด
เชียงใหม่ ปัจจุบันมีนายบุญมา มานะตา กำนันตำบลสันติสุขกิ่งอำเภอดอยหล่อ เป็น
หัวหน้าเหมืองฝาย ค่าตอบแทน ให้คณะกรรมการ คิดจากข้าวไร่ละ 1 ถัง/ปี ในกรณีที่
ไม่สามารถให้ข้าวได้ก็ให้เงินตามราคาข้าว/ถัง หัวหน้าฝายสมบูรณ์ มีวาระในการดำรงตำแหน่ง
4 ปี

ลักษณะฝายเป็นฝายคอนกรีต เป็นฝายบันน้ำออกเป็นสองสาย คือ ส่วนหนึ่งแยก
ไปใช้กับฝายในอำเภอมะนังและอำเภอสันป่าตอง อีกส่วนหนึ่งใช้ในพื้นที่อำเภอดอยหล่อ
ประกอบด้วย ลำเหมืองหลัก ยาว 23 กิโลเมตร และเหมืองซอย คือเหมืองห้วยเขียด
เหมือนทุ่งเหล่าและเหมืองเต้ไม้แดง (ข้อมูลจากเอกสารการสัมภาษณ์พ่อถวิล บุญลี)

พื้นที่รับน้ำ 26,567 ไร่ 2 งาน 71 ตารางวา พื้นที่นา 8,000 ไร่ สวนลำไย
12,000 ไร่ พื้นที่ใช้สอยอื่นๆ 6,000 ไร่ จำนวนสมาชิก 2,532 ราย (ข้อมูลจากการสำรวจ

2548 -2549) ประกอบด้วย อำเภอแม่วาง ในตำบลทุ่งปี หมู่ที่ 1,2,3,6,7 และ 12 อำเภอ ดอยหล่อ ในตำบลยางคราม หมู่ที่ 1,2,4,5,6,8,9,10 และ 11 ตำบลดอยหล่อ หมู่ที่ 1,2,3,4,17และตำบลสันติสุข หมู่ที่ 2,5,9

การไม่เข้าร่วมทำงานกับเหมืองฝาย ปรับเท่ากับค่าแรงรับจ้างต่อ 1 วันและกรณี ขโมยน้ำปรับ 500 บาท/ครั้ง

ปัญหาเรื่องการใช้น้ำของฝายสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นฝายที่มีสมาชิกและพื้นที่ใช้น้ำ มาก ทำให้การจัดการดูแลไม่ทั่วถึง ประกอบกับการใช้พื้นที่ทำการเกษตรก็จะแตกต่างกัน บางพื้นที่ปลูกข้าวนาปีบางพื้นที่เปลี่ยนพื้นที่เป็นสวนลำไย โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้งที่การ ปลูกหอมหัวใหญ่และข้าวโพดมีมาก ทำให้ความต้องการใช้น้ำมีมากในขณะที่น้ำมีน้อยและ ในปัจจุบันมีการปลูกมะเขือเทศซึ่งเป็นพื้นที่อ่อนไหว ตายง่ายและต้องการน้ำอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดปัญหาในการขอใช้น้ำในพื้นที่ เนื่องจากพื้นที่ไหนหรือลำเหมืองไหนที่ต้องการใช้ น้ำก็ต้องมีการแจ้งให้หัวหน้าฝายทราบก่อน เพื่อจะพิจารณาจัดสรรการปล่อยน้ำให้ ไหลไปตามพื้นที่ที่ต้องการ ซึ่งต้องใช้การจัดการที่ต้องเคารพกติกาในการกำหนดพื้นที่ว่าจะ สามารถเปิดปิดน้ำได้ในช่วงเวลาใดได้บ้าง ทั้งนี้เพื่อให้น้ำไหลไปสู่พื้นที่การเกษตรได้อย่าง ทั่วถึง

ฝายห้วยผึ้ง ตั้งอยู่ที่ หมู่ที่ 9 ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันมีนายทองคำ พรหมเย็น เป็นหัวหน้าเหมืองฝาย เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรม ชลประทานในปี พ.ศ. 2530 พื้นที่รับน้ำ 2,328 ไร่ 2 งาน ที่นา 948 ไร่,ที่สวน 1,380 ไร่ จำนวนสมาชิก 479 คนประกอบด้วย ตำบลบ้านกาด คือบ้านใหม่,บ้านหัวฝาย,บ้านกาด หมู่ 9,3,8,5 ในตำบลดอนเปา คือบ้านดอนเปา(ข้อมูลจากการสำรวจ: 2548)

ค่าตอบแทน เก็บเฉพาะพื้นที่นา ไร่ละ 10 บาท เงินที่ได้จะแบ่งเป็น 6 ส่วนให้กับ คณะกรรมการ หัวหน้าเหมืองฝายไม่ได้ แต่ได้รับการงดเว้นการจ่ายค่าน้ำ

การใช้น้ำในปัจจุบัน เช่น ฝายห้วยผึ้ง จะมีน้ำเสียหรือน้ำขี้จากเป็นน้ำที่ต้องไหล กลับไปสู่ลำน้ำวาง ที่ผ่านหมู่บ้านป่าดัวและเกษตรเกษตรกรในบ้านดังกล่าวนี้ ก็จะใช้ น้ำจากตรงนี้ในการทำการเกษตร ต่อมาจึงอยากเข้าร่วมเป็นสมาชิกเหมืองฝายห้วยผึ้งโดยจะ ขอมาร่วมทำงานเช่น การลอกเหมือง หรือจ่ายเงินค่าตอบแทนให้หัวหน้าฝาย แต่หัวหน้า ฝายคนก่อนพ่อทองคำ พิจารณาแล้วเห็นว่าถ้ารับเกษตรจากบ้านป่าดัวมาร่วมเป็นสมาชิก อาจได้เงินจากการเก็บค่าตอบแทนเพิ่ม แต่เมื่อรับมาแล้วอาจเกิดปัญหาได้ เพราะถ้าเกิด ภาวบน้ำแล้ง น้ำก็จะไม่เพียงพอต่อการไหลไปยังพื้นที่บ้านป่าดัว และต้องเป็นภาระในการ จัดสรรน้ำใหม่ จะทำให้เดือดร้อนไปถึงสมาชิกเหมืองฝายเดิม จึงไม่รับเข้าเป็นสมาชิก

ปัญหาเรื่องน้ำในฝายห้วยผึ้ง สำหรับปัญหาที่คิดว่าเป็นเรื่องสำคัญ คือการขอแบ่ง น้ำจากฝายที่อยู่ลู่ต่อไป ระดับล่างของแม่น้ำวางที่ต้องมาขอให้ปล่อยน้ำ ลงไปให้ใช้ได้

บ้าง ซึ่งอาจเกิดภาวะแห้งแล้งมาก ๆ อาจทำให้เกิดปัญหาได้เพราะเกษตรกรแต่ละรายที่ปลูกพืชก็ต้องการใช้น้ำเข้าไปใช้ในพื้นที่ของตนเอง นอกจากนั้นในบางฝายนั้นก็คิดถึงเฉพาะแต่สมาชิกเมืองฝายของตนเอง ไม่ได้คำนึงถึงปัญหาของการใช้น้ำทั้งหมดในแม่น้ำวาง ทางออกของปัญหานี้ก็คือ การสร้างอ่างเก็บน้ำขึ้นมาในแม่น้ำวาง ทั้งนี้เนื่องจากในฤดูฝน น้ำแม่น้ำวางจะมีปริมาณมากจนทำให้ลำเหมืองขาดเกือบทุกปี แต่เมื่อถึงฤดูแล้งน้ำก็จะลดปริมาณลงไปมากและต้องมาจัดการกับระบบทางเดินของน้ำที่ปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากการรุกล้ำลำเหมืองทางน้ำจนทำให้น้ำไม่สามารถไหลได้อย่างรวดเร็ว

ฝ่ายขุนคอง ตั้งอยู่ที่ หมู่ที่ 1 ตำบลหัวฝาย อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันมีนายเจริญ บุญญะ กำนันหมู่ 6 ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่วาง เป็นหัวหน้าเมืองฝาย เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยสำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (ร.พ.ช.) ในปี พ.ศ. 2526 ประกอบด้วยเมืองใหญ่ ความยาว 8 กิโลเมตร และเมืองซอยซึ่งมีฝายลูก ได้แก่ เมืองสายใหญ่ เมืองแตหัวฝาย เมืองแคสมบุญณ์ เมืองส้ม เมืองวัดร้าง เมืองพระยาคุม เมืองไจ้ เมืองใหม่ เมืองกลาง เมืองทุ่งปง เมืองป่าคา เมืองเตา เมืองเสี้ย และเมืองร้องปู่ก่อง

พื้นที่รับน้ำ จำนวน 6,000 ไร่ ปัจจุบันเหลือ พื้นที่ใช้น้ำ 4,120 ไร่ จำนวนสมาชิก 2,500 คน ประกอบด้วย อำเภอแม่วาง ในตำบลบ้านกาด คือบ้านหัวฝาย, กิวแล, บ้านปง, บ้านกาด, อัมภาราม, น้ำตัน, มะกายยอน, ริมวาง ในตำบลดอนเปา คือ บ้านดอนเปา, ป่าดิว, สันโป่ง อำเภอสันป่าตอง ในตำบลทุ่งสะโตก คือ บ้านป่าจี้, หัวริน, ป่าอ้อย, ป่าลาน, ผนัง, ร้องส้มป่อย, ทุ่งเกียง, ดอนแก้ว

ค่าตอบแทน เก็บไร่ละ 20 บาท เพื่อแบ่งเป็นค่าส่วนกลางในการบำรุงดูแลฝาย ลำเหมือง และเป็นค่าตอบแทนของคณะกรรมการในการประชุม ลอกลำเหมือง กิจกรรมที่เป็นส่วนรวม ครั้งละ 100 บาท

ฝ่ายขุนคองเป็นฝายขนาดใหญ่ที่มีพื้นที่รับน้ำค่อนข้างจะมาก ทำให้มักมีปัญหาในเรื่องการจัดการน้ำ โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้งเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนมิถุนายน เนื่องจากมีการปลูกพืชที่แตกต่างกันหลายชนิดในพื้นที่นาใกล้เคียงกัน พืชแต่ละชนิดก็จะต้องมีความต้องการน้ำไม่เหมือนกันในช่วงเวลา ส่งผลกระทบหรือมีกรณีพิพาทต่อกันได้ง่าย เช่น ในพื้นที่บางรายปลูกข้าวนาปรังต้องการน้ำเข้านาซึ่งต้องการใช้น้ำมาก ต้องมีผลต่อนาใกล้เคียงกันที่ต้องการปลูกถั่วเหลืองเพราะรูปแบบการใช้น้ำต่างกัน คือ นาปรังต้องการใช้น้ำเข้าไปขังในนา ส่วนแปลงถั่วเหลืองต้องการมีการเปิดปิดน้ำระบายออก แต่เมื่อที่นาต้องการน้ำอาจทำให้น้ำเข้าไปท่วมในสวนถั่วเหลืองได้

การแก้ไขปัญหาก็มีข้อพิพาทนั้น ในขั้นตอนแรกจะให้หัวหน้าโซนหรือผู้ช่วยที่ดูแลพื้นที่นั้น ๆ เป็นคนเข้าไปจัดการก่อน แต่ถ้าตกลงกันไม่ได้ก็ต้องให้หัวหน้าเมืองฝายเข้า

ไปจัดการ ซึ่งส่วนใหญ่จะต้องเป็นหัวหน้าเมืองฝายเข้าไปจัดการเนื่องจากชาวบ้านจะเชื่อฟังและยอมรับคำตัดสินของหัวหน้าเมืองฝาย โดยถือว่าเป็นอันสิ้นสุด

แนวทางการแก้ไขการจัดการข้อพิพาทหรือปัญหานั้น กำหนดเจริญ บุญยะ จะใช้ประสบการณ์ที่เคยทำการเกษตรมาตลอด ทำให้เข้าใจสภาพการใช้น้ำและเข้าใจสภาพของลักษณะกายภาพของแต่ละพื้นที่ซึ่งจะช่วยในเรื่องการตัดสินเพื่อหาทางออกที่ถูกต้องเหมาะสม นอกจากนั้น สิ่งที่กำลังนึกคิดว่าเป็นสำคัญที่สุดคือ การพิจารณาและตัดสินด้วยความเท่าเทียมกัน ความเสมอภาค ไม่ให้เกิดข้อโต้แย้ง เสียเปรียบระหว่างคู่กรณีหรือเป็นปัญหาต่อส่วนรวม หากไม่มีความเสมอภาคหรือเห็นแก่พรรคพวกก็จะทำให้ไม่มีความน่าเชื่อถือ จะส่งผลต่อการเชื่อฟังและการปกครองต่อไปได้ ซึ่งในอดีตเคยมีบทเรียนจากหัวหน้าฝายคนเก่าๆที่ไม่มีความเสมอภาคและเรียกรับเงินจากคู่กรณีแล้วไม่จัดการตามที่ตกลงกัน

ฝายนาทราย ตั้งอยู่ที่ หมู่ที่ 6 ตำบลทุ่งปี อำเภอม่วง จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันมีนายมานิตย์ เขียวเหมย เป็นหัวหน้าเมืองฝาย เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรมชลประทาน ในปี 2529 ลำเหมือง 2 สาย ลำเหมืองสายหลัก ยาว 3 กิโลเมตร มีแ่งหลัก 25 แ่ง และเหมืองรอง คือเหมืองกลางทุ่ง ยาว 1.5 กิโลเมตร มี 30 แ่ง ฝายนาทรายมี 55 แ่ง

พื้นที่รับน้ำ ในอดีต 3,000 ไร่ เป็นที่นาจำนวน 1,808 ไร่ 2 งาน สวนลำไย 1,192 ป่าช้า 6 ไร่ จำนวนสมาชิก 493 ราย ในตำบลทุ่งรวงทอง อ.แม่วง จ.เชียงใหม่ และหมู่ 3 ในตำบลทุ่งปี อ.แม่วง จ.เชียงใหม่ คือ หมู่ที่ 3,4,5,6,8,9,10,11

กฎระเบียบ การขโมยน้ำปรับ 500 บาท, สมาชิกคนไหนขาดหรือไม่เข้าร่วมการทำงานส่วนรวมจะถูกปรับวันละ 150 บาท, เก็บค่าน้ำไร่ละ 20 บาท/ปี

ค่าตอบแทน เก็บ ในอัตราไร่ละ 25/ปี นำเงินทั้งหมดมาพัฒนาเหมืองฝาย เช่น เป็นยาฆ่าแมลง ซ่อมอุปกรณ์ ค่าใช้จ่ายในการขุดลอกลำเหมือง

ฝายนาทรายไม่มีปัญหาเรื่องการใช้น้ำ เพราะมีน้ำใช้ตลอดปี ปัญหาที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่เกิดจากการขอใช้น้ำของฝายลูกอื่นๆที่ฝายนาทรายจะต้องปฏิบัติตามข้อตกลงของคณะกรรมการลุ่มน้ำแม่วง โดยที่ต้องทำการปิดทางน้ำของสมาชิกเพื่อให้ น้ำไหลไปสู่ฝายลูกต่อไป เช่น ฝายท่าคำปา ฝายท่าสา เป็นต้น ต้องมีการประสานงานกับฝายลูกบนคือฝายขุนคง ถ้าฝายขุนคงไม่ปล่อยน้ำลงก็จะเกิดภาวะน้ำไม่เพียงพอต่อความต้องการของพื้นที่รับน้ำและพื้นที่รับน้ำของฝายลูกอื่นๆที่ขอ

ฝายท่าคำปา ที่ตั้ง หมู่ที่ 5 ตำบลทุ่งปี อำเภอม่วง จังหวัดเชียงใหม่ หัวหน้าคนปัจจุบัน คือ นายสิน บุญทะเลิศ เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรมชลประทาน ในปี พ.ศ.

2531 ประกอบด้วยลำ เหมืองส่งน้ำ 6 สาย คือ เหมืองเย็น(3,200 เมตร),เหมืองท่อ(2,000 เมตร),เหมืองวัด(1,500 เมตร),เหมืองกลาง(700 เมตร),เหมืองท่อ(1,000 เมตร),เหมืองใหญ่(6,000 เมตร) พื้นที่รับน้ำมีจำนวน 3,650 สมาชิกจำนวน 469 คน (ข้อมูลจากการสัมภาษณ์2549) ที่นา 1,200 ไร่ สวนลำไย 1,250 ไร่ สวนอื่นๆ 300 ไร่ หมู่บ้านที่ใช้ น้ำ 7 หมู่บ้าน บ้านกลาง ม. 1 ต.ทุ่งรวงทอง(70หลังคาเรือน),บ้านแสนคันธา ม. 2 ต.ทุ่งรวงทอง (300 หลังคาเรือน),บ้านไร่ ม.3 ต.ทุ่งรวงทอง(110 หลังคาเรือน),บ้านกู่ ม.4 ต.ทุ่งรวงทอง (90 หลังคาเรือน),บ้านสารภี ม.5 ต.ทุ่งรวงทอง (220 หลังคาเรือน),บ้านเตาไหม.6 ต. ทุ่งรวงทอง(150หลังคาเรือน),บ้านแม่อาว ม. 7 ต.ทุ่งรวงทอง(50 หลังคาเรือน)

กฎระเบียบ ลักลอบปิดกั้นน้ำก่อนไม่ได้รับอนุญาตจากหัวหน้าหรือลักลอบใช้น้ำโดยที่ยังไม่ถึงคิวของตัวเองเหมืองฝายปรับ 500 บาท,ถ้าหากมีการเกณฑ์แรงงาน เข้าทำงานภายในลำเหมือง หากฝ่าฝืนไม่มาทำงานฝาย ปรับไม่เกิน 100 บาท/วัน,หากผู้ใดลักลอบทำลายหรือฟัน ทำนบกั้นน้ำภายในลำเหมือง จับได้ให้หัวหน้าเหมืองฝายนำส่งเจ้าหน้าที่ตำรวจถูกดำเนินคดีตามกฎหมาย,กำหนดเนื่องที่การทำงานของสมาชิกภายในลำเหมือง มีกำหนดดังต่อไปนี้ เนื้อที่ 5 ไร่ สมาชิก จะต้องมาทำงาน 1 คน ถ้าต่ำกว่าให้หาคู่ให้ครบ 5 ไร่ต่อ 1 คน ถ้ามากกว่า 5 ไร่แต่ไม่เกิน 8 ไร่ต่อ 1 คน เนื้อที่ 8 ไร่ถึง 13 ไร่ ต่อแรงงาน 2 คน เนื้อที่ 14 ไร่ถึง 17 ไร่ต่อแรงงาน 3 คน ถ้ามากกว่านี้เพิ่มทีละ 5 ไร่ ต่อ 1 คน

การจัดการความขัดแย้ง สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่รับน้ำ ปัญหาด้านการใช้น้ำทางการเกษตรของชุมชน คือปริมาณน้ำไม่พอในบางพื้นที่ช่วงฤดูแล้ง ทำให้มีการลักลอบเอาน้ำเข้านาตัวเองทั้งที่ยังไม่ถึงคิว ซึ่งวิธีการแก้ไขปัญหาที่ผ่านมาของชุมชน คือหัวหน้าแก่ฝายและคณะกรรมการเข้างวดและหมั่นตรวจตราการใช้น้ำของสมาชิกมากขึ้น จะต้องออกไปกำหนดการปล่อยน้ำด้วยตนเองเพื่อให้เกิดความยุติธรรมและจะได้ไม่เป็นปัญหาต่อไป นอกจากนั้นความเดือดขาดในกรณีของการลงโทษก็ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ เมื่อพบสมาชิกทำผิดข้อบังคับก็ดำเนินการตามข้อตกลงทันที เมื่อทำผิดต้องปรับกันตรงๆเพื่อจะไม่ให้เป็นตัวอย่างของรายอื่นๆ ในขั้นแรกต้องให้ผู้ช่วยที่ดูแลแต่ละพื้นที่เข้าไปจัดการก่อนแต่ถ้าตกลงหรือจัดการกันไม่ได้ก็ต้องให้หัวหน้าเข้าไปจัดการ

ฝายท่าสา ที่ตั้ง หมู่ที่ 2 ตำบลทุ่งรวงทอง อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันมีนายจรัส รัตตโน เป็นหัวหน้าเหมืองฝาย เป็นฝายคอนกรีตสร้างโดยกรมชลประทาน ปี พ.ศ.2524 ประกอบด้วยลำเหมือง 3 สาย เหมืองกลางทุ่ง(2,000 ม.),เหมืองกลางบ้าน (800 ม.),เหมืองบ้านกลาง(1,500 ม. มีพื้นที่รับน้ำ จำนวน 306 ไร่ ที่นา 215 ไร่ สวนลำไย 91 ไร่ สวนชมพู 1 ไร่ มีสมาชิกใช้น้ำทั้งหมด 78 ราย ประกอบด้วย อำเภอสันป่าตอง ตำบลทุ่งสะโตก 3 หมู่บ้าน บ้านทุ่งสะโตก,บ้านป่าอ้อย(1หลังคาเรือน),บ้านร้องดีมีด (1 หลังคาเรือน) ตำบลบ้านกลาง 6 หมู่บ้าน บ้านกลาง(ศรีบุญเรือง ม.9),บ้าน

ห้องฝาย,บ้านปงสนุก,บ้านทุ่งโค้ง,บ้านหัวริน),อำเภอแม่วาง ตำบลทุ่งรวงทอง 2 หมู่บ้านบ้านทุ่งรวงทอง ม.1, บ้านดอนปิน

การใช้ประโยชน์จากเหมืองฝายท่าสา จะมีการปรับเปลี่ยนเพื่อความเหมาะสมกับสถานการณ์ทุกปี มีการระดมแรงงานเพื่อขุดลอกเหมืองฝายเพื่อร่วมกันพัฒนาทางน้ำให้ไหลได้สะดวกและเข้าไร่นาของสมาชิกอย่างเต็มที่

การทำงานส่วนรวมมีข้อตกลงภายในกลุ่มว่าถ้าสมาชิกรายใดขาดหรือไม่ร่วมทำงาน จะถูกปรับ 100-150 บาทต่อครั้ง,การแบ่งน้ำขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของหัวหน้าเหมืองฝาย ซึ่งถือว่าเป็นคำชี้ขาดในการจัดสรร ทั้งนี้การตัดสินใจของหัวหน้าฝายต้องอยู่บนความยุติธรรมไม่โอนเอียงแก่สมาชิกฝายใดฝายหนึ่ง,หากมีการลักลอบใช้น้ำปรับครั้งละ 500 บาท,ถ้าหัวหน้าประกาศ ร้องเหมืองแล้วไม่มา ปรับ 150 บาท,ขาดประชุมปรับ 100 บาท การเก็บเงินจากสมาชิกแบ่งเป็น 2 ช่วงคือ ช่วงนาปีสมาชิกต้องจ่าย 1 ครั้ง ไร่ละ 20 บาท ครั้งที่สองข้าวนาปรังไร่ละ 20 บาท รวมแล้วปีละ 40 บาท แล้วนำเงินมาจัดสรรแบ่งเป็น 3 ส่วนคือ ส่วนที่ 1 และส่วนที่ 2 ค่าตอบแทนหัวหน้าเหมืองฝาย,ส่วนที่ 3 ค่าตอบแทนผู้ช่วย และล่าม

ฝายดอนปิน ที่ตั้ง หมู่ที่ 10 ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ นายคำปันบุญปีเป็นหัวหน้าเหมืองฝายคนปัจจุบัน เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรมชลประทาน เมื่อปี พ.ศ.2538 พื้นที่รับน้ำ จำนวน 520 ไร่ ที่นา 320 ไร่ สวนลำไย 100 ไร่ ถั่วเหลือง 120 ไร่ อื่นๆ 100 ไร่ สมาชิกจำนวน 83 ราย ประกอบด้วย อำเภอสันป่าตอง ตำบลทุ่งสะโตก คือบ้านกลาง บ้านร้อง บ้างดงก่า บ้านท้องฝาย บ้านป่าอ้อย

กฎระเบียบ ลักลอบใช้น้ำ ฝายใหญ่ ปรับ 5,000 บาท เป็นแต่น้ำ ปรับ 500 บาท ค่าตอบแทน เมื่อก่อนเก็บเป็นข้าว ไร่ละ 3 กิโลกรัม ปัจจุบันเก็บเป็นเงิน ไร่ละ 15 -30 บาท แล้วแต่ที่ประชุมของผู้ใช้น้ำจะตกลงกันในแต่ละปี ปี 2549 เก็บ 30 บาท

การจัดการความขัดแย้ง อ้ายคำปัน บุญมี เป็นหัวหน้าเหมืองฝายมาแล้ว 3 ปี เคยเป็นผู้ช่วยมา 10 ปี ในกรณีของการลักลอบขโมยน้ำ จะทำการปรับและต้องนำไปปรับที่ปลัดอำเภอ เพื่อให้เกิดความชัดเจนและป้องกันคนที่อ้างกฎหมาย นอกจากนั้นยังเคยมีกรณีที่ปรับแล้วถูกอ้างว่าเป็นการขายน้ำให้กับคนที่ขโมยแทน เลยตัดปัญหาถ้ามีกานลักน้ำก็ให้ไปที่อำเภอเลย เพื่อความยุติธรรมและโปร่งใส ปัญหาความขัดแย้งที่จะเกิดขึ้นก็คือการขอน้ำหรือการหลังน้ำ ในการจัดการจะต้องเข้ามาแจ้งให้หัวหน้าเหมืองฝายทราบก่อน แล้วจะทำเป็นเอกสารนำไปแจ้งให้ผู้ช่วยที่ดูแลลำเหมืองหรือพื้นที่นั้นๆทราบ จากนั้นจะลงไปตรวจดู เพื่อเช็คความถูกต้อง

ฝ่ายศรีบุญเรือง ที่ตั้ง บ้านกลาง หมู่ที่ 9 ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันมีนายทองอิน ตาหลวง เป็นหัวหน้าเหมืองฝาย เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรมชลประทาน เมื่อปี พ.ศ. 2525 พื้นที่รับน้ำ 800 ไร่ จำนวน ที่นา 400 ไร่ สวนลำไย 350 ไร่ สวนอื่นๆ 50 ไร่ สมาชิก 80 ราย ประกอบไปด้วย บ้านดงก่ำ, ศรีบุญเรืองและบ้านท่าจำปี

ปัญหาด้านการใช้น้ำ ในพื้นที่เกษตรกรรมฝ่ายศรีบุญเรือง เนื่องจากเป็นฝายที่อยู่ปลายน้ำของแม่น้ำวาว ดังนั้นในช่วงฤดูแล้งน้ำจึงไม่พอใช้ ปัญหาความขัดแย้งจึงเป็นปัญหาระหว่างฝายอื่นมากกว่า โดยเฉพาะการขอแบ่งปันน้ำจากต้นน้ำให้ไหลลงสู่ปลายน้ำ ทั้งนี้การใช้น้ำขึ้นอยู่กับฝายอื่นๆว่าจะปล่อยน้ำมาให้หรือไม่ เกษตรกรในพื้นที่ส่วนใหญ่เริ่มหันมาปลูกลำไยแทนการทำนา เนื่องจากการทำนาจำเป็นต้องใช้น้ำปริมาณมาก เพราะสวนลำไยเกษตรกรสามารถที่จะขุดน้ำจากใต้ดินมาใช้ในสวนได้โดยไม่ต้องพึ่งน้ำจากลำเหมืองในฤดูแล้ง

“ช่วงเดือนมีนาคม – พฤษภาคม น้ำในลำน้ำวาวจะแห้ง แต่ไม่ถึงกับไม่มีน้ำใช้ให้ทำการเกษตร ในช่วง 3 เดือนนี้ต้องมีการจัดสรรน้ำให้เกษตรกรผู้ใช้น้ำ ให้ได้รับประโยชน์ทุกคน แล้วแต่ว่าจะมากหรือน้อย” (สัมภาษณ์นายทองอิน ตาหลวงหัวหน้าเหมืองฝายศรีบุญเรือง 2549)

ฝ่ายคำกิโล ที่ตั้ง บ้านต้นเกร็ด หมู่ที่ 8 ตำบลหัวฝาย อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ฝ่ายคำกิโลเป็นฝายไม้แบบดั้งเดิมจนกระทั่งเมื่อเดือนมิถุนายน 2549เปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีต มีนาย นวล เรืองรัตน์ เป็นหัวหน้าฝายคนปัจจุบัน พื้นที่รับน้ำ ฝ่ายคำกิโลมีทั้งหมด 729 ไร่ (ข้อมูล เดือนมิถุนายน 2549) ที่นา 97 ไร่ สวนลำไย 632 ไร่ (ปี2549) จำนวนสมาชิก 58 ราย ประกอบด้วย เกษตรกรตำบลทุ่งสะโตก

เนื่องจากอยู่ปลายน้ำ ในฤดูแล้ง(มีนาคม-เมษายน) น้ำจึงไม่พอใช้ ปัญหาความขัดแย้งจะอยู่ระหว่างเหมืองฝายอื่นได้มากกว่า โดยเฉพาะในเรื่องการเข้าไปขอแบ่งน้ำหรือการขอหลังน้ำให้ไหลลงสู่ปลายน้ำ แต่ก็ไม่ได้ถือว่าเป็นปัญหาที่รุนแรงนักเนื่องจากในระดับลุ่มน้ำคณะกรรมการได้มีการประสานงานกันอย่างต่อเนื่อง

ฝ่ายปู่ไล่ ตั้งอยู่ที่ หมู่ที่ 5 ตำบลทุ่งรวงทอง อำเภอแม่วาว จังหวัดเชียงใหม่ ปัจจุบันมีนายเฉลิม จันทรไชย เป็นหัวหน้าเหมืองฝาย เป็นฝายคอนกรีตสร้างโดยกรมชลประทานเมื่อปี พ.ศ.2527

พื้นที่รับน้ำ เดิมมีพื้นที่รับน้ำ จำนวน 500 ไร่ ปัจจุบันเหลือ 240 ไร่ ที่นา160 ไร่ สวนลำไย 80 ไร่ สวนลำไยใช้น้ำจากบ่อบาดาล จำนวนสมาชิก 100 ครั้วเรือน ประกอบด้วยสมาชิกที่มาจากบ้านเตาไห ตำบลทุ่งรวงทอง อำเภอแม่วาว และบ้านต้นแห่นบ

น้อย ตำบลท่าวังพร้าว ตำบลบ้านกลาง อำเภอสันป่าตอง บ้าน แม่อาว ตำบลยางคราม
กิ่งอำเภอดอยหล่อ เป็นผู้ใช้

ปัญหาและความขัดแย้งด้านการใช้น้ำในพื้นที่ เนื่องจากฝายปู่ไล่เป็นฝายท้ายสุด
ของลำน้ำวางทำให้ปริมาณไม่เพียงพอต่อความต้องการของเกษตรกรโดยเฉพาะในช่วงฤดู
แล้ง ดังนั้นทำให้พื้นที่รับน้ำลดลงจากอดีตเกษตรกรที่เคยปลูกข้าวก็เลิกใช้ที่นามาเป็น
สวนลำไยแทน และวิธีการขุดเจาะน้ำบาดาลมาใช้ในสวนลำไยแทนการใช้น้ำจากลำเหมือง

เดือนมีนาคม-เมษายน พื้นที่ฝายปู่ไล่แล้งมาก ไม่มีน้ำ เสนออยากให้ฝายนอนและ
ฝายขุนคง ปิดเพื่อหลังน้ำให้พอใช้ในช่วงหน้าแล้ง อยากให้มีเขื่อนเพื่อที่จะได้เก็บน้ำไว้
ใช้ได้ในช่วงเดือน พฤษภาคม-ธันวาคม

ฝายล่องตีมีดที่ตั้ง หมู่ที่ 6 บ้านล่องตีมีด ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัด
เชียงใหม่ นายพวงทอง ปัญญาโยชน หัวหน้าเหมืองฝาย เป็นฝายคอนกรีต ขนาดเล็ก
สร้างโดยกรมชลประทานเมื่อปี พ.ศ. 2531 สันฝายยาว 16.70 เมตร สูง 1.70 เมตร ความ
ยาวลำเหมือง 2,500 เมตร

พื้นที่รับน้ำ 350 ไร่ ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง คือ บ้านร้องตีมีด ม.6, บ้านดงกำ
ม.7, บ้านน้ำ, บ้านท่าจำปี, บ้านทุ่งเสี้ยว ม.3, บ้านท้องฝาย ม.11, บ้านป่าอ้อย ม.5 บ้านป่า
สัก ม.9 (บางหลังคาเรือน) พืชที่ปลูก ข้าวนาปี, ข้าวโพด, ถั่วเหลือง, ลำไย

กฎระเบียบเหมืองฝาย เมื่อมีการทำงานผู้ใดไม่มาทำงาน ปรับ 150 บาท/วัน พอถึง
ในหน้าแล้ง เวลาหลังน้ำมา ใครขโมย ปรับ 500 บาท/คน ปัญหาและความขัดแย้งด้านการ
ใช้น้ำในพื้นที่ เนื่องจากฝายร้องตีมีดเป็นพื้นที่ต่ำและแห้งแล้ง เวลาไม่มีน้ำเกษตรกรจะใช้น้ำ
บาดาลใน พื้นที่ของตนเอง เมื่อขาดแคลนน้ำ หัวหน้าเหมืองฝายจะขอให้น้ำฝายข้างบน
คือฝายดอนปินลงมา ใช้เป็นครั้งคราวเพื่อแก้ไขปัญหาความเดือดร้อน กฎระเบียบ ใน
หน้าแล้งจะมีการจัดสรรน้ำให้แก่ลูกสมาชิกจะมีการหลังน้ำให้จากฝายอื่นลงมา(ฝายขุนคง)
ในเวลานั้นห้ามมีการสูบน้ำใครลักลอบขโมยน้ำ ปรับ 200 บาท/คน ค่าตอบแทนหัวหน้า
เหมืองฝาย ไร่ละ 20 บาท (เมื่อก่อนให้ข้าวไร่ละ 4 กิโลกรัมประมาณ 20 บาท) แบ่งกับ
ผู้ช่วยคนละครึ่ง

- การร้องเหมือง - ประกาศร้องเหมือง ถ้าไม่ไปปรับ 200/ วัน/คน
- ถ้าไปไม่ได้ต้องแจ้งให้ทราบถึงความจำเป็น
- ถ้าไปไม่ได้ต้องจ้างคนอื่นไปแทน ค่าจ้างตามจำนวนที่มีพื้นที่ ที่
ทำกิน ไร่ละ 25/วัน/ไร่

ฝายร้องปู่กอง ที่ตั้ง หมู่ที่ 11 บ้านหัวริน ตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จังหวัด
เชียงใหม่ หัวหน้าเหมืองฝายคนปัจจุบัน คือ นายเจริญ เบญจวรรณ เป็นฝาย

คอนกรีตขนาดเล็ก สร้างโดยกรมชลประทาน เมื่อ พ.ศ. 2535 พื้นที่รับน้ำ เดิมมีประมาณ 1,100 ไร่ ปัจจุบัน เหลือเพียง 400 ไร่ที่เป็นที่นา และเปลี่ยนไปเป็นที่ปลูกบ้านและทำสวน ลำไยบางส่วน มีสมาชิกใช้น้ำ 150 ราย 7 หมู่บ้าน บ้านหัวริน,บ้านทุ่งโค้ง,บ้านร้องส้มป่อย, บ้านพวงสนุก (บ้านกลาง),บ้านท้องฝาย,บ้านร้องดีมีด

ฝายท่าหลา ที่ตั้ง หมู่ที่ 8 บ้านป่าคาใต้ ตำบลทุ่งปี อำเภอม่วง จังหวัดเชียงใหม่ หัวหน้าเหมืองฝายคนปัจจุบัน คือ นายทร จันทรศรีมูย มีวาระในการดำรงตำแหน่ง 2 ปี หากทำดีสมาชิกจะให้ป็นอีกสมัยทำไม่ดีจะถูกสมาชิกไล่ออก เปลี่ยนจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรมชลประทาน พ.ศ.2525 ฝายท่าหลารองรับน้ำจากฝายสมบูรณ์และฝายนาทราย แต่ฝายท่าหลามี 9 ลูก พื้นที่รับน้ำ 600 ไร่ มีสมาชิกใช้น้ำ 300 ราย คือ ตำบลยางคราม อำเภอม่วง บ้านดอนชัยม.5, บ้านยางคราม ม.3, บ้านหนองม่วง ม.11, บ้านหนองห้าม ม.1, บ้านห้วย ม.4 และบ้านสันมะค่า ม.1ตำบลสันติสุข, บ้านทุ่งปุย ม.3 อ.ดอยหล่อ จังหวัดเชียงใหม่

ฝายหลาย อยู่ที่ หมู่ที่ 5 บ้านสารภี ตำบลทุ่งรวงทอง อำเภอม่วง จังหวัดเชียงใหม่ หัวหน้าเหมืองฝายคนปัจจุบันคือ นายสิงห์ทร สุเนชา เดิมเป็นฝายไม้เป็นภูมิปัญญาของคนเฒ่าคนแก่เมื่อก่อน ฝายหลายเป็นฝายท้ายเหมืองของฝายท่าคำปา โดยใช้แก้มือของฝายท่าคำปาเป็นผู้ดูแล ต่อมากรมชลประทานได้มาสร้างเป็นฝายคอนกรีต เมื่อ พ.ศ. 2538 ลักษณะโครงสร้าง มีเต้าน้ำ 7 ลูกพื้นที่รับน้ำ 500 ไร่ มีสมาชิกใช้น้ำเมื่อก่อน มีประมาณ 133 ราย เดียวนี้มี 52 ราย คือ บ้านสารภี ม.5 บ้านเตาไห ม.6, บ้านแม่อาว ม.7, บ้านท่า บ้านต้นแห่น ต.ทุ่งรวงทอง จ.เชียงใหม่

ที่จำนวนสมาชิกน้อยลงเพราะทางสบวางไม่มาร่วมแล้ว น้ำไปไม่ถึงเลยไม่ได้มาเข้าร่วมเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายหลายในหน้าแล้ง จะไปรับน้ำจากฝายปู่ไล่แทน มาใช้น้ำที่ฝายหลาย แต่ เฉพาะช่วงหน้าฝน หน้าน่ายังมากินน้ำฝายหลายอยู่ แต่ไม่ยอมมาร้องเหมือง (ดูตารางเหมืองฝาย ในภาคผนวก)

4.2 การจัดการเหมืองฝาย

การบริหารจัดการเหมืองฝายการบริหารเหมืองฝายในกลุ่มน้ำแม่วง แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ ระดับเหมืองฝายและระดับลุ่มน้ำดังนี้

ระดับเหมืองฝาย

เหมืองฝาย คือ องค์การเหมืองฝายระดับเหมืองฝาย เกิดขึ้นพร้อมกับการก่อตั้งหรือการพัฒนาเหมืองฝายขึ้น เพื่อบริหารจัดการภายในเหมืองฝายเป็นสำคัญ การจัดการของเหมืองฝายแต่ละแห่งในกลุ่มน้ำแม่วงอยู่ในรูปแบบการจัดการแบบกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝาย ซึ่ง

เป็นกลุ่มบริหารตามการจำแนกของกรมชลประทาน การบริหารจัดการจะดำเนินการผ่าน คณะกรรมการบริหารของกลุ่มผู้ใช้น้ำของแต่ละฝ่าย ซึ่งโดยทั่วไปจะประกอบด้วยตำแหน่งต่าง ๆ ดังนี้

1.หัวหน้าเมืองฝ่าย มีหน้าที่เป็นผู้นำคณะกรรมการฝ่ายบริหารจัดการในการดูแลระบบเมืองฝ่าย จัดสรรน้ำ รักษาสัญญาและกตিকাเมืองฝ่ายและควบคุมให้สมาชิกปฏิบัติตามสำรวจสภาพปัญหาและความเสียหายต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับเมืองฝ่าย กำหนดวันเวลาในการประชุมและการทำงานซ่อมแซมเมืองฝ่าย กำหนดอุปกรณ์และทรัพยากรตลอดจนควบคุมการซ่อมแซมระบบการจัดการน้ำชลประทานเมืองฝ่าย รวมทั้งทำหน้าที่จัดการความขัดแย้งจากการใช้น้ำ และเป็นผู้ประสานงานกับหัวหน้าเมืองฝ่ายต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางและเจ้าหน้าที่ของรัฐ

2.รองหัวหน้าเมืองฝ่าย มีอำนาจหน้าที่รองจากหัวหน้าเมืองฝ่ายทำหน้าที่รับผิดชอบงาน ที่หัวหน้าเมืองฝ่ายมอบหมายและเป็นตัวแทนหัวหน้าเมืองฝ่ายกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีพื้นที่ขนาดใหญ่และจำนวนสมาชิกมากจะมีรองหัวหน้าเมืองฝ่ายมากกว่าหนึ่งคน ส่วนกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีพื้นที่ และจำนวนสมาชิกไม่มากจะไม่มียรองหัวหน้าเมืองฝ่ายเนื่องจากหัวหน้าเมืองฝ่ายสามารถดูแลได้ทั่วถึง

3.เหรัญญิก มีหน้าที่เก็บเงินค่าตอบแทนและจัดการด้านการเงินของกลุ่มผู้ใช้น้ำ

4.เลขานุการ มีหน้าที่จัดบันทึกการประชุม เตรียมระเบียบวาระการประชุมและจัดเตรียมเอกสารต่าง ๆ

5.นายทะเบียน มีหน้าที่จัดบันทึกและตรวจสอบรายชื่อสมาชิกและพื้นที่ปลูกพืช

6.ผู้ช่วยหัวหน้าเมืองฝ่าย มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบพื้นที่ส่งน้ำในเขตลำเหมืองย่อยหรือเขตหมู่บ้านของตนเอง รวมทั้งแจ้งข่าวสารต่าง ๆ จากหัวหน้าเมืองฝ่ายให้กับสมาชิกผู้ใช้น้ำ นอกจากนี้ในกรณีพื้นที่รับน้ำหรือกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีขนาดใหญ่จะมีลุ่มเมืองทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์ข่าวสารและกิจกรรมต่างๆของฝ่ายรวมถึงเป็นผู้ประสานงานต่าง ๆ ภายในฝ่าย

สำหรับการได้มาซึ่งหัวหน้าเมืองฝ่าย ได้มาจากสมาชิกเป็นผู้เสนอชื่อและเลือกตั้งในที่ประชุมกลุ่มผู้ใช้น้ำให้เป็นตัวแทน ส่วนคณะกรรมการบริหาร หัวหน้าเมืองฝ่ายจะเป็นผู้เสนอชื่อและขอมติการยอมรับจากที่ประชุม ปกติหัวหน้าเมืองฝ่ายและคณะกรรมการมีวาระการดำรง ตำแหน่งครั้งละ 2-4 ปี แต่กรณีฝ่ายนาทรายและฝ่ายร่องปลูกองไม่มีวาระในการดำรงตำแหน่งเป็นตลอดชีวิตหรือจนกว่าจะลาออกหรือเสียชีวิต

องค์กรระดับลุ่มน้ำ

องค์กรเมืองฝ่ายระดับลุ่มน้ำ เกิดขึ้นภายหลังเพื่อการบริหารจัดการน้ำระหว่างเมือง ฝ่ายในพื้นที่ลุ่มน้ำร่วมกัน ในลุ่มน้ำวาง ปี พ.ศ. 2541 หัวหน้าเมืองฝ่าย 6 ฝ่ายตอนล่างมีการประสานงานกันเองมีการแก้ไขปัญหาเรื่องการขาดแคลนน้ำโดยมีการเลือก

คณะกรรมการประสานงานเครือข่ายเหมืองฝายอันประกอบด้วย ฝายท่าคำปา, ฝายท่าสา, ฝายดอนปิน, ฝายศรีบุญเรือง, ฝายคำภีโล, ฝายปู่ไล่, ดำเนินการต่อรองและแก้ไขเรื่องน้ำกับ 5 ฝายตอนบน อันประกอบด้วย ฝายนอน, ฝายสมบุรณ์, ฝายห้วยผึ้ง, ฝายขุนคง, ฝายนาทราย โดยมีกรมชลประทานให้คำปรึกษาแนะนำ การเกิดขึ้นเพื่อแก้ไขผลกระทบความขัดแย้ง ในการแย่งชิงน้ำ เพื่อการเกษตรระหว่างกลุ่มผู้ใช้น้ำของเหมืองฝายต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง ซึ่งมีความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ อันเป็นผลเนื่องจากที่ผ่านมามีการตัดไม้บริเวณป่าต้นน้ำ เป็นจำนวนมากทำให้น้ำในลำน้ำวางมีปริมาณลดลง ประกอบกับเกษตรกรในเหมืองฝายต้นน้ำ และพื้นที่ลุ่มน้ำตอนล่างมีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้ปริมาณน้ำ ไม่เพียงพอต่อความต้องการใช้เกษตรกรทั้งลุ่มน้ำโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเหมืองฝายท้ายน้ำใน ฤดูแล้ง

ปี พ.ศ. 2547 มีปัญหาน้ำขาด จึงมีการประสานงานฝาย 11 แห่งในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำวางตอนล่าง และยังมีฝายที่ค้างเข้าร่วมเครือข่ายครั้งแรกคือ ฝายบ้านร้องปู่กอง ฝายบ้านร้องดีมีด ฝายบ้านท่าหล้า ฝายหล่าย รวมเป็น 15 เหมืองฝายลุ่มน้ำวาง มีรูปแบบการบริหารจัดการองค์กรกลุ่มผู้ใช้น้ำในระดับลุ่มน้ำประกอบด้วยตำแหน่งต่าง ๆ และหน้าที่ดังนี้

1. ปรุชานที่ประชุมกลุ่มผู้ใช้น้ำ นายอำเภอแม่วางมีตำแหน่งเป็นประธานที่ประชุมองค์กรกลุ่มฯ มีหน้าที่เป็นประธานในการดำเนินการประชุมองค์กรกลุ่ม เพื่อกำหนดแนวทางการจัดการใช้น้ำให้ เป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อย ดูแลให้กลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายต่าง ๆ ดำเนินงานตามแนวทางการจัดการใช้น้ำที่ร่วมกันกำหนด รวมทั้งมีหน้าที่จัดการแก้ไขปัญหาและไกล่เกลี่ยข้อพิพาทที่เกิดจาก การใช้น้ำระหว่างกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำ

2. คณะกรรมการองค์กรกลุ่มผู้ใช้น้ำ ตัวแทนของกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายต่าง ๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำได้แก่หัวหน้าเหมืองฝายและตัวแทนคณะกรรมการบริหารเหมืองฝายเป็น คณะกรรมการองค์กร กลุ่มผู้ใช้น้ำระดับลุ่มน้ำมีหน้าที่ชี้แจงผลการดำเนินการจัดการใช้น้ำ และปัญหาที่เกิดจากการใช้น้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายต่าง ๆ และสรุปปัญหาระดับลุ่มน้ำ รวมถึงหาแนวทางการดำเนินการจัดการใช้น้ำและแนวทางการแก้ไขปัญหา เพื่อให้วางแผนบริหารจัดการใช้น้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝายต่าง ๆ ต่อไป

3. ที่ปรึกษาองค์กรกลุ่มผู้ใช้น้ำ เจ้าหน้าที่กรมชลประทาน มีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำเกี่ยวกับการบริหารจัดการองค์กรกลุ่มผู้ใช้น้ำ ระบบการปลูกพืชและระบบการส่งน้ำ

กฎระเบียบในระดับลุ่มน้ำวาง

สำหรับประเด็นที่สำคัญในการกำหนดเป็นข้อตกลงหรือกฎระเบียบที่เป็นแนวทางในการจัดการและการวางแผนการใช้น้ำของลุ่มน้ำแม่วาง สรุปได้คือ

1.การปลูกพืชฤดูแล้ง กำหนดให้เกษตรกรในพื้นที่เหมืองฝายต้นน้ำเริ่มปลูก ข้าวนาปรัง ได้ตั้งแต่เดือนเมษายนเป็นต้นไปเพื่อลดปัญหาการขาดแคลนน้ำในพื้นที่ทำนน้ำ

2.การทำหนังสือขอแบ่งปันน้ำ กรณีที่น้ำไม่เพียงพอให้หัวหน้าเหมืองฝายแจ้งทุกฝายที่อยู่ในพื้นที่ฝายตอนบนเพื่อขอแบ่งปันน้ำ โดยแจ้งให้ทราบล่วงหน้าอย่างน้อย 15 วันเพื่อเหมืองฝายในพื้นที่ต้นน้ำมีเวลาการเก็บกักน้ำไว้ใช้ก่อนส่งน้ำเพิ่มเติมมาให้

3.ข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝาย กรณีเกิดข้อขัดแย้งให้แจ้งให้ประธานที่ประชุมคณะกรรมการองค์กรกลุ่มผู้ใช้น้ำในระดับลุ่มน้ำรับทราบเพื่อเรียกประชุมและแก้ไขปัญหาย่างเร่งด่วน

เหมืองฝายและการเปลี่ยนแปลง

โครงสร้างหน้าที่ของระบบเหมืองฝาย

ระบบเหมืองฝายลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ กลุ่มผู้นำหรือกลุ่มผู้จัดสรรน้ำ และกลุ่มสมาชิกผู้ใช้น้ำ กลุ่มผู้นำจะประกอบไปด้วย แก่ฝาย ซึ่งเป็นหัวหน้าเหมืองฝายทั้งระบบ โดยมีผู้ช่วย คือ แก่เหมือง หรือหัวหน้าที่ดูแลในแต่ละลำเหมือง และยังมีล่ามน้ำ คือ ผู้ที่ทำหน้าที่ตรวจตราการเปิดปิดน้ำ แต่ปัจจุบันตำแหน่งล่ามน้ำเริ่มหมดไปเมื่อแก่ฝาย แก่เหมือง และสมาชิกสามารถติดต่อกันโดยตรงทางโทรศัพท์เคลื่อนที่ และยังมีตำแหน่งเลขานุการ เจริญญิก และ นายทะเบียน ส่วนสมาชิกผู้ใช้น้ำจะทำหน้าที่เลือก แก่ฝาย แก่เหมือง กรรมการ และเป็นแรงงานในการพัฒนาปรับปรุงเหมืองฝาย เช่น ขุดลอกรางเหมือง การเลือกแก่ฝาย แก่เหมือง อาจใช้วิธีเลือกตั้ง จากสมาชิกที่มีความรู้ความสามารถ เช่น ฝายนอน ฝายห้วยผึ้ง ฝายคำภีโล ส่วนใหญ่จะมีวาระในการดำเนินงาน 4-5 ปี หรือเลือกจากผู้นำชุมชนที่มีอยู่แล้ว อย่างกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน เช่น ฝายขุนคง ฝายสมบูรณ์ ผู้นำที่ได้รับเลือกก็จะทำการคัดเลือกผู้ช่วยหรือทีมงานจากกรรมการที่เป็นตัวแทนของแต่ละหมู่บ้านอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งก็พิจารณาจากความสามารถและความเต็มใจที่จะมาช่วยงาน ตำแหน่งประธาน รองประธาน เลขานุการ และเจริญญิก เมื่อได้รับคัดเลือกแล้วทางอำเภอก็จะมีหนังสือแต่งตั้งอย่างเป็นทางการอีกครั้ง ในบางฝายอย่างฝายนอน หัวหน้าเหมืองฝายและกรรมการ จะได้รับสิทธิพิเศษในการยกเว้นค่าน้ำ แต่จะไม่ได้รับค่าตอบแทนเมื่อไปขุดลอกเหมือง หรือฝายขุนคงจะจ่ายเบี้ยเลี้ยงกรรมการเวลามาประชุม

กฎระเบียบ และวิธีการบริหารจัดการน้ำ

กฎระเบียบข้อบังคับเหมืองฝายส่วนใหญ่มีความคล้ายคลึง แต่จะมีความยืดหยุ่นภายในแต่ละเหมืองฝายแตกต่างกัน ดังนี้

การเก็บค่าน้ำ ในฝายนอน และฝายห้วยผึ้ง ค่าน้ำจะไม่เก็บจากที่นาแต่จะเก็บจากพืชหลังนา หรือคนที่มีทั้งนาและสวน 100 บาท/ไร่ ขณะที่สวนลำไยเก็บ200 บาท/ไร่ เพราะ

สวนลำไยใช้น้ำตลอดปี ฝ่ายขุนคง เก็บค่าน้ำปีละครั้ง ไม่ว่าจะปลูกพืชกี่ครั้งก็ตาม ฝ่ายท่าคำปา เก็บค่าน้ำไร่ละ 40 บาท เก็บปีละ 2 ครั้ง คือ เดือนธันวาคม เก็บจากคนที่ทำนาปกติ และเดือนเมษายน เก็บเฉพาะคนที่ทำสวนลำไย ถั่วในหน้าแล้ง

ฝ่ายนอน จะเก็บค่าน้ำช่วงเดือนสิงหาคม แต่ถ้าผลผลิตไม่ดี ก็สามารถเจรจาของลดค่าน้ำลงได้ โดยมีกรรมการพิจารณา ฝ่ายห้วยผึ้ง จะไม่เก็บค่าน้ำสำหรับคนที่สวนลำไยยังไม่มีผลผลิต หรือ ไม่จ่ายเต็มตามจำนวนพื้นที่ แล้วแต่กรณี

ค่าน้ำ จะถูกนำมาใช้จ่ายในการดูแลเหมืองฝาย เช่น ทำพิธีเลี้ยงผีฝาย ค่าตอบแทนกรรมการ ค่าบำรุงรักษาเหมืองขึ้นอยู่การบริหารของแต่ละฝาย เช่น ฝ่ายห้วยผึ้ง เงินค่าน้ำจะถูกแบ่ง ครึ่งหนึ่งเป็นค่าตอบแทนกรรมการ อีกครึ่งก็เป็นค่าบำรุงลำเหมือง เช่น ปรับปรุงลำเหมือง ทำทางรถยนต์รื้อคันเหมือง ค่าตอบแทนคนดูแลฝาย ปีละ 5,000 บาท ไม่ต้องเก็บจากสมาชิกเพิ่ม แต่ประเพณีการเลี้ยงผีฝายในเดือนเก้าของฝายสมบูรณ์ จะเรียไรเงินซื้อควายรายหมู่บ้าน บ้านละ 500 บาท แต่ละบ้านจะเก็บจากสมาชิกหรือแก่เหมืองกับผู้ใหญ่บ้านจะออกเองก็เป็นเรื่องภายในบ้านนั้นๆ เงินที่ได้มาประมาณหมื่นเศษ จะนำไปซื้อควาย 8,000-9,000 บาท ส่วนที่เหลือเป็นค่าเครื่องปรุง, เหล้า, ยา ฝ่ายคำภีโลใช้วิธีการแลกเปลี่ยน กรณีทำคันดินถมข้างฝาย ให้คนเจ้าของรถแมคโคร หรือคนที่ขุดดินขายมาขุดหน้าเหมืองแลกกับการที่ต้องช่วยทำคันดินให้

การแบ่งน้ำ ในช่วงฤดูแล้ง น้ำมีน้อยจะมีการพิจารณาว่ากี่วันจึงจะจ่ายน้ำทั่วถึงกัน เพราะต้องแบ่งน้ำให้กลุ่มอื่นด้วย โดยเฉลี่ยจะเป็นระยะเวลา 5-7 วัน ในฝายสมบูรณ์ แยกการใช้น้ำในฤดูแล้งออกต่างหาก ผู้ที่จะใช้น้ำนอกฤดูจะต้องลงขันกันขออนุญาตแก่ฝายใช้น้ำแล้วบริหารจัดการกันเอง การจ่ายค่าบริการก็รวมอยู่ในกลุ่มผู้ใช้น้ำช่วงนั้น ฝ่ายห้วยผึ้ง จะแบ่งลำเหมืองออกเป็น 4 ช่วง แล้วจ่ายน้ำพื้นที่ข้างล่างก่อน 3 วัน เพื่อแก้ปัญหาช่วงท้ายน้ำไม่ได้รับน้ำ ให้พื้นที่ด้านบนปิดท่อน้ำให้หมด แล้วค่อยทยอยขึ้นมา เมื่อครบก็หมุนเวียนอีกจะมีการเดินตรวจดูระดับน้ำกันตลอด ฝ่ายชุดคงใช้วิธีจับฉลากว่าแต่ด้านบนหรือด้านล่างจะได้รับน้ำก่อน ข้อตกลงนี้ต้องทำบันทึกส่งทางอำเภอด้วย

การแบ่งน้ำเข้าสวน ฝ่ายนอน จะกำหนดความกว้างของท่อ ไม่เกิน 2 นิ้ว และมีการปรับขนาดท่อให้เท่ากันตามมติที่ประชุมในฝายสมบูรณ์ ในฝ่ายท่าคำปา การแบ่งน้ำเข้าหมู่บ้านเวียนบ้านละ 2 วัน หากบ้านไหนจะขอหลังน้ำต้องทำหนังสือขึ้นมาขอหลังน้ำจากหัวหน้าแต่นั้นๆ

การขุดลอกรางเหมือง ส่วนใหญ่จะทำก่อนทำนา ปีละ 2-3 ครั้ง หรือในยามที่คันเหมืองขาดในฤดูน้ำหลาก สมาชิกต้องมาช่วยกันทั้งหมด บางครั้งต้องจ้างรถแมคโครมาขุดฝายสมบูรณ์ จะเรียไรเงินสมาชิกจ้างรถขุดเป็นบางช่วง หรือฝ่ายห้วยผึ้ง จะของบประมาณทางองค์การบริหารส่วนตำบล, ส่วนจังหวัด มาช่วย

การแบ่งช่วงกันขุดลอกรางเหมืองจะกำหนดจากจำนวนพื้นที่การใช้น้ำ เช่น ฝ่ายขุนคอง กำหนดจากพื้นที่ 1ไร่/ 1วา แต่ฝ่ายสมบุรณ์จะกำหนดจากแรงงานที่มาช่วย โดยแบ่งให้ขุดลอก 5 เมตรต่อ แรงงาน 1 คน ระบบการขุดลอกรางเหมือง คือสมมุติ มี 20 หมู่บ้าน ตั้งแต่หัวฝาย ทุกหมู่บ้านที่ใช้น้ำจะมาทำร่วมกันเมื่อพื้นที่ขุดที่ 1 บ้านถัดไปก็จะเหลือ 19 บ้าน พื้นที่บ้านที่ 2 ก็เหลือ 18 บ้าน ทำอย่างนี้จนถึงบ้านสุดท้าย ภาระหนักก็จะตกอยู่ที่บ้านสุดท้าย ซึ่งก็อยู่ในภาวะจำยอม เพราะบ้านทางเหนือคงไม่ยอมมาลอกรางเหมืองให้แก่หมู่บ้านทางใต้ ฝ่ายหัวฝายจึง จะแบ่งกันเป็นโซน โดยมอบอำนาจให้กรรมการดูแลสมาชิกแต่ละบ้านเอง แต่ถ้าฤดูน้ำหลากเหมืองขาดทั้งหมดต้องมาช่วยกัน วิธีการ คือ ต้องสลับหมุนเวียนกันทีละ 1-2 บ้าน ถ้ามาทั้งหมดจะดูแลไม่ทั่วถึงและไม่ได้งาน

การกำหนดกติกาการจัดการน้ำ

กรณีในฝ่ายขุนคอง จะมีการประชุมใหญ่กรรมการรายปี แล้วตกลงกันว่าจะกำหนดกฎเกณฑ์กันอย่างไร จะปรับเปลี่ยนกันอย่างไร ถ้าเอากฎเดิมจะไม่ทันสถานการณ์ ต้องดูว่าปีนี้ชาวบ้านจะปลูกอะไรกัน หากมีภาวะวิกฤตแห้งแล้งจัดก็จะประชุมกันเพื่อแก้ไขปัญหา ในฝ่ายคำภีโล การแก้ไขปัญหาเรื่องแย่งน้ำจะให้คู่กรณีพูดคุยตกลงกันเอง ถ้าตกลงไม่ได้จึงเรียกหัวหน้าไปตัดสิน

เงื่อนไขในการปรับตัวของระบบเหมืองฝาย

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ระบบเหมืองฝายในปัจจุบันมีความแตกต่างไปจากอดีตอย่างมาก ทั้งนี้เป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนขององค์กรเหมืองฝายเอง ที่พยายามจะรักษาระบบการจัดการน้ำให้สอดคล้องกับเงื่อนไขสถานการณ์แวดล้อมให้ดีที่สุด เงื่อนไขการปรับตัวของระบบเหมืองฝายมีหลายประการด้วยกัน เช่น

การขยายตัวของพืชพาณิชย์

ด้วยการขยายตัวพืชพาณิชย์ในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างมีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2493 ทำให้ระบบการจัดการน้ำในแม่วางมีความซับซ้อนยิ่งขึ้น จากเดิมระบบเหมืองฝายเป็นเทคโนโลยีสำหรับการจัดสรรน้ำเพื่อการทำนาในฤดูฝน ต้องถูกปรับสภาพเพื่อตอบสนองการเติบโตของพืชพาณิชย์ตลอดปี ชาวบ้านลุ่มน้ำแม่วางทำนาถึง 2-3 ครั้ง หรือปลูกพืชพาณิชย์ เช่น หอมหัวใหญ่ ลำไย ทำให้อัตราการใช้น้ำในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่างสูงขึ้นมาก

เหมืองฝายแต่ละแห่งต้องกำหนดรอบเวรการจัดสรรน้ำฤดูแล้งให้กับพืชพาณิชย์นานาชนิด โดยแบ่งรอบระหว่างต้นเหมืองกับท้ายเหมือง มีการกำหนดเกณฑ์ค่าจัดสรรน้ำให้กับพืชแต่ละประเภท ไม่เพียงแต่เท่านั้นองค์กรเหมืองฝายแต่ละแห่งยังต้องเผชิญกับ

ปัญหาจากคนภายนอก เช่น หน่วยงานรัฐ กลุ่มทุนที่เข้ามาใช้น้ำในเมือง ทำให้ปัญหาการขาดแคลนน้ำเกิดขึ้นหลายคราวในช่วงฤดูแล้ง เมืองฝายแต่ละแห่งต่างก็พยายามต่อรองสิทธิในการใช้และจัดสรรน้ำระหว่างกันมากขึ้น โดยเฉพาะ 6 ฝายตอนล่างที่ต้องประสบปัญหาขาดแคลนน้ำอย่างหนักต้องรวมตัวกันต่อรองกับฝายตอนบน สถานการณ์ดังกล่าวเป็นเงื่อนไขให้ฝายทั้ง 11 แห่งกำลังพยายามรวมตัวกันเพื่อสร้างกฎเกณฑ์ กติกา และองค์การการจัดสรรน้ำร่วมกัน โดยริเริ่มมาตั้งแต่ปี 2541 และเกิดการประสานรวมกันมากขึ้นในปี 2546 เป็นต้นมา

ตารางที่ 3 กิจกรรมการจัดสรรน้ำในฤดูแล้งของเมืองฝาย

ชื่อฝาย	กิจกรรมจัดสรรน้ำ	หมายเหตุ
1.ฝายนอน	-กำหนดการปลูกพืชฤดูแล้ง ข้าวนาปรัง เดือน มีนาคม-เมษายน หอมหัวใหญ่ เดือน พฤศจิกายน -รอบเวรจัดสรรน้ำกำหนดตามความเหมาะสม เมืองซอยสายแรกในพื้นที่ต้นเมืองได้รับน้ำก่อน	-เป็นฝายแรก มีน้ำตลอดปี -ใช้ปั๊มน้ำ
2.สมบูรณ์	-กำหนดการปลูกข้าวนาปรัง ท้ายเมือง เดือนมกราคม-มีนาคม ต้นเมือง เดือนเมษายน-มิถุนายน -รอบเวรจัดสรรน้ำ 3-7 วัน พื้นที่ท้ายเมืองได้รับน้ำก่อน	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนมีนาคม-พฤษภาคม -ใช้ปั๊มน้ำ
3.ห้วยผึ้ง	-กำหนดการปลูกข้าวนาปรัง ตั้งแต่เดือนมิถุนายน -รอบเวรจัดสรรน้ำ 3-7 วัน พื้นที่ท้ายเมืองได้รับน้ำก่อน	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนเมษายน-พฤษภาคม
4.ขุนคง	-กำหนดการปลูกข้าวนาปรัง ตั้งแต่วันที่ 16 เมษายน -รอบเวรจัดสรรน้ำ 7-8 วัน พื้นที่ต้นเมืองได้รับน้ำก่อน 7 วัน สลับกับท้ายเมือง 8 วัน	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนมีนาคม-เมษายน
5.นาทราย	-กำหนดการปลูกข้าวนาปรัง ตั้งแต่เดือนเมษายน -รอบเวรจัดสรรน้ำ 2-5 วัน พื้นที่ท้าย	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนมีนาคม-เมษายน

	เหมือนได้รับน้ำก่อน -ทำหนังสือขอแบ่งปันน้ำจากฝ่ายลูกบน เมื่อปริมาณน้ำมีไม่เพียงพอ	
6.ทำคำปา	-รอบเวรจัดสรรน้ำ 2-4 วัน ปล่อน้ำตาม หมู่บ้าน พื้นที่ต้นเหมืองได้รับน้ำก่อน -ทำหนังสือขอแบ่งปันน้ำจากฝ่ายลูกบน เมื่อปริมาณน้ำมีไม่เพียงพอ	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนมีนาคม- เมษายน
7.ทำสา	-รอบเวรจัดสรรน้ำกำหนดตามความ เหมาะสม เมื่อปริมาณน้ำมีน้อยมากไม่ เพียงพอ	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนมกราคม- เมษายน
8.ดอนปิน	-รอบเวรจัดสรรน้ำ 5-10 วัน ตามความ ต้องการใช้น้ำ	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนเมษายน
9.ศรีบุญเรือง	-ปล่อยตามธรรมชาติ	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนเมษายน -ถ้าเหมืองมีความ ยาวไม่มาก
10.คำกิโล	-รอบเวรจัดสรรน้ำกำหนดตามความ เหมาะสม พื้นที่ต้นเหมืองได้รับน้ำก่อน	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนเมษายน -ขาดบ่อบาดาล
11.ปู่ไล่	-ปล่อยตามธรรมชาติ	-ช่วงขาดแคลนน้ำ เดือนเมษายน -ขาดบ่อบาดาล

สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำลดลง

ในปัจจุบัน สมาชิกในระบบเหมืองฝายลดลง เพราะออกไปทำกิจกรรมนอกภาค
การเกษตร หรือขายที่ดินให้แก่ผู้อื่น ทำให้มีส่วนร่วมในระบบเหมืองฝายน้อยลง จนกระทั่ง
ระบบการ “ฮ่อมแรง” หรือระดมแรงงานไม่มีประสิทธิภาพดังเดิม

กรณีฝายขุนคงพื้นที่ใช้น้ำลดลงจากจาก 6,000 กว่าไร่ เหลือเพียง 4,000 กว่าไร่
ฝายคำกิโล (ฝายไม้) ปัจจุบันมีคนใช้น้ำประมาณ 200 คน ลดลงจากเดิมที่เคยมี 400-500
คน สาเหตุที่ลดลงเนื่องจากน้ำไม่พอแจกจ่าย สมาชิกมาร่วมตีฝาย แต่ไม่ได้รับน้ำจึงลาออก
ไป

“พื้นที่ใช้น้ำลดลงเพราะเปลี่ยนเป็นโรงงาน สวนลำไย บ้านจัดสรร ที่กร้างว่างเปล่า
กรรมการก็ไม่รู้ว่าเจ้าของที่ดินเป็นใครอยู่ที่ไหน ...ตอนขาดลอกเหมือง คนที่จะมาทำก็ไม่มี

เพราะเขาไม่ได้ใช้ประโยชน์จากเหมืองแล้ว เงินค่าน้ำที่เก็บได้ก็หดหาย เวลากรรมการประชุมก็ไม่มีเงินจ่ายค่าตอบแทน ทำงานหนัก ค่าใช้จ่ายเท่าเดิมหรือมากกว่า แต่เก็บเงินได้ลดลง” (กรรมการฝ่ายขุนคอง 2546)

เมื่อองค์กรเหมืองฝายไม่สามารถพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ จากฐานสมาชิกที่มีอยู่ได้ ก็มีแนวโน้มที่จะพึ่งหน่วยงานภายนอก เช่น องค์กรการบริหารส่วนตำบล หรือให้นายทุนมาขุดลอกเหมืองให้ แลกกับหน้าดินที่นายทุนเอาไป

ตัวอย่างเช่น กรณีฝ่ายขุนคอง ปกติจะขุดลอกเหมืองปีละ 2 ครั้ง คือ 25 มีนาคม และ 25 กรกฎาคม โดยใช้แรงงานของสมาชิกผู้ใช้น้ำ แต่ในอนาคตจะมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการลอกฝาย เพราะดินหน้าที่หน้าฝายมีมากเกิดกำลังแรงงานคน ทางหัวหน้าเหมืองฝายคิดว่า จะขอสนับสนุนงบประมาณจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) เพื่อนำเครื่องจักรเข้ามาใช้ในการขุดลอกเหมือง โดยจะขุดลอกเฉพาะเหมืองหลักประมาณ 10 กิโลเมตร

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างฝาย

ปัจจุบัน เหมืองฝายเกือบทั้งหมด ยกเว้นฝายคำภีล เปลี่ยนโครงสร้างจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต ขณะที่สมาชิกฝายคำภีลเองก็ต้องการปรับเปลี่ยนโครงสร้างด้วยเช่นกัน เพราะขาดแคลนแรงงานซ่อมฝาย และไม่สามารถหาไม้มาซ่อมฝายได้ เนื่องจากรัฐควบคุมการใช้ป่า

โครงสร้างฝายคอนกรีต เป็นเทคโนโลยีที่ชาวบ้านจะต้องพึ่งพารัฐ ทั้งงบประมาณ และการซ่อมบำรุง กระนั้นก็ตามองค์กรเหมืองฝายยังพยายามที่จะรักษาสีทธิการจัดการน้ำไว้ โดยควบคุมการออกแบบระบบเหมืองฝายให้เป็นไปตามภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะชาวบ้านคำนึงถึงข้อจำกัดของฝายคอนกรีต

“...ฝายตัวนี้ ถ้าจะทำแบบกรมชลประทานก็ไม่ให้ทำ เพราะจะมีที่น้ำล้นและที่ระบายทราย ตัวระบายทรายจะลึกลง เมื่อต้องระบายทรายออกต้องเปิดประตู แต่กว่าจะปิดประตูกว่าน้ำจะขึ้นเต็ม และไหลเข้าเหมืองชอยต้องใช้เวลานาน พืชการเกษตรก็ตายหมด การมีประตูระบายทรายเป็นช่องโหว่ให้มีการลักน้ำได้ในช่วงวิกฤติ เราจึงทำแบบเขียงแบ่งน้ำ น้ำมาแค่ไหนก็ตกไปเท่านั้น น้ำแห้งก็แห้งเหมือนกัน เท่าไรเท่ากัน แต่จะอย่างไรให้ปริมาณน้ำมันตกลงเท่ากัน จะมากน้อยก็ดูกันที่จำนวนไร่ กำหนดจากความกว้างของเขียง” (กำนันบุญมา หัวหน้าฝายสมบูรณ์)

การปรับกฎเกณฑ์ การจัดสรรน้ำ

เนื่องจากการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต และการใช้น้ำ ระบบเหมืองฝายจึงมีการปรับระบบการจัดสรรน้ำ เช่น การปรับรอบเวรการจัดสรรน้ำระหว่างต้นเหมืองกับท้ายเหมือง หรือระหว่างแต่ ปรับกติกา ห้ามปลูกข้าวนาปรังหลังเดือนเมษายน หรือกรณีฝายนอนก็มี

การคิดเงินค่าน้ำจากการใช้น้ำเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ ในอัตราที่มากกว่าการใช้น้ำทำนาในฤดูฝน รวมถึงการปรับระบบการระดมแรงงาน และทรัพยากรเพื่อสนับสนุนองค์กรเหมืองฝายที่เรียกว่า “ข้าวน้ำหล่อ” ก็เปลี่ยนจากการให้เป็นข้าวมาให้เป็นเงินมากขึ้น เนื่องจากสมาชิกผลิตข้าวได้น้อยลง แต่ปลูกพืชพาณิชย์กันมากขึ้น

บทบาทของผู้นำและองค์กร

ในอดีต ผู้นำองค์กรเหมืองฝายจะเป็นผู้มีอำนาจอย่างมาก เนื่องจากควบคุมระบบการจัดการน้ำที่เป็นหัวใจของระบบการผลิต ดังนั้น ผู้นำจะต้องเป็นผู้ที่มีบารมีและมีคุณธรรม ได้รับการยอมรับนับถือจากสมาชิก ซึ่งมักใช้วิธีการเชื้อเชิญให้มาทำหน้าที่ มิใช่การลงสมัครรับเลือกตั้งดังเช่นในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม ด้วยเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ผู้นำเหมืองฝายในปัจจุบันจะต้องมีคุณสมบัติที่เพิ่มเติมขึ้นมา คือ ความสามารถในการติดต่อประสานงานทั้งภายในชุมชนและภายนอก สามารถบริหารงานได้อย่างฉับไว จึงพบว่าผู้นำเหมืองฝายในยุคปัจจุบันมักจะเป็นคนหนุ่มมากกว่าผู้สูงอายุดังเช่นในอดีต

“คนที่เป็นประธานต้องมีความรู้เรื่องการเกษตร เรื่องน้ำ บริหารเป็น และเป็นคนเอาจริงเอาจัง” (พ่อสิน บุญตะเลิศ หัวหน้าฝายท่าคำป่า)

เนื่องจากองค์กรเหมืองฝายส่วนหนึ่งพึ่งพารัฐมากขึ้น ผู้นำเหมืองฝายบางแห่งจะเป็นผู้นำการปกครองท้องถิ่นไปด้วย ขณะที่เหมืองฝายบางแห่งก็พยายามรักษาระยะห่างระหว่างองค์กรประเพณีกับองค์กรทางการไว้ เพราะพบว่าทำให้ผู้นำทางการรวบอำนาจการจัดการน้ำไปด้วยนั้นได้ทำให้เกิดปัญหา ทั้งการขาดความสามารถ การไม่เอาจริงเอาจัง และการไม่ได้รับการยอมรับนับถือจากกลุ่มผู้ใช้น้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหวังผลประโยชน์ส่วนตัวแอบแฝง

4.3 การปรับตัวในการใช้น้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

การใช้ระบบสปริงเกอร์และท่อส่งน้ำ

ในเขตลุ่มน้ำวางตอนบน เป็นวิธีการที่เริ่มมีการพัฒนามาประมาณ 20 ปีแล้ว พร้อม ๆ กับการส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจบนที่สูง การใช้น้ำรูปแบบนี้พบมากในเขตชุมชนมังและในเขตโครงการหลวง โดยปกติคนมังจะไม่นิยมใช้ท่อน้ำร่วมกัน จะแยกกันไปครอบคร้วละ 1 เส้นไปยัง 1 แปลงเพาะปลูก โดยใช้ท่อพีวีซี ต่อน้ำจากแหล่งชั้นน้ำในเขตต้นน้ำ วางท่อสู่แปลงเพาะปลูกและให้น้ำโดยระบบสปริงเกอร์ รวมทั้งสร้างถังน้ำคอนกรีตไว้เหนือแปลงนาด้วย เมื่อไม่ใช่สปริงเกอร์ จะปล่อยน้ำไหลกลับเก็บไว้ในถัง หากน้ำในถังเต็มก็จะปล่อยให้ไหลโดยไม่ปิดวาล์วน้ำ เนื่องจากการต่อท่อน้ำไม่ได้ใช้กาวยึดระหว่างท่อแต่ละเส้น หากปิดวาล์วน้ำรอยต่อระหว่างท่อจะไม่สามารถรับแรงดันน้ำได้ จะทำให้รอยต่อจุดใดจุดหนึ่งเกิด

การแตกออก ระบบการใช้น้ำแบบนี้ จะเป็นการเอาน้ำออกไปจากลำห้วยโดยตรง โดยไม่มีการไหลกลับคืนมาอีก แม้ว่าจะเลิกใช้แล้วก็ตาม

วิธีการนี้ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากชุมชนแม่วางตอนล่างว่าเป็นสาเหตุสำคัญของการขาดแคลนน้ำในพื้นที่ตอนล่าง เพราะถึงแม้ว่าจะไม่สูญเสียน้ำในระบบท่อส่งน้ำ แต่ก็ทำให้เกิดการสูญเสียทั้งจากการระเหยระหว่างการใช้สปริงเกอร์ และจากระบบการควบคุมการปล่อยน้ำท่อให้น้ำที่เหลือใช้ไหลทิ้งไปโดยไม่กลับสู่ลำห้วยอีก

ในชุมชนป่าเกอญอที่เริ่มมีการปลูกพืชเศรษฐกิจในลักษณะเดียวกัน ก็เริ่มมีการใช้ระบบสปริงเกอร์ แต่จะต่อท่อมาจากระบบน้ำเหมืองที่มีอยู่แล้ว

ในชุมชนเขตพื้นที่ตอนล่าง พบว่ามีการใช้สปริงเกอร์มากในเขตรอยต่อระหว่างลุ่มน้ำตอนบนและตอนล่าง โดยชาวบ้านจะสูบน้ำจากลำเหมืองขึ้นไปเก็บไว้ในถังหรือบ่อพักน้ำก่อนที่จะปล่อยเข้าสู่พื้นที่การเพาะปลูกโดยใช้สปริงเกอร์ ซึ่งพบมากในเขตบ้านใหม่ปางเตมหรือพื้นที่รับน้ำของฝายนอน และพื้นที่รับน้ำของฝายห้วยผึ้ง

การใช้น้ำบาดาล

การใช้น้ำบาดาลมีเฉพาะในเขตลุ่มน้ำวางตอนล่างเท่านั้น ซึ่งมี 2 ประเภท คือน้ำบาดาลในระบบประปาหมู่บ้านซึ่งทุกหมู่บ้านมีแล้วในขณะนี้

และน้ำบาดาลเพื่อการเกษตร การใช้น้ำบาดาลมีการใช้อย่างทั่วไปในเขตพื้นที่รับน้ำของฝายท่าสา ฝายดอนปิน ฝายศรีบุญเรือง ฝายคำกิโลและฝายปู่ไล่ และในส่วนตอนท้ายลำเหมืองของฝายสมบุญ ฝายนาทราย

การใช้น้ำบาดาลเริ่มมีใช้มาตั้งแต่ปี 2525 ซึ่งเป็นช่วงที่การเพาะปลูกเข้มข้นมากในพื้นที่แม่วางตอนล่าง ระดับน้ำบาดาลจะแตกต่างกันไปคือ ในเขตตอนล่างของลุ่มน้ำแม่วางจะมีความลึกประมาณ 10 เมตร ลงไป ในขณะที่เขตท้ายน้ำลำเหมืองสมบุญจะมีความลึกประมาณ 100 เมตรลงไป

ในช่วงปี 2541 การใช้น้ำบาดาลในเขตฝายตอนล่างนี้ ต้องมีการแบ่งคิวน้ำ เช่นกัน เนื่องจากปริมาณน้ำบาดาลไม่เพียงพอหากต้องสูบน้ำพร้อม ๆ กัน

การใช้เครื่องสูบน้ำ

การสูบน้ำมีทั้งการสูบน้ำจากน้ำแม่วาง ลำห้วยและที่มีการสูบน้ำมากที่สุดคือ การสูบน้ำจากลำเหมือง แต่การสูบน้ำมักจะใช้ร่วมกับการจัดการน้ำรูปแบบอื่นด้วย เช่น การขุดบ่อหรือสระน้ำ หรือถึงเก็บน้ำในที่สูง แล้วปล่อยน้ำผ่านสปริงเกอร์หรือสูบน้ำเข้าท้องร่องเล็กๆ สำหรับการให้น้ำโดยตรง มักใช้กับการปลูกหอมหัวใหญ่หรือถั่วเหลือง ในที่ดอนบริเวณบ้านใหม่ปางเตม(สูบน้ำจากฝายนอน).ที่ดินจัดสรรห้วยมะนาว(สูบน้ำจากฝายห้วยผึ้ง) และที่ดอน

ในเขตลำเหมืองสายอื่นๆ ระบบการใช้น้ำแบบนี้ จะมีการเอาน้ำออกจากลำห้วยโดยตรง โดยไม่มีการไหลกลับคืนเช่นกัน

นอกจากนี้เครื่องสูบน้ำยังมีบทบาทสำคัญ ในการให้น้ำลำไยหรือที่เรียกว่า "ทำนาลำไย" โดยชาวบ้านจะทำการปั้นดินรอบทรงพุ่มต้นลำไยเช่นเดียวกับคันนา จากนั้นจะสูบน้ำจากน้ำเหมืองที่ใกล้ที่สุด เข้ามาใส่พื้นที่ที่เตรียมไว้จนท่วมผิวดินใต้ต้นลำไย เช่นเดียวกับการเอาน้ำเข้านา วิธีการเช่นนี้เป็นวิธีการทั่วไปของการให้น้ำลำไยในภาคเหนือ ไม่เฉพาะในเขตลุ่มน้ำวางตอนล่างเท่านั้น นับเป็นวิธีการที่ให้น้ำที่ต้องใช้น้ำในปริมาณที่มากในเวลาเดียวกัน

การใช้เครื่องสูบน้ำของชาวบ้าน ถือเป็นวิธีการที่ยกเลิกกฎเกณฑ์การใช้น้ำในระบบเหมืองฝายที่สำคัญบางประการในอดีตลง ได้แก่ ตามกฎของเหมืองฝายดั้งเดิมแล้ว ผู้ที่มีสิทธิใช้น้ำจากลำเหมือง จะต้องมีที่นาต่ำกว่าลำเหมืองเท่านั้น การใช้เครื่องสูบน้ำในเขตลุ่มน้ำวางตอนบน เริ่มมีบ้าง สำหรับการสูบน้ำเพื่อเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ใน บ้านห้วยอีค่าง มีการสูบน้ำจากลำเหมืองเพื่อปลูกผักในที่ดิน ซึ่งลำเหมืองส่งน้ำไปไม่ถึง

ใช้ปั๊มสูบน้ำ พื้นที่ที่ปลูกลำไยอย่างมาก ในฐานะพืชเศรษฐกิจหลัก คือ พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางตอนกลาง ซึ่งโดยส่วนใหญ่เป็นชุมชนคนเมือง เช่น บ้านแม่วิน บ้านแม่มุด บ้านผาวังปวน ฯลฯ โดยลำไยต้องรดน้ำมากในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ – พฤษภาคม ซึ่งเป็นฤดูแล้งแหล่งน้ำผิวดินขาดแคลน จึงต้องใช้เครื่องสูบน้ำจากลำห้วยธรรมชาติหรือลำเหมืองเพื่อนำไปรดสวนลำไย

รูปที่ 13 ปั๊มสูบน้ำเข้าสวนลำไย มี 23 ปีมน้ำ

การขุดสระขนาดเล็ก

การขุดสระมีทั้งการขุดสระเพื่อเก็บน้ำฝนหรือน้ำซับใต้ดิน หรือสูบน้ำจากลำเหมืองเข้ามาเก็บไว้ รวมถึงการขุดสระข้างลำเหมืองเพื่อระบายน้ำจากลำเหมืองเข้ามาเก็บไว้เพื่อ

สำรองน้ำไว้ใช้ในเวลาที่พืชต้องการและฝายไม่ปล่อยน้ำมา วิธีการนี้ถือว่าเป็นการปรับตัวเพื่อหาทางเลือกของชาวบ้านอย่างหนึ่ง เพื่อประกันความเสี่ยงของผลผลิต หรือแก้ไขปัญหการขาดแคลนน้ำในหน้าแล้ง การใช้น้ำรูปแบบนี้จะพบมากในพื้นที่จัดสรร เช่น ที่สหกรณ์ห้วยมะนาว.พื้นที่เพาะปลูกในที่ดอนบ้านใหม่ปางเดิม,บ้านแสนพรหม ในเขตพื้นที่ลำเหมืองนาทราย และพื้นที่ดอนท้ายน้ำแม่วางในเขตลำเหมืองฝายคำภีร์และฝายปู่ไล่ อย่างไรก็ตาม การขุดสระจะต้องใช้ประโยชน์ได้เต็มที่ ต้องใช้ควบคู่กับเครื่องสูบน้ำเป็นส่วนประกอบสำคัญ

เขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำขนาดเล็ก

โครงการไฟฟ้าพลังน้ำขนาดเล็กในพื้นที่ลุ่มน้ำวางมีทั้งสิ้น 5 โครงการคือ โครงการเขื่อนไฟฟ้าแม่เตียน(2523) โครงการหลวงขุนวาง(2523) โครงการทุ่งหลวง(2525) โครงการแม่แฮ(2527) และโครงการบ้านม้งขุนวาง(2528) โครงการเหล่านี้มีเป้าหมายเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและจัดหาแหล่งน้ำให้กับโครงการหลวง และพื้นที่หมู่บ้านที่รับผิดชอบของโครงการหลวง ปัจจุบันเขื่อนเหล่านี้ส่วนใหญ่หยุดการผลิตไฟฟ้าแล้ว มีเพียงเขื่อนแม่เตียนที่ยังคงผลิตไฟฟ้าเสริมระบบของการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค เขื่อนไฟฟ้าแม่เตียน มีกำลังผลิตติดตั้ง 2 MW ใช้งบประมาณ 108 ล้านบาท สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ.2525 มีเป้าหมายเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าใช้ในพื้นที่โครงการหลวงขุนวาง

สรุป

การมีพื้นที่สำหรับการสำรอง และการมีส่วนร่วมในการสำรองเป็นหัวใจของการพัฒนาระบบสิทธิการจัดการทรัพยากรของระบบเหมืองฝายในลุ่มน้ำแม่วาง ประวัติศาสตร์ของเหมืองฝายลุ่มน้ำแม่วางก็เป็นเรื่องราวของการสร้างพื้นที่และเวทีเพื่อการสำรองมาโดยตลอด

ในระดับองค์กรเอง สมาชิกก็มีการสำรอง มีการปรับกฎกติกาจัดสรรน้ำ สำหรับพืชชนิดใหม่ วิธีการผลิตแบบใหม่ และวิธีการใช้น้ำแบบใหม่ เช่น การปั้มน้ำ หรือการขุดบ่อบาดาล ด้วยความสัมพันธ์อันซับซ้อนทำให้ระบบสิทธิของชุมชนเหมืองฝายแม่วางซับซ้อนไปด้วย

การปรับเปลี่ยนระบบการจัดการทรัพยากรเหมืองฝาย เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนมีศักยภาพในการสร้างกลไกเพื่อแก้ไขปัญหาของตนเอง ซึ่งถือว่าการพัฒนาไปอีกก้าวหนึ่งของการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ทั้งนี้ก็เพื่อให้ทุกฝายได้รับความเป็นธรรมสามารถอยู่รอดได้ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

บทที่ 5

ความขัดแย้งและการจัดการความขัดแย้ง

พื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง มีลำห้วยเล็กๆที่สำคัญหลายสาย เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ จึงทำให้องค์กรภาครัฐ และกลุ่มบุคคลและองค์กรจากภายนอกพยายามที่จะเข้ามาร่วมใช้ทรัพยากรกับชุมชน น้ำเป็น เป็นทรัพยากรที่สำคัญในการผลิตทั้งในภาคเกษตรและอุตสาหกรรมในพื้นที่ แม่วางได้ปรับเปลี่ยนการผลิตจากการผลิตเพื่อยังชีพ มาสู่การผลิตเพื่อขาย ซึ่งได้ส่งผลต่อการใช้น้ำ ทำให้น้ำขาดแคลน ก่อให้เกิดความขัดแย้งในหลายกลุ่ม

5.1 สถานการณ์ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น

ลุ่มน้ำแม่วาง ถึงแม้ว่าจะเป็นลุ่มน้ำขนาดเล็กไม่ใหญ่มากนัก มีความยาวเพียง 73 กิโลเมตร แต่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ภายในรอบ 80 ปีที่ผ่านมา (นับตั้งแต่ปี 2464 เริ่มมีการสัมปทานป่าไม้) ได้ส่งผลต่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำอย่างมหาศาล ทรัพยากรน้ำเป็นองค์ประกอบสำคัญของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจในลุ่มน้ำทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร ระบบเศรษฐกิจหลักของลุ่มน้ำวางขึ้นกับระบบเกษตรกรรม ซึ่งได้เปลี่ยนจากรูปแบบการเกษตรเพื่อยังชีพ มาสู่รูปแบบการเกษตรเพื่อการค้าอย่างเต็มตัว ซึ่งเกิดขึ้นทั้งตอนบน ตอนกลางและตอนล่างของลุ่มน้ำแม่วาง ได้ส่งผลต่อปัญหาการขาดแคลนน้ำ และก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างผู้ใช้น้ำกลุ่มต่างๆในปัจจุบันมากขึ้น

นอกเหนือจากความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้ใช้น้ำด้วยกันเองแล้ว การขยายตัวของภาคการผลิตอื่นๆ เช่น ธุรกิจขนาดใหญ่, ธุรกิจการจัดสรรที่ดิน ฯลฯ การพัฒนาโครงสร้างปัจจัยพื้นฐานในลุ่มน้ำ และการขยายตัวของชุมชนในลุ่มน้ำแม่วาง ซึ่งได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินและน้ำ ได้ก่อให้เกิดปัญหาความขัดแย้งที่ซับซ้อนเพิ่มมากขึ้น ระหว่างชุมชนกับระบบเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองจากภายนอกลุ่มน้ำ

เกษตรพันธะสัญญา มีทุกการผลิตในพื้นที่แม่วาง ตั้งแต่หอมหัวใหญ่ การเลี้ยงหมู ถั่วเหลือง ยาสูบ ฯลฯ ที่เกษตรกรต้องทำการผลิตเพื่อการหมุนเวียนของต้นทุน ค่าใช้จ่าย ทำให้ต้องมีการขยายพื้นที่การเพาะปลูก ทั้งในที่ดินของตัวเองและการเช่าที่ มีผลต่อการที่ต้องใช้น้ำในการผลิตอย่างมหาศาล และส่งความเป็นอยู่ของครอบครัว ทำให้เกิดหนี้สินและความยากจน

5.2 การคลี่คลายและการจัดการความขัดแย้ง

5.2.1 กลไกในการจัดการจัดการความขัดแย้งโดยผ่านศักยภาพของผู้นำ

ในวัฒนธรรมประเพณีแต่ดั้งเดิม ผู้นำองค์กรเหมืองฝาย จะเป็นผู้มีอำนาจมากในชุมชน เนื่องจากควบคุมระบบการจัดการน้ำที่เป็นหัวใจของระบบการผลิต ตลอดจนควบคุมระบบแรงงาน เมื่อองค์กรเหมืองฝายเป็นสถาบันทางสังคมที่มีอำนาจ ดังนั้นคนที่จะมาเป็นผู้นำเหมืองฝายได้ จะต้องมีการมีและคุณธรรม ได้รับการยอมรับนับถือจากสมาชิกเหมืองฝาย องค์กรเหมืองฝายจึงมีกระบวนการคัดสรรผู้นำอย่างเข้มงวด โดยมีการเชื้อเชิญบุคคลที่มีคุณลักษณะดังกล่าว มิใช่การลงสมัครแข่งขันรับเลือกตั้งดังในปัจจุบัน

“คนที่เป็นประธานต้องมีความรู้เรื่องการเกษตร เรื่องน้ำ บริหารเป็น และเป็นคนเอาจริงเอา จัง” (พอลิน บุญตะเลศ หัวหน้าฝายท่าคำปา)

5.2.2 กระบวนการจัดการความขัดแย้ง

เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวาว มีกฎกติกาที่ได้ร่วมกันตั้งขึ้นมา เพื่อจัดระบบ ดูแลแก้ไขปัญหาในเครือข่าย ถึงการเริ่มต้นเป็นเครือข่ายจะเริ่มต้นจากความขัดแย้ง แต่ปัจจุบันจากความขัดแย้งนั้น ได้สร้างความเข้าใจ กันมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากสถานการณ์ปัญหาที่เผชิญร่วมกัน

การปลูกพืชฤดูแล้ง กำหนดให้เกษตรกรในพื้นที่เหมืองฝายต้นน้ำเริ่มปลูก ข้าวนาปรัง ได้ตั้งแต่เดือนเมษายนเป็นต้นไปเพื่อลดปัญหาการขาดแคลนน้ำในพื้นที่ท้ายน้ำ

การทำหนังสือขอแบ่งปันน้ำ กรณีที่น้ำไม่เพียงพอให้หัวหน้าเหมืองฝายแจ้งทุกฝายที่อยู่ในพื้นที่ฝายตอนบนเพื่อขอแบ่งปันน้ำ โดยแจ้งให้ทราบล่วงหน้าอย่างน้อย 15 วัน เพื่อเหมืองฝายในพื้นที่ต้นน้ำมีเวลาการเก็บกักน้ำไว้ใช้ก่อนส่งน้ำเพิ่มเติมมาให้

ข้อขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้ใช้น้ำเหมืองฝาย กรณีเกิดข้อขัดแย้งให้แจ้งให้ประธานที่ประชุมคณะกรรมการองค์กรกลุ่มผู้ใช้น้ำในระดับลุ่มน้ำรับทราบเพื่อเรียกประชุมและแก้ไขปัญหาอย่างเร่งด่วน

บางกรณีที่ไม่สามารถเจรจาของ“หลังน้ำ”ได้ ถึงแม้จะมีหนังสือ ใช้โครงสร้างประธานเครือข่ายองค์กรเหมืองฝายไปพูดคุย เจรจาต่อรอง เช่นที่ฝายขุนคง ถ้ามีการหลังน้ำอยู่ จะแอบไปปิดประตูน้ำ

“จะเปิดน้ำ ต้องให้ประธานไปขอ บางวันถ้าอารมณ์ดีก็ได้ บางวันอารมณ์ไม่ดีก็หายเจียบ(หัวหน้าฝายขุนคง) ได้บ้าง ไม่ได้บ้าง ถ้าไม่ได้ก็ไปแอบเปิดว่าจะทำยังไงได้ละ ก็ข้างล่างมันจะตายเอานะ พอมันเห็นมาปิดพยายามคุยอย่างไร แกก็ไม่เข้าใจ เพราะว่าแกไม่เห็นแก่ประโยชน์ของส่วนรวม แกนึกตลอดเวลาว่าเป็นพวกเอ็นจีโอ ที่ไม่มาร่วมเพราะว่าไอ้พวกเอ็นจีโอไม่ยอมมาร่วม ผมก็เลยคุยว่าเอ็นจีโอ ถ้าเค้าทำผิดกฎหมาย เช่น วิทยาลัย

จาวบ้าน ที่มิจัย ถ้าเค้าผิดกฎหมาย ทางกรมจับแล้ว” นายมานิตย์ เขียวเหมย
ประธานเครือข่ายพัฒนาลุ่มน้ำวางตอนล่าง : 2549

“ตั้งแต่ตั้งเป็นเครือข่ายมา มันดีมาจ้ะมาจ้ะ เหมันใจว่าเฮต้องเป็นคนๆเดียว” นาย
นวล เรืองรัตน์ หัวหน้าฝ่ายคำภีร์ปัจจุบัน: 2549

ความร่วมมือใน 15 ฝ่ายตลอดลุ่มน้ำก็มีแนวโน้มเชื่อมโยงเข้าหากันมากขึ้น
เนื่องจากสถานการณ์ปัญหาที่เผชิญร่วมกัน อีกทั้งการเมืองของระบบเหมืองฝายได้
เปลี่ยนไปแล้ว เหมืองฝายไม่ใช่องค์กรแห่งอำนาจ ที่ผู้มีอำนาจใช้ต่อรองกันเหมือนเมื่อก่อน
ผู้นำหรือแก่ฝ่ายยุคปัจจุบัน เป็นคนรุ่นใหม่วัยใกล้เคียงกัน ศักยภาพในการประสานงาน
ร่วมมือกันจึงสูงขึ้น

5.2.3 อำนาจและความสัมพันธ์

ชุมชนกับรัฐ การพึ่งพิงให้รัฐเข้ามาแก้ไขปัญหา

หน่วยงานราชการคือ อำเภอแม่วาง ได้เข้ามามีบทบาทประสานงานจัดเวทีให้
เหมืองฝาย 11 แห่งรวมตัวกันเป็นเครือข่าย ในปี 2541 แต่เนื่องจากขาดความต่อเนื่อง
เครือข่ายเหมืองฝายแม่วาง 11 แห่งจึงไม่เกิดขึ้น แต่จากเงื่อนไขดังกล่าว เหมืองฝาย 6 แห่ง
ตอนล่างก็ได้ใช้โอกาสรวมตัวกันเป็นกลุ่มเหมืองฝายตอนล่างเพื่อต่อรองกับฝ่ายในเขต
ตอนบน

“การทำหนังสือขอหลังน้ำ ทางนายอำเภอขนิษฐา และปลัดอำเภอเป็นคนผลักดัน
จัดการ ที่ต้องตั้งกลุ่ม 6 ฝ่ายล่างเพราะ 5 ฝ่ายข้างล่างจะประสบปัญหาน้ำแห้งบ่อย จะ
แยกกันไปขอหลังน้ำบ่อยๆ ก็ไม่ไหว มันเหนื่อย ก็เลยรวมกลุ่มกัน ไปขอด้วยกัน พอหลัง
มาก็จัดสรรปันส่วนกันไป” (พ่อสิน บุญตะเลศ, หัวหน้าฝ่ายท่าคำปา 2546 อ้างแล้ว)

หน่วยงานชลประทาน ปัจจุบัน หน่วยงานนี้ได้พยายามเข้ามาเพื่อสร้างการมีส่วน
ร่วมกับเกษตรกรในพื้นที่ จากที่เคยมาเพื่อสร้าง ไม่ถาม เปลี่ยนเป็น มีอะไรให้ช่วยขอให้
บอก อาสาเข้ามาทำให้ ซึ่งเป็นการสร้างความไว้วางใจเชื่อใจและเป็นการตรวจสอบความ
ต้องการของชาวบ้านไปในตัว ชลประทานเข้ามาหาชาวบ้านโดยการสนับสนุน ให้
งบประมาณในการสร้างฝายเป็นฝายปูน มีความคงทนถาวร ประหยัดงบประมาณในการ
ซ่อมแซม ซ่อมแซมบำรุงรักษาได้ง่าย มีประสิทธิภาพในการส่งน้ำในระยะทางไกล
ประกอบกับพื้นที่แม่วางไม่มีการซ่อมแซมฝายที่เดิมเป็นฝายไม้หายากมากขึ้น ชาวบ้าน
ผลิตมากขึ้นจึงไม่มีเวลาไปซ่อมแซมฝาย จึงเห็นชอบในการที่ชลประทานเข้ามาพัฒนาให้

“เดี๋ยวนี้มีส่วนร่วมแล้ว ชลประทานจะถามว่าไม่ชอบตรงไหน ก็จะเปลี่ยนไปตาม
เพราะว่าที่เขาเคยทำมาแล้วมันดีดร้อน ดีดร้อนทีหลัง” นายเฉลิม จันทร์ไชย์ หัวหน้า
ฝ่ายปู่ไล่ปัจจุบัน

“อย่างฝ่ายคำภีโล ชลประทานมันเรียกหัวหน้าฝ่ายคำภีโล แบบสร้างเหมือนเดิม แต่ระบบการจัดการน้ำเค้ามาถามหัวหน้าเหมือนฝ่าย ถ้าหัวหน้าฝ่ายว่าจะไปทำแบบนี้ไม่ได้ ชลประทานมันก็ต้องปรับตัว” มานิตย์ เขียวเหมย หัวหน้าฝ่ายนาทราย ปัจจุบัน 2549

ด้วยเจตนาของระบบชลประทานของรัฐ รัฐมีเจตนาต้องการแก้ไขปัญหาเรื่องการขาดแคลนน้ำของชาวนา แต่ระบบชลประทานของรัฐเป็นระบบที่วางมาจากข้างบน ชาวนาไม่ได้มีส่วนร่วมในการวางแผนหรือเข้าใจในสิ่งที่รัฐจะทำ ระบบโครงสร้างไม่ได้ให้ความสำคัญต่อระบบเหมือนฝ่ายเดิมที่จะต่อเชื่อมกัน จึงละเลยความสำคัญของสิ่งที่ชาวนาได้คิดสร้างไว้ ในความเป็นจริงระบบชลประทานไม่สามารถบรรลุจุดหมายที่วางไว้ได้

การเปลี่ยนโครงสร้างการจัดการเหมือนฝ่ายจากแก่เหมือนแก่ฝ่ายเป็นหัวหน้าเหมือนฝ่าย

ในอดีตระบบเหมือนฝ่ายได้รับการรับรองโดยกฎหมายลำนนา เมื่อรัฐสยามเข้ายึดครองลำนนาก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงกฎหมายใด ๆ จนกระทั่งมีนโยบายขยายการเพาะปลูกพืชพาณิชย์ จึงเริ่มพัฒนานโยบายและกฎหมายการจัดการน้ำ เพื่อปรับปรุงระบบชลประทานทั้งหมด โดยแบ่งระบบชลประทานออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ชลประทานราษฎร์ ซึ่งยอมรับระบบชลประทานที่มีอยู่เดิม และชลประทานหลวง ซึ่งหมายถึงระบบชลประทานที่รัฐจัดสร้างขึ้นใหม่ ระบบชลประทานหลวงเข้าไปครอบทับระบบชลประทานพื้นบ้าน

ที่รัฐได้ออกพระราชบัญญัติควบคุมเหมือนฝ่ายและพนัก พ.ศ.2477 รวบรวมกฎข้อบังคับของระบบเหมือนฝ่ายในอดีต แต่ให้อำนาจเจ้าหน้าที่รัฐในการควบคุมระเบียบต่อตามกฎหมายนี้ได้ปรับปรุงเป็น พระราชบัญญัติชลประทานราษฎร์ พ.ศ.2482 โดยบัญญัติถึงวิธีการจัดการน้ำตามระบบเหมือนฝ่าย โดยที่ผู้บริหารและสมาชิกเหมือนฝ่ายเองไม่รับทราบหรือไม่ถือว่ากฎหมายนี้มีความสำคัญต่อการจัดการน้ำในชุมชนของตน

ปี พ.ศ.2485 มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติชลประทานหลวง ซึ่งบัญญัติกรมชลประทานมีอำนาจหน้าที่ในการควบคุมระบบชลประทานทั้งการใช้ทางน้ำ การบำรุงรักษา ระบบ การจ่ายน้ำ และการระบายน้ำ

ด้วยอำนาจของกฎหมาย และการใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่รัฐ กรมชลประทานและหน่วยงานอื่น ๆ เช่น สำนักงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการสร้างระบบชลประทานหลวงในภาคเหนือ โดยสร้างซ้อนทับกับระบบชลประทานพื้นบ้าน ซึ่งทำให้ระบบเหมือนฝ่ายเดิมหมดความสำคัญลง เมืองดินกลายเป็นคลองคอนกรีต องค์กรเหมือนฝ่ายกลายเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำ เปลี่ยนชื่อเรียกเมืองต่าง ๆ เป็นคลองซอยย่อย และที่สำคัญองค์กรชุมชนถูกลดอำนาจและบทบาทลง และต้องพึ่งพารัฐทั้งงบประมาณ

เทคโนโลยี และกลไกการจัดการ ทำให้ขาดอิสระในการสร้างสรรค์กติกา หรือการต่อรอง กฎเกณฑ์ต่าง ๆ อย่างยืดหยุ่นกับสถานการณ์ของชุมชน

ในกรณีลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง ได้มีเจ้าหน้าที่รัฐเข้ามาสำรวจลำน้ำและฝายต่าง ๆ ตลอดจนสนับสนุนงบประมาณในการเปลี่ยนโครงสร้างจากฝายไม้ให้เป็นฝายปูน ตั้งแต่ปี พ.ศ.2520 เป็นต้นมา แต่องค์กรเหมืองฝายเดิมก็ยังมีบทบาทหน้าที่ในการบริหารจัดการน้ำ ด้วยตนเอง โดยที่เจ้าหน้าที่กรมชลประทานมีบทบาทเป็นที่ปรึกษาเท่านั้น

5.2.4 การมีส่วนร่วม

ประเด็นสำคัญของการมีส่วนร่วม คือ การตัดสินใจ ต่อทุกสิ่งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ จากที่เกิดขึ้นโดยชาวบ้านหรือสิ่งที่เกิดขึ้นจากการนำเข้ามาโดย ทู่นหรือ นโยบายต่าง ๆ เช่น การมีส่วนร่วมกำหนด กฎ กติกา การใช้ น้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง การเลือก หัวหน้าเหมืองฝายจากกลุ่มผู้ใช้น้ำโดยการประชุมในพื้นที่ฝายนั้นๆ นั่นคือ การกำหนดการ บอกกล่าว เล่าเรื่องราว

ทำไมชาวบ้านจึงเรียกแทนตัวเอง ฝายบน – ฝายล่าง

จากการสอบถาม มีเป็นได้อยู่ 2 กรณี คือ มองจากความสมบูรณ์ของพื้นที่ที่มีน้ำ มาก-น้อย ฝายตอนบน(5 ฝาย) เป็นพื้นที่ที่สามารถปลูกพืชได้ดี ดินสมบูรณ์ ปัญหาเรื่อง การขาดแคลนนํ้าน้อยกว่า ในขณะที่ตอนล่าง(6 ฝาย) แห้งแล้งกว่า ไม่มีน้ำ ปลูกพืชได้ น้อยชนิดกว่า

“ทางตอนล่างจะไปเปรียบเทียบกับทางตอนบนไม่ได้ อากาศดี ปลูกหอมได้ นาปรัง หอม ข้าวโพด จะปลูกตลอด เพราะว่าทางใต้5-6 ฝายตอนล่าง มันจะปลูกได้แค่ถั่วเหลือง ปลูกพืชอย่างอื่นมันก็บ่ดีเพราะว่า บ้านผมมันใช้น้ำยากอยากได้พืชที่ใช้น้ำน้อย อายุการปลูก สั้น อยากให้หน่วยงานที่เข้ามาช่วย ให้ได้พืชที่ปลูกได้ระยะสั้น กินนํ้าน้อย เก็บเกี่ยวได้เร็ว ประเภทถั่ว เหมือนเดิมนั่นละ แต่ให้ระยะเวลามันสั้นลง ตอนนี้นมันมีแค่ถั่วเหลืองอย่างเดียวที่ ปลูกได้ มันปลูกพร้อมกันทั้งหมดเลย ปลูกพืชคล้ายๆกันหมด ถั่วเหลืองแล้วก็ลำไย” เฉลิม จันทรไชย์ หัวหน้าฝายปู่ : 2549

“เขาแบ่งเป็นโซนกัน บ่ตาย เป็นช่วงตอนนํ้าน้อย บ่ได้แบ่งความรู้สึก” นายนวล เรืองรัตน์ หัวหน้าฝายคำภีโล ปัจจุบัน

และอีกกรณีคือ ไม่ได้คิดว่าเป็นการแบ่ง แต่พูดเพราะว่าติดปาก เรียกมาอย่างนั้น ไม่ได้คิดว่าต้องแบ่งล่าง-บน

5.3 การปรับตัวภายใต้ความเปลี่ยนแปลงและความขัดแย้ง

ปัญหาการขาดแคลนนํ้าในลุ่มน้ำแม่วางตอนล่าง เดิมใช้วิธีการไปขอหล้งน้ำจาก ฝายลูกบน หรืออาจจะลักน้ำด้วยการฟันฝาย ซึ่งทำให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างฝายได้ แต่

ปัญหาเหล่านี้สามารถแก้ไขและคลี่คลายในระหว่างชาวบ้านเองได้ แต่ปัจจุบันการผันฝายไม่สามารถทำได้อีกต่อไป เพราะฝายได้เปลี่ยนจากฝายไม้เป็นฝายปูน นอกจากเปลี่ยนเป็นฝายปูนแล้วยังถือว่าเป็นทรัพย์สินของทางราชการด้วย ดังนั้นการทุบฝายจึงถือว่าผิดกฎหมาย

ปัจจุบันก็เชื่อว่าจะไม่มีการลักน้ำ มีการลักน้ำด้วยระบบใหม่ ที่ไม่ถือว่าเป็นการลักน้ำหรือผิดกฎหมายอีกต่อไป คือ การใช้เครื่องสูบน้ำ สูบน้ำจากลำเหมือง หรือการขุดตักน้ำข้างลำเหมือง ซึ่งมีอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะในลำเหมืองตอนบนและตอนกลาง วิธีการนี้ตามระเบียบดั้งเดิมของระบบเหมืองฝายถือว่าเป็นการลักน้ำ จะต้องมีการปรับ หรืออาจลงโทษโดยการงดใช้น้ำ เพราะจะทำให้ผู้ใช้น้ำอื่นเดือดร้อนได้ และเกิดความไม่เป็นธรรมในการใช้น้ำ เนื่องจากผู้ที่จะสามารถสูบน้ำหรือขุดบ่อดักน้ำได้ มักจะเป็นผู้มีเงินทุน โดยเฉพาะการใช้เครื่องสูบน้ำ เป็นวิธีการที่สามารถนำน้ำไปใช้ในพื้นที่สูงและขยายการเพาะปลูกออกไปได้มาก

ปัญหาน้ำไม่พอในพื้นที่ทำนน้ำแม่วาง ยังบังคับให้เกษตรกรที่ใช้น้ำจากฝายศรีบุญเรือง ฝายคำภีโรและฝายปู่ไล่ เหลือทางเลือกน้อยลง ส่วนหนึ่งต้องเปลี่ยนระบบการเพาะปลูกพืชที่ใช้น้ำมากมาเป็นพืชที่ใช้น้ำน้อย เช่น เปลี่ยนจากการทำนาปี นาปรังและการปลูกพืชอายุสั้นในฤดูแล้ง เป็นสวนลำไยมากขึ้น ปัจจุบันกำลังจะเปลี่ยนจากการปลูกลำไยมาปลูกไม้ยืนต้น เช่น ไม้สัก หรือยางพารา(กำลังนำเข้าโดยเกษตรตำบล : ผู้เขียน 2549) บางรายก็เลิกพึ่งพาน้ำจากระบบเหมืองฝายไปเลย มาใช้น้ำใต้ดินและน้ำบาดาลมากขึ้น

แต่สองทางเลือกนี้ไม่สามารถช่วยเหลือหรือเป็นทางออกอะไรได้เลยสำหรับชาวนาที่ยากจน ครอบครัวที่ไม่มีที่ทำกิน หรือชาวนาบางส่วนเลือกที่จะขายที่ดิน เมื่อได้ราคาดีพอใจ และมีอีกจำนวนไม่น้อยที่ออกไปหารายได้นอกภาคการเกษตร

และคนหนุ่มสาวในปัจจุบันส่วนใหญ่ ไม่เลือกอาชีพการเกษตรแล้ว ส่วนใหญ่เมื่อไปเรียนหนังสือในเมือง ก็จะหางานทำในเมืองหรือย้ายไปอยู่ในเมืองเพื่อสร้างครอบครัวเดี่ยวไป หรือผันตัวเองเข้าสู่ระบบโรงงานไป

“รุ่นเกษตรกรนี่จะเป็นรุ่นสุดท้ายแล้ว ดูจากหลายๆที่ เพราะว่าคนรุ่นหนุ่มไม่ทำกันแล้ว เขาก็ไปหางานอื่นทำ คนหนุ่มคนสาวออกไปทำงานข้างนอกหมด รัฐบาลก็มี มีโรงงาน ทำทั่วไป มีเลือบก็คน ถ้ามันมีน้ำนะเรายังพอมีแรงทำ ทุกวันนี้ต้องไปรับจ้างที่อื่นเพื่อเอาเงินมาซื้อน้ำมันเพื่อสูบน้ำใส่สวน” พ่อคำ หล้าดวงดี อายุ 75 ปี ผู้ใช้น้ำฝายหลาย

2549

“คนรุ่นใหม่มักกลัวแต่ว่าเขาจะบ่เดียวสายเก่าอย่างเฮากันแล้ว จะบ่เดินแล้วกะ อย่าง เขาเฮียนจบ มีโฮงงานรองรับ เรามีกแต่คนรวย รวยเมื่อขายที่เฮาว่ามีที่ไว้ให้ลูกหลาน แต่เราก็อายที่กันตึกๆเนอะ เหลือที่อยู่บ้านแค่นี้ แล้วก็ไปเบียดกันอยู่ในกล่อง ในเวียง อย่างเดียวกับแบบทางดงบะเดียนี่ ขายหมด บะเดียนี่เฝ้าที่ตัวเก่าก็มีหมา(ขายที่ให้คนอื่นแล้ว เป็นลูกจ้างดูแล เป็นยามเฝ้าที่ที่เคยเป็นของตัวเอง เงินก่หมดแล้ว หนักเยะ”

พ่อพรหมมินทร์ มิ่งมณี อายุ 73 ปี ผู้ใช้น้ำฝายปู่ไล่:2549

5.4 บทเรียนการจัดการความขัดแย้ง

5.4.1 กรณีศึกษา : ความขัดแย้งที่จัดการได้

ความขัดแย้งระหว่าง ชาวบ้าน-ชาวบ้าน

กรณีฝายสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นฝายที่มีสมาชิกและพื้นที่ใช้น้ำมาก ทำให้การจัดการดูแลไม่ทั่วถึง ประกอบกับการใช้พื้นที่ทำการเกษตรก็จะแตกต่างกัน บ้านพื้นที่ปลูกข้าวนาปีบางพื้นที่เปลี่ยนพื้นที่เป็นสวนลำไย โดยเฉพาะในช่วงฤดูแล้งที่การปลูกหอมหัวใหญ่และข้าวโพดมีมาก ทำให้ความต้องการใช้น้ำมีมากในขณะที่น้ำมีน้อยและในปัจจุบันมีการปลูกมะเขือเทศซึ่งเป็นพื้นที่ที่อ่อนไหว ตายง่ายและต้องการน้ำอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดปัญหาในการขอใช้น้ำในพื้นที่ เนื่องจากพื้นที่ไหนหรือลำเหมืองไหนที่ต้องการใช้น้ำก็ต้องมีการแจ้งให้หัวหน้าฝ่ายทราบก่อน เพื่อจะพิจารณาจัดสรรการปล่อยน้ำให้ไหลไปตามพื้นที่ที่ต้องการ ซึ่งต้องใช้การจัดการที่ต้องเคารพกติกาในการกำหนดพื้นที่ว่าจะสามารถเปิดปิดน้ำได้ในช่วงเวลาใดได้บ้าง ทั้งนี้เพื่อให้น้ำไหลไปสู่พื้นที่การเกษตรได้อย่างทั่วถึง

แต่ปัจจุบันลูกสมาชิกไม่ค่อยเชื่อฟังหรือปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่วางไว้ เนื่องจากต้องการน้ำเข้าสู่แปลงเกษตรของตนเองให้มากเพื่อผลผลิตจะได้ดี และไม่ขาดน้ำ ประกอบกับมีคนเห็นแก่ตัวเป็นนิสัยเดิมอยู่แล้ว เช่น เมื่อมีการสั่งให้ปิดประตูน้ำเพื่อให้มีน้ำหลังหรือไหลไปพื้นที่อื่น ๆ ต้องช่วยกันปิดทางน้ำที่จะให้น้ำไหล แต่พวกนี้จะไม่ยอมมาช่วยดูแล และมักจะมาแอบเปิดน้ำเข้านาของตนเอง หรือบางกรณีที่เปิดโอกาสให้น้ำเข้านาตามช่วงเวลา แต่เมื่อถึงช่วงเวลาที่ต้องปิดน้ำ กลับแอบเปิดน้ำเข้านาตนเองรอบที่สอง ซึ่งปัญหารูปแบบนี้ค่อนข้างมากขึ้น เนื่องจากในอดีตนั้นหัวหน้าเหมืองฝายคือตัวกำนันนั้นไม่ค่อยปรับตามกฎที่วางไว้คือครั้งละ 500 บาท เนื่องจากสงสาร คนจนหรือเกษตรกรมักจะตกเดือน หรือบางพวกที่คิดว่าเงิน 500 บาทคุ้มกับผลผลิตที่จะได้ โดยเฉพาะพวกที่ทำสวนลำไยและมะเขือเทศทำให้เกิดการเอาเปรียบอย่าง ซึ่งเห็นได้ชัดจากเหตุการณ์ในปี นี้ พ่อกำนันจัดการใหม่คือ การปล่อยให้ใช้น้ำกันเต็มที่ไม่มีใครปรับหรือตกเดือน เนื่องจากเคยบอกแล้วและตกเดือนกันบ่อยแล้ว เมื่อไม่เชื่อฟังก็ไม่ต้องเข้าไปจัดการหรือแก้ไขปัญหาลงให้และผลที่จะเกิดขึ้น พ่อกำนันบอกว่า ต้นไม้ในแปลงนาของคน ไม่ว่าจะพวกที่ปฏิบัติตาม

หรือพวกที่ไม่ยอมเชื่อฟังก็จะเสียหายกัน ทำให้เกิดปัญหาร่วมกัน จะได้ให้เป็นบทเรียนในการประชุมและจัดการในปีต่อไป ทั้งนี้เนื่องจากไม่เชื่อฟังจึงทำให้เห็นปัญหาจริงๆที่เกิดขึ้น จะทำให้เกิดการเชื่อฟัง ในปีต่อไป(ข้อมูลจากเอกสารการสัมภาษณ์พ่อถวิล บุญลี)

เช่น กรณีฝ่ายทำคำปา ในปี 2541 ปัญหาน้ำไม่พอในลำเหมืองเดียวกัน กับปัญหาโดยการงดปล่อยน้ำให้กับพื้นที่ท้ายเหมือง ด้วยเหตุดังกล่าวเพื่อรักษาผลผลิตส่วนหนึ่งเอาไว้ไม่ให้เสียหายทั้งหมด วิธีการแก้ไขปัญหานั้น สะท้อนความคิดในเรื่องการเสียสละของคนส่วนหนึ่ง เพื่อรักษาผลประโยชน์(ของอีกคน)ส่วนหนึ่งเอาไว้ ซึ่งกลุ่มคนที่ต้องเสียสละมักเป็นกลุ่มที่มีพลังในการต่อรองน้อยกว่า หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่าคนที่มีโอกาสในการได้น้ำก่อน ทำให้พวกเขามีอำนาจมากกว่าคนที่มีโอกาสในการเข้าถึงน้ำได้น้อยกว่า

เช่น ที่ฝ่ายท่าสา ปัญหาการลักลอบเอา น้ำเข้านาของชาวสวน หากเกิดปัญหา การขาดแคลนน้ำ จะใช้วิธีการหมุนเวียนตามชนิดของพืช ที่ต้องการใช้น้ำ คือ ให้แปลงข้าวโพด หอมตัน ถั่วเหลืองตามลำดับ ส่วนในแปลงใดทำข้าว นาปรังจะต้องให้ปิดไว้ก่อน เนื่องจากข้าวนาปรังต้องการน้ำมากและต้องใช้น้ำขัง

“ข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้น คือมีชาวนาหรือผู้ใช้น้ำบางคนลักน้ำ แยกน้ำกัน ไม่ยอมแบ่งให้คนอื่น มีความเห็นแก่ตัวบ้าง ก็มีการทะเลาะกัน ก็มีการแก้ไขปัญหาดังที่ว่าเวียนกันใช้น้ำ ถึงแม้จะมีกฎระเบียบ แต่ก็ยังมีการลักน้ำกันตอนกลางคืน ซึ่งจะเกิดขึ้นในช่วงหน้าแล้ง ไม่ได้มีบ่อย ถ้าฝนตกเยอะก็ไม่มีปัญหา”

การแก้ไขปัญห เช่นที่ ฝ่ายนอน ต้องสอบถามว่าใครเป็นคนทำ ถ้ารู้ว่าใครเป็นคนไปลักน้ำ หรือฟันฝาย จะเข้าไปคุยด้วยในตอนกลางคืน เพราะว่ากลางวันจะไม่เจอตัว ความขัดแย้งเรื่องการใช้น้ำของชาวบ้านด้วยตนเอง ปัจจุบันมี แต่ไม่ถือว่าเป็นความขัดแย้งที่รุนแรง เพราะยังสามารถบอก ตักเตือนกันได้

ความขัดแย้งระหว่างฝ่าย - ฝ่าย

ปัญหาความขัดแย้งการใช้น้ำ อันเนื่องจากระบบการเปลี่ยนระบบการเพาะปลูกพืชฤดูแล้งที่มีความหลากหลาย ส่งผลให้ความต้องการใช้น้ำของชนิดพืชแต่ละชนิด ไม่ได้เวลาที่ตรงกัน เช่น การปลูกถั่วเหลืองกำลังออกดอกของฝายนาทรายต้องใช้น้ำเพื่อเร่งการเติบโตของถั่วเหลือง ตรงกับช่วงเวลาที่ฝายขุนคงต้องปลูกข้าวนาปรัง ปลูกข้าวซึ่งต้องมีการใช้น้ำจะมีการปิดน้ำเพื่อเตรียมที่ดิน ปัญหาระหว่างฝายขุนคงและฝายนาทราย ซึ่ง

ระบบการผลิต ช่วงเวลาในการใช้น้ำที่ไม่ตรงกัน ระหว่างเกษตรกรที่ปลูกถั่วเหลือง(ฝายนาทราย)กับเกษตรกรที่(เตรียม)ปลูกข้าวนาปรังฝายขุนคง ทำให้เกิดกระบวนการต่อรองในการจัดการน้ำภายในระบบเหมือนฝายอย่างเข้มข้นกว่าในอดีตซึ่งวิธีการผลิตไม่แตกต่างกัน กระบวนการต่อรองได้นำมาสู่การปรับกฎกติกาการจัดสรรน้ำอย่างซับซ้อนมากขึ้น ดังคำกล่าวของ นายมานิตย์ เขียวเหมย หัวหน้าฝายนาทราย ประธานเครือข่ายพัฒนาเมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่าง: 2549

“ระหว่างฝายขุนคงและฝายนาทราย มีการตกลงกันว่า ถ้าฝายขุนคงปลูกข้าวนาปรังก่อนวันที่ 1 เมษายน จะต้องถูกปรับฝ่ายละ 5,000 บาท นี่คือข้อตกลง เป็นมติระหว่างหัวหน้าเมืองฝายทั้ง 2 เมืองฝาย ถ้าพอกำหนดเงื่อนไขปลูกข้าวนาปรังก่อนวันที่ 1 เมษายน ห้ามปลูกเด็ดขาด ถึงแม้ว่าหอมหัวใหญ่จะออกไปแล้ว แต่ถ้ายังไม่ถึงวันที่ 1 เมษายน ห้ามปลูก เพราะว่าฝายนาทรายยังต้องใช้น้ำอยู่ เพราะถั่วเหลืองกำลังจะดอก ทางฝายขุนคงนี้เรียบร้อยไปหมดแล้ว จะต้องรอฝายนาทรายก่อน เพราะฝายนาทรายพืชของเกษตรกรออกเรียบร้อยหมดแล้ว ฝายขุนคงเริ่มทำนาปรัง ฝายนาทรายก็เริ่มทำนาปรัง หลังจากวันที่ 1 เมษายนไปแล้ว เพราะฝายนาทรายและฝายขุนคงระยะห่างกันไม่กี่ร้อยเมตร ถ้าฝายขุนคงจะทำนาปรังเค้าก็ต้องปิดน้ำเรา น้ำก็จะไม่ไหลมาที่เมืองนาทราย เพราะถ้าฝายขุนคงปิดฝายนาทรายก็หมดสิทธิ์”

กรณีระหว่างฝายขุนคง(ลูกที่4) และฝายนาทราย(ลูกที่5) เป็นการจัดการระบบการผลิตมีรอบผลิตให้เป็นรอบเดียวกัน แทนที่จะเป็นต่างคนต่างทำในรอบการผลิตแบบเดียวกัน เอามารวมกันเป็นรอบเดียวกัน ทางนี้เก็บเกี่ยวหมด ทางโน้น(ฝายขุนคง)กำลังจะปลูก ก็ต้องรอทางนี้(ฝายนาทราย)ก่อน จริงๆแล้วเป็นพื้นที่รับน้ำเดียวกัน แต่แบ่งการจัดการน้ำจากตัวเมืองฝาย(ถ้าไม่มีเรียกว่าฝายขุนคงและฝายนาทราย เพราะเป็นผืนนาเดียวกัน ไกลกัน) เพราะฉะนั้นรอบการผลิตที่จะแก้ไขเรื่องการใช้งานน้ำและรอบการผลิตให้สอดคล้องกัน ก็คือรวมเป็นพื้นที่เดียวกัน ในรอบการผลิตเดียวกัน โดยใช้เงื่อนไขของหัวหน้าฝายขุนคงและหัวหน้าฝายนาทรายมาทำข้อตกลงร่วมกัน

ปัจจุบันกรณีความขัดแย้งไม่ค่อยมีให้เห็น เพราะได้มีการติดต่อประสานงานโดยผ่านหัวหน้าเมืองฝายคุยกับหัวหน้าเมืองฝาย ประสานงานได้ด้วยความเร็วด้วยโทรศัพท์มือถือ

ความขัดแย้งระหว่าง ชาวบ้าน – ธุรกิจ

ปัญหาการจัดการน้ำของเมืองฝายยังซับซ้อนมากขึ้น เพราะมีกลุ่มนายทุนจากข้างนอกเข้ามาใช้ทรัพยากรในพื้นที่ ทั้งการใช้น้ำจากเมืองฝายโดยตรง การทำลายป่าที่ส่งผลกระทบต่อต้นน้ำ และการครอบครองที่ดินอันทำให้พื้นที่

เดือนตุลาคม 2540 ชุมชนบ้านหนองเต่าลุ่มน้ำแม่วางต้องเผชิญกับปัญหาความขัดแย้งที่สำคัญและขยายผลลุกลามไปตลอดลำน้ำวางคือ เมื่อบริษัทไฉ่ฟิง อินเตอร์เนชั่นแนล ซึ่งเป็นบริษัทร่วมทุนระหว่างไทยกับไต้หวัน พยายามติดต่อเช่าที่ดินจากชาวบ้านหลายหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำวางตอนล่างเพื่อปลูกดอกเบญจมาศส่งออกต่างประเทศ แต่ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่เกรงว่าจะมีปัญหาระเบิดน้ำและสารพิษตกค้าง

ในเดือนพฤศจิกายนปีเดียวกัน บริษัทประสบความสำเร็จในการเช่าที่นาประมาณ 50 ไร่ จากชาวบ้านหนองเต่าจำนวนหนึ่งผ่านผู้ใหญ่บ้าน (พ่อหลวงชาติชายขณะนั้นถึงแก่กรรมไปแล้ว) และได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการในพื้นที่เดิมที่ โดยให้เหตุผลว่าเป็นนโยบายของรัฐที่จะดึงดูดการลงทุนจากต่างชาติทำให้เกิดการจ้างงานในท้องถิ่น เป็นการช่วยเหลือธุรกิจประเทศจากรายได้ด้วยการส่งออกดอกเบญจมาศ

เริ่มแรกบริษัทเข้ามาชาวบ้านไม่รู้เรื่อง รวมทั้งชาวบ้านน้ำวางตอนล่างด้วย พ่อหลวงรู้เรื่องคนเดียว เพราะบริษัทเข้ามาติดต่อขอเช่าที่กับหลวงก่อน แต่บริษัทต้องการเช่าที่ถึง 50 ไร่ เป็นระยะเวลา 5 ปี อัตราค่าเช่าไร่ละ 20,000 บาทต่อปี ที่ดินของพ่อหลวงมีไม่พอ 50 ไร่ จึงต้องการที่ดินของชาวบ้านเพิ่มเติม

เมื่อข่าวเริ่มแพร่ออกไปในหมู่บ้านหนองเต่า ชาวบ้านมีอาชีพเลี้ยงวัวควายตระหนกถึงผลกระทบต่อตนเองเป็นกลุ่มแรก เพราะเดิมที่พื้นที่ในหมู่บ้านแม้จะมีเจ้าของ แต่โดยวิถีชุมชน

หากพื้นที่ยังไม่ได้เพาะปลูกทำประโยชน์อื่น ชาวบ้านสามารถนำวัวควายไปเลี้ยงได้ เมื่อบริษัทเข้ามาตกลงกับเจ้าของที่ดิน เริ่มมีการเตรียมทางกันความเป็นเจ้าของด้วยการทำรั้ว กลุ่มชาวบ้านที่มีอาชีพเลี้ยงวัวควายจึงเป็นกลุ่มแรกที่ลุกขึ้นมาคัดค้าน

บริษัทได้รับการคัดค้านจากชาวบ้านลุ่มน้ำวางตอนบนเกือบ 10 หมู่บ้าน อำเภอก็จึงต้องจัดให้มีการเจรจาระหว่างบริษัทกับชาวบ้านขึ้นที่ ณ ที่ว่าการอำเภอในเดือนมกราคม 2541 แต่ไม่ประสบผลสำเร็จเพราะไม่มีตัวแทนบริษัทเข้าร่วม ข้าราชการที่เกี่ยวข้องกลับทำตนเหมือนตัวแทนบริษัท การคัดค้านขยายวงสู่ชาวบ้านแถบลุ่มน้ำวางตอนล่าง มีการทำหนังสือคัดค้านต่อราชการส่วนภูมิภาคคือ อำเภอแม่วาง ที่มีรายชื่อชาวบ้านแม่วิน ท่งหลวง ห้วยเกียง แม่สะป๊อก ห้วยช้าง ภูป้วย และสมาชิกเหมืองฝายแม่วางตอนล่าง และต่อองค์กรการปกครองส่วนท้องถิ่น คืออบต.แม่วิน

อบต.แม่วินใช้วิธีแก้ปัญหาโดยมีการประชาพิจารณ์ แต่เรื่องก็เงียบหายไป ปัญหานี้จึงถูกส่งผ่านไปยังเครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือและสมัชชาคนจน และมีตัวแทนรัฐบาลเข้ามาดูพื้นที่ แต่ละประเด็นเรื่องการแย่งน้ำไม่ได้รับการพิจารณา แต่กลับไปพูดถึงประเด็นเรื่องสารพิษตกค้างในลักษณะที่พยายามบอกชาวบ้านว่า ชาวบ้านเองก็ใช้สารเคมี ทำการเกษตร

เองมิใช่หรือ มิใช่แต่บริษัท อย่างไรก็ตามปัจจุบันบริษัทหยุดดำเนินการไปแล้ว เพราะไม่ประสบความสำเร็จในการปลูกดอกเบญจมาศทำให้ความขัดแย้งในกรณีพลอยยุติไป

กรณีฝ่ายนอน

“พื้นที่บ้านปางเตมมีคนจากภายนอกมาซื้อที่เป็นสวนลำไย (300 ไร่) เขามีระบบน้ำของเขาเอง และใช้น้ำจากน้ำเหมืองบางส่วนเพื่อใส่สนามหญ้า ส่วนการจ่ายน้ำจะจ่ายเป็นรายปี 3,000 บาท ส่วนลำไยไม่ได้ใช้เลย เพราะสวนลำไยของนายทุน จะมีพ่อค้าไปซื้อต้นลำไย แล้วใส่สารดูแลเอง เมื่อต้นลำไยออกดอก กรรมการเหมืองจะไปนับต้นลำไยที่ติดดอก (พ่อค้าใช้น้ำจากเหมืองด้วย) จ่ายต้นละ 20 บาท เจ้าของเป็นคนกรุงเทพฯ มาซื้อสวนลำไยของชาวบ้าน และปลูกลำไยเพิ่มที่หลังด้วย เขาก็จ่ายค่าน้ำตามที่ตกลงกับชาวบ้าน เขาค่อยๆ ทอยซื้อที่เพิ่ม (นายอำเภวย สุยะ, อดีตหัวหน้าฝ่ายนอน)

กรณีฝ่ายห้วยผึ้ง

เคยมีบริษัทอาหารสากล ซึ่งมีที่ดินนับพันไร่ มาทำระบบสูบน้ำ ต่อท่อจากลำเหมืองแล้วไปขอใช้น้ำจากองค์กรเหมืองฝาย โดยยอมจ่ายค่าน้ำให้ แต่เมื่อนำปรึกษาหารือกันแล้วที่ประชุมองค์กรเหมืองฝายมีมติไม่อนุญาต เพราะว่าที่ดินของบริษัทมีขนาดกว้างใหญ่เกินไปเกรงว่าจะเป็นการแย่งน้ำจากเกษตรกร แต่ทางองค์กรยินยอมให้สูบได้เฉพาะช่วงฤดูฝนเท่านั้น ปัจจุบัน บริษัทนี้ขุดสระน้ำในที่ดินของตนเองเพื่อเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง โดยพื้นที่ทั้งหมดเป็นสวนลำไย

“พื้นที่ของฝ่ายห้วยผึ้งเคยมีบริษัทอาหารสากล ซึ่งมีเนื้อที่เป็น 1000 ไร่ เขาทำระบบสูบน้ำ ต่อท่อ ต่อไฟเรียบร้อยแล้ว แล้วมาขอใช้น้ำที่หลัง ก็เอาเรื่องเข้าที่ประชุม เพราะว่าพื้นที่ของบริษัท แล้วเนื้อที่เป็นพันไร่ จะได้ใช้น้ำของเรา ที่ประชุมก็เลยไม่ให้ เพราะว่าถ้าให้เนื้อที่มันมีมากเกินไปปริมาณน้ำที่มี แล้วการแบ่งปันให้สมาชิกซึ่งเป็นผู้ใช้แรงงานแล้วจะเอาเงินมาซื้อน้ำ ลูกเหมืองไม่มีใครเอา แต่ถ้าจะสูบให้สูบได้ในช่วงฤดูฝน(กลางพรรษา) แต่ถ้าสูบในหน้าแล้งไม่ได้ มติกรรมการก็ไม่ยอมให้ ปัจจุบันบริษัทนี้ก็ยังคงอยู่ เขาขุดสระน้ำไว้ในพื้นที่ กักเก็บน้ำฝนไว้ในยามแล้ง พื้นที่นี้เป็นสวนลำไยทั้งหมด” (นายทองคำ พรหมมาเย็น, อดีตหัวหน้าฝ่ายห้วยผึ้ง)

ชาวบ้านกับชลประทาน

การเข้ามาของการพัฒนาในด้านโครงสร้างฝาย หลายแห่งถูกจัดการโดยรัฐ ทั้งการจัดการ รูปแบบ การก่อสร้าง โดยที่ชุมชนและผู้ใช้น้ำขาดการมีส่วนร่วม ขาดการศึกษาสภาพพื้นที่ ความเหมาะสม ที่สำคัญองค์ความรู้ที่นำมาใช้เป็นองค์ความรู้ภายนอก เทคโนโลยี

โยธียานนอกที่นอกเหนือจากการควบคุมและจัดการของชุมชน โดยที่รัฐไม่ยอมรับภูมิปัญญาชาวบ้านเข้าผสมผสาน ทำให้การแก้ไขปัญหามิได้ตรงกับความต้องการของชุมชน กลับกลายเป็นการเพิ่มปัญหาให้กับชุมชน เช่น ฝ่ายปู่ไล่

“อย่างฝ่ายผม (ปู่ไล่) ที่เคยทำมา มันไม่มีช่องระบายทราย ฝ่ายคำภีโลที่แก้แบบ ขยับ เพราะว่าเข้าไปในเนื้อที่รื้อไปนัก ตอนนั้นขยับได้แล้วมันจุกหมดแล้ว” นายเฉลิม จันทร์ไชย หัวหน้าฝ่ายปู่ไล่

การเข้ามาปรับปรุง เทศอนกริตตัวเหมือน โครงการไม่สามารถเสร็จตามระยะเวลาที่กำหนดตามที่ได้ตกลงกับชาวบ้านไว้ ก่อให้เกิดความเดือดร้อนกันถ้วนหน้า โดยเฉพาะฝ่ายนอนและฝ่ายขุนคง

“ฝ่ายขุนคงปีนี้ ชลประทานก็จะบ่ฮื้อยะนา ปิดลำเหมืองชั่วคราว จะทำดาตคอนกริต ผมก็บอกว่า คุณวรวิทย์ (เจ้าหน้าที่ชลประทาน) ไม่ได้หรอกนะ คุณจะมาปิดน้ำแม่วงไม่ได้ ถ้าน้ำมันมาเครื่องจักรไหลไปหมดละ” มานิตย์ เขียวเหมย หัวหน้าฝ่ายนาทราย: 2549

“โครงการมันไม่ได้ตามเป้า เพราะว่ามันทำมาไม่รู้ตั้งกี่เดือนแล้ว เหมือนเป็นอันเก่า เป็นจะใช้ น้ำ ทำดาตคอนกริต ฝ่ายนอนโดนนี้ 2 ครั้งแล้วที่เขาไปฟ้อง บะเดี๋ยวนี้ จะอย่างใด สิ้นเดือนนี้ต้องเอาน้ำมาฮื้อหมู่ฝ่ายนอนฮื้อได้ เพราะว่าจำเป็นต้องปลูกนาแล้ว ถ้าไม่โดนดาตคอนกริตก็ต้องเอาแมคโคร จักลำเหมืองเป็นลงมานี้หนา ทำลงไป 2 กิโลเมตรก็เดือนบ่ฮื้อ กับแล้ว” หล้า สมเผือก ผู้ช่วยนักวิจัยโครงการฯ

หรืออีกหลายฝ่าย หลังการก่อสร้างปรากฏว่าใช้การไม่ได้ เกิดปัญหาทรายกองหน้าฝ่าย รองรับการไหลแรงของน้ำที่มาพร้อมกับเศษไม้ไม่ได้ ทำให้ตัวฝายพังและกลายเป็นปัญหาในการจัดสรรน้ำ

5.4.2 กรณีศึกษา : ความขัดแย้งที่จัดการไม่ได้

กรณีโครงการเติมน้ำในอ่างห้วยมะนาวหมู่บ้านสหกรณ์ห้วยมะนาว

อ่างเก็บน้ำห้วยมะนาว มีปัญหาอ่างแห้งมาโดยตลอด เนื่องจากปริมาณน้ำที่ไหลเข้าอ่างลดลง ปัญหาอ่างแห้งเป็นที่มาของโครงการหาน้ำมาเติมให้อ่างห้วยมะนาว โดยเริ่มจากการผันน้ำจากห้วยผึ้ง กรมชลประทานได้สร้างท่อผันน้ำจากห้วยผึ้งลงมาที่ห้วยบงซึ่งจะไหลลงที่อ่างห้วยมะนาว เป็นการเติมน้ำให้อ่างเก็บน้ำ ในขณะที่การใช้น้ำจากฝายห้วยผึ้งเดิมมีพื้นที่รับน้ำเป็นจำนวนมากอยู่แล้ว โดยเฉพาะการกักเก็บน้ำไปใช้ในสวนลำไยขนาดใหญ่ ทำให้มีน้ำเหลือไม่มากนักที่จะมาผันได้ อย่างไรก็ตามเมื่อปลายท่อผันน้ำจากห้วยผึ้งไปลงที่อ่างห้วยมะนาว ปรากฏว่ามีการก่อสร้างท่อขนาดใหญ่มารับน้ำที่ผันมา ไปใช้ในพื้นที่สวนเกษตรขนาดใหญ่ใกล้เคียง โดยท่อบ้านไม่สามารถทำอะไรได้เลย

“นายทุนมันก็มีวิธีการของนายทุนนะ เช่น บ้านใหม่สวรรค์ เป็นโครงการราชดำริ แต่ว่าใช้น้ำจากอ่างห้วยมะนาว ไม่ได้ใช้น้ำฝาย อ่างห้วยมะนาวเมื่อก่อนมันจะมีห้วยอยู่ 3-4 ห้วย ห้วยมะตั้น ห้วยเฮี้ยะ ห้วยมะนาว ห้วยฝ้าง ห้วยเหล่านี้อะไหลลงน้ำวางตลอด แต่เมื่อโครงการพระราชดำริเกิดขึ้น (ประมาณปี 2529) ทางการก็บอกว่าจะใช้พื้นที่ตรงนี้ขุดอ่าง เมื่อขุดอ่างน้ำห้วยก็ไม่ไหลลงน้ำวางแล้ว น้ำก็ถูกผันเข้าอ่าง แล้วมีกรรมการจัดสรรแบ่งสรร น้ำ โครงการจะมีการส่งน้ำแบบท่อ มี 6 ท่อ ส่งแต่ละซอยๆ ที่นี้นายทุนก็จะไปซื้อที่ดินติดกับ อ่างห้วยมะนาว สิ่งที่นายทุนทำได้ก็คือการซื้อตัวกรรมการ สุนัขน้ำตอนกลางคืนได้ กรรมการขโมยขายน้ำให้กับนายทุน มันก็ค่อยๆ ซึม เข้าไปหาผู้นำ พ่อหลวงบ้าง คณะกรรมการบ้าง ไปขอแล้วก็เลี้ยงบ้างให้บ้าง ชักพิกาก็ไปกับเค้าแล้ว มันเข้าหาแหล่งพลัง ญาติๆ ซึ่งนายทุนก็มีวิธีการของเค้าอยู่” พ่อน้อยส่ง ชินะวงศ์ 2549

บทที่ 6

บทสรุป

6.1 สรุปเกษตรพันธสัญญา การใช้หนี้ และความยากจน

ในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา ชุมชนแม่วางได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาสังคมให้ทันสมัย โดยมีการพัฒนาด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก ส่งผลให้ระบบการผลิตของชุมชนที่มีอยู่แต่ดั้งเดิม ซึ่งเป็นระบบการผลิตเพื่ออยู่เพื่อกิน เริ่มเปลี่ยนแปลงการปรับระบบการผลิตเพื่อการค้าอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ชาวชุมชนในน้ำแม่วาง ในอดีตมีระบบการผลิตของชุมชนเพื่อการยังชีพหรือเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนแต่เพียงอย่างเดียว หากเหลือกินเหลือใช้ก็แบ่งให้ญาติ เพื่อนบ้าน มีระบบการผลิตที่พึ่งพิงธรรมชาติ ส่วนใหญ่ใช้แรงงานคน มีการปลูกข้าวเพื่อนำผลผลิตเก็บไว้บริโภคตลอดปีและเก็บส่วนที่เหลือไว้ทำพันธุ์ในปีต่อไป

ในช่วงปี 2500 ซึ่งได้รับการพัฒนาตามทิศทางการพัฒนาประเทศ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ทั้งการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน น้ำ ไฟ สว่าง ทางดี

พร้อมกับการเข้ามาของกลุ่มพ่อค้าคนจีน หน่วยงานราชการและสถาบันการเงินทั้งสหกรณ์และธกส. เพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจการค้าทั้งในตอนล่างและลุ่มน้ำวางตอนบน ทรพยากรธรรมชาติทั้ง ดิน น้ำ ป่า ลุ่มน้ำวาง จึงถูกนำมาจัดการใช้ประโยชน์อย่างเข้มข้นขึ้น ดังมีเหตุการณ์สำคัญๆที่เกิดขึ้น ก็ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในแม่วางที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิมได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไป ทั้งจากความต้องการและการเอาตามแบบอย่างของคนในสังคมสมัยใหม่ ที่พึ่งพาวัตถุเป็นหลักของคนในชุมชนเอง และจากการกระทำโดยอำนาจและอิทธิพลของรัฐผ่านระบบราชการและโครงการพัฒนาต่างๆ ก็ถูกส่งเข้ามายังแม่วาง รวมทั้งอิทธิพลจากระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่มุ่งผลประโยชน์ทางกำไรสูงสุด ได้เข้ามาแทรกแซงในแม่วาง เพื่อมุ่งให้แม่วางเป็นแหล่งการผลิตที่สามารถป้อนผลผลิตเข้าสู่โรงงานให้ได้มากที่สุด ชาวบ้านแม่วางที่แต่เดิมมีแบบแผนการผลิตเพียงเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้องเพื่อการบริโภคในชุมชน ก็เริ่มหันเหปรับเปลี่ยนมาทำการผลิตตามวิธีทางการเกษตรแบบใหม่ ซึ่งเป็นเกษตรแบบพันธสัญญาโดยชาวบ้านแม่จะไม่มีทุนในการทำสวน ปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้ ก็จะมีนายทุนจากภายนอกชุมชนลงทุนให้ก่อนในรูปของเงินก้อนใหญ่ที่จ่ายเป็นงวดๆไป และค่าแรงงาน เป็นต้น เมื่อผลผลิตออกดอกออกผลเก็บเกี่ยวก็ส่งโรงงาน นายทุนเหล่านี้ก็จะหักค่าทุนที่ลงทุนไปคืนพร้อมกับดอกเบี้ย ส่วนเกินที่เหลือก็จะตกเป็นของเกษตรกรที่ลงทุนด้านแรงงาน และที่ดินไป แบบแผนการผลิตแบบนี้ได้เข้ามาสู่ชุมชนแม่วาง และเมื่อชาวบ้านเห็นผู้ที่ทำก่อนมีฐานะร่ำรวยขึ้น โดยสังเกตจากการปลูกสร้างบ้านที่เริ่มเปลี่ยนจากสังกะสี มาเป็นกระเบื้องมุงหลังคา มีรถมอเตอร์ไซด์ รถยนต์ใช้ ก็เริ่มทำตามกันบ้านเพื่อจะได้มีโอกาสของชีวิตเช่นนั้นบ้าง

“เมื่อก่อนนี้หลังคาบ้าน ชนเผ่าที่อยู่กันมาบอกว่าตางบนดอยหรือว่าตางพื้นล่าง ต่างก็รู้ฐานะของไผของมัน เมื่อก่อนมุงคา มุงใบตองตึง ปัจจุบันเป็นดินลอน จากกระเบื้องลอนก็เป็นซีแพคตามมาก็สร้างตัว สร้างฐานะขึ้นมาแล้วเขาจะพอเพียงได้อย่างไร” พงศวิไล บุญลี ผู้ช่วยฝ่ายสมบูรณ์

จากแบบแผนการผลิตที่ปรับเปลี่ยนจาก การผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขายเป็นหลัก โดยการปลูกพืชเศรษฐกิจจำพวก หอมหัวใหญ่ ลำไย ข้าวโพด ถั่วเหลือง ก็มี การเข้ามาลงทุนจากแหล่งทุนภายนอกมากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นแหล่งทุนจากตัวเมืองเชียงใหม่ และการส่งเสริมการปลูกพืชเพื่อทดแทนการปลูกฝิ่นในพื้นที่แม้วาง ส่งผลให้ชาวบ้านต้องการที่ดินเพิ่มขึ้นเพื่อผลิตพืชเหล่านี้ให้ได้มากที่สุดและเพื่อทำรายได้ให้ได้มากที่สุดปรับเปลี่ยนการผลิต เพื่อบรรเทาการผลิตในที่นาตัวเองและที่ดินไม่เพียงพอก็ไปเช่าที่นาคนอื่น หมู่บ้านอื่นๆ

จากภาพปรากฏการณ์ที่พบ แสดงให้เห็นว่าที่ดินเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น เพราะปัจจุบันนี้ การบุกเบิกที่ดินแห่งใหม่นั้นทำไม่ได้อีกแล้ว ด้วยที่ดินถูกขายให้กับคนใน อ.หางดง ที่เข้ากว้านซื้อที่ดิน ในช่วงปี 2534-2536 ที่ที่ดินมีราคาสูง ชาวบ้านจะเหลือที่เฉพาะที่ทำนาและที่อยู่อาศัยเท่านั้น ไม่มีพื้นที่ที่สามารถปลูกพืชได้ในปริมาณมากๆได้ ชาวบ้านที่ต้องการผลิตพืชพาณิชย์จึงต้องเปลี่ยนจากเคยที่ต้องบุกเบิกแผ้วถางมาเป็นไปเช่าที่ทำกินในหมู่บ้านอื่น จากการใช้ที่ดินทำนาเพียงอย่างเดียว เปลี่ยนมาปลูกลำไยแทน เรียกว่า“ทำนาลำไย”

จากสภาพการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น แบบแผนการผลิตเพื่อการตลาดเช่นนี้ได้ส่งผลกระทบต่อชาวบ้านที่เคยเพาะปลูก ทำมาหากินเล็กๆน้อยๆให้ต้องปรับตัวยิ่งขึ้น ที่ดินไม่เคยมีราคาในการซื้อขาย และเปลี่ยนเป็นมีราคา เช่าและซื้อขายได้ แม้บางพื้นที่จะไม่มีเอกสารสิทธิ์ในการแสดงความเป็นเจ้าของก็ตาม

วิธีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เพื่อให้สอดคล้องกับลักษณะของแบบแผนการผลิต ความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่เคยมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกับแลกเปลี่ยนแรงงาน “เอามื้อเอารวัน” ภายในกลุ่มญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน เริ่มเปลี่ยนไปเป็นลักษณะของการช่วงเหลือโดยมีค่าตอบแทน ค่าจ้างแรงงาน ปัจจุบันค่าจ้างแรงงานที่เจ้าของสวน นา ต้องจ่ายให้กับลูกจ้างตกประมาณวันละ 150-200 บาท

ลักษณะของเกษตรพืชเชิงพาณิชย์ การผลิตแบบใหม่นั้นเป็นการผลิตเพื่อการตลาดเป็นระบบการผลิตที่ต้องใช้ทุน ที่ดิน แรงงานมาก และต้องให้ได้ประโยชน์ ผลกำไรสูงสุดตอบแทน ดังนั้นชาวบ้านที่มีเพียงแรงงานและที่ดินจึงต้องพึ่งพาพวคนายทุน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านที่เป็นเจ้าของที่ดินและนายทุนข้างนอก คือ นายทุนข้างนอกเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต เป็นที่พึ่งพาให้ชาวบ้านที่มีเพียงแรงงานและที่ดิน หรืออาจมีเพียงแรงงานก็ได้ การให้ของนายทุนซึ่งเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตนั้นย่อมส่งผลตอบแทน

กลับในมูลค่าที่สูงกว่าเดิม ในรูปของดอกเบี้ย เปอร์เซ็นต์ หรือ การผูกพันระยะยาวในปีต่อไป ในการให้ปัจจัยการผลิตแก่เกษตรกรที่นายทุนลงทุนให้ก่อน รวมทั้งการได้รับความเคารพนับถือจากเกษตรกรที่มาพึ่งพา ส่วนเกษตรกรได้มีหลักประกันในการความมั่นคงในการผลิตนั่นเอง

เมื่อชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการผลิตส่วนใหญ่ เงินตราก็เริ่มมีความสำคัญมากขึ้น อาหารการกินก็เริ่มซื้อหาจากร้านค้าของชำในหมู่บ้าน ที่ผุดขึ้นมาในหมู่บ้าน เวลาพบปะพูดคุยกันในยามว่างของชาวบ้านก็ลดน้อยลงเพราะกว่าจะกลับถึงบ้านก็มีดค่าแล้ว ชาวบ้านส่วนใหญ่ทุ่มเทเวลาให้กับการทำมาหากินเพื่อการผลิตสูงสุด(กรณีนอนเฝ้าหอมหัวใหญ่เพื่อให้ขายหน้าหอมหัวใหญ่มาเห็นและตกลงราคาซื้อขาย บางคนนอนเฝ้าที่สวนหอมเป็นอาทิตย์) เพื่อให้ได้ค่าตอบแทนเป็นเงินสูงสุด เพื่อนำไปใช้จ่ายใช้สอยในชีวิตประจำวันและสินค้าฟุ่มเฟือยอื่นๆ และที่สำคัญลักษณะการผลิตแผนใหม่นี้ ได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับคนในชุมชนด้วยกันและความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกับคนภายนอกด้วย

การพยายามแก้ไขปัญหา ที่ผ่านมา ในพื้นที่แม่วาง มีการพยายามแก้ไขปัญหา ที่เห็นชัดเจนคือการรวมตัวเป็นเครือข่ายการจัดการร่วมกัน รับรู้ปัญหาร่วมกัน หลังปี 41 ปริมาณน้ำที่มีอยู่เท่าเดิม มันกลับมาดีขึ้น การหันหน้าเข้าหากันโดยใช้คำว่า **”ขอ”** คำว่า **”แบ่ง”** เป็นการแก้ไขปัญหได้ในระยะสั้นเท่านั้น ไม่ได้แก้ไขทั้งระบบโดยเฉพาะแนวคิดการแก้ไขปัญหามีจากปัจจัยภายนอกเข้ามากระทำด้วย การแก้ไขปัญหของชาวบ้านที่ถูกทำให้มองปัญหาอย่างแยกส่วน เช่น การใช้ น้ำของธุรกิจหรือโรงงานในพื้นที่ เช่น โรงงานบริษัท เคซี อุตสาหกรรม จำกัด ตั้งอยู่ที่ ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ ติดกับลำน้ำแม่ขาน เกษตรกรบอกว่า โรงงานใช้น้ำแม่ขาน ไม่ได้ใช้น้ำแม่วาง แต่ในความเป็นจริงแล้ว โรงงานไม่ได้ใช้แบบทางตรงแต่จะใช้ทางอ้อม ชาวบ้านแม่วางที่ปลูกหอมหัวใหญ่ถั่วเหลือง ถั่วเขียว มันอาลู ป้อนโรงงาน แต่เกษตรกรต้องใช้น้ำแม่วางในการผลิต

หรือการมองว่าที่ดินกับน้ำเป็นคนละเรื่องกัน เช่น ปรากฏการณ์การขายที่ดินของคน ที่เข้ามาใหม่ มีการใช้ที่ดิน ขยายที่ดินเพื่อการผลิต เช่น ฟาร์มสาหร่ายเกี๋ยวทอง การให้เช่าที่ดิน ชาวบ้านในพื้นที่ไปเช่าที่ เป็นผู้ผลิต ใช้น้ำเพื่อการผลิตเยอะ ซึ่งชาวบ้าน เกษตรกรต้องทะเลาะกันเองเพราะแย่งน้ำ

การมองคนที่มีที่ดินมาก มีเงิน เป็นคนรวย แต่กับคนที่มีที่ดินมากแต่เงินไม่มาก ถูกมองเป็นคนไม่รวย ถ้าไม่มีเงินก็ทำอะไรไม่ได้ มาสามารถบริหาร เกิดการเสียหายขาดทุน เป็นประเด็นเรื่อง “สิทธิ” สิทธิที่เรียกว่า สิทธิความเป็นแต่ละคน ซึ่งเป็นกระบวนการที่รัฐก็ต้องการที่จะแยกสลายความเป็นพลังของชุมชนออกไป ตัวใครตัวมัน การทำมาหากินแบบตัวใครตัวมัน เมื่อมารวมกัน รวมกันเท่าไรก็ไม่มีความเข้มแข็งซักที เพราะไม่แข็งแรง ไม่มีพลังในการที่จะต่อรอง อย่างเช่น ราคาพืชผลที่ต่ำต่อรองไม่ได้

ที่ดิน ถ้าไม่มีน้ำ ที่ดินก็ไม่มีประโยชน์ เกษตรกรก็ทำการเกษตรไม่ได้ ก็ต้องขายไป รอน้ำจากฟ้าฝนอย่างเดียวไม่ได้ ฝ่ายจึงเป็นตัวหนึ่งที่เราเห็นได้ชัดในการช่วยจัดการในเรื่องนี้ แต่ถ้ามีแต่ที่ดิน มีน้ำ แต่ไม่มีป่า ทำให้เกิดน้ำท่วม ประเด็นเหล่านี้มันเชื่อมโยงเรื่องของทรัพยากรส่งผลต่อกันและกัน จะมองแยกส่วนออกจากกันไม่ได้

ฉะนั้นที่ชุมชนกำลังประสบปัญหาอยู่ มันเกิดจากนโยบายที่รัฐพยายามที่จะทำลายพลัง แล้วใช้สิทธิความเป็นปächเจดในการที่เข้ามาแยกเราให้ออกจากกัน ระบบคิดที่แยกส่วน การแก้ปัญหาเฉพาะส่วน ฉะนั้น เหมือนฝ่ายเป็นองค์กรที่สามารถที่จะโต้ตอบได้

เครือข่ายเหมือนฝ่ายแม่วาง มีพลังในการที่จะต่อรอง ในเรื่องการจัดการน้ำ จะขยับตัวเองไปเรียนรู้กับกลุ่มอื่นๆได้มากน้อยเพียงใด ความเป็นชุมชนหรือสิทธิของตัวเอง สิทธิหน้าหมู่บ้าน สิทธิชุมชนมากขึ้น ซึ่งเป็นประเด็นที่จะไปแก้ไขปัญหาคความยากจนได้อย่างไร เพราะว่าถ้าเรามีการแบ่งปันน้ำหรือมีการใช้ทรัพยากรแบบให้รู้คุณรู้คุณหลานในอนาคตได้ อันนั้นคือผลของการที่จะลดปัญหาเรื่องความยากจนได้

ปัญหาของความคิด แบบฝากความหวังไว้กับหน่วยงานราชการ “เอาเป็นว่า” แต่เราไม่เอาชุมชนว่าอย่างไร “เอาฮาว่า” เราถูกสอนให้ไปพึ่งข้างนอกมาก

6.2 ข้อค้นพบในการศึกษาวิจัย

จากภาพปรากฏการณ์สิ่งมองเห็นมองเข้าไปในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วาง แม่วาง=ความสมบูรณ์ ความสวยงาม เป็นสถานที่น่าท่องเที่ยวที่มีชื่อ ในเรื่องของน้ำตก ปางช้าง ชนเผ่าที่หลากหลาย การเดินทางเข้าไปของเงินตราจากนักท่องเที่ยวมีตลอดเวลา ความ สมบูรณ์ของทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ทำให้เอื้อต่อการทำมาหากินของชาวบ้าน ทั้งบนดอยและพื้นราบ มีการผลิตหมุนเวียนตลอดทั้งปี

การลงทุนของเกษตรกรส่วนใหญ่ใช้ระบบเอาเงินมาก่อน เมื่อแล้วเสร็จจากการผลิตก็ค่อยหักที่นายทุนที่ให้เงินลงทุน นอกจากการลงทุนเพื่อการเกษตรแล้ว ในชีวิตประจำวันทุกวันต้องมีค่าใช้จ่ายอื่นๆ ซึ่งเงินจากการลงทุนภาคการเกษตรอย่างเดียวไม่เพียงพอเกษตรกรจึงต้องมีแหล่งเงินกู้ซึ่งทั้งในระบบ เงินกู้ในระบบที่เป็นสถาบันการเงินของรัฐ เช่น ธกส., กองทุนหมู่บ้าน, ธนาคาร ฯลฯ และเงินกู้นอกระบบที่ชาวบ้านเรียกว่า “แก๊งหมวกกันน็อค” ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกันหรือไม่เป็นหมู่บ้านข้างเคียงที่มี เงินจากการขายที่แล้วนำมาปล่อยเป็นเงินกู้ แทบทุกบ้านของพื้นที่ลุ่มน้ำแม่วางมีหนี้สิน

จากการได้พูดคุยกับชาวบ้านทั้งที่มี อาชีพการเกษตรและอาชีพรับจ้างทั่วไป ชาวบ้านไม่มีความเดือดร้อนกับการที่ต้องเป็นหนี้ไม่ถือว่าเป็นปัญหาที่ใหญ่ สำหรับการทำมาหากิน เพราะมีช่องทางในการหมุนเวียนการใช้ หนี้เป็นตลอด ไม่เฉพาะในส่วนของการจับบุคคลเท่านั้น แต่ในความเป็นชุมชน ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หาทางช่วยเหลือ เรื่องการหมุนเวียนการใช้หนี้ให้กับชาวบ้านด้วย การช่วยเหลือจาก ธกส.เสนอให้มีธนาคาร ของ

หมู่บ้าน กู้ในนามของหมู่บ้าน แล้วให้เกษตรกรนำเงินในส่วนธนาคารหมู่บ้านไป ชำระหนี้ ธกส.

แต่สิ่งที่เป็นปัญหาใหญ่สำหรับชาวบ้านคือ ราคาพืชผลการเกษตร เกษตรกรยังไม่มีความสุข เพราะยังเสียเปรียบเรื่องของการตลาด “ทำอย่างไรไม่ให้เสียเปรียบ ที่เสียเปรียบ เพราะว่าเรากำหนดราคาเองไม่ได้ เพราะเราไม่ได้เป็นตั้งราคา” เกษตรกรต้องการกำหนดราคาผลผลิตให้ได้ในราคาที่ต้องการเพื่อให้คุ้มกับการลงทุน และเพื่อการขยายพื้นที่การผลิตต่อไปได้ด้วย “กำหนดราคาได้ ขายได้เยอะ ได้เงินเยอะ ใช้หนี้ได้เยอะ ขายได้เยอะ ได้เงินเยอะ ใช้หนี้หมดไป มีเงินเก็บได้”

แล้วทำไมเกษตรกรไม่นำผลผลิตนั้นมาขายเองตามตลาดชุมชนหรือตลาดที่อื่น ๆ หรือไม่ก็ผลิตแค่พอกินในครัวเรือน “จะให้กลับไปหาอยู่หากินอย่างเดิมหาอยู่หากินเหมือนเดิมไม่ได้แล้ว ที่ปลูกมากกว่าเมื่อก่อนเพราะถ้าปลูกมากก็ได้เงินมาก ค่าใช้จ่ายมันเยอะขึ้น ค่าเล่าเรียนหนังสือ ค่าโทรศัพท์”

แต่ในความเป็นจริง ในพื้นที่ลุ่มน้ำแฉ่ง การผลิตในแฉ่งได้ถูกกำหนดเอาไว้แล้ว ให้ผลิตอะไร ให้ผลิตเท่าไร ผลิตอย่างไร ราคาถูกกำหนดด้วยราคาของตลาดกลาง เกษตรกรเป็นเพียงกลไกในการผลิตโรงงานเท่านั้น

6.3 ทางออกและข้อเสนอ

ข้อเสนอระดับชุมชน

- การขยายความคิดเรื่องการอนุรักษ์ การจัดการทรัพยากร อธิบายถึงสถานการณ์ ปัญหาต่างๆที่กำลังเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำแฉ่ง ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการแก้ไขปัญหา โดยผ่านระบบประชาสังคม เช่น พระสงฆ์เทศนาธรรมให้กับญาติโยมที่มาในวันศีล, โรงเรียน, อบต.เข้าไปพูดคุยกับชาวบ้านในเรื่องการจัดการน้ำที่ชาวบ้านเป็นคนเสนอเรื่อง ประเด็นในการพูดคุยในท้องถิ่น เวทีกิจกรรมต่างๆในพื้นที่ หรือการทำหนังสือ เอกสารเป็นรายักษ์ อักษรเป็นกฎ กติกาของชุมชนที่มีมา เป็นอย่างไร เป็นรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจน สามารถส่งต่อให้กับคนรุ่นลูกหลานได้เห็น ได้เรียนรู้ ถึงสิ่งที่เป็นมา และทำให้ชุมชนดำรงอยู่มาได้ และจะอยู่ต่อไปอย่างไรโดยคนรุ่นต่อไปได้สืบทอด ได้ใช้กฎ กติกาเหล่านี้ในการรักษาช่วยกันดูแลทรัพยากรต่อไป

ข้อเสนอเครือข่าย

- การเชื่อมร้อยเครือข่ายต่างๆที่ใช้ผลประโยชน์จากแฉ่ง เช่น การปกครองส่วนท้องถิ่น กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มธุรกิจ สมัชชาเมืองฝาย มาร่วมกันรับฟัง รับรู้ ปัญหา และนำเสนอข้อเสนอของเครือข่ายให้ได้รับทราบ เพื่อเป็นพลังร่วมในการช่วยกันจัดการแก้ไขปัญหา

3. ข้อเสนอระดับท้องถิ่น

- ผลักดันให้องค์กรส่วนท้องถิ่นได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ ให้เห็นถึงความสำคัญเรื่องน้ำ โดยให้กฎกติกาของเมืองฝ่ายเป็นตัวตั้ง
- การเข้าไปมีส่วนร่วมในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อเข้าไปผลักดันกติกาของเมืองฝ่าย

ข้อเสนอระดับนโยบาย

- การทำกฎหมายน้ำฉบับเมืองฝ่ายคู่กับกฎหมายน้ำระดับชาติ

ภาคผนวก

1. บรรณานุกรม
2. ตารางฝ่าย 15 เหมืองฝาย (ทำเนียบแก่เหมืองแก่ฝายและหัวหน้าเหมืองฝาย)
3. การปลูกหอมหัวใหญ่
4. โรคที่สำคัญและสารเคมี/ยาที่ใช้ป้องกันของหอมหัวใหญ่
5. แมลงศัตรูที่สำคัญของหอมหัวใหญ่
6. ข้อมูลความยากจน
7. ทำเนียบโรงงาน
8. แผนที่เหมืองฝาย 15 เหมืองฝาย

1. บรรณานุกรม

- กฤษฎา บุญชัย.2547 : บทนำเสนอเบื้องต้น กระบวนการต่อรองกับการสร้างความรู้
ท้องถิ่นในการจัดการน้ำ.เอกสารเสนอในประชุมประจำปีทางมนุษยวิทยา ครั้งที่ 3
ทบทุนภูมิปัญญาท้าทายความรู้ 24-26 มีนาคม 2547 ณ ศูนย์มนุษยวิทยาสรินทร
เครือข่ายลุ่มน้ำวางตอนล่าง 2547 : ข้อมูลเหมืองฝาย 11 ฝายในลุ่มน้ำวางตอนล่าง
เอกสาร อัดสำเนา) บันทึกการประชุมสมาชิกผู้ใช้น้ำฝายท่าคำป่า ครั้งที่ 1/2533 :
กฎข้อบังคับของสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ เหมืองฝายท่าคำป่า
- ชิกะฮารุ ทานาเบ 2547 : หุ่นเหลือง-หุ่นดำ ตำนานของผู้นำชาวนาแห่งล้านนาไทย พิมพ์
ครั้งที่ 2 สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย
- ธัน อนุমানราชธน,จันทรา สุทธิจารี,ไพสิฐ พาณิชย์ :2545 แนวทางการจัดการความขัดแย้ง
เกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในเขตอำนาจของ อบต. จ.เชียงใหม่
- มัทนา อินไชย : 2543 ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการใช้ที่ดินทำกินของ
เกษตรกรในพื้นที่ อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่
- ประเทือง นรินทรากุล ฅนอยุธยา 2537 : การจัดการที่ดินภายใต้ระบบการเกษตรแบบมี
พันธสัญญา: กรณีศึกษาเกษตรกรผู้ปลูกพืชพาณิชย์ในเขตกิ่ง อำเภอแม่วาง จังหวัด
เชียงใหม่ วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- ปลาย้อ ชนะนนท์ 2529 : บทบาทนายทุนพ่อค้าที่มีการก่อกำเนิดตัวของทุนนิยม ภาคเหนือ
ของประเทศไทย พ.ศ.22464-2523 วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชา
เศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- เบญจภา ชูติมา 2546 : การจัดการทรัพยากรน้ำในระดับลุ่มน้ำและการกระจายประโยชน์
ทางเศรษฐกิจของเกษตรกรลุ่มน้ำวาง จังหวัดเชียงใหม่ วิทยานิพนธ์
วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- ประยงค์ ตัวตุ่น : 2548 สารสนเทศลุ่มน้ำวาง ฉบับที่ 1 ปี พ.ศ.2548 ประวัติศาสตร์นิเวศ
วัฒนธรรม ชุมชนลุ่มน้ำวาง หน้า 10-10
- มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ : 2547 ชุมชนลุ่มน้ำวาง วิถีแห่งการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ
ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง
- สมัชชาเหมืองฝายสายน้ำภาคเหนือ : 2548 เอกสารแบบสอบถามเหมืองฝาย 15 เหมืองฝายลุ่ม
น้ำวางตอนล่าง

สถาบันเพื่อสิทธิชุมชน 2547 : โครงการวิจัยการจัดการความขัดแย้งท้องถิ่น:กรณีศึกษาบทบาท
 แก่หมืองฝายในการจัดการความขัดแย้งในกลุ่มน้ำวาง กลุ่มน้ำแม่ตาช้าง และกลุ่มน้ำปิง
 ตอนบน จังหวัดเชียงใหม่ เสนอ ศูนย์สันติวิธี สถาบัน พระปกเกล้า
 อัจฉรา รักยุติธรรม 2547 : รายงานการสำรวจเอกสารเกี่ยวกับการจัดการ
 ทรัพยากรธรรมชาติในกลุ่มน้ำวาง
 อัมพร ไชโย 2545 : พัฒนาการของรูปแบบกลุ่มเหมืองฝายในเขตกลุ่มน้ำวาง
 วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ)
 บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ข้อมูลการสำรวจ 2548/49

ประชุมเก็บข้อมูล ฝายท่าหล่า
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายหล่าย
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายปู่ไล่
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายสมบุญ
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายร้องปู่กอง
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายร้องตีมีด
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายท่าคำป่า
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายนาทราย
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายห้วยผึ้ง
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายท่าสา
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายนอน
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายคำกิโร
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายดอนปิน
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายขุนคง
 ประชุมเก็บข้อมูล ฝายศรีบุญเรือง

บุคคลที่สัมภาษณ์

1.พ่อถวิล	บุญลี	ผู้ช่วยฝายสมบุญ
2.พ่อไผ่	สุริน	หัวหน้าฝายห้วยผึ้งคนปัจจุบัน
3.พ่ออู่ทา	กันทะวงศ์	สมาชิกผู้ใช้น้ำฝายนาทราย
4.นายคำปัน	บุญปี	หัวหน้าฝายดอนปินคนปัจจุบัน
5.พ่อหลวงแก้ว		สมาชิกผู้ใช้น้ำฝายดอนปิน

6.พ่อแก้ว	มุลสุข	สมาชิกผู้ใช้น้ำฝายคำภิโร
7.นายก่องแก้ว	บุญเย็น	อดีตผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกผู้ใช้น้ำฝายห้วยผึ้ง
8.นายรพินทร์	สุรินทร์	สมาชิก อบต.ทุ่งปี
9.นายรินทร์	มะโนเพียร	สมาชิกผู้ใช้น้ำฝายห้วยผึ้ง
10.พ่อน้อยสง	ชินะวงศ์	
11.พ่อพรหมมินทร์	มิ่งมณี	ผู้ใช้น้ำฝายปู่ไล่
12.นายเฉลิม	จันทร์ไชย	หัวหน้าฝายปู่ไล่
13.นายเทา	จันทร์ไชย	ผู้ใช้น้ำฝายปู่ไล่
14.พ่อคำ	หล้าดวงดี	ผู้ใช้น้ำฝายหล่าย
15.นายสมเพชร	อินตะใจ	หัวหน้าโครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
	ลุ่มน้ำวาง	
16.นายหล้า	สมเผือก	ผู้ช่วยนักวิจัยโครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดย
	ชุมชน: ลุ่มน้ำวาง	
17.นายมานิตย์	เขียวเหมย	หัวหน้าฝายนาทรายและประธานเครือข่ายพัฒนาเหมืองฝาย
	ลุ่มน้ำวางตอนล่าง	

เอกสารส่วนราชการในพื้นที่

- เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝายสมบูรณ์ ต.ทุ่งปี อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝายคำภิโร ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝายท่าคำปา ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝายท่าสา ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝายศรีบุญเรือง ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1

- 6.เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝ่ายห้วยฝิ่ง ต.บ้านกาด อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- 7.เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝ่ายปู่ไล่ ต.ทุ่งรวงทอง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- 8.เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝ่ายขุนคง ต.บ้านกาด อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- 9.เอกสาร การจัดตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และคณะกรรมการบริหารกลุ่มผู้ใช้น้ำ ฝ่ายนาทราย ต.ทุ่งป่า อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ คณะทำงานหน่วยส่งเสริมกิจกรรมเคลื่อนที่ ที่ 1 โครงการชลประทานเชียงใหม่ สำนักงานชลประทานที่ 1
- 10.นางวรินทร์ มั่งมุลู เจ้าพนักงานการเกษตร 5 ประจำศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบล บ้านกาด การบรรยายสรุป แผนพัฒนาการเกษตรตำบลบ้านกาด
11. แนวทางการพัฒนาการเกษตร ตำบลสันติสุข กิ่งอำเภอดอยหล่อ จังหวัดเชียงใหม่ ปี 2547 ศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบลสันติสุข
12. เอกสารแผนพัฒนาการเกษตรตำบลทุ่งป่า อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่ 2547-2548 ศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตร ประจำตำบลทุ่งป่า อ.แม่วาง จ.เชียงใหม่
13. แผนพัฒนาการเกษตรระดับตำบล ตำบลทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบลทุ่งสะโตก สำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 2547/254

2.ตารางเหมืองฝาย ลุ่มน้ำวาง 15 ฝาย

ชื่อฝาย	หัวหน้าเหมือง ฝายปัจจุบัน	พื้นที่ รับน้ำ	สมาชิก ผู้ใช้น้ำ	จำนวน ชุมชน	เปลี่ยน เป็น คอนกรีต	สถานภาพ
1.ฝายนอนหรือ ฝายพระนอน	นายอรุณ เจริญไทย	1,005	127	4	2528 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้เพื่อการเกษตร ตลอดทั้งปี และส่งน้ำ ให้พื้นที่ตอนเพิ่ม โดย การสูบน้ำจากลำ เหมืองในฤดูแล้ง
2.ฝายสมบูรณ์ หรือฝายหนอง เย็น	นายบุญมา มานะตา กำนัน ต.สันติสุข อ.ดอยหล่อ	26,567	2,535	23	2519 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้ตลอดลำเหมือง (ยาว 52 กิโลเมตร) เฉพาะฤดูฝนเท่านั้น ในฤดูแล้งมีน้ำใช้ เฉพาะ 4 ชุมชน ช่วง ต้นน้ำเหมืองเท่านั้น
3.ฝายห้วยผึ้ง	นายไผ่ สุรินทร์	2,328	388	7	2530 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้ดีขึ้นเดียวกับ ฝายนอน
4.ฝายขุนคง	นายเจริญ บุญยะ ผู้ใหญ่บ้านม.6 ต.บ้านกาด อ.แม่วาง	6,746	1,017	20	2526 โดย รพช.	มีน้ำดีพอสมควรใน พื้นที่รับน้ำโดยตรง แต่ในพื้นที่เหมืองน้ำ ทั้ง จะไม่มีน้ำเลย
5.ฝายนาทราย	นายมานิตย์ เขียวเหมย ประธานสภา อบต.ทุ่งปี และประธานเครือข่าย พัฒนาเมืองฝายลุ่มน้ำ วาง	1,808	514	11	2529 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้ดีพอสมควร แต่ในช่วงท้ายน้ำ เหมืองจะมีปัญหาการ ขาดแคลนน้ำ
6.ฝายท่าคำปา	นายสิน บุญตะเลิศ	3,236	597	7	2531 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้ดีมากตลอดทั้ง ปี เนื่องจากได้รับน้ำ ทั้งจากเหมืองขุนคง และเหมืองนาทราย
7.ฝายท่าสา	นายจรัส รัตตโน สมาชิกอบต.ทุ่งสะโตก (2549)	459	110	18	2524 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้ฤดูแล้งไม่เกิน 50%ของพื้นที่รับน้ำ
8.ฝายดอนปิน	นายคำปัน บุญปี	1,007	197	5	2538 โดย	มีน้ำใช้เฉพาะฤดูฝน เท่านั้น

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหามลพิษโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

					ชลประทาน	
9.ฝ่ายศรีบุญเรือง	นายทองอินทร์ ตาหลวง สมาชิก อบต.ทุ่งสะโตก(2549)	857	165	3	2525 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้เฉพาะฤดูฝน เท่านั้น
10.ฝ่ายคำภีร์	นายนวล เรืองรัตน์	733	150	5	2549 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้เฉพาะฤดูฝน เท่านั้น
11.ฝ่ายปู่ไล่	นายเฉลิม จันทร์ไชย	640	115	3	2527 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้เฉพาะฤดูฝน เท่านั้น
12.ฝ่ายบ้าน ร้องตี่มิด	นายพวงทอง ปัญญา โยชน	350	-	8	2531 โดย ชลประทาน (ไม่เป็น ฝ่ายไม้)	มีน้ำใช้เฉพาะฤดูฝน เท่านั้น(กินน้ำจากฝาย ขุนคง)
13.ฝ่ายร้องปู่กอง	นายจรัญ เบญจกรรณ์	400	150	7	2538 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้เฉพาะฤดูฝน เท่านั้น
14.ฝ่ายท่าหล้า	นายทอน จันทร์ศรีม่วย	600	300	7	2525 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้ดีมากตลอดทั้ง ปี (กินน้ำจากฝายขุน คงและฝายนาทราย)
15.ฝ่ายหล้าย	นายสิงห์ทร สุเนชา	500	52	3	2528 โดย ชลประทาน	มีน้ำใช้เฉพาะฤดูฝน เท่านั้น(กินน้ำจากฝาย ท่าคำป่า)

ข้อมูลดัดแปลงจาก.และการสำรวจ2549

3.การปลูกหอมหัวใหญ่และสารเคมีที่ใช้

วิธีการปลูก	ยา/สารเคมี/ปุ๋ย	ระยะเวลาในการใช้สารเคมี	หมายเหตุ
เตรียมดิน	ปูนขาวและปุ๋ยคอก	ใส่ก่อนปลูก 1-2 สัปดาห์	เพื่อปรับสภาพดิน
เตรียมกล้า	สารป้องกันกำจัดโรคแมลง(เอสมอนดี)	นำเมล็ดพันธุ์หอมหัวใหญ่แช่น้ำค้ำคืนไว้ 1 คืน คลุกสารป้องกันเอสมอนดี	เพื่อให้เมล็ดพันธุ์งอกอย่างสม่ำเสมอ
เตรียมแปลงเพาะกล้า	- ใส่ปุ๋ยอินทรีย์ ได้แก่ ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก อัตรา 1-2 ตัน/ไร่ - ปุ๋ยเคมี สูตร 15-15-15 อัตรา 30 กก./ไร่ แล้วคลุกเคล้าดินกับปุ๋ย ให้เข้ากัน	1 วัน หรือมาก-น้อย แล้วแต่จำนวนพื้นที่ในการปลูก	ให้เลือกพื้นที่ที่ทำแปลงกล้าใกล้บริเวณที่มีแหล่งน้ำ ไม่มีน้ำขัง แปลงกล้านี้จะต้องเตรียมให้ดีกว่าแปลงกล้าพืชผักอื่น ๆ เพราะกล้าหอมหัวใหญ่จะต้องอยู่ในแปลงนานถึง 40-45 วัน จึงจะย้ายปลูกได้
การเพาะกล้าและดูแลรักษา	ฉีดสารป้องกันกำจัดวัชพืช เช่น อะลาคลอร์ หรือไกล 2 อี	1 วัน หรือมาก-น้อย แล้วแต่จำนวนพื้นที่ในการปลูก	- หลังการฉีดสารป้องกันกำจัดวัชพืชแล้วใช้ฟางหรือหญ้าแห้งที่ สะอาดคลุมแปลง รดน้ำพอชุ่ม แต่อย่าให้แฉะ วันต่อไปต้องรดน้ำให้ชุ่มอยู่เสมอ เมล็ดจะงอกภายใน 4-5 วัน - หลังจากทำการเพาะกล้าหอมหัวใหญ่แล้ว ควรทำหลังคาผ้าหรือพลาสติกคลุมแปลงเพาะเพื่อช่วยรักษาดินให้ชุ่มชื้นพอเหมาะและเพื่อป้องกัน แสงแดดและฝน

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

เตรียมแปลงปลูก - ควรไถพลิกดินตากแดดไว้ อย่างน้อย 7 วัน	ใส่ปุ๋ยอินทรีย์อย่าง น้อย 2 ตันต่อไร่ และใส่ ปุ๋ยเคมีสูตรที่มีฟอสเฟตสูง หรือ 15-15-15 ในอัตรา 50 กิโลกรัม/ไร่ รองพื้นคลุกเคล้าไป กับการใช้ปุ๋ยอินทรีย์	1 วัน หรือมาก-น้อย แล้วแต่จำนวนพื้นที่ใน การปลูก	หอมหัวใหญ่เป็นพืชผักประเภทลงหัว ฉะนั้นดินที่ จะปลูก หอมหัวใหญ่ควรเป็นดินร่วน หรือดินร่วน ปนทราย
การย้ายกล้าปลูก	แช่ต้นกล้าในสารป้องกันกำจัดเชื้อราซึ่งผสม ไว้ให้เข้มข้นกว่าฉีดยาในแปลง 1 เท่าตัว เพื่อ ป้องกันโรคเข้าทำลายตามรอยแผลของโคน หัวหอม	1 วัน	การย้ายกล้าปลูก กล้าที่ใช้ต้องแข็งแรงสมบูรณ์ และต้นกล้าควรมีอายุประมาณ 45 วัน
การให้น้ำกล้าหอมหัวใหญ่			โดยปกติจะให้น้ำวันเว้นวัน และหลังจากตั้งตัวได้ แล้วให้น้ำ 3-5 วันต่อครั้ง
การใส่ปุ๋ย	การให้เฉพาะปุ๋ยสูตร 15-15-15 ไม่เพียงพอ ต้องเสริมด้วยปุ๋ยยูเรียเพื่อเร่งการ เจริญเติบโตของหอมหัวใหญ่		ใส่ปุ๋ยหลังจากที่หอมหัวใหญ่มีอายุ 60-65 วัน นับ จากวันเพาะกล้า อัตรา 25 กก./ไร่ และ ใส่ปุ๋ยสูตร 15-15-15 อีก 2 ครั้ง ครั้งละ 30 กก./ไร่ครั้งแรกเมื่อ หอมหัวใหญ่มีอายุ 80-85 วัน และครั้งที่สองเมื่อ หอมหัวใหญ่มีอายุ 95-100 วัน
การพรวนดินและกำจัด วัชพืช			ในขณะที่หอมหัวใหญ่ยังมีขนาดลำต้นเล็กอยู่ ควร พรวนดินประมาณ 1-2 ครั้ง เพื่อกำจัดหญ้าและ วัชพืชอื่นที่ไม่ต้องการออกไป และเมื่อหอมหัวใหญ่ มีอายุ 70 วันไปแล้ว ควรหยุดพรวนดินเพราะ ราก ของหอมหัวใหญ่จะแผ่เต็มแปลง
การใช้สารเคมีป้องกันกำจัด	1. การใช้ <u>น้ำปูนใส</u> รดต้นกล้าหอมหัวใหญ่จะ		1. การใช้ <u>น้ำปูนใส</u> รดต้นกล้าหอมหัวใหญ่จะช่วย

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหามลพิษโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

ศัตรูของหอยหัวใหญ่	ช่วยป้องกันโรคคัลลาเนตา 2. <u>ใช้สารป้องกันกำจัดเชื้อรา</u> ผสมน้ำตามอัตราที่ใช้ปฏิบัติตามฉลาก 3. ใช้เชื้อไวรัส ฉีดพ่นเพื่อป้องกันกำจัดหนอนหลอดหอม		ป้องกันโรคคัลลาเนตาโดยใช้ปูนขาว 1 ถัง ซึ่งหนักประมาณ 5 กิโลกรัม ละลายในน้ำประมาณ 60 ลิตร กวนให้เข้ากัน ทิ้งไว้ 1 คืน รุ่งเช้าปูนขาวจะนอนกันตักเอาเฉพาะส่วนเป็นน้ำใสมา 1 ส่วนนำไปผสมกับน้ำอีก 5 ส่วน แล้วนำไปใช้รดกล้าทุก 7 วัน เพื่อป้องกันกันคัลลาเนตา 2. <u>ใช้สารป้องกันกำจัดเชื้อรา</u> ใช้ฉีดพ่นต้นกล้าในช่วงหลังย้ายกล้าแล้วจนถึงระยะใกล้เก็บเกี่ยว เพื่อป้องกันโรคแอนแทรคโนส ซึ่งเป็นโรคที่ระบาดในช่วงฤดูฝนและความชื้นสูง
การเก็บเกี่ยว ควรเก็บเกี่ยวหอยหัวใหญ่ที่ แก่จัด อายุประมาณ 150 วัน นับจากวันเพาะเมล็ด			เมื่อหอยหัวใหญ่เริ่มแก่ซึ่งใบจะเริ่มถ่างออก ทั้งสองด้าน ใบหอยหัวใหญ่เปลี่ยนเป็นสีเขียวปนเทา และเริ่มมีสีเหลืองสีของเปลือกหุ้มหัวเป็นสีน้ำตาล แสดงว่าหอยหัวใหญ่เริ่มแก่จัดสามารถทำการเก็บเกี่ยวได้
วิธีการเก็บเกี่ยว			เมื่อหอยหัวใหญ่มีอายุประมาณ 150 วัน ใช้จอบหรือเสียมขุดลงไปลึกกว่าระดับของหัวหอยเล็กน้อย หรือถ้าหัวลอยอยู่ก็สามารถถอนขึ้นมาได้เมื่อถอนขึ้นมาแล้วควรนำมามัดजूไว้ และผึ่งในที่ร่มให้แห้งสนิท

การปฏิบัติหลังการเก็บ เกี่ยว			เมื่อถอนขึ้นมาแล้ว ควรนำมามัดजूไว้ ฟึ่งในที่ร่มให้ แห้งสนิท ควรตัดต้นหอมเมื่อ ใบและต้น หอมหัวใหญ่แห้งดีแล้ว สำหรับหอมหัวใหญ่ที่ จะต้องแขวนเก็บไว้นั้น ควรเก็บไว้ในชามที่บ้าน หรือโรงเรือนที่มีอากาศถ่ายเทได้ดี
---------------------------------	--	--	--

4. โรคที่สำคัญและสารเคมี/ยาที่ใช้ป้องกันของหอมหัวใหญ่

ชื่อโรค	สาเหตุ	สาร/ยา/ปุ๋ย	ช่วงการระบาด
1. โรคแอนแทรคโนสหรือโรคหอมเลื้อย	เชื้อรา	- คาร์เบนดาซิม หรือแมนโคเซ็บ พ่นประมาณ 3-5 วัน/ครั้ง หรือถ้าระบาดรุนแรง ใช้ - สารโปรคลอราส แมงกานีส 3-5 วัน/ครั้ง สลับกัน พ่นสัก 2-3 ครั้ง จนโรคเบาบางลง	ฤดูฝน หรือภายหลังฝนตกในฤดูหนาว
2. โรคใบไหม้	เชื้อแบคทีเรีย	- สารพวกคาโนรอน อัตราตามฉลากพ่นทุก 7-10 วัน ถ้าระบาดมากให้พ่นทุก 3-5 วัน - รดแปลงกล้าด้วยน้ำปูนใสจะช่วยให้อายุแข็งแรงทนทานต่อโรค	
3. โรคใบจุดสีม่วง	เชื้อรา	- ปรับปรุงดินด้วยปุ๋ยขาวและปุ๋ยอินทรีย์ - ยาป้องกันกำจัดพวกเหี่ยวโรซาน บาวิสติน แมนเซพที อย่างใดอย่างหนึ่ง - ถ้าการระบาดรุนแรงควรใช้รอฟล์ชนิดพ่น โดยใช้อัตราตามฉลากไม่ควรใช้ติดต่อกันนาน ควรใช้สลับกับพวกเหี่ยวโรซาน บาวิสติน จะได้ผลดี	ฤดูหนาว
4. โรคเน่าคอดิน	เชื้อรา	- คลุกเมล็ดหอมก่อนปลูกด้วยยาคลุกเมล็ด เช่น เอพรอน 35 หรือไดเทน เอ็ม 45 (ชนิดสีแดง) - หว่านเมล็ดให้บาง ๆ จะทำให้ต้นกล้าไม่ขึ้นแน่นเกินไป และอย่ารดน้ำแฉะเกินไป - ถ้าโรคเริ่มระบาดให้ใช้สารพวกฟิซีเอ็นบี เทอราคลอร์ ฟรีวีเคอร์เอ็นอย่างใดอย่างหนึ่ง อัตราส่วนตามฉลาก หลังจากนั้นใช้น้ำปูนใสรดแปลงกล้าทุกวัน	

5. แมลงศัตรูที่สำคัญของหอมหัวใหญ่

1. เพลี้ยไฟ

เป็นแมลงศัตรูหอมที่มีขนาดเล็ก ลำตัวยาวประมาณ 2 มิลลิเมตร สีน้ำตาลอ่อนถึงเข้ม ตัวแก่มีปีก เป็นแมลงที่นับว่าจะมีความสำคัญมากขึ้น แผลที่เกิดจากการทำลายของเพลี้ยไฟมักจะเป็นช่องทางให้เกิดโรคราสีม่วงเข้าทำลายได้ เพลี้ยไฟมักจะระบาดช่วงท้ายของการปลูกประมาณเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน

การป้องกันกำจัด

ควรตรวจแปลงบ่อย ๆ ถ้าพบเพลี้ยไฟมากให้ใช้ยากลุ่มโมโนโครโตฟอส เช่น นูวาครอน อโซดริน หรือ มีทาไมโดฟอส เช่น ทามารอนโมนิเตอร์ ในแหล่งที่ใช้สารเคมีกำจัดเพลี้ยไฟมานาน สำหรับแหล่งที่ยังมีการใช้สารเคมีไม่มาก ควรใช้พอสซ์ฉีดพ่นจะได้ผลดี สำหรับอัตราใช้ตามฉลากที่กำหนด ควรผสมสารเคมีกำจัดโรคราสีม่วงในการพ่นแต่ละครั้ง เพื่อป้องกันโรคราสีม่วงระบาดด้วย

2. หนอนกระทู้หอม

หนอนกระทู้หอมเป็นหนอนที่มีลักษณะลำตัวอ้วน หนึ่งลำตัวเรียบตามปกติแล้วมีหลายสี ตั้งแต่เขียว อ่อน เทา หรือน้ำตาล สังเกตดูด้านข้างจะมีแถบสีขาวข้างละแถบ พาดตามยาวของลำตัวหนอน กระทู้ หอมจะเข้าทำลายโดยกัดกินใบยอด กาบใบ นอกจากนั้นยังมีพืชอาหารที่สำคัญกว่า 20 ชนิด

การป้องกันกำจัด

ต้องเข้าใจอุปนิสัยของหนอนกระทู้หอมให้ดีพอ คือหนอนนี้จะออกมากัดกิน ใบหอมในเวลากลางวัน จนถึงเช้า ส่วนตอนกลางวันหนอนจะหลบแดดอยู่ใต้วัสดุคลุมดิน ดังนั้นการใช้สารฆ่าแมลงที่ได้ผล เช่น สารไพรีทรอยด์ ออร์แกนโนฟอสเฟต หรือคลอไพริฟอส ซึ่งจะออกฤทธิ์ถูกตัวตาย ควรจะพ่นในช่วงเวลาเย็นหรืออุณหภูมิสูงไม่เกิน 28-30°C จะได้ผลดีมาก

- ควรหลีกเลี่ยงการปลูกพืชซ้ำและพืชอาหารที่หนอนชอบ จะป้องกันการระบาดได้ดี
- ควรใช้สารที่มีพิษตกค้างค่อนข้างสั้น และเลือกซื้อจากบริษัท หรือร้านค้าที่เชื่อถือได้ จะทำให้การป้องกันกำจัด ได้ผลดี
- การใช้เชื้อจุลินทรีย์ เอน บี วี (NPV) ของหนอนกระทู้หอมเป็นที่ยอมรับว่าปลอดภัยและได้ผล นอกจากนั้นแล้วยังมีการใช้สารสะเดาในการป้องกันกำจัดได้ผลเช่นกัน ซึ่งสามารถขอรายละเอียดเพิ่มเติมได้จากหน่วยป้องกันกำจัดศัตรูพืช

6. ข้อมูลผู้มาลงทะเบียนแก้ไขปัญหาสังคมและความยากจนเชิงบูรณาการ

อ.แม่วาง

ปัญหาที่ดินทำ กิน (สย.1)	ปัญหาคน เร่ร่อน(สย.2)	ปัญหาผู้ประกอบการ อาชีพผิดกฎหมาย (สย.3)	ปัญหาการให้ความช่วยเหลือ นักเรียน/นักศึกษาให้มีรายได้จากการ ทำงานที่เหมาะสม(สย.4)	ปัญหาการถูก หลอกลวง(สย. 5)	ปัญหาหนี้สิน ภาคประชาชน (สย.6)	ปัญหาที่อยู่ อาศัยของคนจน (สย.7)	ปัญหาอื่นๆ (สย.8)	รวม
6,108 คน	3 คน	4 คน	105 คน	67 คน	4,506 คน	1,317 คน	106 คน	12,216 คน

อ.สันป่าตอง

ปัญหาที่ดินทำ กิน (สย.1)	ปัญหาคน เร่ร่อน(สย.2)	ปัญหาผู้ประกอบการ อาชีพผิดกฎหมาย (สย.3)	ปัญหาการให้ความช่วยเหลือ นักเรียน/นักศึกษาให้มีรายได้จากการ ทำงานที่เหมาะสม(สย.4)	ปัญหาการถูก หลอกลวง(สย. 5)	ปัญหาหนี้สิน ภาคประชาชน (สย.6)	ปัญหาที่อยู่ อาศัยของคนจน (สย.7)	ปัญหาอื่นๆ (สย.8)	รวม
9,153 คน	5 คน	29 คน	59 คน	117 คน	8,279 คน	4,047 คน	693 คน	22,382 คน

กิ่งอ.ดอยหล่อ

ปัญหาที่ดินทำ กิน (สย.1)	ปัญหาคน เร่ร่อน(สย.2)	ปัญหาผู้ประกอบการ อาชีพผิดกฎหมาย (สย.3)	ปัญหาการให้ความช่วยเหลือ นักเรียน/นักศึกษาให้มีรายได้จากการ ทำงานที่เหมาะสม(สย.4)	ปัญหาการถูก หลอกลวง(สย. 5)	ปัญหาหนี้สิน ภาคประชาชน (สย.6)	ปัญหาที่อยู่ อาศัยของคนจน (สย.7)	ปัญหาอื่นๆ (สย.8)	รวม
4,823 คน	5 คน	3 คน	1 คน	31 คน	3,296 คน	985 คน	236 คน	6,243 คน

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากัญลำโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

7. ทำเนียบบริษัท/โรงงานอุตสาหกรรมเกษตร เขต อ.สันป่าตอง ชม

ชื่อโรงงาน/สถานที่ตั้ง	ผลิตภัณฑ์	ช่วงเวลาที่ใช้น้ำ
บริษัท เจริญสุขการเกษตร จำกัด 21/2 หมู่ 2 ถ. เชียงใหม่-ฮอด ต.บ้านกลาง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 50120 โทร. 053-829493 , 01-9518845	พริกอบแห้ง ลำไยอบแห้ง	พค.-มีย กค.-สค..
บริษัท เคซี อุตสาหกรรม จำกัด 191 หมู่ 1 ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 50120	ซอสมะเขือเทศ มะเขือเทศลูกเปลือก ข้าวโพดฝักอ่อนบรรจุกระป๋อง ข้าวโพดหวานบรรจุกระป๋อง ลำไยบรรจุกระป๋อง ลิ้นจี่บรรจุกระป๋อง	มีค.-เมย. มีค.-เมย. มค.-ธค. มค.-ธค. กค.-สค. พค.-พค.
บริษัท ผิวเหียน จำกัด 197/1 บ้านสันห่าว ต.บ้านกลาง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 50120 โทร. 053-834313-4 โทรสาร 053-834315	แยมผักเขียว แยมสับปะรด, สับปะรดกวน ไม่ระบุผลิตภัณฑ์ ไม่ระบุผลิตภัณฑ์	มค.-ธค. มค.-ธค. กค.-กย. กค.-กย.
บริษัท บุรพาการเกษตร จำกัด 247 ถ.เชียงใหม่-ฮอด หมู่ 3 ต.บ้านกลาง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 50120 โทร. 053-481142	ซิงอบแห้ง ลำไยอบแห้ง ลิ้นจี่อบแห้ง	มค.-ธค. กค.-สค. พค.-มีย.
บริษัท อาหารเชียงใหม่อุตสาหกรรม จำกัด 419 บ้านทุ่งเสี้ยว หมู่ 3 ถ.เชียงใหม่-ฮอด ต.บ้านกลาง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 50120 โทร. 053-481023 โทรสาร 053-411165	หน่อไม้บรรจุปี๊ป ลำไยบรรจุกระป๋อง ลำไยอบแห้ง ลิ้นจี่บรรจุกระป๋อง ลิ้นจี่อบแห้ง ลูกตาวบรรจุกระป๋อง	สค.-กย. กค.-สค. กค.-สค. พค.-พค. พค.-พค. พย.-กพ.
บริษัท เอี่ยมกลสิกิจ จำกัด 21/3 หมู่ 2 ถ.เชียงใหม่-ฮอด ต.บ้านกลาง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 50210 โทร. 053-481062, 829-382 โทรสาร 053-829383	ซิงผง พริกป่น กระเทียมผง หอมหัวใหญ่ผง ตะไคร้ป่น ข่าป่น มะกรูดป่น พริกไทยป่น	ธค.-มีค. มค.-ธค. เมย.-สค. มีค.-สค. สค.-มีค. มค.-มีค. กค.-กพ. มค.-ธค

ที่มา : สำนักงานพาณิชย์จังหวัดเชียงใหม่ 2542

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

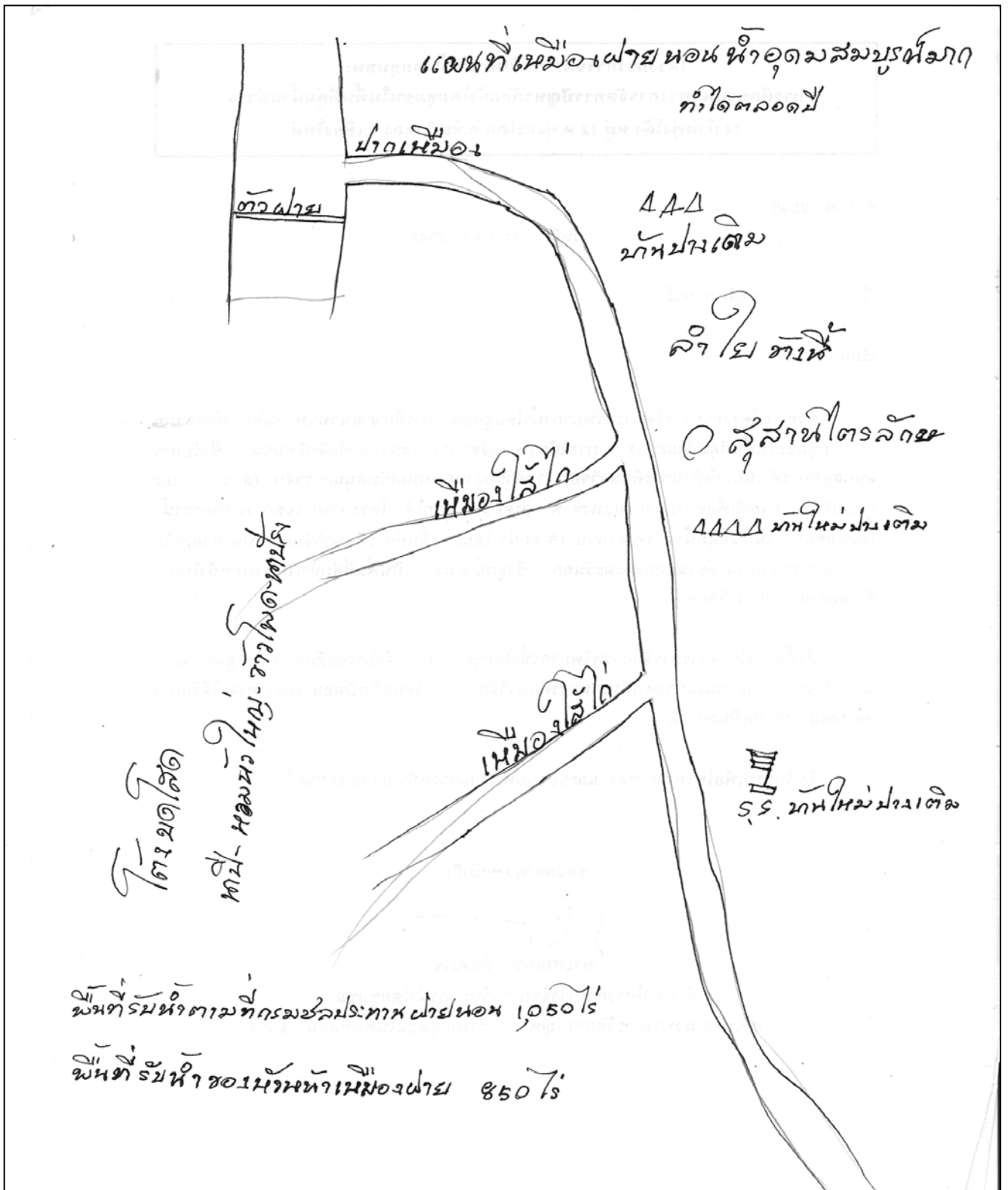
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหามลพิษโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

8.แผนที่เหมืองฝาย 15 ฝาย

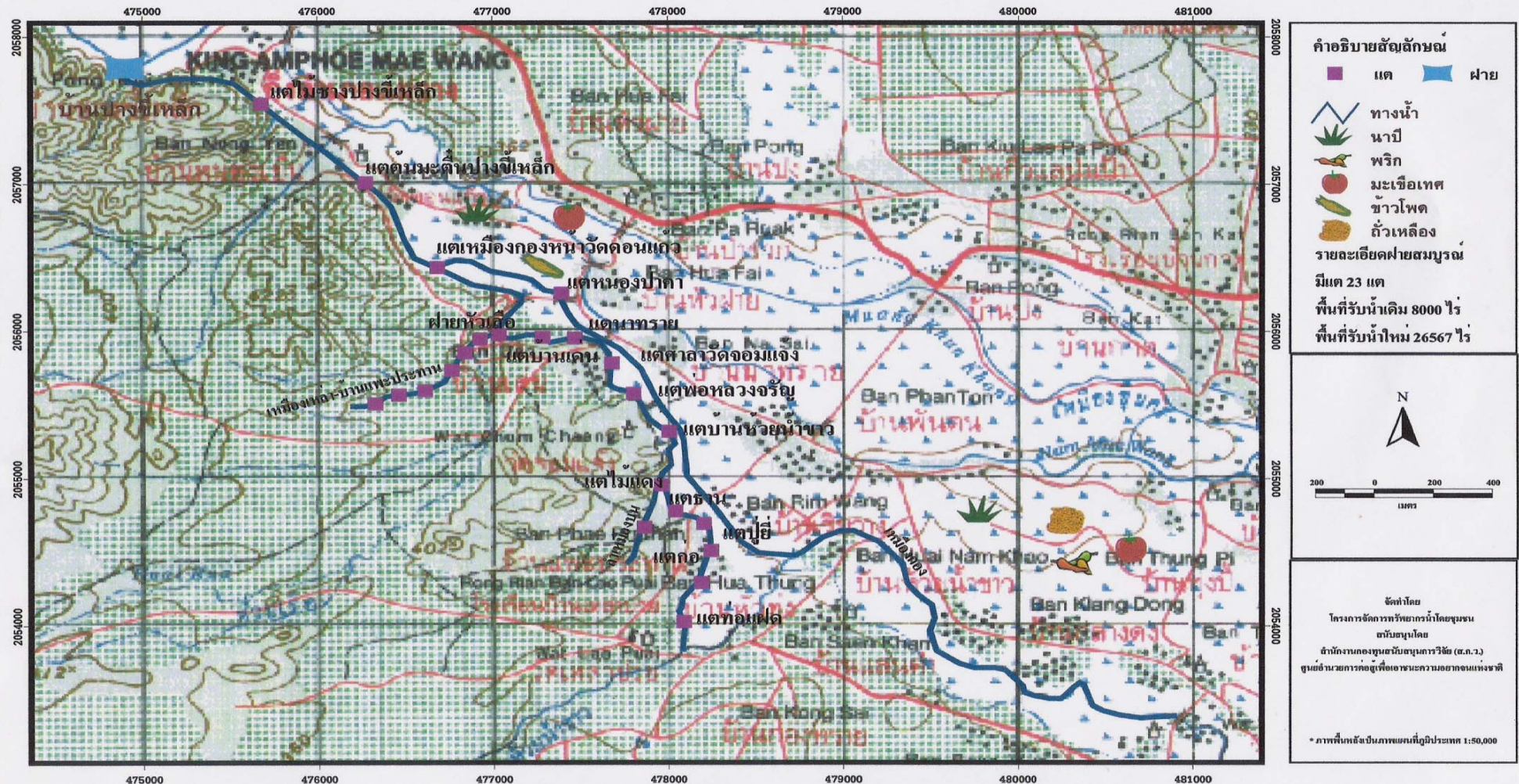

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือ ฝ่ายนอน

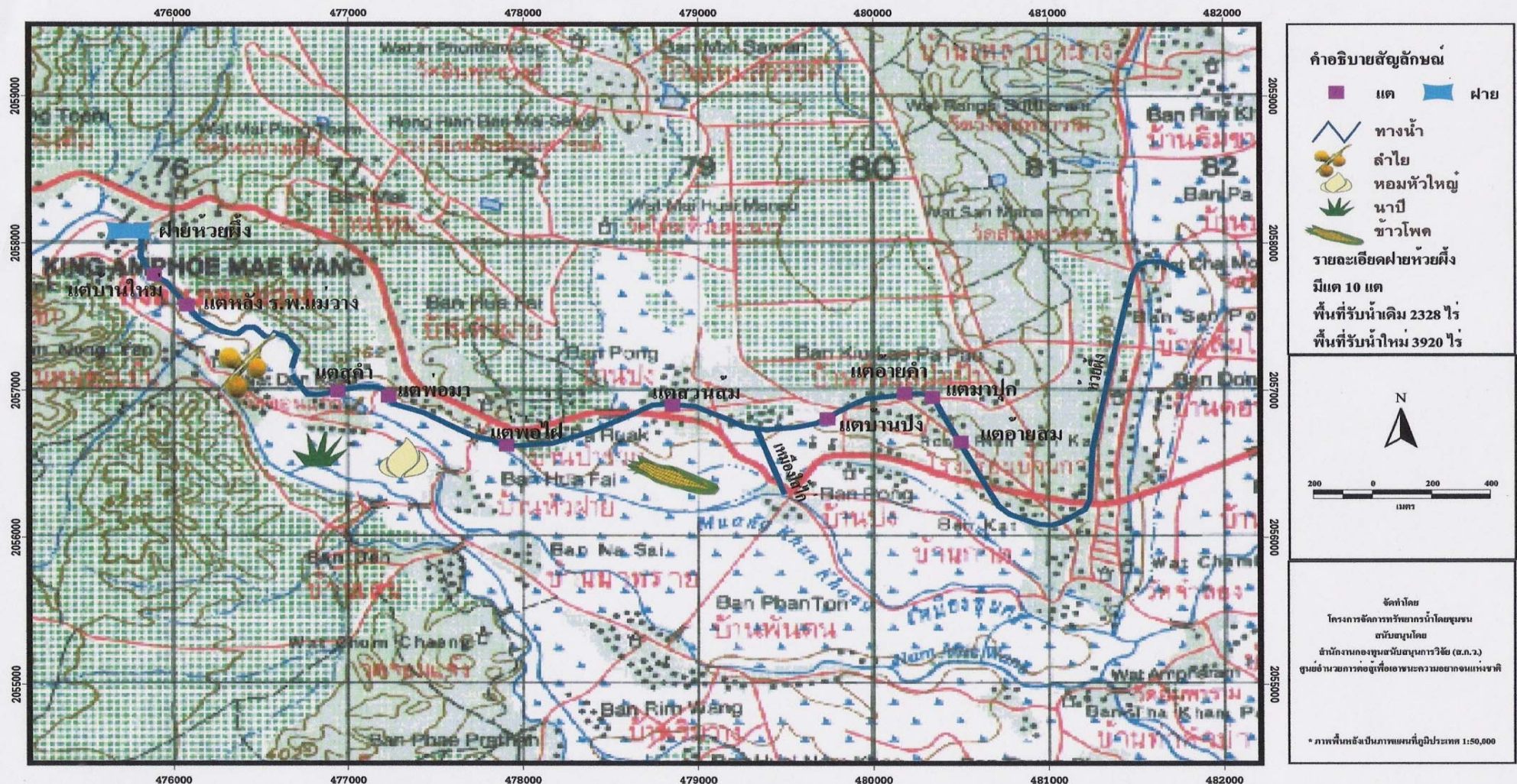
แผนที่แสดงเหมืองฝายสมบูรณ์ ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

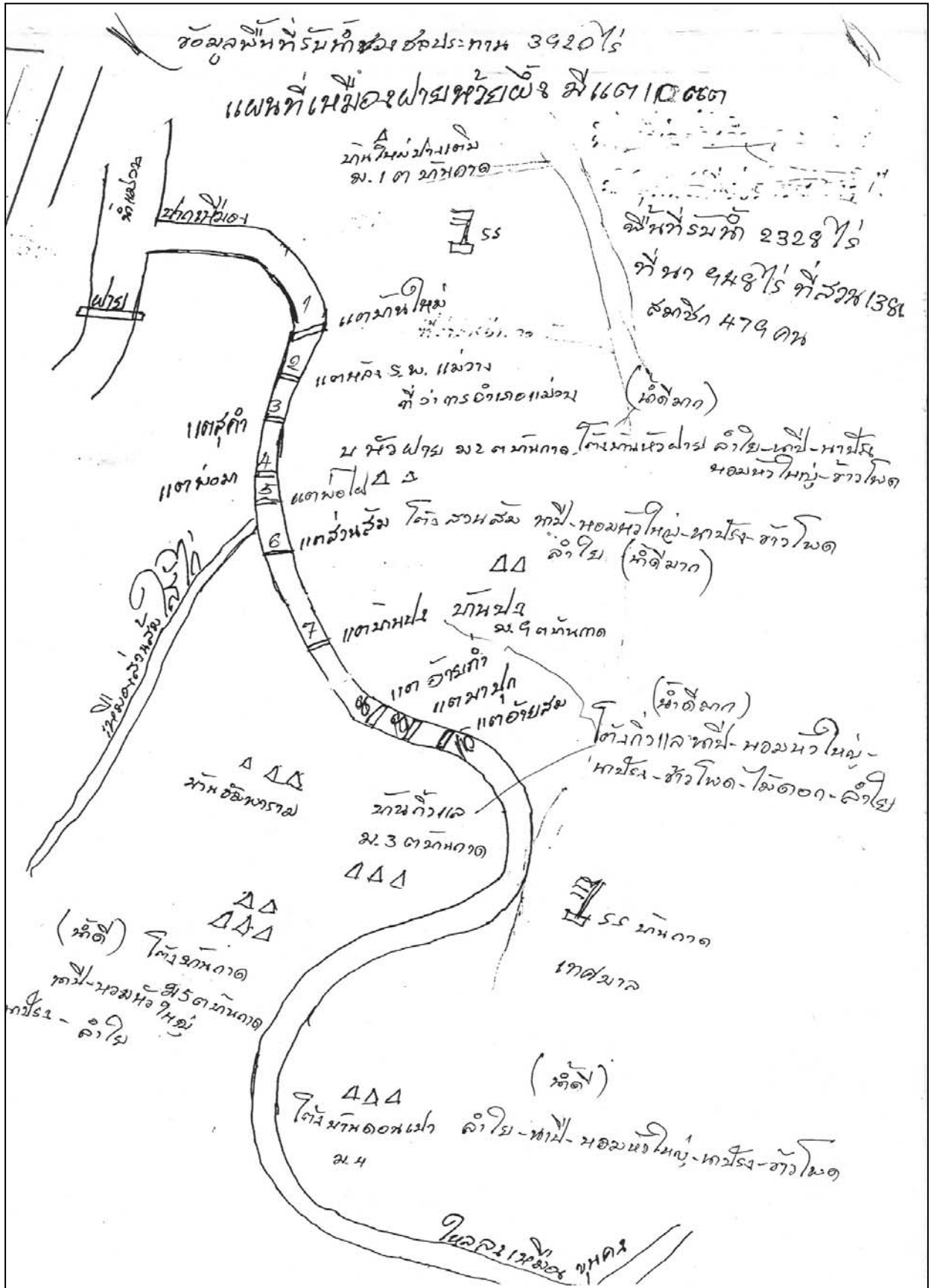
[illegible]

แผนที่แสดงเหมืองฝายห้วยผึ้ง ลุ่มน้ำแม่วง จ.เชียงใหม่

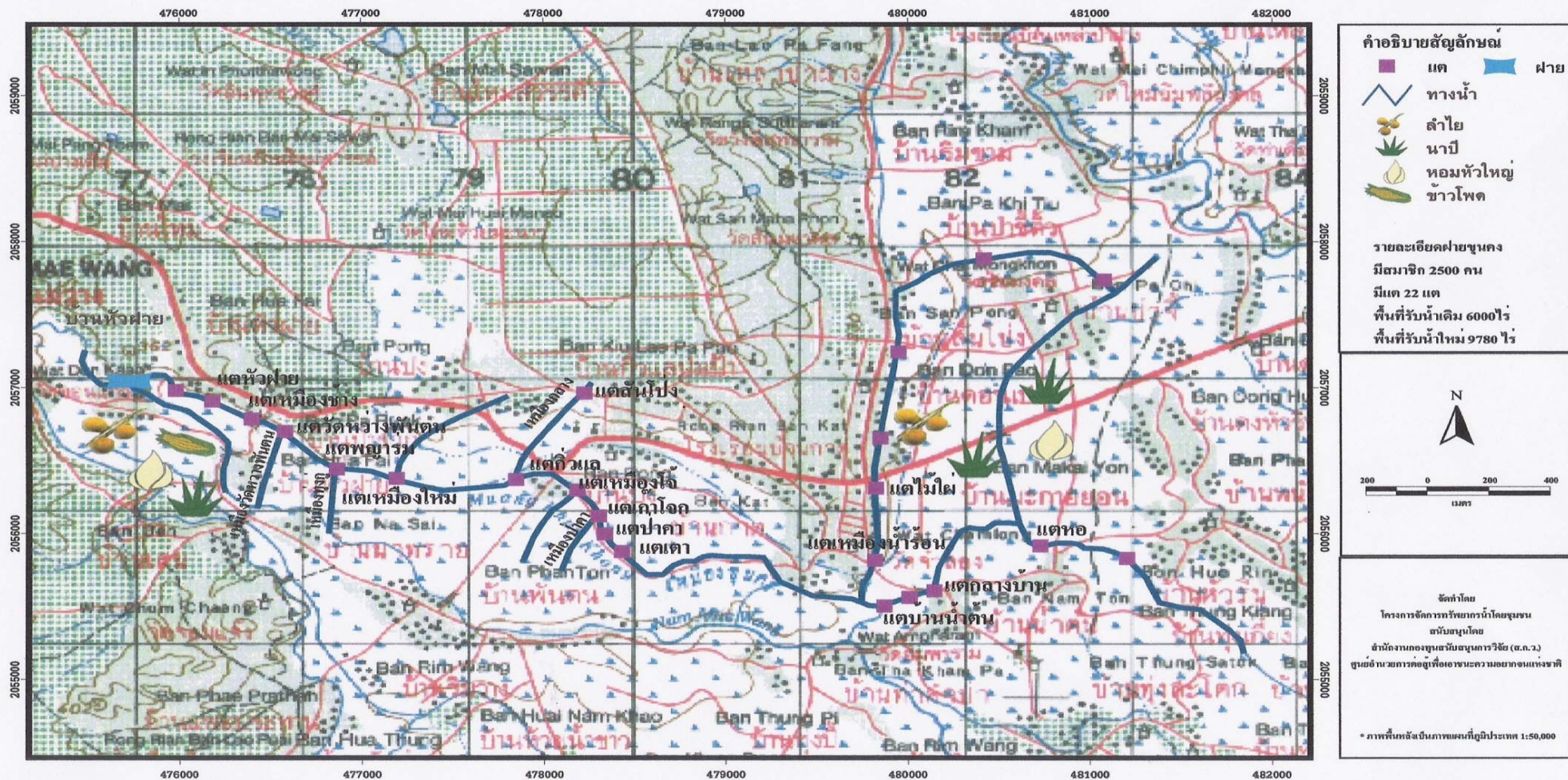

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาวง

แผนที่วาดมือ ฝ่ายช่วยฝั่ง

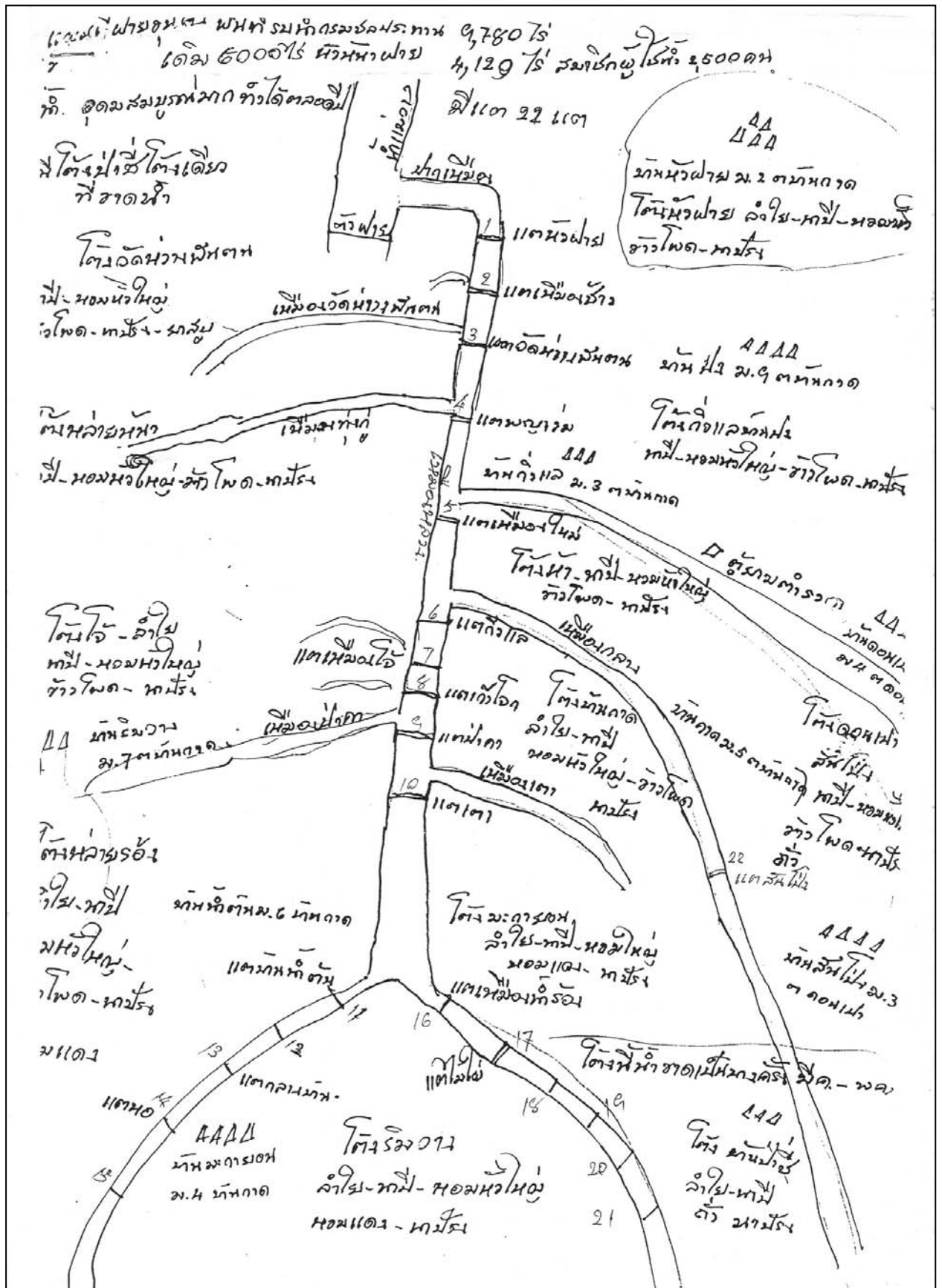

แผนที่แสดงเหมืองฝายขุนคอง ลุ่มน้ำแม่วาว จ.เชียงใหม่

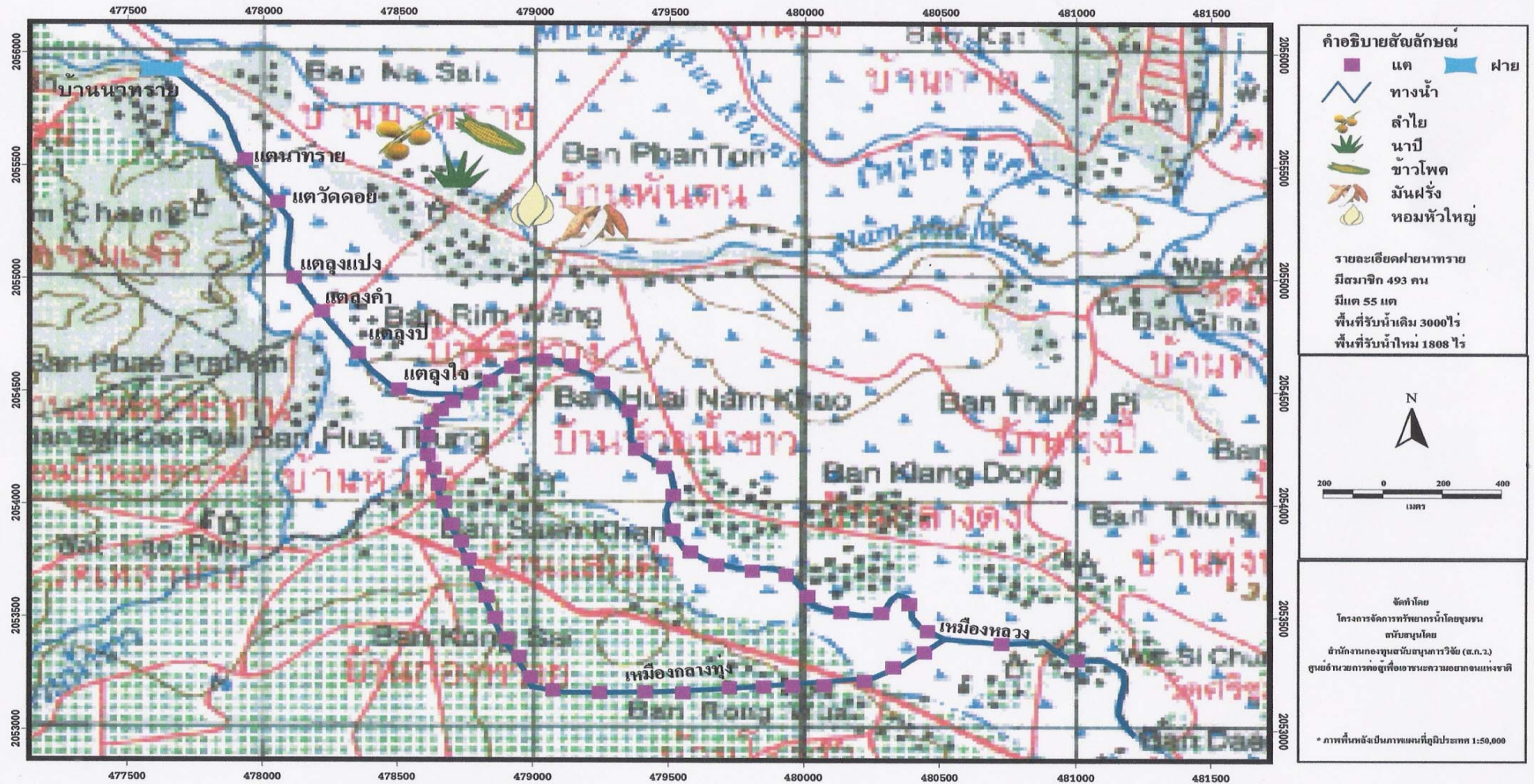

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
 การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาว

แผนที่วาดมือฝ่ายขุนทอง

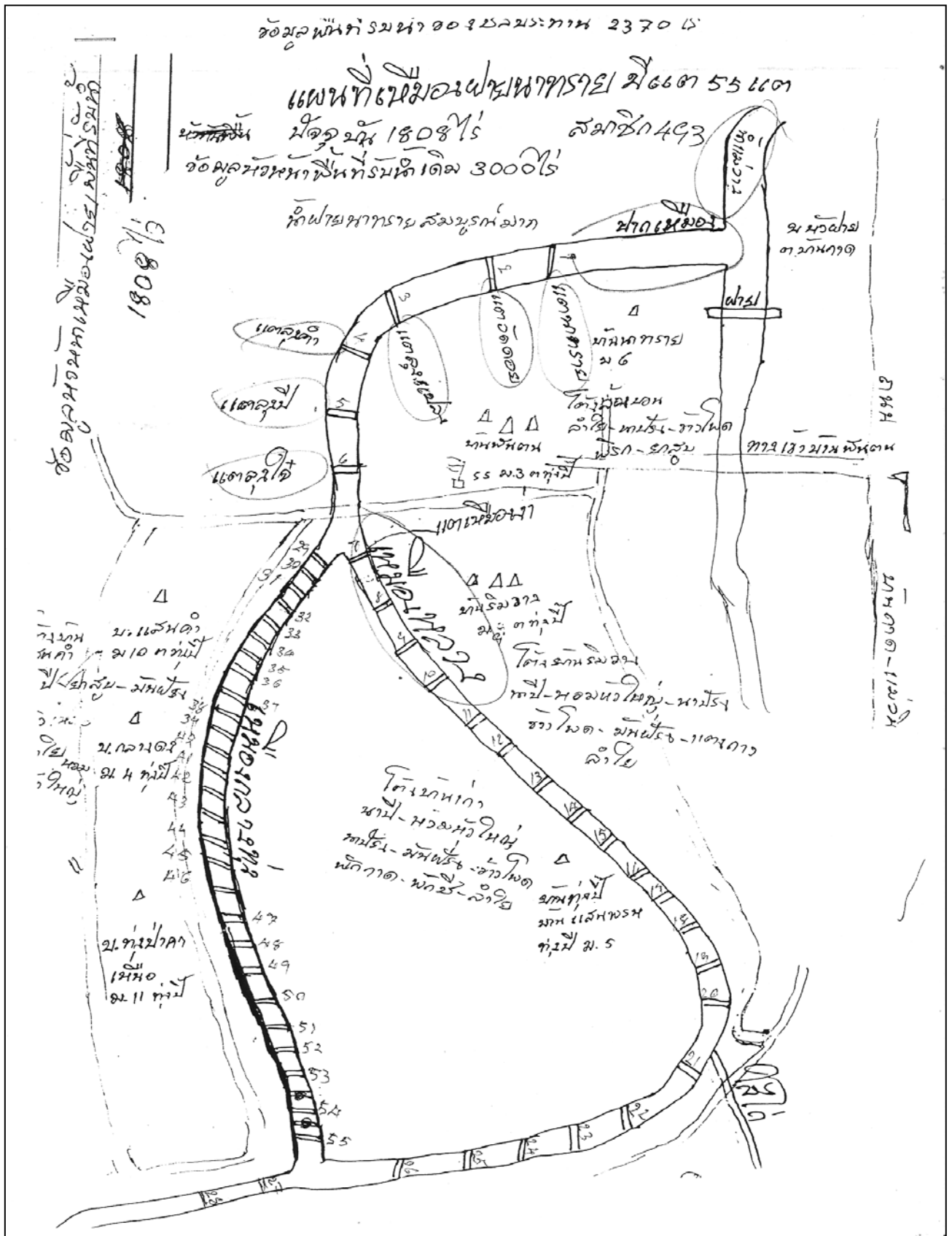

แผนที่แสดงเหมืองฝายนาทราย ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

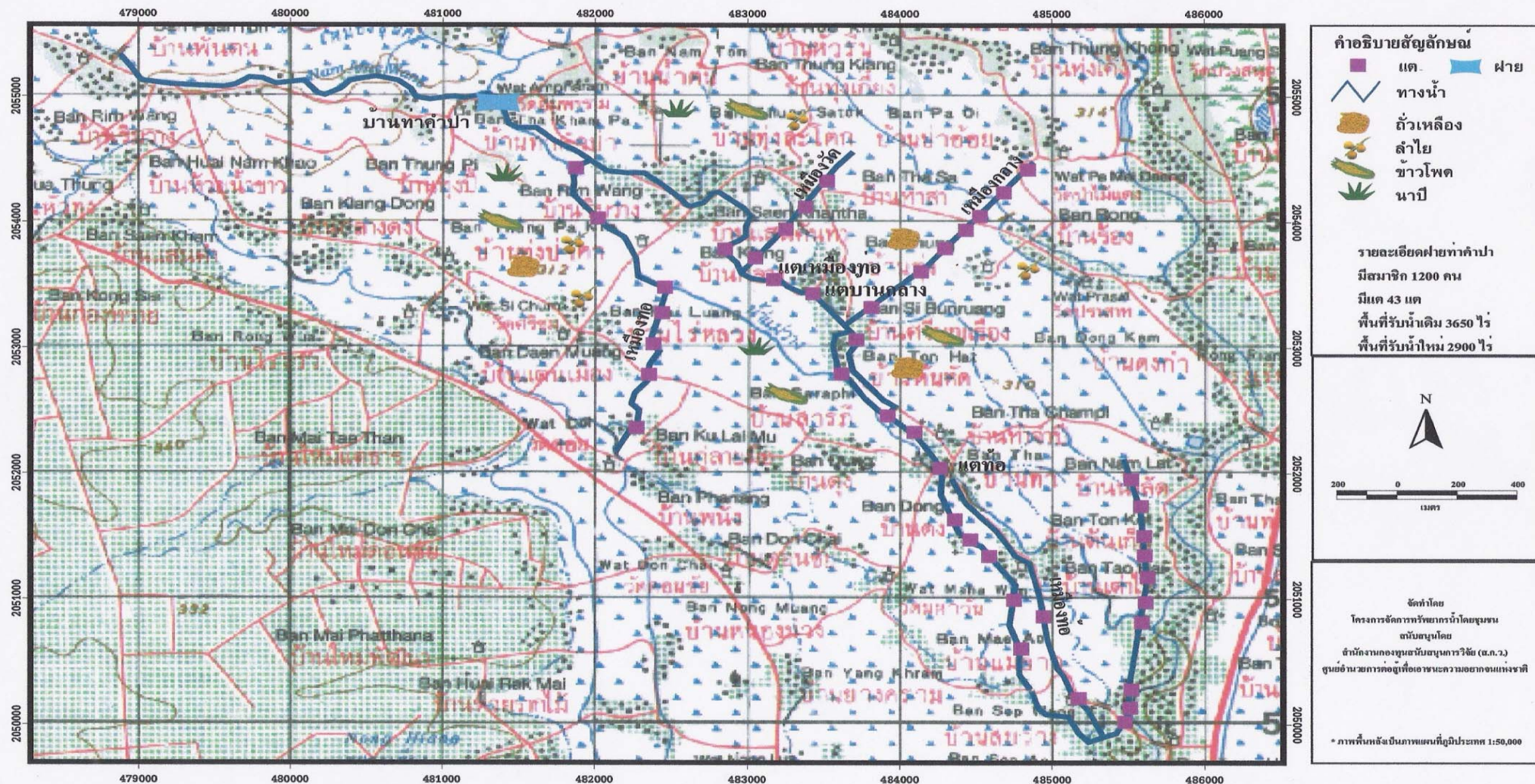

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
 การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือฝ่ายนาทราย

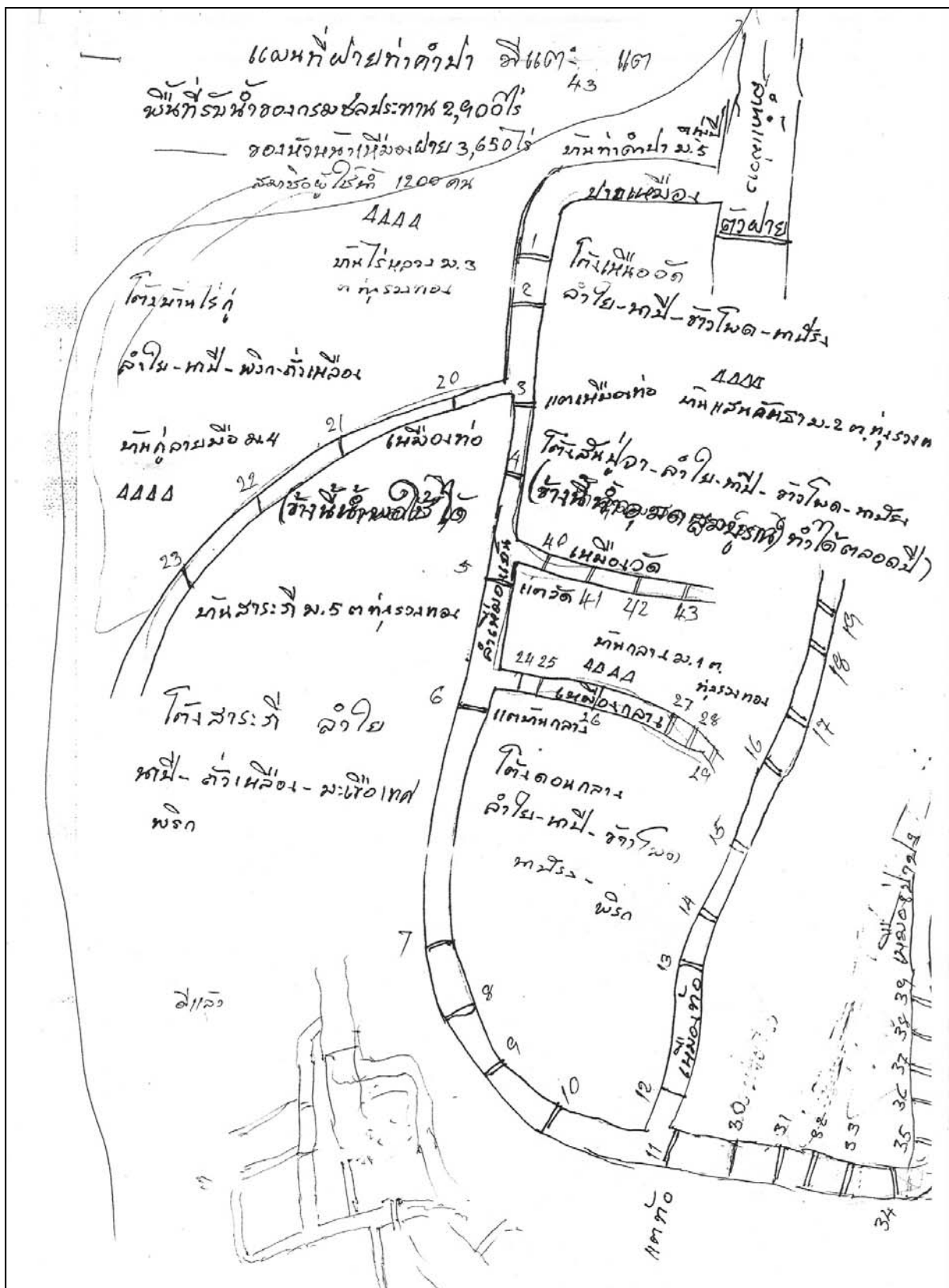

แผนที่แสดงเหมืองฝายท่าคำป่า ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

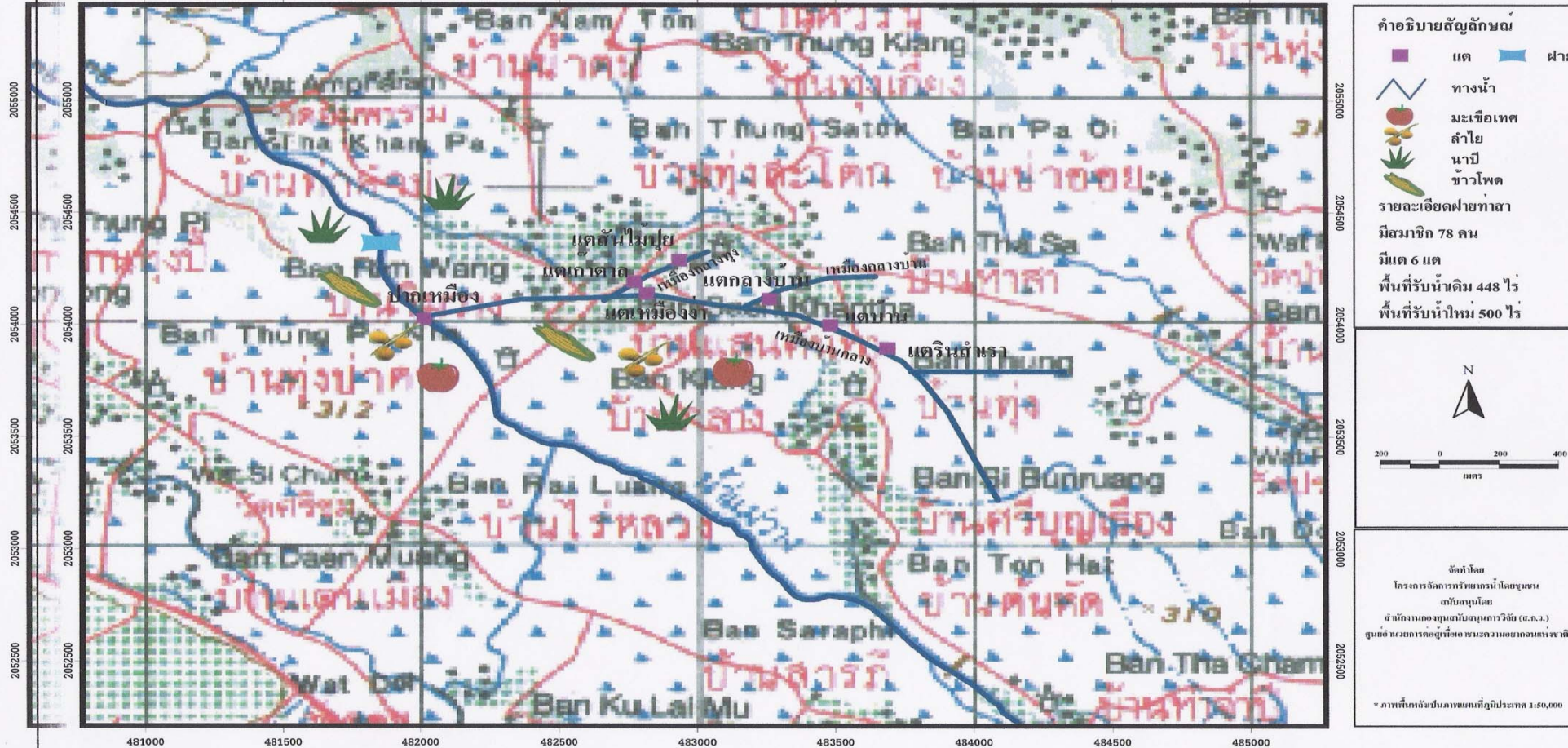

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือฝายท่าคำป่า

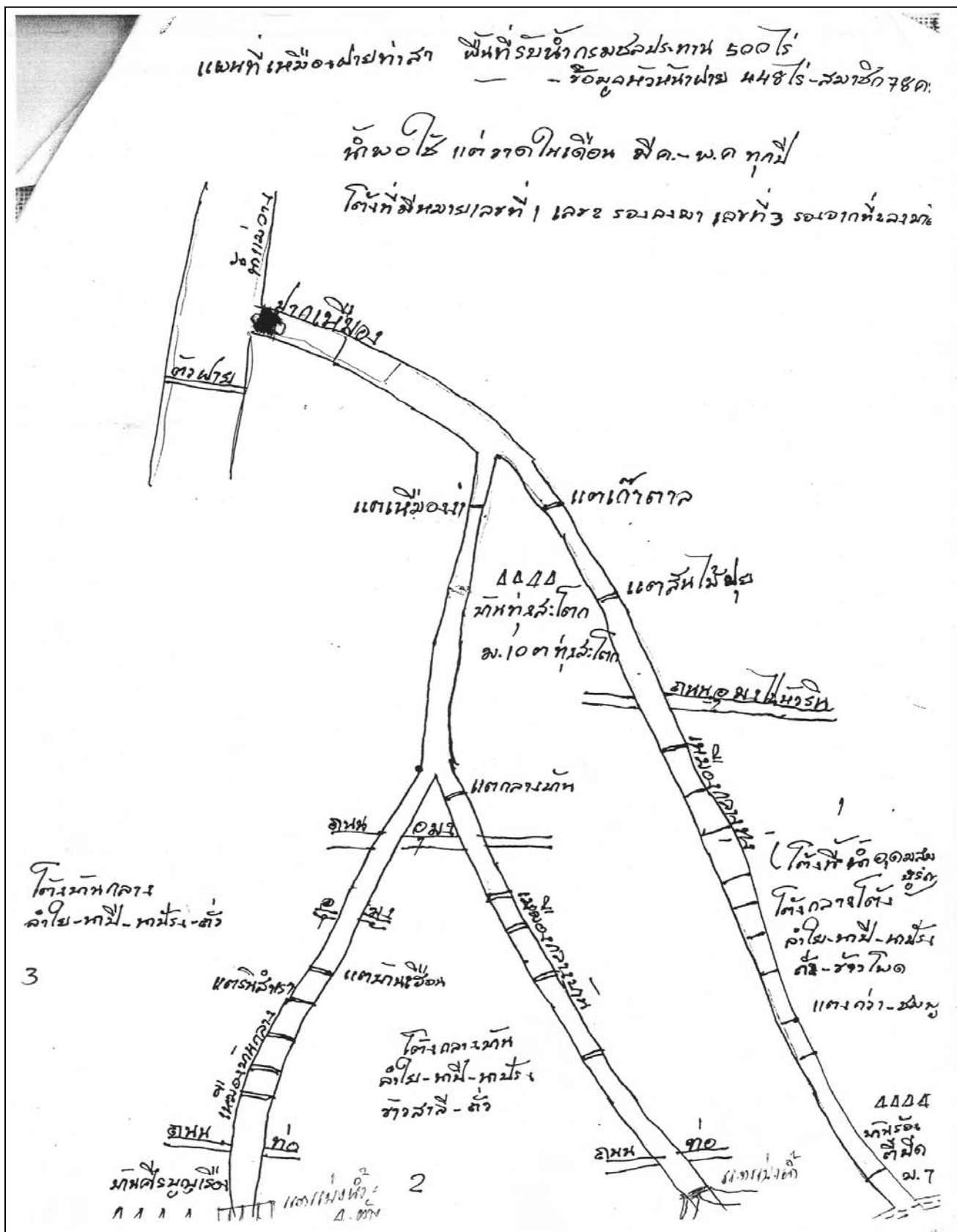
แผนที่แสดงเหมืองฝายท่าสา ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหากัญเ้าโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำาวง

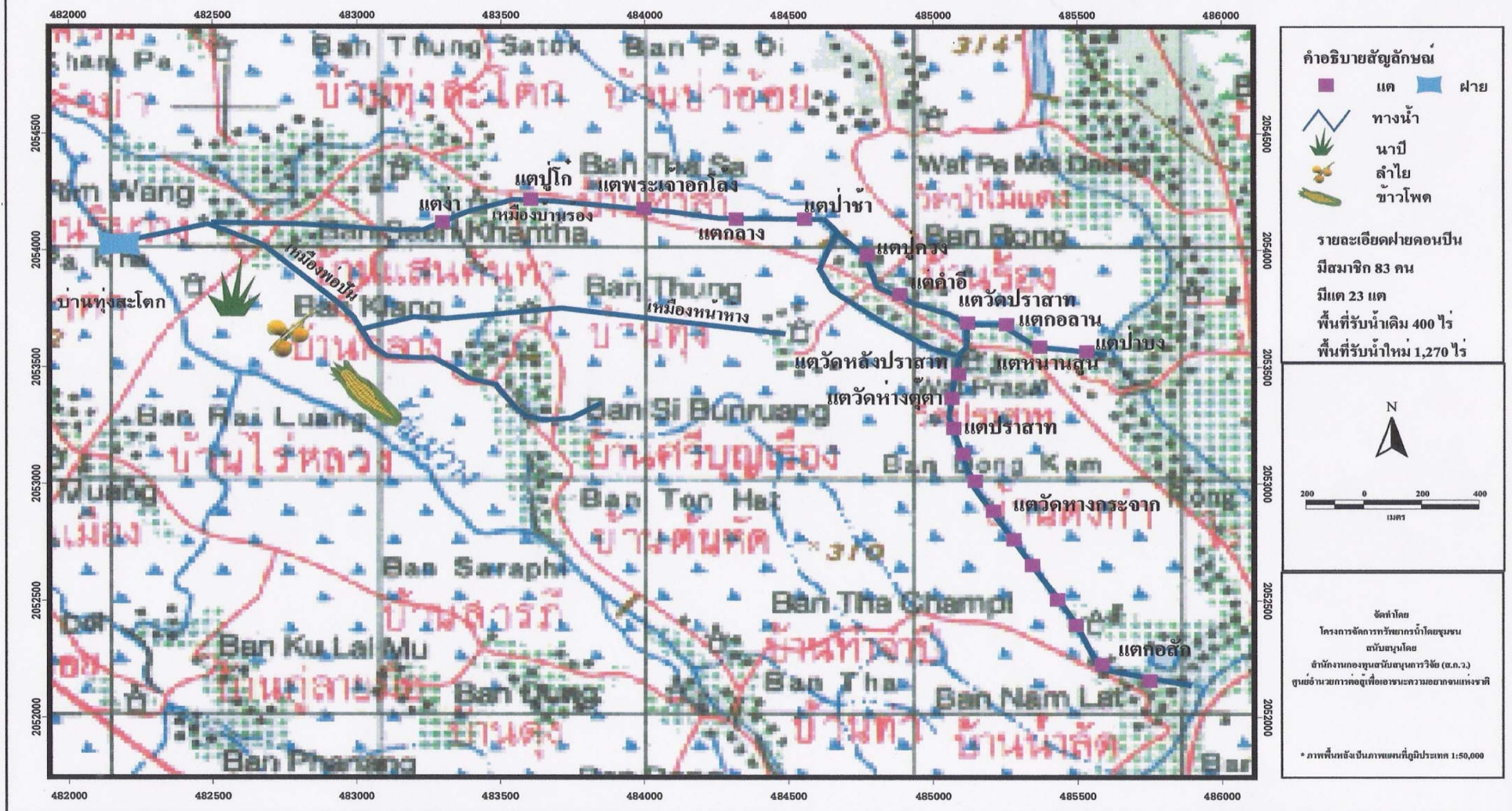
แผนที่วาดมือฝ่ายทำসা

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหามลพิษโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

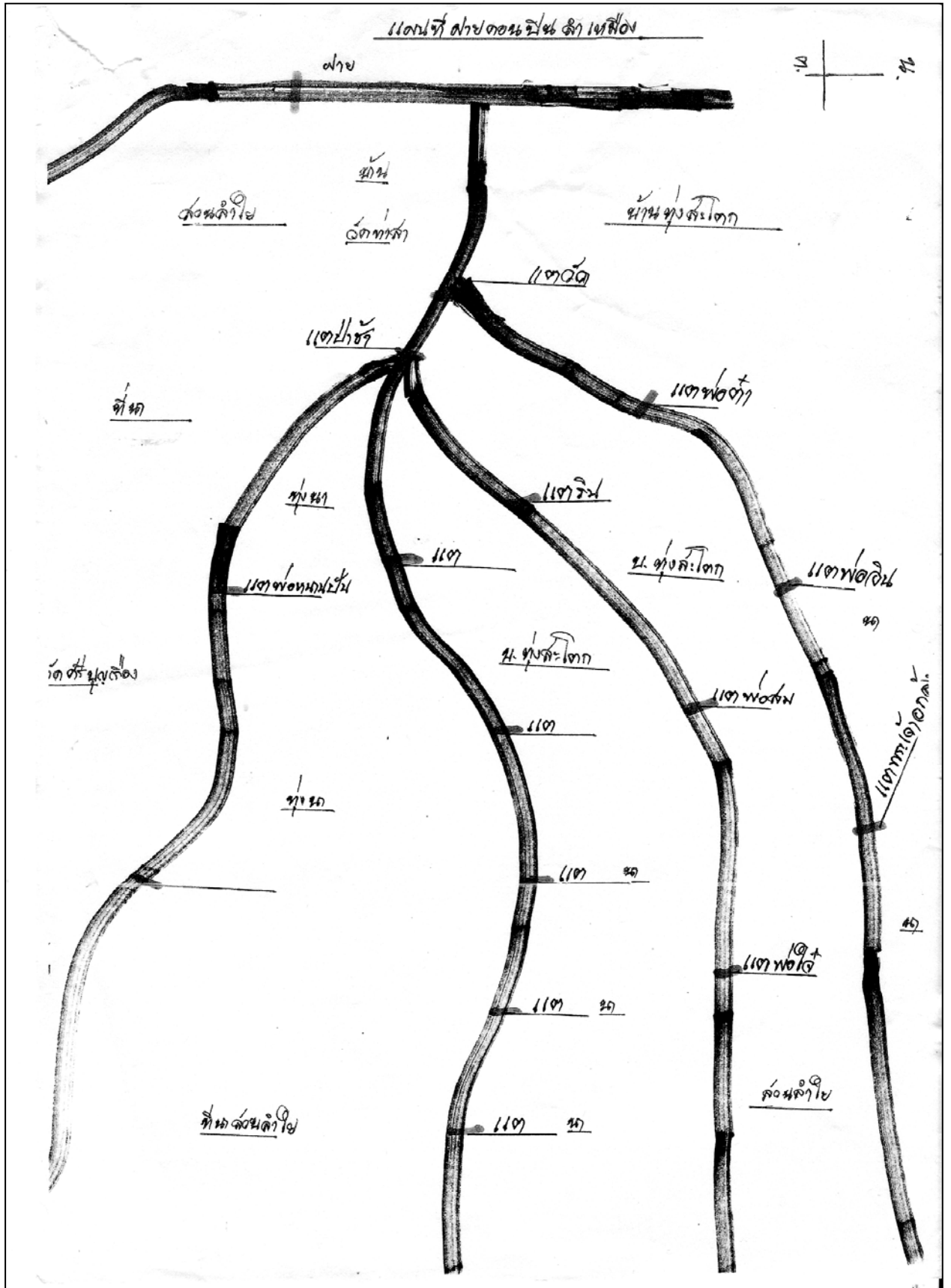
แผนที่แสดงเหมืองฝายคอนป็น ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

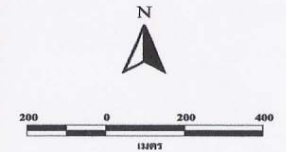
โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือฝ่ายตอนป็น

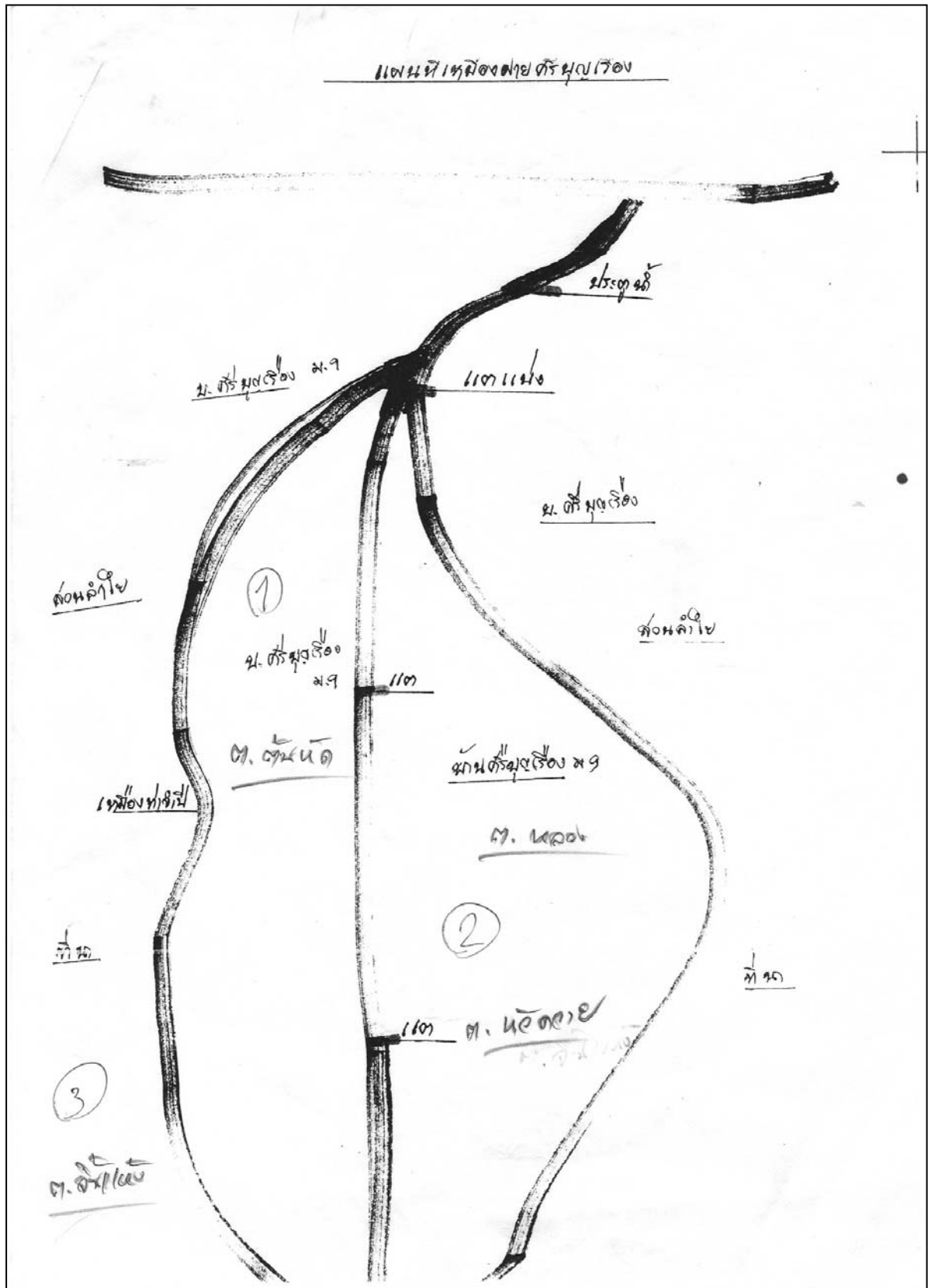
โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

[illegible]

* ภาพพื้นหลังเป็นภาพแผนที่ภูมิประเทศ 1:50,000

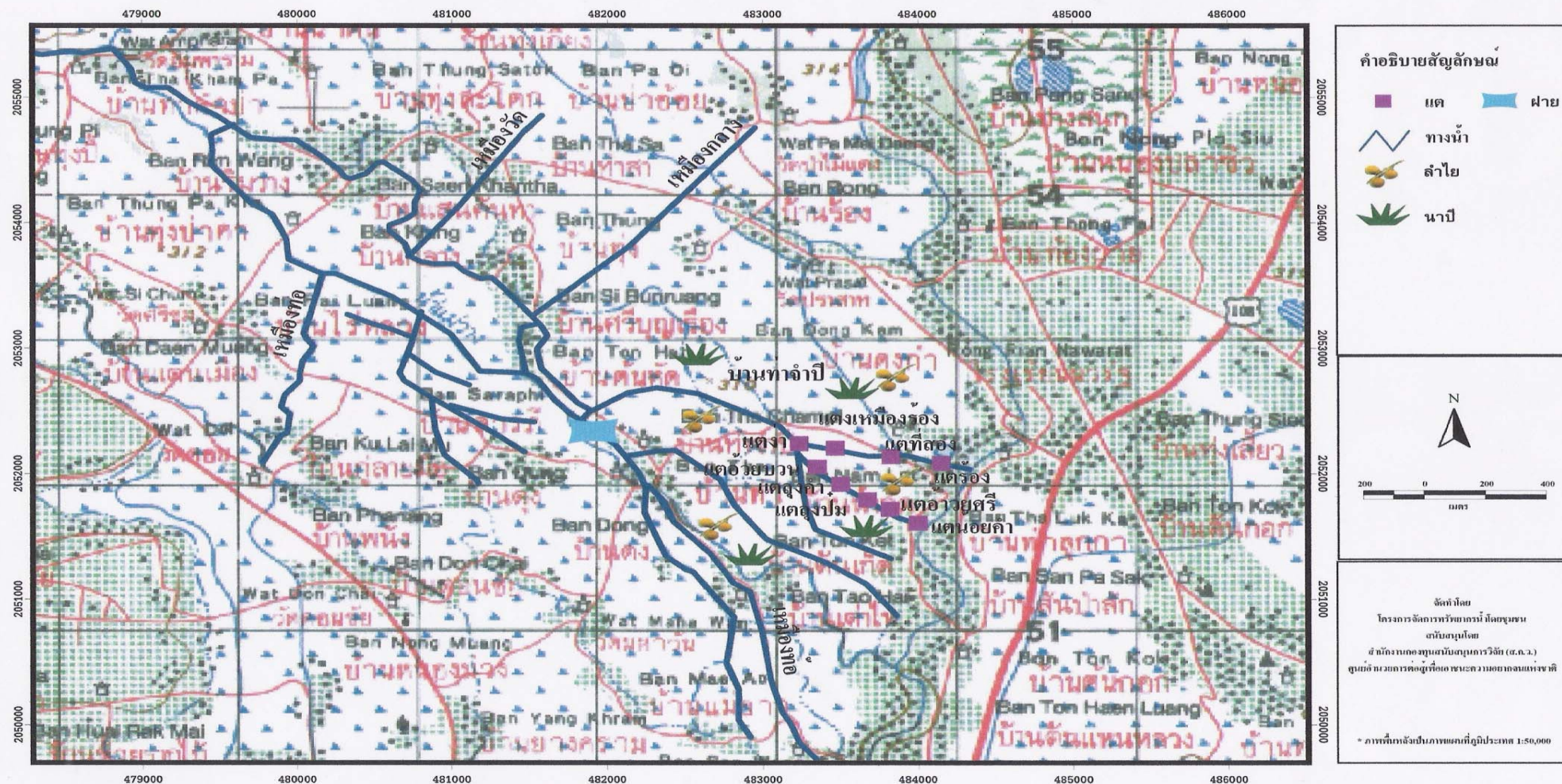
143

แผนที่วาดมือฝ่ายศรีบุญเรือง

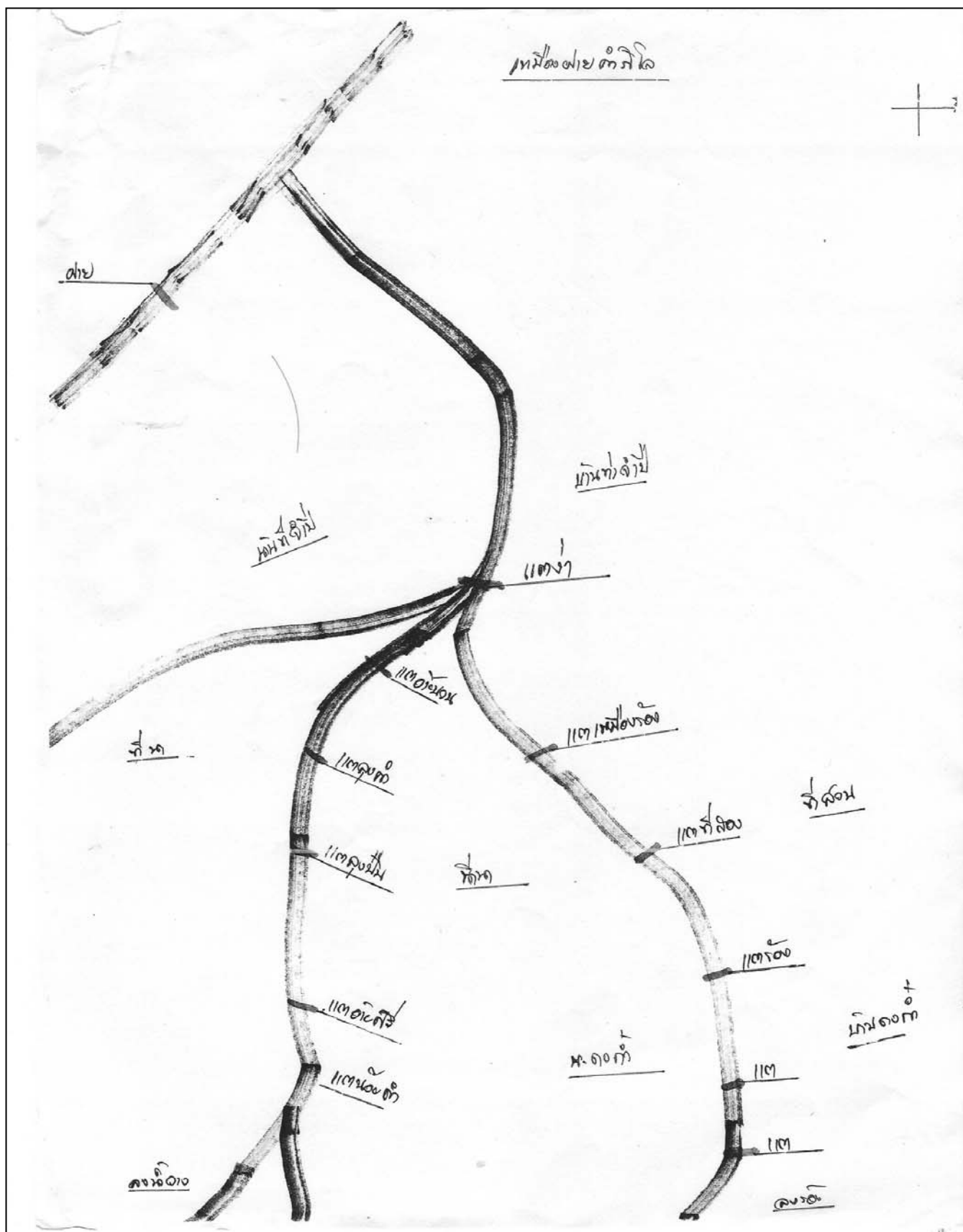
โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำาวง

แผนที่แสดงเหมืองฝายคำกิโล ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

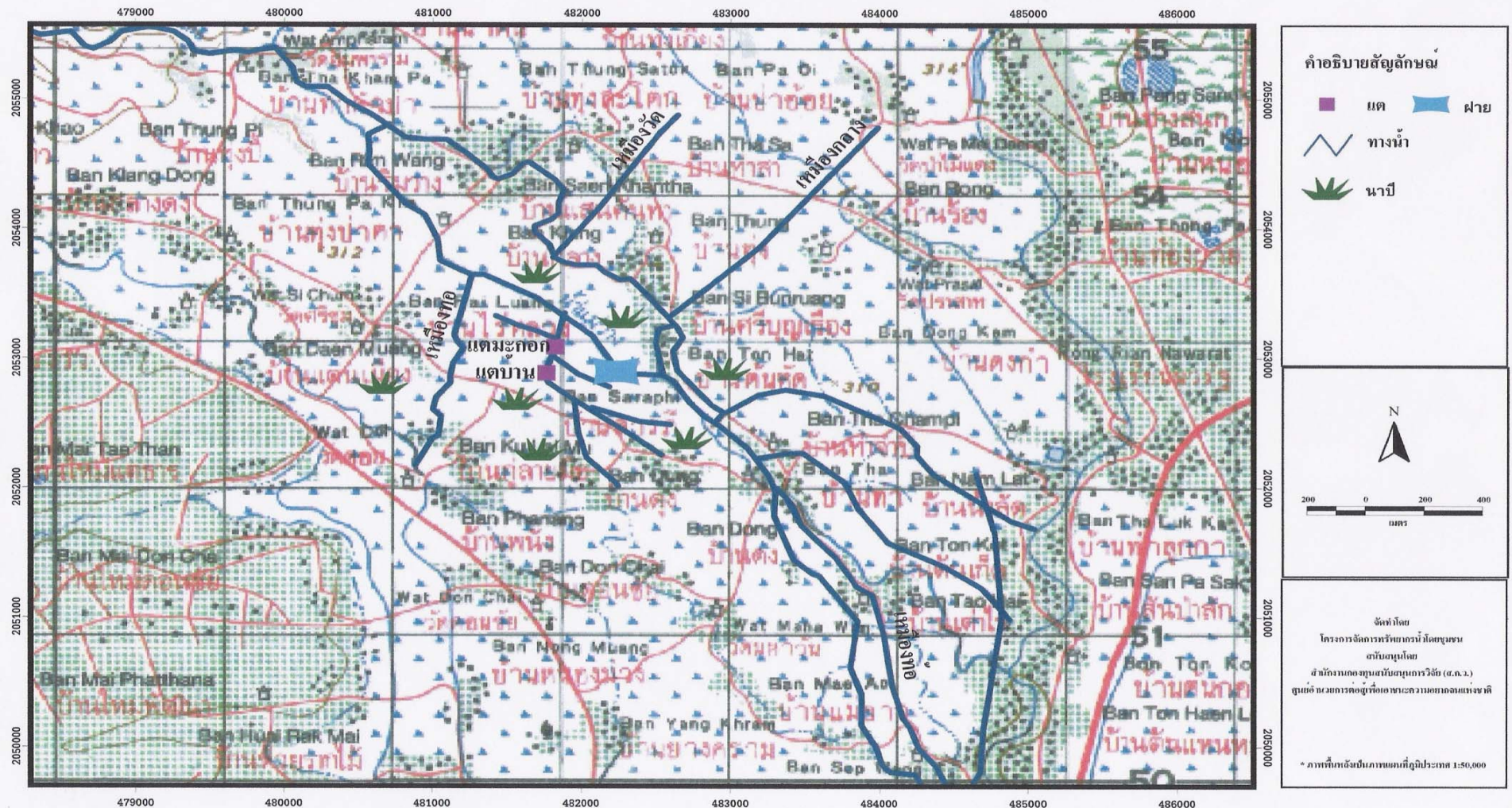
โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือฝ่ายคำภีโร

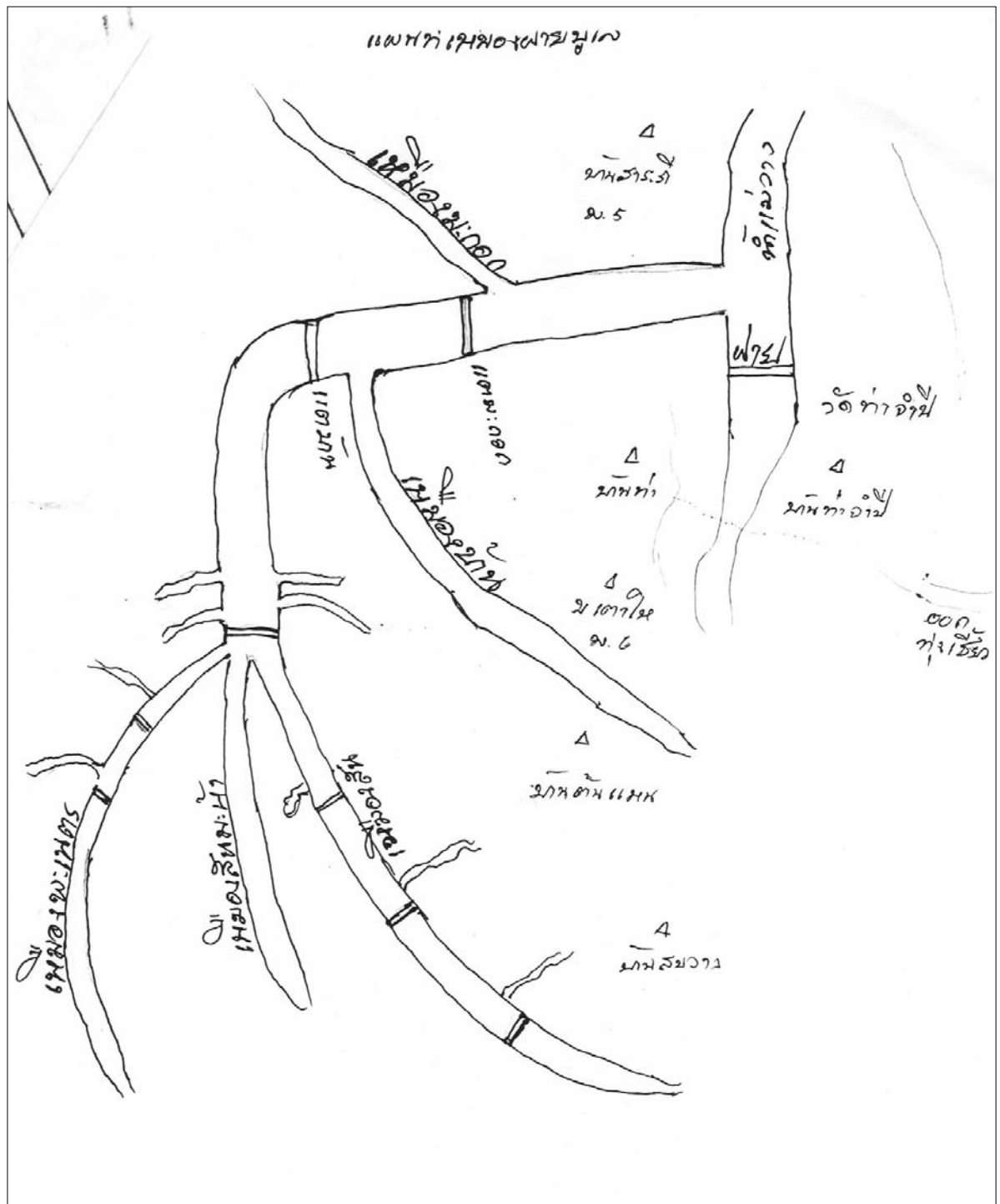
โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่แสดงเหมืองฝายปู่ได้ ดุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

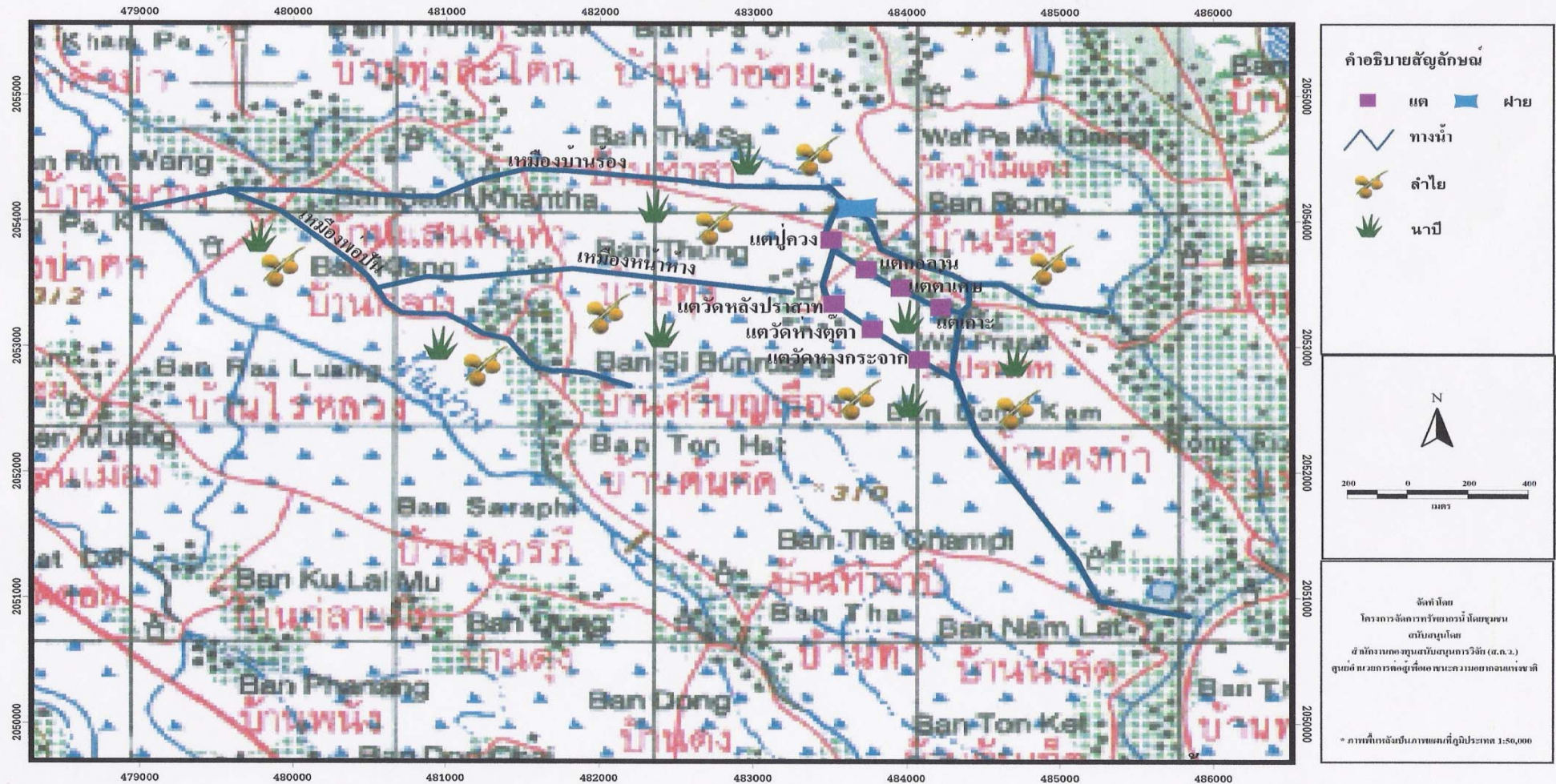

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วัดมอฝายปู่ไล่

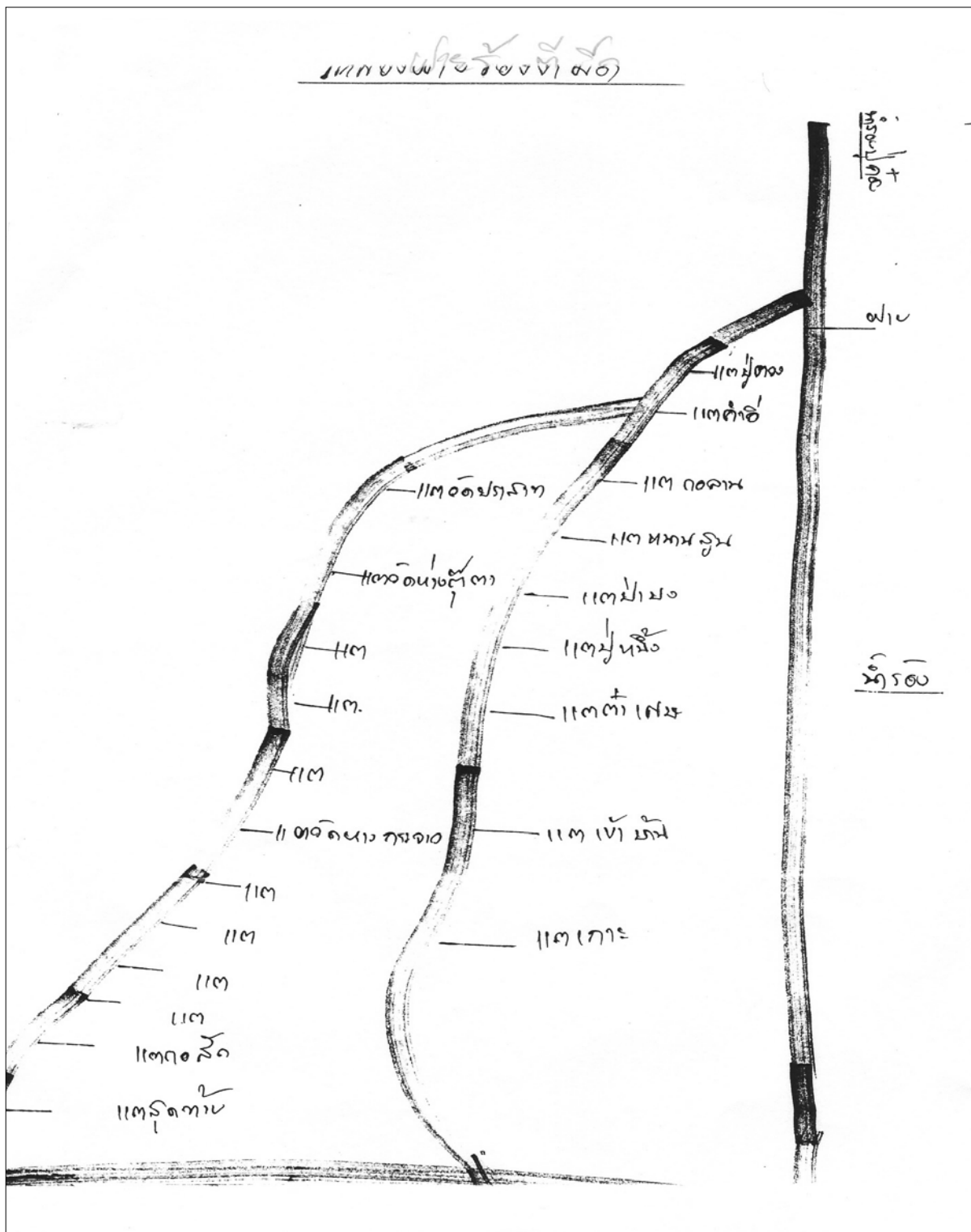
แผนที่แสดงเหมืองฝายร่องตีมิด ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

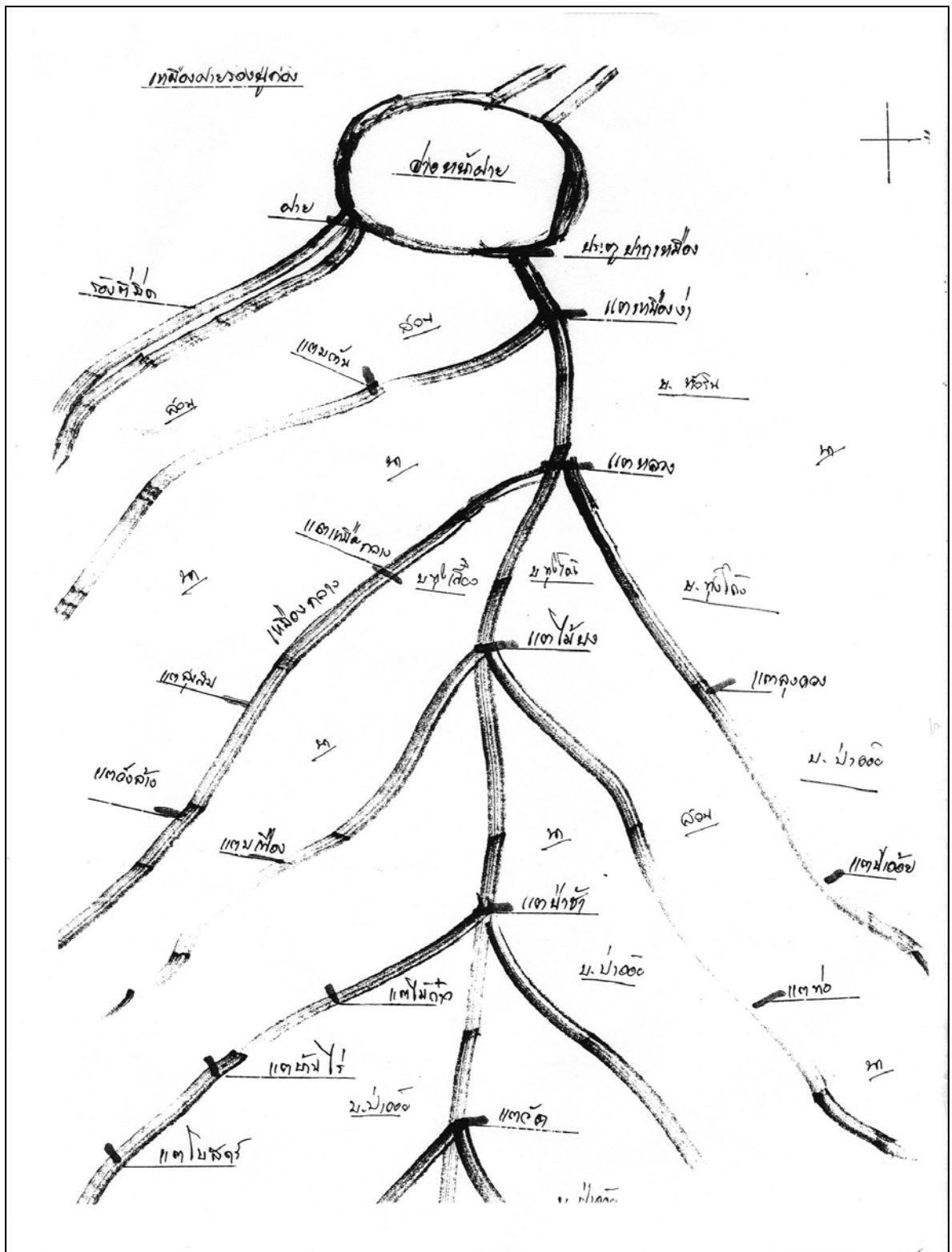
โครงการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:

การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือฝ่ายร้องตีมีด

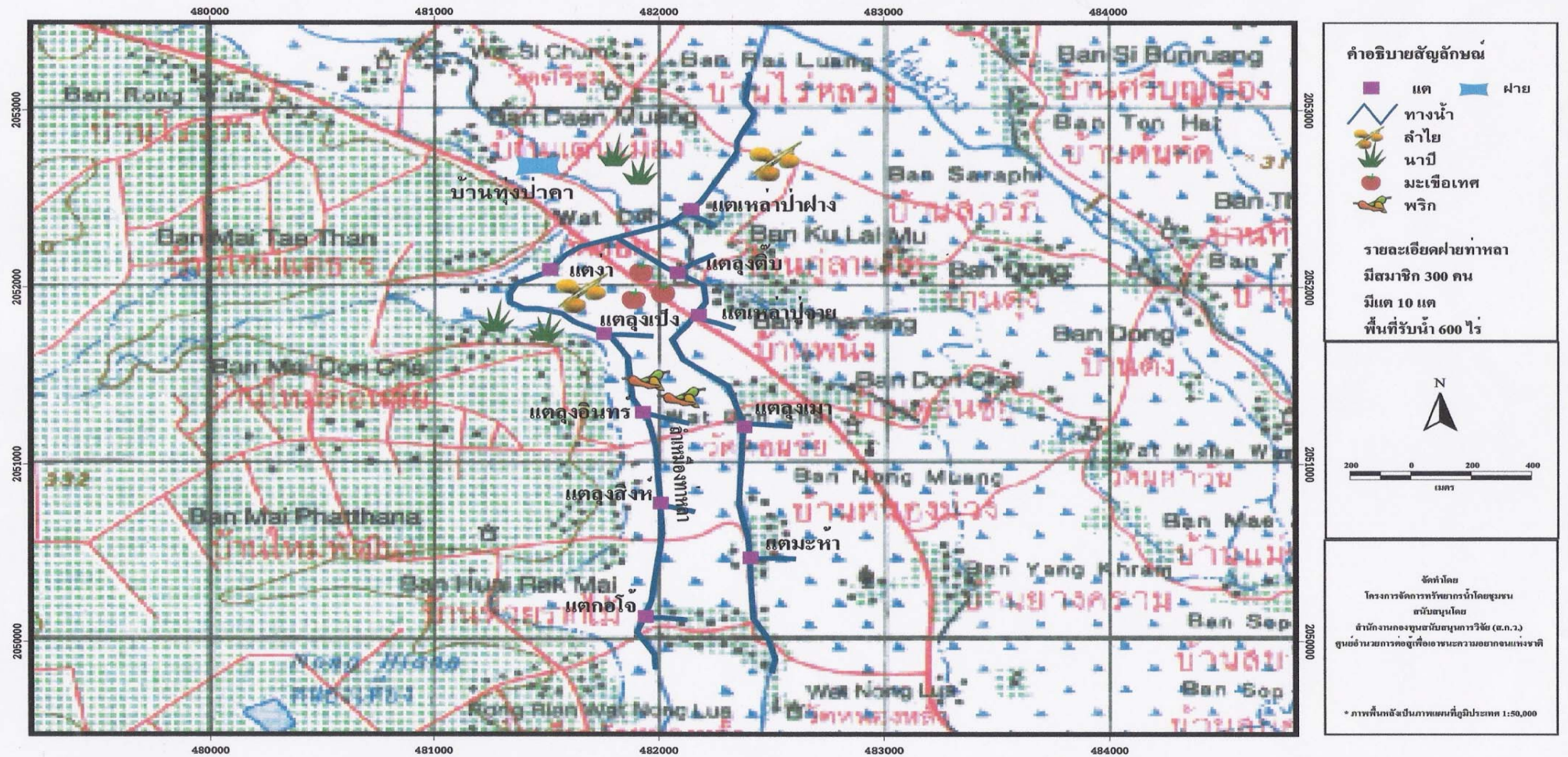

แผนที่วาดมือฝ่ายร้องปู้ก้อง

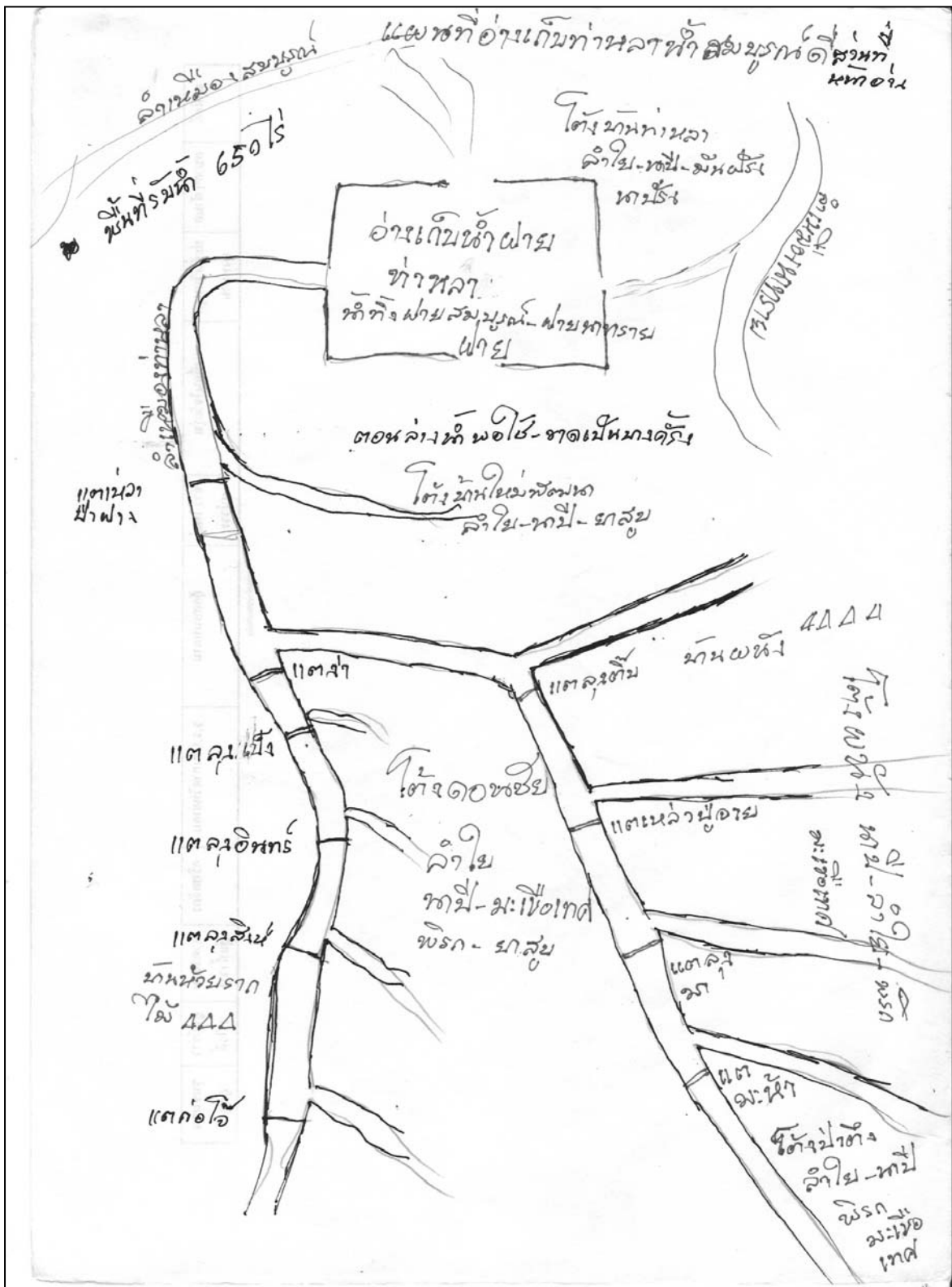
โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่แสดงเหมืองฝายท่าหล้า ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

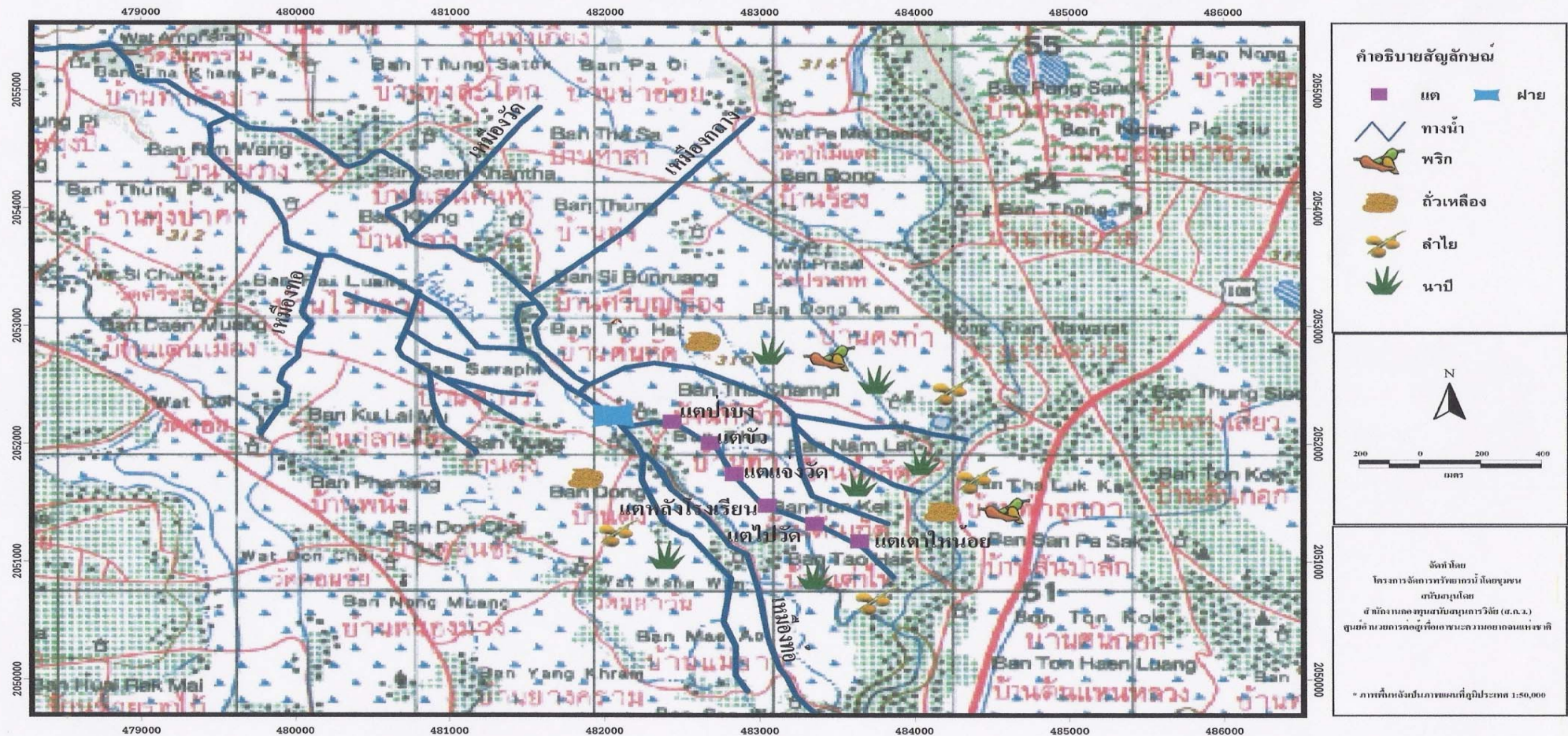

โครงการการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือฝ่ายท่าหลา

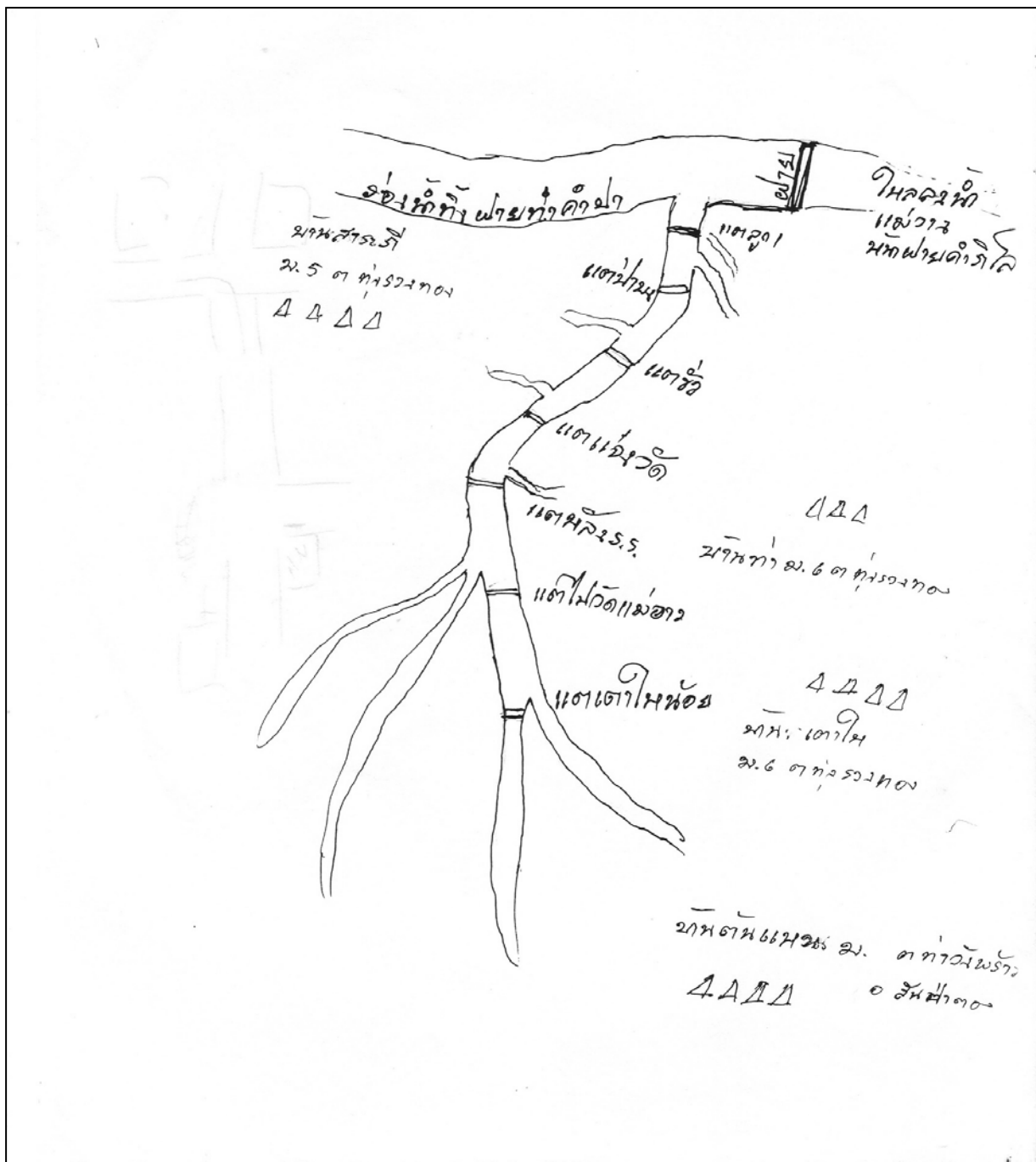

แผนที่แสดงเหมืองฝายหลาย ลุ่มน้ำแม่วาง จ.เชียงใหม่

โครงการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน:
การศึกษาแนวทางการจัดการปัญหาภัยแล้งโดยชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำวาง

แผนที่วาดมือฝ่ายหล่าย

ถอดบทเรียน

“ กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่
วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอำนาจ
และความสัมพันธ์ ”

โดย

เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่าง
และนางสาว สุนทมาลย์ สิงหะ

บทนำ ทบทวนวรรณกรรม

แนวคิดเรื่องลุ่มน้ำได้รับการกล่าวขานอย่างมากจากทุกฝ่ายในแวดวงวิชาการ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งในหน่วยนิเวศกายภาพที่รัฐกำลังเข้ามามีการจัดการน้ำ หรือในฐานะหน่วยนิเวศวิทยาวัฒนธรรม อันเป็นระบบความสัมพันธ์ของท้องถิ่นกับการใช้ทรัพยากร อย่างองค์รวม และยังมีฐานะเป็นข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ของการจัดการทรัพยากรทั้งระบบโดย เชื่อมโยงเครือข่ายชุมชนต้นน้ำถึงปลายน้ำ

แม้จะมีการกล่าวถึงและการปฏิบัติการเกี่ยวกับลุ่มน้ำอย่างมากมาย แต่แนวคิด“ลุ่มน้ำ” กลับ เต็มไปด้วยความคลุมเครือยิ่ง ดังเช่น แนวคิดลุ่มน้ำแต่ละฝ่ายเหมือนและแตกต่างกันอย่างไร การเมืองเบื้องหลังแนวคิดลุ่มน้ำ และแนวคิดลุ่มน้ำมีความสำคัญอย่างไรต่อการศึกษาความสัมพันธ์ ชุมชนกับฐานทรัพยากร ความเป็นไปได้ในการใช้ขอบเขตลุ่มน้ำเชิงกายภาพอย่างตายตัวเป็นฐาน ในการจัดการทรัพยากรอย่างเบ็ดเสร็จเป็นจริงหรือไม่เมื่อความสัมพันธ์ชุมชนไม่ได้ซ้อนทับกับ ขอบเขตลุ่มน้ำอย่างตายตัว ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ในลุ่มน้ำเป็น อย่างไร กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความหลากหลายทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม และ สัมพันธ์กับฐานทรัพยากรต่างกัน สถานการณ์ปัญหาและเงื่อนไขความขัดแย้งในปัจจุบัน เป้าหมาย ของการการก่อรูปเครือข่ายจะเป็นจริงหรือไม่

คำถามต่างๆ เหล่านี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในกระบวนการสร้างความรู้เพื่อเสริมสร้างความ เข้มแข็งของเครือข่ายชุมชนระดับลุ่มน้ำ โดยเฉพาะหน่วยงานที่ลงไปสัมพันธ์กับชุมชนโดยตรง ที่ ต้องมีการทบทวนการดำเนินงาน ความเคลื่อนไหวขององค์กรชุมชนเพื่อมองเห็นภาพรวม และ ลักษณะเฉพาะของลุ่มน้ำ เราต้องการตรวจสอบสถานะและทิศทางการจัดการลุ่มน้ำโดยแยกเป็น ประเด็นได้ดังนี้

- 1) แนวความคิดเรื่องลุ่มน้ำประเทศไทย
- 2) ปัญหาการขาดแคลนน้ำในลุ่มน้ำภาคเหนือ: วิทยาศาสตร์สังคมศาสตร์และภูมิ ปัญญาชาวบ้าน
- 3) งานศึกษาเกี่ยวกับการจัดการน้ำชุมชน: ระบบเหมืองฝาย
- 4) งานศึกษาเกี่ยวกับความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร
- 5) ข้อค้นพบและข้อเสนอทางนโยบายเบื้องต้น

1) แนวความคิดเรื่องลุ่มน้ำประเทศไทย: สถานะและพัฒนาการ

การศึกษาเรื่องลุ่มน้ำช่วงแรกยังจำกัดอยู่ในนักวิทยาศาสตร์ เกษม จันทรแก้ว เสนอรายงานศึกษา อุทกวิทยาลุ่มน้ำ โดยมองลุ่มน้ำในฐานะหน่วยพื้นฐานทางนิเวศที่กว้างกว่าต้นน้ำ แต่หมายถึงพื้นที่ภูมิประเทศที่มีการไหลของน้ำตามสายน้ำขนาดต่างๆ โดยใช้สันปันน้ำเป็นเส้นแบ่งบอกอาณาเขตของพื้นที่ โครงการลุ่มน้ำ แต่กระนั้นเกษม ยังให้ความสำคัญกับป่าและพื้นที่ต้นน้ำเป็นหลัก ฐานความรู้เหล่านี้ได้เป็นที่มาของการจัดการลุ่มน้ำของรัฐ โดยมีมติคณะรัฐมนตรีตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528-2535 ในการควบคุมใช้พื้นที่ป่าต้นน้ำ และจัดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ

การศึกษาของเกษม ช่วงต่อมาในปี 2539 ที่ได้นิยามลุ่มน้ำว่า หน่วยพื้นที่หนึ่งประกอบไปด้วยทรัพยากรกายภาพ ทรัพยากรชีวภาพที่มีขอบเขตชัดเจน การนิยามเน้นประเด็นเทคนิคกายภาพ เช่น สัณฐานวิทยาลุ่มน้ำ, ฝนและน้ำในดิน วิธีการวัดน้ำท่า การคายระเหย ดิน พังทลาย เป็นต้น พร้อมกันนี้ได้เสนอเป้าหมายของการจัดการ เพื่อให้ได้น้ำเพื่อมีปริมาณมากพอ คุณภาพดี การไหลของน้ำสม่ำเสมอ การควบคุมเสถียรภาพของดิน ลดความเสียหายของน้ำท่วม และการจัดการใช้ทรัพยากรลุ่มน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ

ปฏิบัติการทางวาทกรรมลุ่มน้ำ เริ่มต้นจากการโครงการพัฒนาเศรษฐกิจและทรัพยากรบนที่สูงที่ได้รับการสนับสนุนจากองค์การระหว่างประเทศ เช่น โครงการไทย-นอร์เวย์ โครงการไทย-เยอรมัน เป็นต้น โดยที่โครงการเหล่านี้เน้นหนักที่การจัดการพื้นที่ต้นน้ำยังไม่ได้ครอบคลุมลุ่มน้ำทั้งระบบ

งานศึกษาในกลุ่มนี้มักเป็นงานศึกษาเพื่อตอบคำถามเรื่องการลดลงของพื้นที่และการลดลงของปริมาณน้ำจากแม่น้ำสายสำคัญต่างๆ โดยเฉพาะลุ่มน้ำพื้นที่ภาคเหนือ ทำให้วาทกรรมลุ่มน้ำได้กลายเป็นมิติทางอำนาจอย่างจริงจัง เมื่อรัฐได้นำเอาแนวคิดและเกณฑ์การจำแนกพื้นที่ลุ่มน้ำมากำหนดขอบเขตการจัดการทรัพยากรตามเป้าหมายของตน กรมป่าไม้ได้ใช้เกณฑ์การจัดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำเป็นเครื่องมือทางอำนาจประเภทหนึ่งในการสถาปนาสิทธิเหนือดินแดนของตน โดยเข้มงวดกับประชาชนที่อยู่อาศัยทำกินในพื้นที่ลุ่มน้ำชั้น 1A ที่รัฐขีดเส้นเอาไว้ วิธีการดังกล่าวไม่ต่างกับการประกาศเขตป่าสงวนเขต ป่าอนุรักษ์ที่ใช้หลักสิทธิ์แบบเบ็ดเสร็จเหนือดินแดน (ดังเช่น มติคณะรัฐมนตรี วันที่ 27 กรกฎาคม 2525, มติคณะรัฐมนตรี, มติคณะรัฐมนตรี วันที่ 21 ตุลาคม 2529 เป็นต้น) อีกกลุ่มก็คือ ในด้านเศรษฐกิจ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) ได้ทำการศึกษาข้อมูลแต่ละลุ่มน้ำอย่างละเอียด เพื่อวางแผนพัฒนาศักยภาพตั้งแต่ต้นน้ำไปจนถึงปลายน้ำ โดยแบ่งการจัดการลุ่มน้ำออกเป็น 25 ลุ่มน้ำย่อยทั่วประเทศในปี 2542 โดยสำรวจปริมาณและประเมินศักยภาพการจัดการน้ำในทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ซึ่งหน่วยงานของรัฐ

เช่น กรมชลประทาน กรมส่งเสริมการพัฒนา การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย และอื่นๆ ได้เป็น
ฐานการก่อสร้างโครงการจัดการน้ำในรูปแบบต่างๆ
ในทางกฎหมายและระบบสิทธิทรัพยากรน้ำ เช่น โครงการศึกษาวิจัยรูปแบบองค์กรบริหารจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ลุ่มน้ำประเทศไทย โดยคณะนิติศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (2539) การศึกษาเกี่ยวกับระบบสิทธิในการจัดการน้ำ ได้กลายเป็น
ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อรัฐบาลในการเปลี่ยนแปลงระบบสิทธิในน้ำจากเดิมที่รัฐไม่ได้เป็นเจ้าของ
กรรมสิทธิ์เด็ดขาดในน้ำ มาเป็นระบบที่ถือว่าน้ำเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงต่อ
แบบแผนการจัดการใช้น้ำในอนาคต บนฐานแนวคิดดังกล่าว ธนาคารเพื่อการพัฒนาแห่งเอเชีย
(Asian development Bank หรือ ADB) ได้เข้ามามีอิทธิพลในการผลักดันแนวคิดนี้อย่างมาก ตาม
แผนการกู้ยืมเงินเพื่อแก้ปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจ ภายใต้โครงการ ระบบการจัดการที่มีเอกภาพและ
บูรณาการ ซึ่งให้คำนิยามน้ำซึ่งถือว่าเป็นสมบัติของรัฐดังนี้ว่า 1.น้ำในบรรยากาศ 2.น้ำบนผิวดินที่
ไหลตามธรรมชาติ 3.น้ำใต้ดิน 4.แหล่งน้ำระหว่างประเทศที่ประเทศไทยนำมาใช้ 5.สิ่งมีชีวิตและไม่มี
ชีวิต ภายใต้การผลักดันของธนาคารเพื่อการพัฒนาเอเชียที่สนับสนุนเงินกู้โครงการปรับโครงสร้าง
ภาคเกษตรในปี 2542 รัฐบาลได้จัดตั้งโครงการลุ่มน้ำนาร่องในระยะเวลาแรก 3 ลุ่มน้ำ จนต่อมาในปี
2546 จึงจัดตั้งคณะกรรมการลุ่มน้ำครบ 25 ลุ่มน้ำทั่วประเทศ โดยมีกรมทรัพยากรน้ำเป็นผู้
ประสานงานเพื่อให้เกิดการจัดการน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ¹

งานวิจัยจากนักวิชาการสายเศรษฐศาสตร์ มิ่งสรรพ ขาวสะอาด (2546) แนวนโยบายการ
จัดการน้ำประเทศไทยเสนอต่อสกว. แม้จะเห็นด้วยกับปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรที่
รวมศูนย์การจัดการโดยรัฐ แต่เสนอให้มีสถาบันเข้ามาบริหารจัดการและกำหนดสิทธิการใช้น้ำอย่าง
ชัดเจน อย่างไรก็ตาม ฐานความรู้ลุ่มน้ำที่รัฐนำมาปฏิบัติการก็มีการเมืองของความรู้อย่างเห็นได้ชัด
กรมทรัพยากรน้ำมักมองลุ่มน้ำในมิติทางเศรษฐกิจ กรมป่าไม้เลือกกล่าวถึงลุ่มน้ำเฉพาะในพื้นที่ต้น
น้ำซึ่งเป็นพื้นที่ที่กรมป่าไม้มีอำนาจในการจัดการและมุ่งเน้นจัดการเฉพาะป่าอนุรักษ์ โดยไม่ได้ทำ
ความเข้าใจอย่างยิงมิติประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจของชุมชนในพื้นที่

การจัดการลุ่มน้ำเช่นนี้เป็นเพียงการจัดการลุ่มน้ำในเชิงเทคนิค เป็นส่วนเสี้ยวและ
เครื่องมือของอำนาจรัฐ ได้สร้างปัญหาหลายประการ ดังเช่น การจัดการต้นน้ำ ที่มุ่งไปที่การปลูกป่า
การปลูกพืชน้ำในพื้นที่สูง ได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศท้องถิ่น การควบคุมการใช้น้ำส่งผลต่อ
ความมั่นคงของชุมชนจนนำไปสู่ความขัดแย้ง ระหว่างรัฐกับชุมชน หรือชุมชนบนที่สูงกับชุมชนพื้น
ราบ

ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ (Chusak1994) ได้อ้างงานศึกษาของBlaikie (1995) Gibbs (1986) ว่า
การจัดการลุ่มน้ำบ่อยครั้งที่ไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากทิศทางนโยบายและการปฏิบัติการมักมุ่ง

¹ เงินกู้เอติปี หนึ่งและห้าตา, คณะทำงานติดตามผลกระทบเงินกู้เอติปี, 77/1 หมู่ 5 ต.สุเทพ อ.เมือง จ.เชียงใหม่, เมษายน 2543.

ไปที่การจัดการแ่งมุมเดียวบนฐานชีววิทยากายภาพ หรือแ่งมุมเชิงเทคนิค หรือทางหนึ่งที่มีมิติทาง เศรษฐศาสตร์ แต่ขาดการทำความเข้าใจถึงปฏิสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างระบบนิเวศกับระบบทาง สังคม ซึ่งขอบเขตทางสังคมและการเมืองหาได้สอดคล้องกับหน่วยทางนิเวศอย่างตายตัว การทำ ความเข้าใจลุ่มน้ำจะต้องมีมิติทางประวัติศาสตร์ มิติด้านเศรษฐกิจสังคม และนิเวศวิทยาของ ชุมชนท้องถิ่น เพราะเห็นความเชื่อมโยงระหว่างต้นน้ำกับปลายน้ำ เพื่อนำไปสู่การจัดการลุ่มน้ำเชิง สถาบันโดยมีชุมชนท้องถิ่นโดยมีชุมชนท้องถิ่นเป็นฐาน

ปมปัญหาการจัดการลุ่มน้ำประเทศไทยมีหลายด้าน ชูศักดิ์ (2547) ได้ตั้งประเด็นว่า ในทางการเมืองของการพัฒนา ต้นน้ำและลุ่มน้ำตอนบนเป็นภูมิภาคชั้นรอง ห่างไกลและเข้าถึงยาก ในด้านเศรษฐกิจก็เป็นหน่วยทางเศรษฐกิจเป็นหน่วยสุดท้าย ลุ่มน้ำตอนบนยังเป็นพื้นที่ของคนด้อย อำนาจทางการเมือง เมื่อเปรียบเทียบกับลุ่มน้ำตอนล่างพบว่า ครอบสิทธิในพื้นที่ลุ่มน้ำตอนบน มัก แตกต่างจากบริเวณท้ายน้ำซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจ ครอบสิทธิมักยึดถือตามประเพณี สิทธิ ส่วนรวมหรือสิทธิชุมชน

แนวคิดและกลไกการจัดการลุ่มน้ำของรัฐที่ใช้หน่วยเชิงกายภาพขนาดใหญ่โดยกำหนด เป็น 25 ลุ่มน้ำ และเร่งรัดดำเนินการจัดตั้งกลไกการจัดการในรูปของคณะกรรมการลุ่มน้ำ จึงเป็น ปฏิบัติการเพื่อผนวกเอากลุ่มคนชายขอบในพื้นที่ต่างๆ รวมทั้งเป็นส่วนหนึ่งของสังคมส่วนใหญ่ใน รูปของหน่วยงานจัดการน้ำที่รัฐสามารถควบคุมกำกับได้มากขึ้น ขั้นตอนต่อไปคือการโอนกรรมสิทธิ์ใน ทรัพยากรไปเป็นของรัฐ และสลายสิทธิการจัดการทรัพยากรร่วมของชุมชนที่หลากหลาย โดย จัดรูปแบบสิทธิเสียใหม่โดยมีกลไกคณะกรรมการลุ่มน้ำเป็นผู้กำกับ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดภาวะแปลก แยกกับชุมชนในพื้นที่ และเกิดปัญหาความสัมพันธ์แบบไม่เสมอภาคศูนย์กลาง-ชายขอบ

ปมปัญหาเหล่านี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาการจัดการลุ่มน้ำของรัฐเป็นปัญหาของ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในหลายด้าน ทั้งด้านชนชั้นและชาติพันธุ์ มิติด้านคุณค่าและผลประโยชน์ และการขาดความรู้ความเข้าใจลุ่มน้ำในมิติเชิงนิเวศ สังคมและวัฒนธรรมอย่างลึกซึ้ง

สิ่งที่น่าสนใจคือ ไม่ใช่รัฐเท่านั้นที่นำเอารอบคิดเรื่องลุ่มน้ำมาเป็นฐานของการจัดการ ทรัพยากรและการพัฒนา ในภาคประชาสังคม องค์กรพัฒนาเอกชนด้านทรัพยากร และองค์กร ชุมชนก็ได้เสนอแนวคิดการจัดการลุ่มน้ำเช่นกัน ทั้งนี้เนื่องจากกรอบคิดเรื่องลุ่มน้ำของรัฐ ทั้งการ จัดการคุณภาพลุ่มน้ำ และการจัดการลุ่มน้ำในมิติเศรษฐกิจ ได้ปฏิเสธความรู้ และการจัดการ ทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น และการจัดการลุ่มน้ำของรัฐยังมีลักษณะรวบอำนาจ อคติระหว่างภาค เกษตรกรรมและอุตสาหกรรม ภาคเมืองและภาคชนบท ระหว่างต้นน้ำกับปลายน้ำ ด้วยเหตุนี้เอง ในช่วงปี 2536 เป็นต้นมา องค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรชาวบ้านจึงได้พัฒนาแนวคิด ระบบการ จัดการทรัพยากรแบบบูรณาการ โดยใช้แนวคิดลุ่มน้ำในฐานะหน่วยของความสัมพันธ์ระหว่างระบบ นิเวศ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ถูกเรียกว่า “ภูมินิเวศวัฒนธรรม” (มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ และคณะ, 2543)

องค์กรพัฒนาเอกชนด้านทรัพยากรและองค์กรชุมชนจึงเห็นระบบการจัดการลุ่มน้ำมีฐานะเป็นยุทธศาสตร์ของการจัดการทรัพยากรอย่างบูรณาการ เนื่องจากสอดคล้องกับพื้นฐานวัฒนธรรมเป็นการผสมผสานองค์ความรู้วิทยาศาสตร์และภูมิปัญญาท้องถิ่น สามารถเชื่อมโยงชุมชนที่อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกันให้สามารถสร้างระบบสิทธิ กลไกการจัดการเชิงสถาบันบนฐานนิเวศทรัพยากรที่เกิดขึ้นแต่ละจุด ซึ่งทำให้สามารถเชื่อมโยงชุมชนที่อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกันให้สามารถสร้างระบบสิทธิ กลไกการจัดการเชิงสถาบันบนฐานนิเวศวัฒนธรรมที่กว้างไปกว่าระบบการจัดการทรัพยากรหน่วยย่อยๆ ของชุมชน เช่น ป่าชุมชน องค์กรเหมืองฝาย เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม องค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานพัฒนาลุ่มน้ำก็ยังไม่สามารถผลักดันให้เกิดกระบวนการ กลไกในการจัดการทรัพยากรที่เชื่อมโยงตั้งแต่ชุมชนลุ่มน้ำจนปลายน้ำได้สำเร็จมากนัก ส่วนมากมักมุ่งเน้นทำงานสนับสนุนชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งเป็นพื้นที่กลุ่มชาติพันธุ์ ที่ถูกกีดกันจากรัฐในการจัดการทรัพยากรและการพัฒนา ภาวะการณ์ทำงานที่จำกัดวงเฉพาะส่วนย่อย มีสาเหตุเนื่องจากปัญหาที่เกิดขึ้นในแต่ละจุดของลุ่มน้ำมีความแตกต่างกัน ปัญหาเรื่องน้ำก็จะเป็นเรื่องความขัดแย้ง เรื่องปาระหว่างรัฐกับชุมชนบนพื้นที่สูง ขณะที่ปัญหาปลายน้ำจะเป็นเรื่องการจัดการน้ำ การพัฒนาเศรษฐกิจ การใช้ที่ดิน อีกทั้งความเป็นจริงหน่วยทางสังคมต่างๆ ที่ถูกวงในขอบเขตลุ่มน้ำก็มีความแตกต่าง หลากหลาย หน่วยทางสังคม เครือญาติ ชาติพันธุ์ ฐานทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งมีความเหลื่อมซ้อนกัน หาได้จำกัดเฉพาะหน่วยทางนิเวศกายภาพ หรือขอบเขตลุ่มน้ำอย่างตายตัว หรือเชื่อมโยงเป็นองค์พหุเดียวกันไม่ อีกทั้งยังมีหน่วยงานของรัฐ เอกชน ระบบเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน ทั้งเศรษฐกิจพึ่งพา พันธ์สัญญาเศรษฐกิจ อุตสาหกรรม เมือง ด้วยปัญหาที่หลากหลาย ด้วยหน่วยทางสังคมที่แตกต่าง และมีได้มีจินตนาการความเป็นชุมชนลุ่มน้ำร่วมกันอย่างเท่าเทียม ทำให้การสร้างเชื่อมโยงของชุมชนไม่ได้ง่ายดายเป็นที่คาดไว้

ดังนั้นปัญหาเรื่องลุ่มน้ำ จึงไม่ใช่ปัญหาด้านการจัดการหรือเทคนิค แต่จำเป็นต้องทบทวนมโนทัศน์เรื่องการจัดการลุ่มน้ำในฐานะหน่วยทางนิเวศและสังคมที่มีขอบเขตชัดเจน ว่าเป็นกรอบคิดที่อธิบายความซับซ้อนระหว่างปฏิสัมพันธ์ของหน่วยทางสังคมและนิเวศได้เพียงพอหรือไม่ และการที่รัฐมุ่งเน้นการจัดการลุ่มน้ำโดยใช้หน่วยทางกายภาพขนาดใหญ่ และมุ่งเน้นการจัดการแบบแผนเดียวกัน ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ ฐานเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่อย่างไร และเครือข่ายทางสังคมบนฐานลุ่มน้ำร่วมกันได้อย่างไร จะเกิดกลไกเชิงสถาบันในระดับต่างๆ ที่มีความหลากหลายแต่เชื่อมโยงกัน และมีพื้นที่ให้ชุมชนต่างๆ ทั้งต้นน้ำและปลายน้ำเข้ามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร การผลิตอย่างจริงจังได้อย่างไร จำเป็นต้องทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ และวิถีความสัมพันธ์ของชุมชนในลุ่มน้ำท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง หาใช้การสร้างกรอบคิดที่ตายตัวกรณีลุ่มน้ำวางถูกจัดอยู่ภายใต้ลุ่มน้ำขาน เนื่องจากยึดหลักว่าลุ่มน้ำย่อย แต่ละแห่งต้องมาบรรจบกับน้ำปิง ด้วยวิธีการจำแนกและแบ่งการบริหารจัดการเช่นนี้ทำให้ความเป็นลุ่มน้ำที่มีอัต

ลักษณะของตลบลื่อนหายไปจากวาทกรรม “ลุ่มน้ำ” ของรัฐ ดังเห็นได้จากการตั้งคณะกรรมการลุ่มน้ำปิง

ประเด็น ที่สำคัญคือลุ่มน้ำในฐานะหน่วยเศรษฐกิจนิเวศ มิได้เป็นหน่วยความสัมพันธ์ของชุมชนในลุ่มน้ำอย่างเดียว แต่การนับรวมเอาหน่วยราชการ ธุรกิจที่เข้ามาร่วมใช้ทรัพยากรในลุ่มน้ำ ดังเห็นได้จากการกำหนดไว้ในร่างกฎหมายทรัพยากรน้ำให้คณะกรรมการลุ่มน้ำสัดส่วนจากภาคราชการครึ่งหนึ่ง และเมื่อรัฐใช้หน่วยลุ่มน้ำขนาดใหญ่เป็นกลไกในการจัดการ สิทธิชุมชนลุ่มน้ำย่อย เช่นลุ่มน้ำวางต่อการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ของตนเองและจะถูกควบคุม กำกับโดยกรรมการชุดใหญ่ ดังนั้นคณะกรรมการลุ่มน้ำในขนาดดังกล่าวในพื้นที่ทางอำนาจที่ชุมชนจะเข้าถึงต่อรองได้ง่ายนัก

ยิ่งมองในรายละเอียดชุมชนลุ่มน้ำวาง หน่วยทางสังคมในการจัดการทรัพยากรซึ่งเป็นหน่วยย่อยๆ ขึ้นกับประเภททรัพยากร กลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรม กลุ่มทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย การจัดการป่าและน้ำของชุมชนตั้งอยู่บนพื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรม เช่น กะเหรี่ยงลุ่มน้ำแม่เตียน แม่สะป๊อก แม่มุด มองอีกด้านหนึ่งเหมือนฝ่ายคือกลุ่มทางด้านวัฒนธรรมภายใต้ขอบเขตนิเวศลุ่มน้ำเดียวกัน แต่อย่างไรก็ตามเครือข่ายมิได้จำกัดอยู่ในลุ่มน้ำวาง แต่รวมถึงอำเภอดอยหล่อ จอมทองเพราะในส่วนลุ่มน้ำวางตอนล่าง ก็มีองค์กรเหมือนฝ่ายเป็นสถาบันทางสังคมในการจัดการน้ำทั้งในการจัดการองค์กร และเกาะกันเป็นกลุ่ม แต่เชื่อมแม่วางตอนบนไม่ชัดเจนนัก เพราะองค์กรการจัดการต่างกัน นอกจากนี้สมาชิกในฝ่ายตอนท้ายของแม่วางตอนล่างก็ไม่ได้ กินน้ำเฉพาะแม่วางอย่างเดียว แต่ยังสูบน้ำขานมาใช้ด้วย

2) ปัญหาการขาดแคลนน้ำในลุ่มน้ำภาคเหนือ

การขาดแคลนน้ำบนพื้นราบในประเทศไทยที่เกิดขึ้นมักจะโทษการเกษตรบนพื้นที่สูง การขาดแคลนน้ำอาจเกิดในที่ราบเชิงเขา หรือริมลุ่มน้ำต่างๆ ในกรุงเทพฯ น้ำท่วมฉับพลันมักจะโทษเกษตรบนพื้นที่สูง การตัดไม้ทำลายป่าถูกมองว่าลดความสามารถของดินที่จะดูดซับ และเพิ่มปริมาณในฤดูฝน ซึ่งเป็นความเห็นที่มักไม่ค่อยได้รับการสนับสนุนจากการสังเกตการณ์ในที่อื่นๆ Alford² (1992) ดำเนินการศึกษาเกี่ยวกับปริมาณน้ำในภาคเหนือของประเทศไทย โดยพิจารณาเป็นพิเศษไปที่ปริมาณน้ำที่ไหลจากลุ่มน้ำ และความสัมพันธ์กับการเกษตรแบบการทำไร่เลื่อนลอยที่ชัดเจน การศึกษานี้เป็นการบันทึกประวัติศาสตร์ระยะยาวเกี่ยวกับการขาดแคลน น้ำในภาคเหนือของไทยเพียงชิ้นเดียวเท่านั้น และผลการศึกษากลับไม่ได้รับการยอมรับจากผู้กำหนดนโยบายหรือ

² Timothy Forsyth: 63-65 โปรดดู ป่าต้นน้ำ และวิทยาศาสตร์ที่ไม่ต้องกังวล บทความชิ้นนี้ไม่สามารถสรุปทุกประเด็นที่มีอยู่ในการศึกษาดังกล่าว กรุณาดูรายละเอียดในการจัดการป่านุรักษ์ เอกสารประกอบการสัมมนาฯ นานาชาติ 23-25 มีนาคม 2544 ณ สถาบันวิชาการนานาชาติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อัจฉรา รักยุติธรรม บก.

นักธรณีวิทยาได้นัก งานวิจัยนี้มีข้อมูลสองชุดเกี่ยวกับกระแสน้ำไหลและการตะกอน “ประสิทธิภาพของกระแสน้ำ” ของลุ่มน้ำ โดยคำนวณอัตราส่วนระหว่างปริมาณน้ำเข้าจากการตกตะกอน และปริมาณน้ำออกเป็นกระแสน้ำ ผลการศึกษาแสดงให้เห็นความแตกต่างของการตกตะกอนและกระแสน้ำในแต่ละปีไม่สูงมากนัก แต่อาจเป็นเพราะความแตกต่างทางด้านปัจจัย เช่น การกักเก็บและการระเหย การผันแปรไปใช้ทรัพยากรบางอย่าง เช่น ชลประทานสมัยใหม่ การพาตะกอนค่อนข้างคงที่แต่ละปีมากกว่ากระแสน้ำไหลและการตกตะกอน

ผลที่ตามมาก็คือ ภูเขาในภาคเหนือจะแล้งผิดปกติในแง่ปริมาณน้ำที่ไหลออกจากพื้นดิน หลักฐานที่มีอยู่บ่งชี้ว่าเกษตรบนพื้นที่สูงมีสาเหตุที่ก่อให้เกิดผลเช่นนี้ และความแห้งแล้งมีมานานแล้ว หรืออาจเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ อีกปัจจัยหนึ่งซึ่งอาจเป็นสาเหตุของความแห้งแล้งคือการจัดสร้างชลประทานขนาดใหญ่บนพื้นราบภาคเหนือ ซึ่งขัดขวางไม่ให้ตะกอนมาถึงลำธารได้ ผลสรุปจากบทความได้พูดถึงแนวคิดดังกล่าว ซึ่งเป็นแนวคิดกระแสหลัก ทำให้รัฐบาลต่างๆ องค์กรพัฒนาและสหประชาชาติ ใช้งบประมาณมหาศาลเพื่อปลูกป่าทดแทน ด้วยเชื่อว่าการกระทำดังกล่าวเป็นวิธีที่ดีที่สุดในการปรับปรุงทรัพยากรน้ำ (Calder, 1999:37) รวมทั้งหยิบยกไปใช้การดำเนินนโยบายเกี่ยวกับการขจัดความยากจน และโครงการพัฒนาด้านน้ำรูปแบบต่างๆ

Alford ได้เสนอวิธีการกว้างๆ สองวิธีที่เหมาะสมในการแก้ไขสถานการณ์นี้คือ วิธีการแรกเกี่ยวกับ การให้ความหมายระดับท้องถิ่น จะช่วยให้เกษตรกรมีส่วนร่วมในการให้คำจำกัดความเกี่ยวกับความจำเป็นทางด้านสิ่งแวดล้อมที่วิทยาศาสตร์จะตอบสนอง ฉะนั้นปัญหาเรื่องศัพท์แสงต่างๆ ไม่ใช่ปัญหาหลัก และแทนที่จะตั้งสมมุติฐานล่วงหน้าว่าเรารู้สาเหตุแล้ว นิยมใช้การกล่าวโทษกลุ่มคนต่างๆ ว่าสร้างผลกระทบด้านต่างๆ แต่เสนอว่าควรมีแนวทางที่เกี่ยวกับเทคนิคการเกษตรบนพื้นที่สูง กลางน้ำและปลายน้ำอย่างไร กรณีศึกษาที่ได้แสดงว่าเกิดผลกระทบจริง และเราจะต้องบริหารจัดการผลกระทบนี้ด้วย

สอง นอกจากกระบวนการ “ร่วมสร้าง” เพื่อให้มีความเที่ยงตรงถูกต้องมากยิ่งขึ้น ทำอย่างไรที่จะหลีกเลี่ยงนโยบายทางด้านสังคมและสิ่งแวดล้อมที่ลงโทษเกษตรกรบนลุ่มน้ำโดยไม่จำเป็น หลายตัวอย่างเห็นได้ชัด วิทยาศาสตร์ว่าด้วยป่าต้นน้ำในประเทศไทยได้รับอิทธิพลจากปัจจัยทางการเมืองหลากหลาย

สอดคล้องกับ อ.ชยันต์ วรรณะภูติ³ มายาคติของการจัดการลุ่มน้ำที่เชื่อกันว่า แนวคิดทางวิทยาศาสตร์เป็นแนวคิดที่สำคัญ และมีประสิทธิภาพในการจัดการลุ่มน้ำ หลักสากลที่ใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ในการจัดการลุ่มน้ำ กระทั่งปฏิเสฐภูมิปัญญาชาวบ้านในการใช้และการจัดการ

³ อ.ชยันต์ วรรณะภูติ ข้อเสนอแนะและแนวทางในการจัดปรับนโยบายและมาตรการในการจัดการลุ่มน้ำ : 24-26 โปรดดู การจัดการลุ่มน้ำ ต้นน้ำและปลายน้ำในการจัดการป่าอนุรักษ์ เอกสารประกอบการสัมมนาชาตินาชาติ 23-25 มีนาคม 2544 ณ สถานีวิชาการนาชาชาติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อัจฉรา รักฤทธิธรรมบก.

ทรัพยากร ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้ทำให้การกำหนดนโยบายไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง ได้เสนอว่าต้องพัฒนาระบบทศน์ใหม่ที่บูรณาการความรู้วิทยาศาสตร์ ภูมิปัญญาชาวบ้านและสังคมศาสตร์ ให้ความรู้ทั้งสามเปิดกว้างและเรียนรู้กันและกัน นำเอาความรู้จากการค้นคว้าของทั้งสามฝ่ายมาใช้จำแนกแยกแยะ กำหนดจุดหมายและแนวทางให้สอดคล้องจากสภาพความจริง นำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

อย่างไรก็ตามจากการทบทวนวรรณกรรมเบื้องต้นเพื่อพัฒนาข้อเสนอทางนโยบายจะต้องอาศัยงานศึกษารูปธรรมการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำเพิ่มเติมดังนี้

3) งานศึกษาเกี่ยวกับการจัดการน้ำชุมชน: ระบบเหมืองฝาย

ในระยะเวลา 10 กว่าปีที่ผ่านมา งานศึกษาในกลุ่มนี้เพิ่มมากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นผลงานของนักสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา นักภูมิศาสตร์ และองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นหลัก เช่น เรื่องเหมืองฝายงานเหล่านี้ได้ครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ประเด็นที่ 1 เป็นงานที่ศึกษาประวัติความเป็นมา และพัฒนาการของการจัดระบบเหมืองฝายในพื้นที่ต่าง ๆ งานกลุ่มนี้สะท้อนให้เห็นประวัติศาสตร์การจัดการน้ำของชุมชนภายใต้ชลประทานขนาดเล็กในพื้นที่ภาคเหนือและภาคอีสานที่เรียกว่าเหมืองฝาย ซึ่งมีได้มีนัยยะการจัดการทรัพยากรน้ำแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังหมายถึงการจัดโครงสร้างองค์กรชุมชนจากฐานการใช้ประโยชน์ของทรัพยากรร่วมกัน และไม่ได้อยู่ภายใต้อำนาจรัฐหรืออิทธิพลของผู้นำท้องถิ่น เช่น งานอุไรวรรณ ตันกิมหยง⁴ (2528,2536) ดังนั้นงานศึกษาในกลุ่มนี้จึงเป็นอีกแนวทางหนึ่ง ที่จะช่วยสะท้อนให้เห็นการจัดการความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการใช้น้ำ

ประเด็นที่ 2 เป็นงานศึกษาผลกระทบและกระบวนการในการปรับตัวของชุมชนต่อโครงการการจัดการน้ำของรัฐ งานในกลุ่มนี้มีจำนวนมากและเกิดขึ้นเป็นทวีคูณตามจำนวนของเขื่อนที่สร้างขึ้น ตามจำนวนหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบ งานกลุ่มนี้สะท้อนความบกพร่องของกระบวนการในการจัดการน้ำโดยรัฐมาโดยตลอด ข้อเสนอของงานเรียกร้องให้ยุติการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่และยุติแนวทางการรวมศูนย์อำนาจในการจัดการน้ำ⁵

⁴ อุไรวรรณ ตันกิมหยง. องค์กรสังคมในระบบชลประทานเหมืองฝาย และการดำรงทรัพยากรเปรียบเทียบระหว่างชุมชนในที่สูงและชุมชนพื้นราบภาคเหนือ ประเทศไทย และเหมืองฝายเพื่อการพัฒนาชุมชนและนิเวศที่ยั่งยืน ในวิวัฒน์ คติธรรมนิจ (บก.) สิทธิชุมชน การกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากร สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา กรุงเทพฯ.

⁵ ตัวอย่างเช่น เดวิดเมอร์เรย์, (กรณิการ์ พรหมเสาร์ แปล), เขื่อน: เหตุแห่งความขัดแย้งในสังคมไทย (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา, 2530). ศรีสุวรรณ คอขจร, ผลกระทบการสร้างเขื่อนต่อชาวบ้านที่ถูกโยกย้าย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ตุลา, 2535). ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, “เขื่อน: การพัฒนาที่รัฐต้องทบทวน”, มูลนิธิคุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืชแห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์. เกษียร เตชะพีระ “การพัฒนาแบบเขื่อน”, มติชนรายวัน 15 เมษายน 2543 หน้า 6. นิธิ เอียวศรีวงศ์, “เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับเขื่อน”, มติชนรายวัน, 6 ตุลาคม 2543, หน้า 6.

ประเด็นที่ 3 เป็นงานศึกษาศักยภาพชุมชนในการจัดการน้ำ งานในกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรแบบองค์รวมที่สัมพันธ์ระหว่างการจัดการ การใช้ประโยชน์ที่ดินกับแหล่งน้ำ และพื้นที่ป่าในลุ่มน้ำเดียวกัน เป็นงานที่ให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาของชุมชนในการจัดการเช่น งานของชูชาติ ชูสิทธิ์⁶ (2541) พรพิไล เลิศวิชา (2546) ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขานและกฤษฎา บุญชัย (2547) ในชุมชนลุ่มน้ำวาง วิธีแห่งการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง

เหมืองฝายในแง่มุมเชิงนิเวศวัฒนธรรมและการจัดการทรัพยากร

เมื่อพิจารณาเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ ภาคเหนือเป็นพื้นที่สูงถึง 70% เป็นต้นกำเนิดลำน้ำสายย่อยมากมาย ด้วยสภาพสูงชันทำให้การไหลของน้ำไหลอย่างรวดเร็ว ไม่มีพื้นที่ราบสำหรับกักเก็บน้ำมากนัก ระบบเหมืองฝายขนาดเล็กจึงเป็นเทคโนโลยีที่เหมาะสมในการจัดสรรน้ำสู่พื้นที่เกษตรกรรม โดยน้ำน้ำเข้าสู่พื้นที่นาในฤดูฝน ระบบการจัดการเหมืองฝายประกอบด้วยการสร้างฝายปิดกั้นทางน้ำในที่สูง และขุดคลองส่งน้ำ หรือลำเหมืองให้ไหลไปในที่ต่ำ แต่ละแห่งมีลักษณะสอดคล้องกับระบบนิเวศ ดังที่พรพิไล เลิศวิชา ได้จำแนกระบบเหมืองฝายไม่ต่ำกว่า 5 ประเภท ได้แก่ 1.ระบบเหมืองฝายออกรู 2.ระบบเหมืองฝายต้นน้ำ 3.ระบบเหมืองฝายน้ำตก 4.ระบบเหมืองฝายลำน้ำสายย่อย 5.ระบบเหมืองฝายในพื้นที่ราบลุ่ม

ประเด็นที่ควรพิจารณา เหมืองฝายมิใช่แค่เพียงจัดการน้ำไปตามภูมิโนทัศน์อย่างเดียว แต่ช่วยให้ชาวบ้านก้าวข้ามข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ด้วยการขุดเหมือง ขยายลำน้ำ ผันน้ำ ด้วยเหตุนี้ระบบเหมืองฝายจึงเป็นระบบที่ปรับประยุกต์ดึงเอาพลังธรรมชาติผสานกับพลังทางสังคมเป็นระบบการจัดการเชิงนิเวศวัฒนธรรม ในด้านเศรษฐกิจ สังคม องค์กรเหมืองฝายต้องรู้จักซึ่งกันและกัน เช่น วงจรการผลิต ความหลากหลายของพืชที่ปลูกมีผลต่อการใช้พื้นที่แตกต่างกัน แรงงานที่สามารถร่วมจัดการ การใช้ร่วมกันของเหมืองฝายอื่นในลุ่มน้ำเดียวกัน เป็นต้น ระบบชลประทานเหมืองฝายจึงถือเป็นระบบการจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพสูงมาก วันเพ็ญ สุรฤกษ์ (2528) ได้ศึกษาเปรียบเทียบกับระบบชลประทานรัฐพบว่า ระบบเหมืองฝายมีความซับซ้อนมากกว่า มีประสิทธิภาพสูงกว่า อันสะท้อนให้เห็นความก้าวหน้าทางภูมิปัญญาของชุมชนต่อการจัดการน้ำ และความสามารถขององค์กรเหมืองฝายในการจัดการระบบที่ซับซ้อนดังกล่าว

โครงสร้างองค์กรเหมืองฝาย ประกอบด้วยหัวหน้าแก่งฝาย และกรรมการเหมืองฝายตำแหน่งอื่นๆ เช่น ผู้ช่วยหัวหน้าเหมืองฝาย หรือ แก่งเหมือง ทำหน้าที่รับผิดชอบพื้นที่ส่งน้ำในเขตหมู่บ้านของตน ทั้งหมดมาจากการเลือกของสมาชิกผู้ใช้น้ำเหมืองฝาย โดยทั้งนี้คณะกรรมการเหมืองฝายและหมู่บ้านจะร่วมกันกำหนดกฎเกณฑ์ กติกา การจัดการน้ำร่วมกัน เรียกว่า สัญญา

⁶ ชูสิทธิ์ ชูชาติ การใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าและระบบนิเวศเพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งในประเทศไทย, คณะเป็น
ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง
โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์ 166

เมืองฝาย ซึ่งสัญญาดังกล่าวสมาชิกจะร่วมกันพิจารณาเพื่อปรับเปลี่ยนตามความเหมาะสมทางด้านนิเวศ เศรษฐกิจ และสังคม

การเปลี่ยนแปลงและปรับตัวขององค์กรเมืองฝาย

การเปลี่ยนแปลงของระบบและองค์กรเมืองฝายได้กลายเป็นประเด็นสำคัญสำหรับงานศึกษาชิ้นต่างๆ ในช่วงหลัง โดยมีคำถามร่วมกันว่า อะไรเป็นสาเหตุที่ทำให้สถาบันที่มีบทบาทในการจัดการผลิต การผลิตและด้านแรงงาน ต้องเผชิญกับความตกต่ำอย่างไม่น่าเชื่อ ซึ่งสะท้อนได้จากปรากฏการณ์หลายประการ เช่น ในทางเทคโนโลยี ฝายไม้ทั่วภาคเหนือได้เปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีตเสียส่วนใหญ่ บางพื้นที่เกิดจากการผลักดันของรัฐ หลายพื้นที่ชาวบ้านเป็นฝายเรียกร้องเนืองขาดแรงงานในการซ่อมบำรุงเมืองฝาย ในด้านการจัดการพบว่า พื้นที่รับน้ำเมืองฝายลดลงเกิดปัญหาความขัดแย้งในการจัดสรรน้ำมากขึ้น ระบบเมืองฝายไม่สามารถปรับตัวเข้ากับระบบการผลิตที่หลากหลายและความต้องการใช้น้ำที่เพิ่มขึ้น เช่น กลุ่มคนภายนอกรัฐ และเอกชนเข้ามาใช้น้ำในลุ่มน้ำ นอกจากนี้เมืองฝายหลายแห่งไม่สามารถพึ่งตนเองได้ด้านทรัพยากร แรงงาน จึงต้องให้หน่วยราชการเข้ามาสนับสนุน ซึ่งส่งผลให้ระบบสิทธิการจัดการน้ำและทรัพยากรที่เกี่ยวข้องอยู่ภายใต้การกำกับของรัฐมากขึ้น

จากปรากฏการณ์เหล่านี้ ได้พยายามจำแนก วิเคราะห์เงื่อนไขหลายประการสามารถสรุปได้ดังนี้

1) การรุกรานของรัฐในการเข้ามาแสวงหาประโยชน์ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ทำให้ชุมชนเสียสิทธิในการจัดการทรัพยากรเพื่อการยังชีพ เช่น นโยบาย ควบคุมการจัดการบนพื้นที่สูง การรุกรานของชลประทานรัฐเข้ามาซ้อนทับและอ้างสิทธิเหนือระบบเมืองฝายพื้นบ้าน

2) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมชุมชน เปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจเพื่อยังชีพบนฐานทรัพยากรไปสู่เศรษฐกิจการตลาดมากขึ้น ทำให้เกิดความซับซ้อนของระบบการผลิตและความต้องการใช้น้ำและมีแนวโน้มไม่สอดคล้องกับระบบนิเวศและเทคโนโลยีพื้นบ้าน องค์กรเมืองฝายจำนวนไม่น้อยไม่สามารถพึ่งตนเองได้ในด้านทุนต้องขอสนับสนุนจากราชการ การรุกรานเข้ามาของกลุ่มทุนภายนอกและใช้ทรัพยากรอย่างเสรีหรือตามการสนับสนุนของรัฐ องค์กรเมืองฝายแม้จะมีสิทธิทางประเพณี แต่ไม่สามารถใช้สิทธิดังกล่าวไปกำกับจัดการ แม้จะมีพร.ชลประทานราชฎ 2482 ก็ตาม แต่ไม่ได้ให้อำนาจองค์กรเมืองฝายในการจัดการกับภายนอกได้

อย่างไรก็ตาม ในทิศทางรวมๆ ที่เห็นว่าองค์กรเมืองฝายเริ่มเสื่อมพลังลง ก็มีงานศึกษาบางชิ้นที่ชี้ให้เห็นแง่มุมเชิงรุกขององค์กรเมืองฝายด้วย เช่น พัชร อัจหาญ (2538) สาโรจน์ แวมณี (2541) Ross Pearson (1996) ที่วิเคราะห์ถึงศักยภาพเมืองฝายในการปรับตัวต่อสู้กับสถานการณ์ใหม่ๆ เช่น การต่อรองให้ไต่ถามประมาทมาซ่อมแซมเมืองฝาย การสร้างความสัมพันธ์กับนักการเมืองและข้าราชการในระดับท้องถิ่น ตลอดจนการยกฐานะให้เป็นนิติบุคคล ก้าวต่อไป

ควรจะมีการศึกษาพลังการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในการจัดการน้ำ เน้นหนักที่กระบวนการต่อรอง และการจัดการความขัดแย้งในระดับเครือข่ายที่ใช้ฐานทรัพยากรร่วมกัน เนื่องจากการศึกษาองค์กร เหมือนฝ่ายอย่างโดดๆ ยังไม่สามารถทำให้เราเข้าใจกระบวนการต่อสู้ การจัดการความขัดแย้งของ ชาวบ้านที่หลากหลาย อีกทั้งการวิเคราะห์ที่ไม่โยงกับระบบนิเวศทั้งระบบอาจจะไม่เห็นปัญหาที่ กระทบกัน และปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มทางสังคมที่หลากหลายต่อฐานนิเวศหลายระดับ ทำให้เข้าใจพลัง ขององค์กรท้องถิ่นมากขึ้น

4) งานศึกษาเกี่ยวกับความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร

สามารถแบ่งงานออกเป็น 2 กลุ่มดังนี้ กลุ่มแรกศึกษาความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรอัน เป็นผลสืบเนื่อง ซึ่งมาจากโครงการพัฒนาของรัฐ และกลุ่มที่สองได้แก่งานศึกษาความขัดแย้งการใช้ ทรัพยากรในเชิงปรากฏการณ์ระดับพื้นที่

ในกลุ่มแรกมักกล่าวถึงสองประเด็นควบคู่กันไม่สามารถแยกออกจากกันได้นั้นคือ ประเด็นความขัดแย้งคู่กรณีอาจเป็นรัฐในฐานะผู้ลงทุนกับประชาชน และอีกประเด็นหนึ่งคือ ปัญหา การมีส่วนร่วมของประชาชน เช่นงานของอานันท์ กาญจนพันธุ์ ซึ่งกล่าวถึงที่มาของความขัดแย้งว่า 1.เกิดจากการใช้ชุดความรู้ที่แตกต่างกัน 2.เกิดจากความขัดแย้งเกี่ยวกับสิทธิและอำนาจในการ จัดการทรัพยากร 3.เกิดจากความขัดแย้งในกลไกเชิงสถาบันด้านนโยบายและกฎหมาย

งานสำคัญโดยวันเพ็ญ สุฤกษ์ แสดงให้เห็นความขัดแย้งในการใช้น้ำ ที่เกิดจากระบบการ จัดการสองระบบที่ซ้อนทับในพื้นที่เดียวกัน แต่การใช้อำนาจและชุดความรู้ในการจัดการและ เป้าหมายที่ต่างกัน ได้แก่ การศึกษาความขัดแย้งเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำในระบบ ชลประทานราษฎร์และชลประทานหลวง อันเนื่องมาจากการบริหารส่งน้ำและนโยบายรัฐ งานศึกษา ขึ้นนี้สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งระดับนโยบายและระดับปฏิบัติการในพื้นที่ลุ่มน้ำ และจากการศึกษา การจัดการน้ำในระดับพื้นที่ในแง่องค์กรที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยเฉพาะ องค์กรที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการดูแลระบบทั้งหมด ทำให้พบว่าบทบาทหน่วยงาน และเจ้าหน้าที่รัฐ โดยเฉพาะกำนันผู้ใหญ่บ้านในหลายกรณีได้รับการยอมรับจากสมาชิกผู้ใช้น้ำ ค่อนข้างน้อย แม้ว่าจะมีสถานภาพในการทางการเมืองและกฎหมายก็ตาม

ในกลุ่มที่สอง งานของไพสิฐ พาณิชนกุลและจันทนา สุทธิจารี⁷ เป็นกรณีศึกษาความ ขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำของชุมชนในเขตอำนาจขององค์กรบริหารส่วนตำบล ลุ่มน้ำแม่ตาช้าง อ.หางดง จ.เชียงใหม่ ซึ่งเป็นความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรกับภาครัฐกิจ-โรงแรมที่เข้ามาแสวง ประโยชน์จากน้ำในพื้นที่ และเป็นความขัดแย้งจากต้นน้ำที่มีชาวม้งที่อาศัยบนดอยปุยเข้ามา

⁷ แนวทางการจัดการความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในเขตอำนาจองค์กรบริหารส่วนตำบล จังหวัดเชียงใหม่ โดยธนน อนุมาน ราชชน จันทนา สุทธิจารี, ไพสิฐ พาณิชนกุล ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545 ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่ว้างท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์ 168

เกี่ยวข้อด้วยทำให้มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ความขัดแย้งระหว่างระหว่างเกษตรกรสามารถคลี่คลาย พร้อมทั้งองค์กรเหมือนฝ่ายสามารถสร้างกติกาในการจัดการเพื่อควบคุมการใช้น้ำทั้งลุ่มน้ำย่อย และแสดงสิทธิของชุมชน โดยที่อบต.ได้เข้ามามีบทบาทอย่างเต็มที่โดยความร่วมมือขององค์กรเหมือนฝ่าย

ในลุ่มน้ำวาง พื้นที่บ้านแม่สะป๊อก อ.แม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ มีงานศึกษาในลักษณะเจาะลึก เพื่อสำรวจปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่นี้้อยมาก การศึกษาของมนตรี จันทวงศ์และพรทิพย์ บุญครอบ ได้สำรวจปัญหาที่เกิดจากการใช้น้ำลุ่มน้ำวาง โดยมองจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินที่สัมพันธ์อยู่กับการใช้น้ำอย่างแยกไม่ออก⁸ จากการศึกษาพบว่า

- 1) ปัญหาการแบ่งปันน้ำที่ไม่เป็นธรรมในลุ่มน้ำวางตอนล่าง
- 2) ปัญหาการเติบโตของชุมชนเมืองกับความต้องการน้ำที่เพิ่มขึ้น
- 3) ปัญหาความขัดแย้งระหว่างธุรกิจเกษตรรายใหญ่และเกษตรกรรายย่อย
- 4) ความขัดแย้งระหว่างชุมชนม้งและปกากะญอในพื้นที่น้ำวางตอนบน

จากการสำรวจปัญหาทั้งหมด และวิเคราะห์เพื่อประมวลที่มาของความขัดแย้ง ทำให้เห็นภาพจำลองการใช้น้ำในลุ่มน้ำและสะท้อนให้เห็นปัญหาทั้งหมด เป็นผลการเปลี่ยนแปลงในสามส่วนที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงทางนิเวศวิทยา การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการใช้ที่ดิน และการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการจัดการน้ำ เพื่อนำไปสู่การสร้างโมเดลเชิงวิสัยทัศน์ของชุมชนที่ลงรายละเอียดมากขึ้นในการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนลุ่มน้ำท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง และการรื้อคืบทางนโยบาย กฎหมายเพื่อควบคุมการจัดการน้ำของชุมชนและอำนาจสิทธิการจัดการโดยรัฐ เช่น กฎหมายน้ำ การจัดสรรน้ำตามสิทธิ เป็นต้น

จะเห็นว่าทรัพยากรน้ำมีความสำคัญมากและปัญหาความขัดแย้งจากการใช้น้ำจึงเป็นความขัดแย้งที่มีผลกระทบในหลายมิติทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง งานศึกษาดังกล่าวมีความหลากหลายในแง่มุมมองการเมืองผ่านการวิเคราะห์และการทำความเข้าใจ ซึ่งต้องใช้องค์ความรู้จากศาสตร์หลายแขนงเข้ามาเกี่ยวข้อง

5) ข้อค้นพบและข้อเสนอต่อแนวทางการจัดการลุ่มน้ำ

การจัดการน้ำในระบบเมืองฝายในชุมชนลุ่มน้ำวางตอนล่างดังกล่าว ได้พิจารณาถึงเรื่องระบบสิทธิ การจัดการน้ำ ปฏิบัติตามสิทธิและองค์กรการจัดการได้ข้อค้นพบที่น่าสนใจดังนี้

⁸ มนตรี จันทวงศ์และพรทิพย์ บุญครอบ “ปัญหาเรื่องน้ำจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน กรณีศึกษาลุ่มน้ำแม่วาง”, เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางชาติเรื่อง การจัดการลุ่มน้ำต้นน้ำและปลายน้ำในการจัดการป่าอนุรักษ์:สู่หลักการและแนวทางปฏิบัติใหม่, 23-26 มีนาคม 2544, ณ สถาบันวิชาการนานาชาติ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่-ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ, นันทา เบญจศิริรักษ์, “แม่น้ำสารไม่ไหลริน...เมื่ออ่างมา”, โครงการชุมชนรักษาป่า, ชมรมนักพัฒนาภาคเหนือและคณะกรรมการประสานองค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อการพัฒนาชนบท, 2536.

ก. ระบบสิทธิ

- 1) ที่มาแห่งสิทธิผู้ใช้น้ำ มีพื้นฐานจากการมีที่นา ที่ต้องใช้น้ำเป็นพื้นฐาน (รวมทั้งชาวนาที่เช่านาทำด้วย) แต่สถานะสิทธิจะเกิดได้จริงก็ต่อเมื่อผู้ใช้น้ำเข้าร่วมพัฒนาเมืองฝาย โดยการลงแรงหรือจ่ายค่าบำรุงและปฏิบัติตามกติกาเมืองฝาย แต่ผู้ละทิ้งบทบาทหน้าที่ดังกล่าวจะสูญเสียสิทธิการใช้น้ำไป
- 2) หลักการสิทธิการใช้น้ำที่ชาวบ้านใช้คำนึงถึง ความเป็นธรรมและความจำเป็นเพื่อการเลี้ยงชีพ หากมีการใช้น้ำหรือจัดสรรน้ำที่กระทบต่อหลักการดังกล่าว ชาวบ้านจะลุกขึ้นมาคัดค้าน ไม่ว่าภายในองค์กรเมืองฝายหรือระหว่างเมืองฝายก็ตาม
- 3) สิทธิในการใช้น้ำขึ้นอยู่กับความสามารถในการผลิต และความจำเป็นทางเศรษฐกิจ เช่น ผู้มีที่นามากก็มีสิทธิใช้น้ำมาก แต่มีหน้าที่พัฒนาเมืองฝายมากตามอัตราส่วนเช่นกัน แต่สิทธิดังกล่าวอยู่บนพื้นฐานความเป็นธรรม ไม่เดือดร้อนผู้อื่น
- 4) สมาชิกมีสิทธิเจรจาต่อรอง ปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์การจัดสรรน้ำตามความจำเป็นและสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป โดยใช้กลไกผู้นำแต่ (แต่-ประตูน้ำสำหรับลำเหมืองสายรอง) และเป็นที่ประชุมเมืองฝาย สิทธิการเข้าถึง จัดสรรน้ำของเมืองฝายจึงไม่ตายตัว
- 5) สิทธิการเข้าถึงน้ำมีลำดับขั้นขึ้นอยู่กับประเภทการผลิต และบทบาทการมีส่วนร่วมในกิจกรรมเมืองฝาย เช่น ทำนาเสียค่าน้ำไร่ละ 100 บาท แต่ถ้าไร่ละ 200 บาท แต่ถ้าใช้แรงงานทำเหมืองด้วยจะได้ลดค่าน้ำลง
- 6) คนภายนอกก็มีสิทธิในการใช้น้ำ แต่ต้องเป็นไปตามหลักเกณฑ์กรรมการเมืองฝาย เช่น บริษัทขอซื้อน้ำจากเมืองฝาย แต่กลุ่มเหมืองฝายปฏิเสธเพราะแม้จะจ่ายเงินตามกติกา แต่หากเอาน้ำมากเกินไปสมาชิกจะเดือดร้อน สะท้อนความพยายามควบคุมสิทธิการใช้น้ำ
- 7) สิทธิการใช้น้ำของกลุ่มเมืองฝายจึงเป็นสิทธิหลายชั้น ตั้งแต่สิทธิสมาชิกในการเข้าถึงน้ำ สิทธิชุมชนเมืองฝายที่กำกับการจัดสรรน้ำให้เป็นไปตามกติกา และซ้อนด้วยสิทธิของกลุ่มเมืองฝายที่ต้องต่อรอง ตกลงกัน สิทธิและการปฏิบัติตามสิทธิอยู่บนฐานความเป็นธรรม เงื่อนไขที่ทำให้สิทธิและกลไกดังกล่าวยังดำเนินต่อไปได้ ก็คือ ความเป็นอิสระและการมีพื้นที่ให้สมาชิกเข้ามาต่อรอง

ข. แนวทางการกำหนดสิทธิ

หากมีการกำหนดสิทธิการใช้น้ำที่ชัดเจนตามหลักเศรษฐศาสตร์ จะส่งผลกระทบต่อวิถีการจัดการน้ำของชุมชน เพราะสิทธิชุมชนไม่ได้เกิดจากการกำหนดจากกรรมการภายนอก และไม่สามารถกำหนดชัดเจนได้ แต่เกิดจากความจำเป็นการต่อรอง และการเห็นพ้องกันของสมาชิก ซึ่งลักษณะสิทธิจะเปลี่ยนไปตามสถานการณ์

ค. แนวทางการกำหนดสิทธิเพื่อ “การถ่ายโอน”

ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์ 170

การใช้น้ำพื้นฐานและการใช้น้ำเชิงเศรษฐกิจ โดยรัฐเป็นผู้กำหนดสิทธิดังกล่าวการใช้น้ำ และสามารถถ่ายโอนสิทธิการใช้น้ำในหน่วยงานราชการได้ น่าจะสร้างปัญหาใหญ่ในการจัดการน้ำ เพราะศักยภาพการจัดการน้ำขององค์กรเมืองฝายยังดำรงอยู่ได้ เพราะสมาชิกในองค์กรร่วมกัน กำหนดสิทธิ ซึ่งสิทธิพื้นฐานเช่น สิทธิในการเข้าถึงน้ำในการผลิตเพื่อยังชีพ และสิทธิในการแบ่งปัน น้ำอย่างเป็นธรรมเป็นสิ่งที่ไม่สามารถถ่ายโอนได้ เปิดโอกาสให้บริษัทที่มีทุนขนาดใหญ่ สามารถขอ ชื่อน้ำจากชุมชนได้ซึ่งส่งผลกระทบต่อเนื่องต่อการผลิตของชุมชน และความขัดแย้งในเรื่อง ผลประโยชน์การซื้อขายน้ำในชุมชน

ง. หลักการจัดสรรน้ำ

โดยการเก็บค่าน้ำที่อิงกับหลักการค่าเสียโอกาส ไม่น่าสอดคล้องเพราะค่าเสียโอกาส เป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดการโอนสิทธิการใช้น้ำทางเศรษฐกิจ แต่องค์กรเมืองฝายเลือกจะจัดสรรน้ำให้ เสมอภาคตามทรัพยากรที่มีอยู่ จึงไม่ปันโอกาสไปให้สมาชิกหนึ่งที่ทำให้ค่าตอบแทนทางเศรษฐกิจที่สูง กว่า โดยชดเชยค่าเสียโอกาส

6) ประวัติการตั้งถิ่นฐานของชุมชนพหุลักษณะลุ่มน้ำวาว : ความหมาย ตัวตนของคนเมือง

แม้ว่าเรายังขาดการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่นที่อธิบายแน่ชัดว่า กลุ่มชาติพันธุ์ ต่างๆ ดำรงอยู่และกลืนกลายไปทางใด แต่ยังพอมีการศึกษาอยู่บ้างและจากคำบอกเล่าชาวบ้าน พบว่า การขยายตัวของบ้านกาดของกลุ่มน้ำวาว พัฒนามาจากกลุ่มชาวไทยใหญ่ที่ถูกกวาดต้อนมา จากเมืองสาต⁹ ทางตอนใต้ของเชียงตุง ตั้งแต่ต้น ค.ศ.19 หลังจากนั้นผู้อพยพรุ่นใหม่เคลื่อนมา สมทบเพิ่มเติมมากขึ้น ในปลายศตวรรษเดียวกัน การทำการค้าของชาวไทยใหญ่ประกอบการ ขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทำให้บ้านกาดกลายเป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนสินค้าของบรรดาของชุมชน เล็กๆ ในเขตนี้ด้วยประกอบคนเมืองเขิน ลัวะ เจียว¹⁰ การผลิตหลักปลูกข้าว การท่อน้ำจากลำน้ำวาว โดยอาศัยระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นหัวใจการผลิตกิจกรรมบอร์เนียว¹¹ ซึ่งเข้ามาผูกขาดการทำค้าไม้ ในเขตเชียงใหม่ การขยายอำนาจจากส่วนกลางแทรกแซงที่เข้ามาในภูมิภาคในสมัยก่อน และการ แสวงหาประโยชน์จากการค้าฝิ่นส่วนกลางในยุคหนึ่ง

⁹ พระเจ้ากาวิละได้กวาดต้อนกลุ่มไทใหญ่จากเมืองปู้ เมืองป๋น เมืองสาต เมืองนอย เมืองชวด เมืองแหน ยางค้ำหัวตาด ยางหัวดำน มีภู ครัวยางแดง วัดทามเงิน ซึ่งวัดนี้มีอายุไม่น้อยกว่า 150 ปี (แสวง, 2540: 129)

¹⁰ การอพยพเข้ามาตั้งชุมชนของชาวเจียวในเขตตำบลบ้านกาด อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ดูรายละเอียด อานันท์ กาญจนพันธ์ พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา (เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่ 2547) หน้า 85

¹¹ หลัง 2439 รัฐบาลตั้งกรมป่าไม้ แล้วเข้ามาควบคุมป่าไม้เสียเอง ได้ให้สัมปทานกับเจ้านายทางเหนือ และบริษัทบอมเบย์ เบอร์มา สัตยชาติอังกฤษ เช่นที่อำเภอจอมทองและอำเภอสอดปี 2460 และ 2500 ที่แม่วาว (ดู ปลายอ้อ ชนะนันท์ บทที่ 2 : หน้า 31)

ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วาวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์ 171

เทียบเคียงได้กับช่วงเวลาเดียวกัน ในช่วงปี 2325-2356 เมื่อเจ้ากาวิละเริ่มเข้ามาฟื้นฟูบ้านเมืองหลังจากเชียงใหม่และลำพูนถูกทิ้งร้าง ได้รวบรวมกำลังคนจากหัวเมืองต่างๆ ได้แก่ ไทโยน (ด้านตะวันตกและตะวันออกของแม่น้ำคงในเขตอิทธิพลของพม่า) ไทลื้อ ไทยอง ไทใหญ่ ลัวะ กะเหรี่ยง ฯลฯ เพื่อตั้งบ้านเรือนในเขตที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน จากนั้นก็ขยายตัวไปตั้งบ้านเรือนตามที่ต่างๆ ดังนั้นประวัติศาสตร์การตั้งบ้านเรือนสัมพันธ์กับการจัดตั้งเมืองฝ่าย และเป็นความสัมพันธ์ของเจ้ากับไพร่อย่างชัดเจน ดังเห็นได้จากกำเนิดเมืองฝ่ายลุ่มน้ำวาง โดยเฉพาะฝ่ายใหญ่มักเกิดจากเจ้านายเข้ามาบุกเบิก เช่น ฝ่ายนอน ฝ่ายห้วยผึ้ง

สำหรับชุมชนบนพื้นที่สูงลุ่มน้ำวางมีประวัติศาสตร์การอพยพที่แตกต่างกัน กล่าวคือชาวม้งตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ระดับสูงมากที่สุด 1,300 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง (บ้านขุนวางหมู่ที่ 12 และบ้านม่อนยะหมู่ที่ 13) โดยอพยพมาจากจอมทอง และอำเภอสะเมิงเมื่อ 80 ปีก่อน (ชูสิทธิ์และคณะ 2544:52)

ชาวกะเหรี่ยง ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ระดับความสูง ประมาณ 600-1,200 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน เช่น บ้านห้วยอีค่าง ตั้งหมู่บ้านครั้งแรกเมื่อ 332 ปีมาแล้ว โดยย้ายจากบ้านแม่อูคอ แม่ฮ่องสอน (ปริศนาและมนตรี 2541:54 อ้างในชูสิทธิ์ ชูชาติและคณะ 2544:52) บ้านทุ่งหลวง โดยมีนายโกละหมี้อ ชาวกะเหรี่ยงจากเมืองตองอู อพยพมาตั้งถิ่นฐานบ้านทุ่งหลวง ก่อนจะแยกเป็นหมู่บ้านหนองเต่าหมู่ 2 ในปี พ.ศ. 2468 ชาวกะเหรี่ยงมีอาชีพทำนาทำไร่หมุนเวียน และปลูกพืชเศรษฐกิจเช่นเดียวกับชาวม้ง โดยได้รับการสนับสนุนจากศูนย์พัฒนาโครงการหลวงเมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้ว ต่อมาได้รับการแต่งตั้งเป็นหัวหน้าหมู่บ้านเก็บส่วยและภาษีจากคนไทและกะเหรี่ยงส่งให้รัฐบาล

ส่วนที่เรียกว่าตนเองว่า คนเมือง ตั้งถิ่นฐานในเขตตอนกลางของลุ่มน้ำวาง ประมาณ 500-550 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ส่วนมากย้ายมาจากลุ่มน้ำวางตอนล่าง เขตตำบลบ้านกาดและตำบลทุ่งปีเมื่อ 200 กว่าปีมาแล้ว เข้ามาจับจองที่ดินทำกิน และจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย มีข้อสันนิษฐานว่า กลุ่มนี้ประกอบด้วยชาติพันธุ์ที่หลากหลาย และมีสถานะเป็นคนพื้นเมือง อย่างไรก็ตามคนล้านนาเหล่านี้ ไม่ได้เรียกตนเองว่าคนพื้นเมือง แต่เรียกตัวเองว่าคนเมือง ซึ่งไม่ได้มีความหมายเช่นเดียวกับคนพื้นเมือง หรือเป็นคำที่กร่อนมาจากคำนี้

คนเมือง ไม่ใช่ คนพื้นเมือง ในทัศนะของสงวน โชติสุขรัตน์¹² และจิตร ภูมิศักดิ์¹³ มีความหมายไม่แตกต่างกันนัก คือ คำเรียกชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต้องการบ่งบอกตัวตน (Identity) ย้ำให้เห็นความแตกต่างจากกลุ่มอื่น และเป็นการบ่งบอกสถานะภาพทางสังคม ซึ่งจะถูกขีดเส้นแบ่งอย่างเข้มข้นใน “ช่วงเวลา” และ “พื้นที่” ที่เลื่อนไหลไปไม่หยุดนิ่ง เช่น ในช่วงเวลาของการแย่งชิง

¹² สงวน โชติสุขรัตน์ (2512) ไทโยน-คนเมือง.ธนบุรี:บางสะพานการพิมพ์

¹³ จิตร ภูมิศักดิ์ (2533) ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอมและลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ.กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำรา

ทรัพยากร เส้นแบ่งทางชาติพันธุ์ชัดเจนมากขึ้นจากกรณีความขัดแย้งในการใช้น้ำกะเหรี่ยงกับม้งที่แม่เตียน พ.ศ.2540 และชาวบ้านค้านบริษัทไฉ่ฝิง ในที่นี้ความหมายที่แตกต่าง ระหว่างสองคำ คือ **คนพื้นเมือง** กับ **คนเมือง** คำแรก คือกลุ่มคนที่เป็นคนพื้นถิ่นเดิม ในพื้นที่หนึ่งก่อนที่คนอีกกลุ่มหนึ่งจะเข้ามามีอำนาจเหนือกว่า สำหรับบริเวณภาคเหนือตอนบนในไทย นอกจากกลุ่มชาติพันธุ์ลัวะแล้ว ยังมีกลุ่มชาติพันธุ์อื่นเช่น ข่า มอญ ยางแดง อยู่มาก่อนที่ไทยวน¹⁴ จะเข้ามาตั้งอาณาจักรล้านนา กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้เรียกตนเองตามชนชาติของตน มีวัฒนธรรมที่แตกต่างจากกลุ่มไทยวน เช่น นับถือผี ไม่มีวัฒนธรรมปลูกข้าวโดยการควบคุมน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย ดังมีคำกล่าวในภาษาล้านนาที่เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างลัวะกับไทว่า “ลัวะเยยะไฮ้ไท้ไสนา” เป็นต้น

จากหลักฐาน เราสามารถกล่าวได้ว่า ช่วงเวลาของการขยายอำนาจส่วนกลาง หรือรัฐบาลกรุงเทพ พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา กลุ่มทางชาติพันธุ์ในลุ่มน้ำวางได้ถูกดึงให้เข้ามีความสัมพันธ์ต่อกันจากกรณี การเข้ามาสัมปทานป่าไม้ของบริษัทบอร์เนียว บอมเบย์ คนเมืองน้ำวางและพ่อเลี้ยงพาราเป็นกะเหรี่ยงที่อยู่แม่เต้าไห อำเภอมะริม มีช้างรวมกันทั้งหมด 60 เชือก ไปรับจ้างลากไม้ที่ทำวังลุง นอกจากนี้ยังทำร่วมกับพ่อเลี้ยงอินที่เป็นขมุด้วย กรณีพระพ้อปัน ซึ่งเป็นคนพื้นเมืองเข้าไปใช้ทรัพยากรป่าไม้ ภายใต้กฎเกณฑ์ของการจัดการป่าชุมชนกะเหรี่ยง “ ตอนนั้นอยากสร้างสำนักงานที่วัดมาน (วัดร้างบ้านกาด) และเขาได้ไปขอไม้จากกะเหรี่ยง ยืมช้างจากกะเหรี่ยง 3 เชือกเพื่อเอามาลากไม้ ในที่สุดไม้ก็ถูกอำเภอยึดไป” (ดูนุ่นเหลียงนุ่นดำ ชิกะฮารุ ทานาเบ้,2547:14) นอกจากนี้ยังมีการติดต่อ ค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า แบบซื้อมาขายไป ไม่มีการแสวงหากำไรมากนัก (นายยงยุทธ ศรีคำ อดีตแก่ฝ่ายร้อง¹⁵) และการรุกเข้าไปตัดไม้ของคนพื้นราบในพื้นที่ป่าบนดอย “ เขาคนหนึ่งละ ไปฟันไม้เหมือนกัน มาขายเอาเงินทองมาเลี้ยงลูกเมีย ตอนนั้นแย่มีรีสอร์ท และการท่องเที่ยวจะแยกว่าเดิม” (นายใจ กุณณะ¹⁶ ผู้ช่วยหัวหน้าฝ่ายท่าหลา)

ต่อมาเมื่อการอพยพเข้ามาของคนไทระลอกที่สอง พ.ศ. 2515-2519 เป็นการอพยพจากเขตอำเภอสันป่าตอง และบางส่วนของเขื่อนเขื่อนบางลางเนื่องจากการสร้างเขื่อนยันฮี (เขื่อนภูมิพล)ทำให้พื้นที่ริมแม่น้ำปิงถูกน้ำท่วม¹⁷ กรณีบ้านใหม่สวรรค์ครั้งแรกมีสมาชิกในหมู่บ้าน 36 หลังคาเรือน¹⁸

¹⁴ กลุ่มไทยวนเข้ามามีอำนาจในบริเวณภาคเหนือแทนคนพื้นเมืองหรือพวกลัวะ นอกจากจะเรียกตัวเองว่า “ขวน” แล้ว ยังเรียกตามชื่อเมืองเพื่อระบุดันตนเองมาจากไหน เช่น ชาวเชียงใหม่ ชาวลำปาง ชาวน่าน กลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ จะเรียกว่า “ไคขวน” แต่คนในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์จะมีคำที่เรียกไคโดยอยู่หลายคำ เช่น ลาวโยน เหนือลาวเฉียง (ดูรายละเอียดในเดือนใจ,2535: 39-46)

¹⁵ เรียบเรียงจากการประชุมข้อมูลลุ่มน้ำวาง วันที่ 11 พฤษภาคม 2549 นายยงยุทธ ศรีคำ

¹⁶ เรียบเรียงจากการประชุมข้อมูลลุ่มน้ำวางวันที่ 11 พฤษภาคม 2549 นายใจ กุณณะ หมู่ 7 กิ่งอำเภอดอยหล่อ เชียงใหม่

¹⁷ รวมทั้งชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำขาน ได้แก่ พื้นที่ตำบลแม่ก้างบางส่วน หุ่นสะโดก มะขามหลวง อำเภอสันป่าตองที่รับผลกระทบจากน้ำท่วม พระพ้อปัน ฤาษีแห่งคอกยี่พันญูซึกชวนให้มาอยู่ห้วยมะนาว

¹⁸ การอพยพเข้ามาของคนไท ส่วนใหญ่มาจากเขตอำเภอสันป่าตอง (75 ครอบครัว) และมี 12 ครอบครัวที่มาจาก อำเภอเมือง อำเภอแม่แตง อำเภอสารภี อำเภอยางทอง จ.เชียงใหม่ อ.เมือง อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน เชียงรายและพะเยา นอกจากนี้ยังมีชนเผ่าแม้วในเขตจังหวัดเชียงใหม่ 38 ครอบครัว กะเหรี่ยง 1 ครอบครัว

นอกจากนี้ยังมีชาวเขาที่อพยพเข้ามาใหม่ คือม้ง กะเหรี่ยงอีกประมาณ 50 หลังคาเรือน รวมประชากรบ้านใหม่สวรรค์ทั้งหมด 203 ครอบครัว ทำให้เกิดการบุกเบิกที่ดินตั้งบ้านเรือนคำถามต่อไปอยู่ที่ ฟัน้องต่างชาติพันธุ์อยู่ด้วยกันได้อย่างไร

จากงานของภาวนา (2536) ศึกษาเรื่องการยอมรับสิ่งใหม่ของชุมชนม้งในชุมชนพื้นราบ : ศึกษากรณีเฉพาะบ้านสหกรณ์ห้วยมะนาว กิ่งอำเภอแม่วง เชียงใหม่ พื้นที่ศึกษาคือ หมู่บ้านใหม่สวรรค์ หมู่ 11 และบ้านใหม่ธารทองหมู่ที่15 ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ โดยมีคนชาติพันธุ์ม้งและคนเมืองอาศัยอยู่ด้วยกัน จากการศึกษาพบว่า ชาวม้งสามารถรับวัฒนธรรมในการดำรงชีวิตประเพณีนิยม ค่านิยมของคนพื้นราบได้เป็นอย่างดี เช่น วัฒนธรรมทางภาษา อาหารการกิน เกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม ดูผิวเผินแล้วเหมือนกับชาวม้งเป็นคนพื้นราบในชุมชน ในขณะที่พ่อบ้านฤๅษีได้อธิบายหลักสามัคคีธรรมเพื่อปกครองคนหมู่มา และการจัดตั้งกลุ่มชาวนาห้วยมะนาวที่ทุกคนยินยอมเป็นลูกสมาชิก

ในช่วงปี พ.ศ. 2515-2516 นิสิตนักศึกษาจำนวนหนึ่ง ได้เข้ามาสู่หมู่บ้านเพื่อเผยแพร่ประชาธิปไตย ชาวบ้านจึงรับรู้ความเคลื่อนไหวทางสังคมการเมืองของชาวนาพื้นราบที่อื่นๆ พร้อมกับการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกะเหรี่ยงที่อยู่ต้นน้ำกับกลุ่มชาวนาห้วยมะนาว บ้านกาด จนกระทั่งปี พ.ศ. 2517 เมื่อชาวนาพื้นราบจัดตั้งสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ภาคเหนือ ชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้าน (บ้านห้วยอีค่าง ห้วยหลวง ห้วยทราย) เป็นจำนวนมากก็สมัครเป็นสมาชิกสหพันธ์ และเข้าร่วมเคลื่อนไหวแก้ไขปัญหาเฉพาะของตน ปัญหาการถูกเอารัดเอาเปรียบจากคนรวย ทั้งในเรื่องค่าเช่านาและค่าจ้างแรงงาน ในช่วงเวลาเดียวกัน พระพ่อบ้าน ฤๅษีก่อตั้งสหพันธ์ยุติธรรมผู้นำขุนนาง¹⁹

อย่างไรก็ตามขบวนการชาวนาชาวไร่ก็ถูกปราบปรามอย่างรุนแรง “คนเมือง” ได้ถูกแยกออกเป็น 2 ขั้ว และต้องเข้าอบรมลูกเสือชาวบ้าน ที่ปลูกฝังให้ยึดมั่นในความเป็นไทยและอุดมการณ์ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ตามนโยบายความมั่นคงแห่งชาติ และไม่ปรากฏมีงานศึกษาว่าอิทธิพลของเหตุการณ์ทางการเมืองในช่วงนี้เชื่อมโยงไปสู่กระบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวบ้านในกลุ่มน้ำวางในยุคสมัยปัจจุบันได้อย่างไร

สำหรับการเรียกตัวเองว่า คนเมือง²⁰ ของกลุ่มน้ำวางตอนล่าง มีหลายความเห็นในความหมายของคนเมือง ซึ่งสัมพันธ์กับ “เมือง” ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญในวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไท/ไต จากหลักฐานข้างต้นของการมีอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ แล้วปัจจุบันกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้หายไปไหน? ประเด็นเหล่านี้เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงตัวตนที่สลับซับซ้อน มากกว่าการผสมผสานทางวัฒนธรรม ไม่สามารถได้อธิบายได้อย่างผิวเผิน แต่จากประวัติศาสตร์แม่วง การเรียกตัวเองว่าคนเมือง ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และบางคนยังอธิบายได้ว่าบรรพบุรุษ ตนเป็นเงี้ยว

¹⁹ กรรมการผู้หนึ่งของสหพันธ์ยุติธรรมผู้นำขุนนาง มีบทบาทในการเรียกร้องให้มีการลดค่าเช่านาปี 518 โดยให้เป็นไปตามกฎหมายกำหนดค่าเช่านาจากครั้งหนึ่ง เหลือหนึ่งในสามโดยกำหนดให้มีตัวแทนตกลงกัน (ดู นุ่นเหลียงนุ่นคำ:หน้า 70)

²⁰ สัมภาษณ์ พ่อสมเพชร อินตะมูล, พฤษภาคม 2549

หรือไทใหญ่ และยังมีพื้นที่ร่วมกับคนกลุ่มอื่น เช่น มีการจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายเดียวกัน เป็นสำนึกของคนที่ถูกพันกับพื้นที่ระบบนิเวศน์ และพื้นที่นี้ก็เป็นพื้นที่แห่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่กลุ่มคนจะเลือกสร้างตัวตนที่บ่งบอกตำแหน่งแห่งที่ เพื่อต่อรอง ชัดขึ้นพลังอำนาจ รวมทั้งเป็นพื้นที่ที่ถูกช่วงชิงความหมายตลอดเวลา

ช่วงปี พ.ศ. 2520—2535 ภายใต้นโยบายยุทธศาสตร์เพื่อการส่งออก ตั้งแต่ พ.ศ.2527 เป็นต้นมา ต่อเนื่องมาจนถึงยุคนายชาติชาย ชุณหะวัณ มีการเก็งกำไร กว้านซื้อที่ดิน อุตสาหกรรมท่องเที่ยว รีสอร์ทเข้ามาในลุ่มแม่วาว การถูกกำหนดเป็นพื้นที่ผลิตพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก กิจกรรมที่การผลิตที่ต้องอาศัยทรัพยากร ที่ดิน และลุ่มน้ำวาว จึงมีประโยชน์ในการทำมาหากิน การปรับตัวเข้าสู่พืชเศรษฐกิจแบบพันธสัญญา นำไปสู่การปรับเปลี่ยนระบบการจัดการทรัพยากรหลายรูปแบบ เช่น การใช้เทคโนโลยี การปรับใช้ที่ดินเข้มข้น การปรับแบบแผนการจัดการน้ำและแรงงาน ซึ่งนอกจากไปสู่การขูดรีดตนเองมากยิ่งขึ้นและขาดอำนาจในการควบคุมที่ดิน (ประเทือง ,2537 : หน้า 190) ผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่าง คนเมือง และกลุ่มชาติพันธุ์ต้นน้ำ ปรากฏในลักษณะของความขัดแย้งเป็นระยะ พ.ศ.2525 เรื่อยมาจนปัจจุบัน และเกษตรกรหาทางออกเชิงปัจเจกมากขึ้น

ในช่วงที่มีความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรระหว่างคนปลายน้ำกับคนต้นน้ำ

คำว่า “คนเมือง” ถูกหยิบขึ้นมาใช้ในฐานะตัวตนของคนปลายน้ำที่อยู่ในพื้นที่ราบมีรูปแบบการใช้ทรัพยากรที่แตกต่าง และตรงกันข้ามกับชาวเขา หรือคนต้นน้ำ ที่ถูกกล่าวหาว่าตัดไม้ทำลายป่าทำให้น้ำลดน้อยลง ตำแหน่งของคนเมือง จึงไม่ได้อยู่ที่คนเมืองต้องแบกรับภาระความเดือดร้อนอย่างเดียว แต่ยังถูกเสนอในสถานะของเครือข่าย ที่รวมกลุ่มเพื่อสร้างการต่อรองในการจัดการน้ำ ที่สำคัญคือการเข้ามากว้านซื้อที่ดินของนายทุน โดยที่เหมืองฝายแต่ละแห่งไม่มีอำนาจ ในปี 2541 เหมืองฝายทั้ง 11 ลูกในลุ่มน้ำวาวตอนล่างรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำวาว เพื่อแสดงตำแหน่งแห่งที่ในบริบทการพัฒนา และพื้นที่ของอำนาจในการจัดการทรัพยากรน้ำของลุ่มน้ำวาวตอนล่าง

ประเด็นเรื่องตัวตนคนเมืองในบริบทสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ที่สัมพันธ์กับระบบตลาดและทุนนิยมสมัยใหม่ คนเมืองกลับเป็นฝ่ายที่สูญเสียอำนาจ ขาดการมีส่วนร่วมและพยายามสร้างตัวตนใหม่ในรูปแบบลักษณะต่างๆ ผ่านพื้นที่ที่ถูกเปลี่ยนแปลงและเบียดขับ เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำที่ห้วยผึ้ง (แทนที่จะเลี้ยงผีที่ต้นน้ำแม่วาว คือดอยคาผาแง่ม อย่างที่หลายคนตั้งข้อสังเกต) นโยบายหนึ่งคือการแสดงอำนาจผีขุนน้ำ (อำนาจเหนือธรรมชาติที่อธิบายไม่ได้) ผ่านพิธีกรรม “การเลี้ยงผีขุนน้ำ” ในอาณาบริเวณที่มีเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี จากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรมชลประทาน พ.ศ.2523 เพื่อตอกย้ำให้เห็นถึงอำนาจของชุมชนในการจัดการน้ำ และความพยายามปกป้องความรู้เดิมให้เข้ากับเทคโนโลยีสมัยใหม่

นอกจากนี้ในช่วงต้นปี 2520 เป็นต้นมาในช่วงที่เชียงใหม่ รวมทั้งอำเภอแม่วาวเริ่มเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่เกิดจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ในด้านหนึ่ง กระแสการ

พัฒนาได้ละลายความเป็นท้องถิ่นให้คล้อยคลึงกันมากขึ้น คือเป็นหมู่บ้านได้ถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจตลาด และแหล่งแรงงานราคาถูกพร้อมๆ กับการกระจุกตัวของที่ดินในมือเจ้าของที่ดิน และการขยายตัวของพื้นที่เมือง ในสถานการณ์จากรุกคืบอำนาจจากส่วนกลาง จะเห็นการหยิบเอาตัวคนที่บ่งบอกตำแหน่งแห่งที่ สร้างความหมายของตัวตนขึ้นใหม่ที่สะท้อนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างท้องถิ่นกับการปกครองส่วนกลาง ในหลายกรณีจะเห็นว่าตัวตนคนเมืองไม่ได้ถูกหยิบมาใช้ เพราะไม่มีความหมายที่สะท้อนปัญหา หรือเลือกใช้ตัวตนของคนในพื้นที่ท้องถิ่น ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ถูกมองข้าม ไม่มีอำนาจหรืออ่อนพลังลง เช่น กลุ่มเหมืองฝายที่ปรับโครงสร้างใหม่ที่มีผู้นำทางการ ที่สามารถต่อรองกับอำนาจในบริบทต่างๆ มากขึ้น และเพื่อสร้างสำนึกร่วมในความท้องถิ่นในความสัมพันธ์ใหม่.

บทสนทนากลุ่มน้ำวาง อดีต ปัจจุบัน อนาคต : ความเห็นของคนนอก และคนใน

ในที่นี้เราต้องการเห็นพัฒนาการของกลุ่มน้ำวาง ความสัมพันธ์ของการทำงานร่วมกันและการกระทบกันของอำนาจจากระดับล่างสุด กล่าวคือ ดูแหล่งที่มาของอำนาจ การใช้และการเปลี่ยนแปลงของสิทธิประเพณีที่ยอมรับกันของชาวบ้านจนถึง สิทธิตามกฎหมาย เราเริ่มต้นด้วยคำถามง่ายๆ ในบรรยากาศห้องทุ่งต่อ ผู้ดำเนินงานขององค์กรพัฒนาเอกชน แก่เหมือนผู้มีประสบการณ์ และเกษตรกร ว่าการเปลี่ยนแปลงแต่ละช่วงเป็นอย่างไร ซึ่งช่วยให้เรามองเห็นลักษณะเฉพาะของกลุ่มน้ำวางในรอบ 10 ปีที่ผ่านมาดังนี้

“ชุมชนกลุ่มน้ำวางเริ่มปรากฏเป็นที่รู้จัก กระแสชาวบ้านต่อสู้เรียกร้องเรื่องเขตป่าอุทยานทับ ที่ โดยนายทุนยึดที่ชาวบ้าน ป่าห้วยแก้ว¹ ป่าทุ่งยาว นำไปสู่การสำรวจพบป่าชุมชน 144 แห่งทั่วภาคเหนือ จนถึงกระบวนการร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน พุฒถึงชาวบ้านลุกขึ้นมาจัดการป่าชุมชน ตอนนั้นเป็น “โครงการศิลปินสัจจรูปป่าต้นน้ำ” ภายใต้ชุมชนคนรักป่าเมื่อปี 2536 งานณรงค์เผยแพร่เสียส่วนมากและทำงานกับคนชั้นกลาง ผลที่ปรากฏชัดเจนคือชาวบ้านตื่นตัว สามารถพัฒนารูปแบบการอธิบายด้วยภาษา² ของชุมชน และกลุ่มเป้าหมายคือ กลุ่มชาติพันธุ์ข้างบน ห้วยอีค่าง บ้านกลาง แดบลุ่มน้ำแม่เตียน จากนั้นลงที่ลุ่มน้ำวางตอนกลาง แม่วิน แม่มุด กับแกนนำชาวบ้านบางคน ซึ่งเชื่อมกับแนวร่วมเกษตรกรภาคเหนือ และสหพันธ์เกษตรกรภาคเหนือในยุคหลัง”

ก่อนหน้านั้นประมาณปลายทศวรรษ 2510 เมื่อหน่วยงานราชการ เช่น กองพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา เช่น กองพัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดน และองค์กรพัฒนาเอกชนอีกหลายหน่วยงาน ได้เข้ามาดำเนินการพัฒนาปลูกพืชเพื่อทดแทนฝิ่น แบบการผลิตชุมชนเปลี่ยนไป โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 2520 เมื่อโครงการหลวงพัฒนาภาคเหนือ ได้จัดตั้งโครงการหลวงทุ่งหลวง และดำเนินงานส่งเสริมการปลูกพืชผักผลไม้เมืองหนาว ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลกระทบต่อการจัดการน้ำ หลังจากเก็บเกี่ยวข้าว ปกาเกอญอแถบห้วยอีค่าง³ จะปลูกผลไม้เมืองหนาว เช่น ผักสลัดแก้ว แดงชุกินี กะหล่ำปลี มะเขือเทศในพื้นที่ไม่ไกลหมู่บ้าน ส่วนบริเวณรอบหมู่บ้านจะปลูกดอก เช่น เกล็ดดีไอริส เบญจมาศ ซึ่งเป็นพื้นที่ไม่สามารถควบคุมน้ำในระบบเมืองฝายได้ เป็นพื้นที่ปลูกไม้ผลเช่นพลับ สาลี่ โอไคโด ดาวเรืองเป็นต้น อย่างไรก็ตามเนื่องจากไม้คั้นเคยการเพาะปลูก ซึ่งต้องใช้แรงงานในการดูแลอย่างละเอียด และเทคนิควิธีในการผลิต

¹ กรณีป่าห้วยแก้วในเขตป่าสงวนแห่งชาติแม่ฮ่อน อ.สันกำแพง จ.เชียงใหม่ในปี 2532 ความขัดแย้งเกิดขึ้นเมื่อกรรยาส.ส.ชื่อดังได้รับอนุญาตให้เข้าป่า 235 ไร่ เพื่อปลูกสวนป่า ชาวบ้านรวมตัวเคลื่อนไหวในรูปแบบต่างๆ เป็นเวลาหนึ่งปี จนธันวาคม 2532 อธิบดีกรมป่าไม้ขณะนั้นแถลงข่าวเพิกถอนการเข้าป่า และมอบป่าคืนน้ำให้ชุมชน นับเป็นป่าชุมชนแห่งแรกของประเทศไทย

² ภูมิปัญญาและโลกทัศน์ของปกาเกอญอ ที่สะท้อนอุดมการณ์และปฏิบัติการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สอดคล้องกับระบบนิเวศ

³ แลกเปลี่ยนพระติมมงคล รักยิ่งประเสริฐสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ห้วยอีค่าง ต.แม่วิน อ.แม่วาง คู่มือสิทธิเดิมล้านนา:หลักจารีตประเพณีและสิทธิหน้าหมู่บ้าน, 102-103

แบบใหม่ คุณภาพของผลผลิตจึงไม่ได้มาตรฐานเท่าที่ควร บางครอบครัวมีรายได้ไม่พอชำระหนี้สิน ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ยค่ายา บางครัวเรือนต้องขายวัวควาย ที่ดินบางส่วนเพื่อนำเงินไปชำระหนี้สินที่เกิดจากการเพาะปลูกนั้น

“มีวงสรุปบทเรียนกับชาวบ้านด้วย เป็นกระบวนการที่เราลงไปทำช่วงหลัง ใช้กรอบคิดของกระบวนการโลกาภิวัตน์ ตรงกับชีวิตคนแม่วางตอนล่างเลย แต่การทำงานแม่วางตอนบน จนเกิดมีคำว่า **สวนของคนขี้เกียจ** ชาวบ้านเองก็มีการต่อรองกับโรงงานได้หวั่น หลังจากทดลองไม่ได้ผล ชาวบ้านเลิกทำ โรงงานก็ต้องถอยออกไปจากแม่วาง ตอนนั้นเริ่มเคลื่อนไหวเข้าสู่การเป็นเครือข่ายแล้วแม่วางตอนบนและตอนล่าง เชื่อมเป็นรายบุคคล แม่วางตอนล่างก็มีผู้น้อยบุญส่ง ชินะวงส์ พ่ออุ้ยใจคำ แม่วางข้างล่างซึ่งยังเป็นการจัดการแบบตัวใครตัวมัน ข้างล่างเชื่อมต่อกับวิถีเมืองมาก มีงานสายสุขภาพ แรงงานนอกระบบและเครือข่ายเอดส์ที่วัดหัวริน ที่ทำงานกับผู้ติดเชื้อ ” (นิตยา อินญาวิเลิศ)

“เครือข่ายชาวบ้านแม่วางข้างบนตัวตนชัดเจน ชีวแม่เตียน แม่สะป็อก ซึ่งเห็นภาพความร่วมมือมากกว่า แต่แถวม่อนยะกลุ่มม้งและปากเกอญอก็ทำการผลิตระบบตลาดโครงการหลวงมากกว่า เป็นกลุ่มของโครงการหลวงไป พัฒนาการแม่วางแต่ละช่วงนำมาสู่ความเข้มแข็งมากขึ้นในปัจจุบัน เรามองจากการส่งคนในนามของกลุ่มลงในการเมืองท้องถิ่นเลือกตั้งอบต. เพราะมีปรากฏการณ์ว่า โครงการราชการที่ลงมาชาวบ้านไม่มีส่วนร่วมรับทราบและวิพากษ์ตั้งรับเลย เช่น ศูนย์กีฬา แต่งงานเคลื่อนไหวชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรพบปะชุมชนช่วยช่วงชิงอำนาจชาวบ้านในชุมชนตนเองได้มากพอสมควร (มนตรี จันทวงศ์⁴)

คุณมนตรี เจ้าหน้าที่โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ พาเราเห็นภาพแม่วางตอนล่างชัดเจนขึ้นเช่น “ จุดเชื่อมกันมันสืบเนื่องมาจากความขัดแย้งเรื่องน้ำที่จอมทอง กรณีที่คนข้างล่างปิดถนนไม่ให้คนม้งขึ้นไป เพราะลุ่มน้ำแม่กลาง⁵ อำเภोजอมทองและลุ่มน้ำแม่วางมันติดกัน กระแสถึงกันหมด นักพัฒนาที่ทำงานกับเครือข่ายชาวบ้านอย่างโครงการพัฒนาลุ่มน้ำภาคเหนือ จัดเวทีสามสี่ครั้ง เพื่อลดกระแสความขัดแย้ง **การเห็นรายละเอียดสำคัญมาก** เช่น กรณีโรงงานได้หวั่น ชาวบ้านปากเกอญอและชาวบ้านวางตอนล่างก็ร่วมไปด้วยกัน หรือโครงการประปาที่บ้านกาด ทำให้เค้ารู้ว่าน้ำมันถูกแบ่งไปให้โครงการใหญ่ๆ หลายโครงการ ไม่ใช่แค่กิจกรรมการใช้น้ำของชาวบ้านเท่านั้น”

ประเด็นเรื่องการขาดแคลนน้ำ ได้ถูกนำเสนอภาพ (representation) ว่า ข้างบนใช้น้ำมาก การปลูกพืชเศรษฐกิจจะหล้าของชาวม้งและการท่องเที่ยวที่ตอนกลางลุ่มน้ำแม่วาง ความขัดแย้งประหัตประหารดำเนินเรื่อยมา “ข้างบนขาดแคลนน้ำมากกว่าข้างล่างเสียอีก สายน้ำสายเล็กทุกเส้น (6 สาย คือแม่เตียน แม่วิน แม่สะป็อก แม่วิน แม่บัวย) จะไหลลงมารวมที่แม่วางซึ่งเป็นเส้นหลัก ชาวบ้านใช้น้ำสายเล็กเต็มไปหมด ความขัดแย้งระหว่างปากเกอญอและม้งมีมาตลอด มีระบบน้ำ

⁴ สัมภาษณ์ มนตรี จันทวงศ์ .เจ้าหน้าที่โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ, วันที่ 7 พฤษภาคม 2549

⁵ ลุ่มน้ำแม่กลาง ลุ่มน้ำสาขาไหลลงน้ำปิงที่อำเภोजอมทอง

เหมือนแบ่งกันใช้เหมือนกัน แม้วางล้างลำห้วยใหญ่รวมลำห้วยแต่ความต้องการน้ำมาก อีกประการคือ “ไม่ใช่ว่ามาถึงฝายนอน⁶ แล้วไม่มีน้ำ แต่มาถึงฝายนอน หนองเย็น ห้วยผึ้ง ขุนคงหลังจากนั้นก็ไม่มี กฎเกณฑ์ในการจัดสรรน้ำร่วมกันเลย 11เหมืองฝายของกลุ่มน้ำวางตอนล่าง มันยากมากเพราะ กิจกรรมทั้งภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร มันใช้น้ำเกินข้อจำกัดที่น้ำแม่วางจะมีให้ เหมืองสมบุญ⁷ มีขนาดใหญ่เท่าลำน้ำวางบางช่วง เนื่องจากมีพื้นที่รับน้ำกว้างใหญ่จนถึงจอมทอง น้ำแม่วางสามารถไหลเข้ามาเหมืองสมบุญโดยที่ไม่เหลือน้ำไปที่อื่นเลย” (มนตรี จันทวงศ์)

ความขัดแย้งของการจัดการน้ำแม่วางในยุค 2510-2515 เริ่มเกิดจากปัญหาการขาดแคลน น้ำจากการขยายตัวของพื้นที่นา มีผลกระทบต่อพื้นที่ทำนาถึง 2 ครั้ง การกระทบกระทั่งกับของพ่อปัน พ่อฝายขุนคง และพ่อสมบุญ แก่ฝายหนองเย็น มีการระดมสมาชิกเหมืองฝายตอนล่างบุกขึ้นมาฟัน ฝาย⁸ หนองเย็น เกิดความขัดแย้งกันต้องให้นายอำเภอมาไกล่เกลี่ย และหาข้อตกลงในการจัดเวรปัน น้ำกัน หลังจากเหตุการณ์นี้ไม่นาน พ่อปัน ทาวงษ์หรือพ่อปัน ฤาษี⁹ ก็ได้พยายามผลักดันต่อรัฐบาลให้มีการก่อสร้างเขื่อน และสนับสนุนการพัฒนาชุมชนในกลุ่มน้ำวาง จึงได้ระดมพลกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้งในเขตกลุ่ม น้ำวางและกลุ่มน้ำใกล้เคียงในช่วง พ.ศ.2515 และต่อมาปี พ.ศ.2517 ก่อตั้งสหพันธ์ประชาชนผู้ใช้น้ำ ยุติธรรมขุนวางประกอบด้วยฝายในลำน้ำ 11 แห่ง ลำน้ำخان 6 แห่งและอื่นๆ สหพันธ์ได้เรียกร้องให้ รัฐก่อสร้างสันปันน้ำระหว่างสันป่าตองกับจอมทอง และให้รัฐสร้างเขื่อนฝายบริเวณต้นน้ำแม่วาง แต่ไม่สำเร็จและยุบตัวไปในปี 2518 อย่างไรก็ตาม การแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำด้วยการเสนอเรื่อง เขื่อนยังคงค้างมาจนถึงปัจจุบัน แม้ว่ามีการก่อสร้างเขื่อนตรงบริเวณบ้านผาผึ้ง จะสร้างผลกระทบ น้ำท่วมบ้านเรือนในตำบลแม่มุดและพื้นที่ตำบลแม่วินบางส่วน

ตอนที่โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติลงมามีศึกษาแม่วางร่วมกับนักพัฒนาภาคเหนือสนใจ แม่วางจากการจุดกระแสเรื่องป่าชุมชน ป่าชุมชนเป็นภาพนิเวศน์ที่ใหญ่กว่าลุ่มน้ำ โดยมีคำถามที่จะดู ความสัมพันธ์ กิจกรรมการใช้น้ำในกลุ่มน้ำวาง การจัดการน้ำในระดับท้องถิ่น ความสัมพันธ์ลุ่มน้ำ ครอบคลุมความสัมพันธ์ระดับลุ่มน้ำ ดิน และป่า ตัวตนที่ชัดเจนของชุมชน เพื่อขยายมิติป่าชุมชนให้ มากกว่านั้น ลุ่มน้ำเป็นคำตอบในหลายมิติ การทำงานกับแกนนำบางกลุ่ม แกนนำเชิงมิติศีลธรรม ที่ สนใจงานพัฒนา เช่น พ่อน้อยสง พ่อน้อยบุญ ไม่ใช่กลุ่มเหมืองฝายโดยตรง พ.ศ. 2530 ก็พบว่า

⁶ ฝายนอนหรือพระนอน เป็นฝายอันดับแรก ตั้งอยู่หมู่ 1 ตำบลบ้านกาด อ.แม่วาง พื้นที่รับน้ำ 1,099 ไร่

⁷ เป็นฝายลำดับสองของแม่วาง มีพื้นที่รับน้ำมากที่สุด 26,567 ไร่ จากคำบอกเล่าของพ่อกำนันบุญมา มานะดาบอกว่าฝายสมบุญก่อตั้ง โดยเจ้าแก้ววรรัตน์ โดยระดมชาวบ้านไปร่วมขุดเหมือง เพื่อใช้การทำนาใครไปร่วมแบ่งที่นาให้ เดิมเรียกเหมืองเจ้า เก็บค่าบริหารจัดการเป็น ขำน้ำหล่อ 1 ตังต่อไร่

⁸ ฟันฝาย หมายถึง กรณีที่ฝายเหนือน้ำได้กักน้ำไว้มากเกินไปทำให้ฝายตอนล่างลงมาได้รับน้ำไม่เพียงพอ ทางกลุ่มผู้ใช้น้ำตอนล่างจะไป ทำลายฝายตอนเหนือเพื่อปล่อยให้น้ำลงมา กรณีฟันฝายเป็นมาตรการที่รุนแรงที่จะใช้ต่อเมื่อไม่สามารถตกลงกันด้วยวาจาในระหว่างหัวหน้า เหมืองฝายคู่กรณีฟันฝาย บางครั้งถึงกับมีการเสียชีวิตเมื่อมีการปะทะกันระหว่างคู่กรณี คูในนุ่งเหลืองนุ่งดำ บทที่ 3 หัวข้อที่ 4

⁹ พ่อปัน ฤาษี ในชีกฮารุ ทานาเบ. นุ่งเหลืองนุ่งดำ: คำานของผู้เฒ่าชาวนาแห่งล้านนาไทย,สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,ชีกฮารุ ทานาเบ้, พฤษภาคม 2547

สถานการณ์การจัดการน้ำแม่วางก็ลำบากและงบประมาณก็มีจำกัด และยังคงมีการจัดการแบบรวมศูนย์ ไม่มีระบบกฎหมายเข้ามาเกี่ยวข้องจนถึงปัจจุบัน (สัมภาษณ์ กฤษฎา บุญชัย นักวิชาการอิสระ, 11 พฤษภาคม 2549)

งานของกฤษฎา (2546) ได้ศึกษาการจัดการน้ำลุ่มน้ำวางตอนบนและตอนล่างได้พูดถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมมีแนวโน้มที่สิทธิปัจเจกเข้ามามีบทบาทแทนที่ระบบสิทธิส่วนรวมของชุมชน เกษตรกรจำนวนมากหาทางจัดการน้ำเองโดยไม่ผ่านระบบบริหารจัดการขององค์กรเหมืองฝาย เช่น การขุดบ่อบาดาล และการปั้มน้ำรดสวนลำไย ขณะที่เหมืองฝายต่างๆมีปัญหาการขาดแคลนแรงงาน งบประมาณเนื่องจากฐานสมาชิกน้อยลง ปัญหาเหล่านี้ทำให้องค์กรเหมืองฝายอ่อนแอลงตามลำดับ

กรอบคิดเรื่อง ลุ่มน้ำ ขององค์กรพัฒนาเอกชน

ลุ่มน้ำเป็นเครื่องมือในการมองเข้ามาดูความสัมพันธ์ของการใช้ทรัพยากรโดยตรงคือ ทรัพยากรน้ำ ซึ่งมีลักษณะพิเศษ คือ ป่าใช้ข้ามลุ่มน้ำได้ ที่ว่าชาวแม่วางตอนล่างไปหาเห็ด ของกินจากป่า อีกสัปดาห์ก็ขึ้นไปหาที่ดอยแม่อาน แม่กลางก็ได้ แต่ทรัพยากรน้ำฐานการผลิตหลักการใช้น้ำเกษตรกรรมต้องดูสายน้ำ ขอบเขตลุ่มน้ำทำให้เห็นว่า ใครเข้ามาเกี่ยวข้องในเรื่องการจัดการน้ำทั้งหมด การใช้ทรัพยากรอื่นๆ ด้วย ที่ดินและน้ำไปถึงไหน ยกตัวอย่างเหมือนสมบูรณ์ สิ้นสุดพื้นที่เหมือนสมบูรณ์นอกเขตแม่วางแล้ว ครอบคลุมเขตกิ่งอำเภอดอยหล่อ ฉะนั้นเหมือนสมบูรณ์จะครอบคลุมน้ำอื่นๆ คนที่ใช้น้ำปลายน้ำเหมือนสมบูรณ์ถือว่าเค้าใช้ทรัพยากรแม่วาง มันเกี่ยวข้องกันโดยตรง เห็นว่าเป็นคนกลุ่มไหนวางอยู่บนฐานการผลิตอย่างไร เป็นเครื่องมือในการมองชุดหนึ่ง แตกต่างการจัดการน้ำกระแสหลัก “กรณีนี้น้ำวางไปขึ้นกับน้ำขาน ไม่มีคณะกรรมการน้ำวาง มีตัวแทนแค่สองสามคน ซึ่งไม่มีความเป็นตัวแทน แต่เป็นเครื่องมือของคณะกรรมการลุ่มน้ำปิงมากกว่า ไม่มี การเลือกคณะกรรมการภายใน แต่มันเป็นการแต่งตั้ง มันควรแยกน้ำวางออกมาอีกกลุ่มน้ำ เพื่อให้มี สัดส่วนชาวบ้านมากขึ้น กระจายมากขึ้น ถ้าไปขึ้นอยู่กับลุ่มน้ำอื่นสัดส่วนก็น้อยลง” (มนตรี จันทวงศ์)

ทิศทางของลุ่มน้ำวาง หรือยุทธศาสตร์การทำงานมองแม่วางในภาพรวม

กระบวนการทำงานความคิดสำคัญมาก และกระบวนการทำงานของNGOs ก็กลั่น พอสสมควร มุมมองจุดเน้นการทำงานต่างกัน สำหรับลุ่มน้ำวางตอนบน เค้ามีกระบวนการแก้ปัญหาจากภายใน หรือเรียกว่ามีปฏิบัติการจากภายใน ลักษณะการปกครองยังเป็นแบบฉันทานุมัติ และมีการขยายแนวคิดสู่คนรุ่นใหม่ เช่น กลุ่มเยาวชนที่บ้านทุ่งหลวง ความคิดเรื่องการพอเพียง พึ่งพาตนเอง ที่เกิดจากการที่เค้าทดลองเรียนรู้ไปสัมพันธ์กับตลาดและทุนมา และแรงกดดันทางนโยบาย ข้างบนสูงกว่าข้างล่าง ข้างล่างผูกติดกับการเกษตรแบบพันธสัญญา (Sub-Contract) ชาวบ้านยังมองไม่เห็นอนาคตตนเองบนฐานทรัพยากรที่กำลังถูกทุนภายในและนอกกรุกราน ตอนนี้ข้างล่างรวมกัน

เป็นเครือข่ายลุ่มน้ำวาง มีการตั้งอำนาจเป็นทางการเข้ามา ผู้นำเชิงศีลธรรมเริ่มถอยไปอยู่ข้างหลัง เช่น กำนันที่ฝ่ายขุนคองขึ้นมาและทำงานวางฐานอำนาจทางการเมืองเพื่อเล่นการเมืองระดับประเทศ เราเห็นจากการไกล่เกลี่ยมีการตั้งนายอำเภอเข้ามา มีระเบียบแบบแผน การบันทึกให้เป็นรับรู้อย่างเป็นทางการ (นิตยา อินญาวิเลิศ)

หลังจากมีนโยบายการจัดการน้ำ 25 ลุ่มน้ำ กิจกรรมเล็กๆ เพื่อนำไปสู่การฟื้นฟูสายสัมพันธ์เดิม คือการพาแกนนำชุมชนแม่วางล่างขึ้นไปสำรวจเส้นทางน้ำ เรียนรู้ร่วมกับข้างบน กินอยู่อย่างไร เพื่อลดภาพอคติ แต่พี่น้องชาติพันธุ์ข้างบนก็มีปรากฏการณ์ความขัดแย้งบ้างเรื่องการจัดสรรน้ำไม่ได้เป็นเนื้อเดียวกันหมด วิธีการที่ผ่านมา เราพยายามให้ลุ่มน้ำวางต้น กลาง ปลายมาทำกิจกรรมร่วมกัน กิจกรรมคิดจากข้างบน คือ **การเข้ากรรม**¹⁰ ชาวบ้านที่นับถือ พุทธ ผี คริสต์มาจัดงานร่วมกัน มีการนำเสนอการเก็บรักษาเมล็ดพันธุ์พื้นบ้าน เป็นการอธิบายตัวเองชาวบ้านวิธีการหนึ่งหรือการบวชป่า

ปัญหาเรื่องการจัดสรรน้ำในสถานการณ์ปัจจุบัน อำนาจเมืองฝ่ายไม่พอแล้ว เพราะลำเหมืองก็ไม่ได้ผ่านชุมชนเดียว หรือเฉพาะพื้นที่เกษตรกรรมเท่านั้น ยิ่งลำน้ำขยายกิ่งก้านสาขามากขึ้นเท่ากับ**อำนาจเมืองฝ่ายก็ถูกลดทอนลง**เรื่อยๆ ชาวบ้านจำเป็นต้องพึ่งพาอำนาจแบบสั่งการลักษณะนักเลง เช่น พ่อบัน ฤาษี ฝ่ายขุนคอง หรือกำนัน ผู้มีอำนาจจากภายนอกที่ไกล่ชิตนายอำเภอ เพราะมีความสามารถในการประสานงานและการหางบประมาณจากข้างนอก (มนตรี จันทวงศ์)

เราสังเกตได้จาก ระบบการผลิตชาวบ้านมีการผลิตเข้มข้นตลอดทั้งปี 3-4 ครั้ง ชาวบ้านมีปฏิทินเวลารัดตัวกับการผลิตตลอดรอบปี แต่เดิมเมืองฝ่ายมีเทคโนโลยีในการผลิตที่เหมาะสมกับนาดำ มาสู่รูปแบบการผลิตหลากหลายประเภท อุดมการณ์เมืองฝ่ายปรับเปลี่ยนไป เช่น ที่นาดอน ไม่มีสิทธิ์ใช้น้ำได้ มีกฎหมายระเบียบระบุโทษไว้ชัดเจน ให้ปรับท้องนาต่ำกว่าหลังแต่เพราะว่าต้องยกระดับน้ำขึ้นสูง ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อคนข้างล่าง ต่อมามีการนำเครื่องสูบน้ำมาใช้ จึงมีการปลูกพืชยืนต้นบนดอนย เช่น ลำไย อุดมการณ์ปรับไปตามการผลิตและเทคโนโลยี การเลี้ยงฝิขุนน้ำถูกรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่เมื่อ 2548

“การกลับมาเลี้ยงฝิด้วยควายทั้ง 11 เมืองฝ่าย ฝ่ายที่เลี้ยงใหญ่มากฝายนอนและขุนคองทำทั้งเดือนในเดือนหก (มิถุนายน) ชาวบ้านไโกหันมารื้อฝิ จากการพบปะพูดคุยกัน แสดงตัวตน 20-30 ปี ที่ผ่านมาราถูกวิจารณ์มาตลอด การแก้ไขปัญหาค่อยตรงจุดเท่าไร หากรู้ข้อมูลในพื้นที่จะค้นหาสาเหตุว่าเพราะอะไร โดยสรุปคือ ป่าไม้ถูกทำลายที่สัมปทาน ต่อมานโยบายรัฐ เช่น โครงการหลวงที่ส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ส่งผลให้มีการใช้น้ำอย่างมหาศาล ห้วยต่างๆข้างบนก็ถูกขุดบ่อ และนายทุนข้างนอก(พ่อน้อยส่ง ชินะวงศ์ ประธานอนุกรรมการลุ่มน้ำวาง,11พฤษภาคม 2549)

¹⁰ การเข้ากรรม แต่เดิมประเพณีทางพุทธศาสนาของพระภิกษุสงฆ์ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติโยมผู้ตาย นุ่งวิภัสสนาเจริญธรรมในป่าช้า ในภาคเหนือมีเข้ากรรม 3แบบ คือ โสสานกรรม รุกขมูลกรรม ปริวาสกรรม

สำคัญคือการเคลื่อนไหวในเชิงขององค์ความรู้ วัฒนธรรมชาวบ้าน แม่ว่างมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย เผ่าพันธุ์ลัวะ ไทเขิน ปาเกอญอ ม้ง ความรู้นำไปสู่การเคลื่อนไหวสร้างพลัง ดูว่าความรู้นั้นปรับเปลี่ยนไปอย่างไร เราใช้ประโยชน์อย่างไร ตอนนี้เรามีสภาเยาวชน อัยสอนหลานเหมืองฝายและเครือข่ายลุ่มน้ำวาง การเลี้ยงฝายก็เป็นอีกรูปแบบหนึ่งซึ่งเราสร้างความรู้สึกร่วมเป็นเจ้าของก่อน แล้วจึงนำไปสู่การเรียนรู้เรื่องอื่น เช่น ความเข้าใจเรื่องตลาด รายได้ หนี้สิน (นายไพศาล พิไลคำ ผู้อำนวยการวิทยาลัยจาวบ้าน อ.แม่ว่าง, 11 พฤษภาคม 2549)

ปัญหาฝายสมบูรณ์คนมาใช้น้ำเยอะขึ้น ปัญหามีมากช่วง 2542-2543 ชลประทานได้เข้ามาช่วยเหลือ เราเปลี่ยนฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต มีปัญหาตะกอนหน้าฝาย ไม่ต้องไปฟันฝาย การเพียวเหมืองฝายไม่มี ต้องฉีดยาฆ่าหญ้า ฝายสมบูรณ์ต้องแบ่งน้ำใช้ร่วมกับฝายอื่นๆ มีการจัดองค์กรลูกสมาชิกผู้ช่วยแต่ละหมู่บ้านมาขอแบ่งปัน สองเดือนมีการประชุมครั้งหนึ่ง ตั้งแต่มีรางเหมืองเชียงแตกก็น้อยลง แต่ละหมู่บ้านก็ใส่ของใครของมัน กฎกติกายังคงเดิม คือ เก็บเงินเป็นกฎเดิม แต่ถ้าปีไหนชาวบ้านเดือนร้อนเพราะผลผลิตไม่ดี ก็ยืดหยุ่นไม่เรียกเก็บเงินค่าบำรุง (พ่อกำนันบุญมา แก่ฝายสมบูรณ์, 11 พฤษภาคม 2549)

การก่อรูปเครือข่ายแม่ว่างที่ผ่านมา มีการตั้งผู้นำทางการเข้ามาร่วม เช่นที่อบต.ขุนคง เดิมมีผู้นำชาวนา คือ พระพ่อปัน ทาวงษ์เสนอเรื่องเขื่อนไว้นานแล้ว ได้ซึมซับวิธีคิด การพัฒนาและความทันสมัยมาก¹¹ “ เขาสู้เรื่องเขื่อนมาเป็นเวลา 10 กว่าปีแล้ว ผู้แทนหลายสมัยไปแล้ว เขื่อนกั้นน้ำแม่ว่าง ชลประทานเค้าสำรวจราคาแล้ว (ในปัจจุบัน) 240 ล้านบาท เป็นเขื่อนใหญ่ ฝายปกครองเสนอให้จังหวัด ทางอำเภอไม่มาทำ กรมชลประทานก็ไม่มาแก้ไข ไม่มาทำนอกจากจะใช้มาตรการบังคับให้ทางกรมชลประทานหรือรัฐบาลเร่งด้วยการสร้างอ่าง หากไม่มาดำเนินการจะเรียกร้องให้พี่น้องประชาชนไปลงมือเอง ก็สนามบินอยู่ตะเภายังถมทะเลสร้างสนามบินได้” การสืบทอดแนวคิดพระพ่อปันปรากฏกับแก่ฝายรุ่นหลังเช่นพ่อมานิตย์¹² แก่ฝายนาทราย มาเสริมอำนาจตนเองเสมอ การเสนอเรื่องเขื่อนเชื่อมโยงเข้ากับการเมืองระดับท้องถิ่น จนถึงระดับชาติ สร้างความขัดแย้งให้กับชุมชนที่จะได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน

สรุป

1. กระบวนการเสริมสร้างองค์กรชุมชนที่ต่อเนื่องยาวนาน เช่น ขบวนการป่าชุมชนแม่ว่าง ตอนบน ก่อนก่อรูปของเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนืออย่างเป็นทางการ พ.ศ. 2537 แต่เครือข่ายลุ่มน้ำวางตอนล่างยังไม่มีกระบวนการวิเคราะห้ปัญหาอย่างเป็นองค์รวมลงลึกระดับชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็น (ที่ผ่านมามักทำผ่านแกนนำ) เพื่อดูว่ามีปัจจัยภายในอะไรที่ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้และทำให้

¹¹ การตั้งบริษัทเมื่อสวรรคตชัย จำกัดโดยกลุ่มชาวนาห้วยมะนาว ต่อมาเปลี่ยนเป็นรูปแบบสหกรณ์ ดูนุ่นเหลียงนุ่นคำ จิเกษร ทานาเบ้: หน้า 29-30

¹² สัมภาษณ์ นายมานิตย์ แก่ฝายนาทราย , พฤษภาคม 2549

ชุมชนเข้มแข็ง เช่น มองผ่านกลุ่มเหมืองฝาย และความเข้มแข็งของชาวบ้านคืออะไร ซึ่งอาจมีแนวคิดต่างจาก NGOs กรณีกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือลุ่มน้ำแม่วางตอนบน หลังจากทดลองเรียนรู้แล้วจึงยุติการปลูกพืชเศรษฐกิจ เพราะต้องการรักษา ความมั่นคงของกรรมสิทธิ์ที่ดินในระยะยาว มากกว่าแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง เนื่องจากอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติแม่ฮอน และพลวัตภายในชุมชนเอง คือการลดรอบหมุนเวียน การเพิ่มขึ้นของสวนเกษตรผสมผสาน คนรุ่นใหม่ลงมาศึกษาและทำงานในเมืองมากขึ้น ในลักษณะ “คนในอยากออก คนนอกอยากเข้า”

2.งานศึกษาวิจัยและกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนตั้งแต่ พ.ศ. 2537 มักเน้นหนักความเปลี่ยนแปลงชุมชนช่วงระบบพืชเศรษฐกิจที่เข้ามา เช่น เบญจภา ชูติมา¹³ (2546) และประเทือง¹⁴ (2537) ซึ่งนำไปสู่การปรับเปลี่ยนที่ดินเพื่อตอบสนองระบบการผลิตพืชพาณิชย์ที่แตกต่างกันทั้งในแง่ปริมาณและช่วงเวลาที่ต้องการใช้น้ำ ทำให้เกิดขัดแย้งกันในการแบ่งน้ำ จนกระทบต่อผลผลิตและรายได้ รวมถึงการพัฒนาข้อเสนอในการจัดการระบบการผลิต เช่น การปลูกพืชชนิดเดียวกันแทนการปลูกพืชผสม หรือการปรับปรุงโครงสร้างการชลประทานและการกระจายน้ำ ข้อเสนอเหล่านี้เป็นความสนใจที่จะแก้ไขปัญหาความขัดแย้งจากแง่มุมของเทคนิควิธีในการจัดการของเกษตรกร และจะทำให้ชลประทานเข้ามามีบทบาทสำคัญมากกว่าเดิม แทนที่จะสนใจประเด็นเรื่องสิทธิเกษตรกรต่อการเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ การปรับองค์ความรู้ กฎเกณฑ์ของชุมชนในระบบโครงสร้างใหม่ เทคโนโลยีของชลประทาน และหน่วยงานราชการอื่นๆ อันสะท้อนให้เห็นปัญหาเรื่องความไม่เป็นธรรมในระบบตลาด อคติระหว่างภาคเกษตรและภาคอุตสาหกรรม อคติระหว่างชนบทกับเมือง และอคติระหว่างภูมิภาค จากการกำหนดและวางแผนนโยบายการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำที่สอดคล้องกันในปัจจุบัน

3.งานศึกษาที่ยังขาด คือประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความหลากหลาย (ซึ่งจะกล่าวในหัวข้อต่อไป) มีผลต่อการจัดการความขัดแย้งอย่างไร แม่วางมีกลุ่มชาติพันธุ์หลายกลุ่มแต่เดิม ไทเขิน ลัวะ ปกาเกอญอ ม้ง เงี้ยว เป็นต้น ซึ่งมีความสัมพันธ์ในทางสังคม วัฒนธรรมลักษณะ”ผสมผสาน” กันมากกว่า “ขัดแย้ง” (หากเรามองความขัดแย้งในแง่การสร้างสรรค์กติกาใหม่ๆ มากกว่าปัญหาของดุลยภาพ) และเป็นอิสระจากรัฐพอสมควร เนื่องจากเป็นชุมชนชายขอบไกลเมือง ดูจากปรากฏการณ์ก่อตั้ง “สหพันธ์ยุติธรรมผู้ใช้น้ำขุนนาง” พ.ศ. 2517 และมีการบริหารจัดการแบบนิติบุคคล ในยุคการเคลื่อนไหวของนักศึกษาในช่วง พ.ศ. 2516-2518 ที่กลุ่มชาติพันธุ์ได้เข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองร่วมกัน มีบทบาทในการเรียกร้องการลดค่าเช่านา นอกจากติดต่อด้านค้าขาย ยืมช้างลากไม้แต่เดิม แต่หลังจาก พ.ศ. 2520 การเข้ามาของโครงการรัฐภายใต้นโยบายเพื่อ

¹³ เบญจภา ชูติมา.การจัดการทรัพยากรน้ำในระดับลุ่มน้ำและการกระจายประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเกษตรกรลุ่มน้ำวาง จังหวัดเชียงใหม่. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เมษายน 2546

¹⁴ ประเทือง นรินทร์างกูณ ณ อุรุยา.2537.การจัดการที่ดินภายใต้ระบบเกษตรแบบพันธสัญญา:กรณีเกษตรกรผู้ปลูกพืชพาณิชย์ในเขตกิ่งอำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่,2536

ความมั่นคง พร้อมการขยายตัวของ รัฐชาติสมัยใหม่และระบบเศรษฐกิจแบบพันธสัญญา ได้ยึดเย็ดความเป็นอื่น (The otherness) และการกีดกันการเข้าถึงทรัพยากรของกลุ่มคนต่างๆ ประเด็นที่สำคัญคือ มันก่อให้เกิดคนด้อยอำนาจ ฉะนั้นการรวมกลุ่มต่างๆ ของชุมชนลุ่มน้ำวางในยุคต่อมา เป็นกระบวนการที่สร้างสรรค์ในเชิงประวัติศาสตร์เพื่อต่อรองและเข้าถึงทรัพยากรดิน น้ำ ป่า แต่ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์เองไม่ปรากฏรุนแรงมากนัก

4.จากประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้น ส่งผลให้การคลี่คลาย การจัดการปัญหาความขัดแย้งภายในและระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ ในพื้นที่ที่ต้องอาศัยคนกลางในหลายกรณี เพื่อขยายอาณาบริเวณช่วงชิงความหมายของกลุ่มตนเอง ปัญหาการไกลเกลียดความขัดแย้งในลุ่มน้ำวางจึงไม่ต้องการเสมอหน้า ในสถานการณ์หนึ่ง เราจะเห็นการเข้าออกของตัวละครเปลี่ยนแปลงไป เช่น กรณีโรงงานได้หวนใจฟัง อินเทอร์เน็ต เนชั่นแนล เพียงแต่ต้องการผู้นำที่เข้าใจปัญหา และมีข้อมูลรอบด้านในการตัดสินใจ ผู้นำทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นอาจสร้างปัญหาพอๆ กับผู้นำทางการ และเป็นอุปสรรคต่อการทำงานในรูปแบบเครือข่ายความสัมพันธ์แบบใหม่ มิติอำนาจซ้อนทับกันอยู่ อำนาจที่ชาวบ้านยอมรับในปัจจุบันคือ อำนาจที่เป็นทางการที่สามารถเข้าถึงงบประมาณและข้อมูล ในแง่นี้หากพิจารณาจากปัจจัยด้านความเป็นปึกแผ่นทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ ลุ่มน้ำวางมีความแตกต่างจากลุ่มน้ำแม่ลาว และลุ่มน้ำแม่แจ่ม ลุ่มน้ำแม่วางคาบเกี่ยวกันในหลายมิติและไม่หยุดนิ่ง ผสมผสานตั้งรับ คลี่คลายกับปัจจัยภายนอกและในตามกระบวนการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนเอง

5.ระบบสิทธิในฐานะทรัพยากรลุ่มน้ำวาง เป็นการรวมกลุ่มขององค์กรทางวัฒนธรรม คือเครือข่ายเหมืองฝาย กลุ่มหมวดวัด หมวดบ้าน ที่รวมตัวกันเพื่อแก้ไขปัญหาการจัดการน้ำและความขัดแย้ง อย่างไรก็ตามหากเราหลงรวบรวมทุนทางวัฒนธรรมแต่เพียงอย่างเดียว เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ แต่ไม่ได้พิจารณาความเปลี่ยนแปลงเรื่องสิทธิ เช่น สิทธิการใช้น้ำในพื้นที่ต่างๆ ของลุ่มน้ำวาง กล่าวอีกอย่าง คือการเรียนรู้สิทธิในฐานะทรัพยากรที่อิงกับระบบนิเวศน์ ผ่านความเชื่อ กฎเกณฑ์ ความเชื่อทางศาสนา ซึ่งมีความซับซ้อน สิทธิในการจัดการ สิทธิการพัฒนา สิทธิการใช้ สิทธิการแบ่งปันและการถ่ายโอน ว่ามีความเปลี่ยนแปลง ลดน้อยหรือเข้มข้นมากขึ้นอย่างไรในความสัมพันธ์แบบใหม่เนื่องจากมันนำไปสู่การเห็นปัญหาอย่างเป็นองค์รวม ความตระหนักและผูกโยงกับเรื่องทรัพยากร คือ **ที่ดิน** ซึ่งเป็นประเด็นหลักในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเกษตรแบบใหม่กับการปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดิน

6.สุดท้ายมาตรการเชิงนโยบาย ในช่วงเวลาปัจจุบัน ที่เกิดจากกระบวนการสร้างความรู้ที่ต่อเนื่องของลุ่มน้ำวาง จากการสังเคราะห์ภาพรวมของชาวบ้าน และนำไปปฏิบัติการร่วมกับองค์กรบริหารส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานในท้องถิ่น ต้องการการอธิบายว่า การจัดการทรัพยากรของเครือข่ายชาวบ้านนำไปสู่ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ การรักษาทรัพยากรโดยรวมและสอดคล้องกับการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่รัฐดำเนินอยู่แล้วอย่างไร

ประวัติการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำวาง : ความหมาย ตัวตนของคนเมือง

แม้ว่าเรายังขาดการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่นที่อธิบายแน่ชัดว่า กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ดำรงอยู่และกลืนกลายไปทางใด แต่ยังคงมีการศึกษาอยู่บ้างและจากคำบอกเล่าชาวบ้านพบว่า การขยายตัวของบ้านกาดของลุ่มน้ำวาง พัฒนามาจากกลุ่มชาวไทยใหญ่ที่ถูกกวาดต้อนมาจากเมืองสาต¹ ทางตอนใต้ของเชียงตุง ตั้งแต่ต้น ค.ศ.19 หลังจากนั้นผู้อพยพรุ่นใหม่เคลื่อนมาสมทบเพิ่มเติมมากขึ้น ในปลายศตวรรษเดียวกัน การทำการค้าของชาวไทยใหญ่ประกอบการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทำให้บ้านกาดกลายเป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนสินค้าของบรรดาของชุมชนเล็กๆ ในเขตนี้ด้วยประกอบคนเมืองเขิน ลัวะ เจียว² การผลิตหลักปลูกข้าว การท่อน้ำจากลำน้ำวางโดยอาศัยระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นหัวใจการผลิตกิจกรรมบอร์เนียว³ ซึ่งเข้ามาผูกขาดการทำค้าไม้ในเขตเชียงใหม่ การขยายอำนาจจากส่วนกลางแทรกแซงที่เข้ามาในภูมิภาคในสมัยก่อน และการแสวงหาประโยชน์จากการค้าฝิ่นส่วนกลางในยุคหนึ่ง

เทียบเคียงได้กับช่วงเวลาเดียวกัน ในช่วงปี 2325-2356 เมื่อเจ้ากาวิละเริ่มเข้ามาฟื้นฟูบ้านเมืองหลังจากเชียงใหม่และลำพูนถูกทิ้งร้าง ได้รวบรวมกำลังคนจากหัวเมืองต่างๆ ได้แก่ ไทโยน (ด้านตะวันตกและตะวันออกของแม่น้ำคงในเขตอิทธิพลของพม่า) ไทลื้อ ไทยอง ไทใหญ่ ลัวะ กะเหรี่ยง ฯลฯ เพื่อตั้งบ้านเรือนในเขตที่ราบเชียงใหม่-ลำพูน จากนั้นก็ขยายตัวไปตั้งบ้านเรือนตามที่แตกต่างกัน ดังนั้นประวัติศาสตร์การตั้งบ้านเรือนสัมพันธ์กับการจัดตั้งเหมืองฝาย และเป็นความสัมพันธ์ของเจ้ากับไพร่อย่างชัดเจน ดังเห็นได้จากกำเนิดเหมืองฝายลุ่มน้ำวาง โดยเฉพาะฝายใหญ่มักเกิดจากเจ้านายเข้ามาบุกเบิก เช่น ฝายนอน ฝายห้วยผึ้ง

ชุมชนบนพื้นที่สูงลุ่มน้ำวาง

สำหรับชุมชนบนพื้นที่สูงลุ่มน้ำวางมีประวัติศาสตร์การอพยพที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ชาวม้งตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ระดับสูงมากที่สุด 1,300 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง (บ้านขุนนางหมูที่ 12 และบ้านม่อนยะหมูที่ 13) โดยอพยพมาจากจอมทอง และอำเภอสะเมิงเมื่อ 80 ปีก่อน (ชูลีทรีและคณะ 2544:52)

¹ พระเจ้ากาวิละได้กวาดต้อนกลุ่มไทใหญ่จากเมืองปู้ เมืองป๋น เมืองสาต เมืองนาย เมืองซวาด เมืองแหน ยางค้ำหวัดดาต ยางหวัด่าน มีผู้ศรัทธาบายางแดง วัดทาซุมเงิน ซึ่งวัดนี้มีอายุไม่น้อยกว่า 150ปี (แสวง,2540:129)

² การอพยพเข้ามาตั้งชุมชนของชาวเจียวในเขตตำบลบ้านกาด อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ดูรายละเอียด อานันท์ กาญจนพันธ์ พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา (เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่ 2547) หน้า 85

³ หลัง 2439 รัฐบาลตั้งกรมป่าไม้ แล้วเข้ามาควบคุมป่าไม้เสียเอง ได้ให้สัมปทานกับเจ้านายทางเหนือ และบริษัทบอมเบย์ เบอร์มา สัญชาติอังกฤษ เช่นที่อำเภอจอมทองและอำเภอฮอดปี 2460 และ 2500ที่แม่วาง (ดู ปลาย้อ ชนะนันท์ บทที่ 2 : หน้า 31)

ชาวกะเหรี่ยง ตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ระดับความสูง ประมาณ 600-1,200 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง มีประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน เช่น บ้านห้วยอีค่าง ตั้งหมู่บ้านครั้งแรกเมื่อ 332 ปีมาแล้วโดยย้ายจากบ้านแม่อุคค แม่ฮ่องสอน (ปริศนาและมนตรี 2541:54 อ้างในชูสิทธิ์ ชูชาติและคณะ 2544:52) บ้านทุ่งหลวง โดยมีนายโกละหมื่อ ชาวกะเหรี่ยงจากเมืองตองอู อพยพมาตั้งถิ่นฐานบ้านทุ่งหลวง ก่อนจะแยกเป็นหมู่บ้านหนองเต่าหมู² ในปี พ.ศ. 2468 ชาวกะเหรี่ยงมีอาชีพทำนา ทำไร่หมุนเวียน และปลูกพืชเศรษฐกิจเช่นเดียวกับชาวม้ง โดยได้รับการสนับสนุนจากศูนย์พัฒนาโครงการหลวงเมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้ว ต่อมาได้รับการแต่งตั้งเป็นหัวหน้าหมู่บ้านเก็บส่วยและภาษีจากคนไทและกะเหรี่ยงส่งให้รัฐบาล

ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในเขตตอนกลางของกลุ่มน้ำวาว

ส่วนที่เรียกว่าตนเองว่า คนเมือง ตั้งถิ่นฐานในเขตตอนกลางของกลุ่มน้ำวาว ประมาณ 500-550 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ส่วนมากย้ายมาจากกลุ่มน้ำวาวตอนล่าง เขตตำบลบ้านกาด และตำบลทุ่งปีเมื่อ 200 กว่าปีมาแล้ว เข้ามาจับจองที่ดินทำกิน และจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย มีข้อสันนิษฐานว่า กลุ่มนี้ประกอบด้วยชาติพันธุ์ที่หลากหลาย และมีสถานะเป็นคนพื้นเมือง อย่างไรก็ตามคนล้านนาเหล่านี้ ไม่ได้เรียกตนเองว่าคนพื้นเมือง แต่เรียกตัวเองว่าคนเมือง ซึ่งไม่ได้มีความหมายเช่นเดียวกับคนพื้นเมือง หรือเป็นคำที่กร่อนมาจากคำนี้

คนเมือง ไม่ใช่ **คนพื้นเมือง** ในทัศนะของสงวน โชติสุขรัตน์⁴ และจิตร ภูมิศักดิ์⁵ มีความหมายไม่แตกต่างกันนัก คือ คำเรียกชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่ต้องการบ่งบอกตัวตน (Identity) ย้ำให้เห็นความแตกต่างจากกลุ่มอื่น และเป็นการบ่งบอกสถานะภาพทางสังคม ซึ่งจะถูกขีดเส้นแบ่งอย่างเข้มข้นใน “ช่วงเวลา” และ “พื้นที่” ที่เลื่อนไหลไปไม่หยุดนิ่ง เช่น ในช่วงเวลาของการแย่งชิงทรัพยากร เส้นแบ่งทางชาติพันธุ์ชัดเจนมากขึ้นจากกรณีความขัดแย้งในการใช้น้ำกะเหรี่ยงกับม้งที่แม่เตียน พ.ศ.2540 และชาวบ้านต้านบริษัทไนเฟ้ง ในที่นี้ความหมายที่แตกต่าง ระหว่างสองคำ คือ **คนพื้นเมือง** กับ **คนเมือง** คำแรก คือกลุ่มคนที่เป็นคนพื้นถิ่นเดิม ในพื้นที่หนึ่งก่อนที่คนอีกกลุ่มหนึ่งจะเข้ามามีอำนาจเหนือกว่า สำหรับบริเวณภาคเหนือตอนบนในไทย นอกจากกลุ่มชาติพันธุ์ลัวะแล้ว ยังมีกลุ่มชาติพันธุ์อื่นเช่น ข่า มอญ ยางแดง อยู่มาก่อนที่ไทยวน จะเข้ามาตั้งอาณาจักรล้านนา กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้เรียกตนเองตามชนชาติของตน มีวัฒนธรรมที่แตกต่างจากกลุ่มไทยวน เช่น นับถือผี ไม่มี

⁴ สงวน โชติสุขรัตน์ (2512) ไทยวน-คนเมือง.ธนบุรี:บางสะแกการพิมพ์

⁵ จิตร ภูมิศักดิ์ (2533) ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอมและลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ.กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำรา

⁶ กลุ่มไทยวนเข้ามามีอำนาจในบริเวณภาคเหนือแทนคนพื้นเมืองหรือพวกลัวะ นอกจากจะเรียกตัวเองว่า “ยวน” แล้ว ยังเรียกตามชื่อเมืองเพื่อระบุว่าตนเองมาจากไหน เช่น ชาวเชียงใหม่ ชาวลำปาง ชาวน่าน กลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ จะเรียกว่า “ไคยวน” แต่คนในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์จะมีคำที่เรียกใดโดยอยู่หลายคำ เช่น ลาวโยน เหนือลาวเฉียง (ดูรายละเอียดในเตือนใจ,2535: 39-46)

วัฒนธรรมปลูกข้าวโดยการควบคุมน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย ดังมีคำกล่าวในภาษาล้านนาที่เปรียบเทียบกับความแตกต่างระหว่างลัวะกับไทว่า “ลัวะเยี้ยะไฮ้ไทใส่นา” เป็นต้น

จากหลักฐาน เราสามารถกล่าวได้ว่า ช่วงเวลาของการขยายอำนาจส่วนกลาง หรือรัฐบาลกรุงเทพ พ.ศ. 2436 เป็นต้นมา กลุ่มทางชาติพันธุ์ในลุ่มน้ำว้างได้ถูกดึงให้เข้ามามีความสัมพันธ์ต่อกันจากกรณี การเข้ามาสัมปทานป่าไม้ของบริษัทบอร์เนียว บอมเบย์ คนเมืองน้ำว้างและพ่อเลี้ยงพาราเป็นกะเหรี่ยงที่อยู่แม่เต้าไห อำเภอมะริม มีช้างรวมกันทั้งหมด 60 เชือก ไปรับจ้างลากไม้ที่ทำวังลุง นอกจากนี้ยังทำร่วมกับพ่อเลี้ยงอินที่เป็นขมุด้วย กรณีพระพ้อปัน ซึ่งเป็นคนพื้นเมืองเข้าไปใช้ทรัพยากรป่าไม้ ภายใต้กฎเกณฑ์ของการจัดการป่าชุมชนกะเหรี่ยง “ ตอนนั้นอยากสร้างสำนักงานที่วัดมาน (วัดร้างบ้านกาด) และเขาได้ไปขอไม้จากกะเหรี่ยง ยืมช้างจากกะเหรี่ยง 3 เชือกเพื่อเอามาลากไม้ ในที่สุดไม้ก็ถูกอำเภอยึดไป” (ดูนุ่นเหลียงนุ่นดำ ชิกฮารุ ทานาเบ้, 2547:14) นอกจากนี้ยังมีการติดต่อ ค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า แบบซื้อมาขายไป ไม่มีการแสวงหากำไรมากนัก (นายยังยุทธ ศรีคำ อดีตแก่ฝ่ายร้อง⁷) และการรุกเข้าไปตัดไม้ของคนพื้นราบในพื้นที่ป่าบนดอย “ เขาคนหนึ่งละ ไปฟันไม้เหมือนกัน มาขายเอาเงินทองมาเลี้ยงลูกเมีย ตอนนั้นแยมีรีสอร์ท และการท่องเที่ยวจะแยกว่าเดิม” (นายใจ กุณณะ⁸ ผู้ช่วยหัวหน้าฝ่ายท่าหลา)

การอพยพเข้ามาของคนไทระลอกที่สอง พ.ศ. 2515-2519

ต่อมาเมื่อการอพยพเข้ามาของคนไทระลอกที่สอง พ.ศ. 2515-2519 เป็นการอพยพจากเขตอำเภอสันป่าตอง และบางส่วนของอำเภอเข้ามาเนื่องจากการสร้างเขื่อนยันฮี (เขื่อนภูมิพล) ทำให้พื้นที่ริมแม่น้ำปิงถูกน้ำท่วม⁹ กรณีบ้านใหม่สวรรค์ครั้งแรกมีสมาชิกในหมู่บ้าน 36 หลังคาเรือน¹⁰ นอกจากนี้ยังมีชาวเขาที่อพยพเข้ามาใหม่ คือม้ง กะเหรี่ยงอีกประมาณ 50 หลังคาเรือน รวมประชากรบ้านใหม่สวรรค์ทั้งหมด 203 ครอบครัว ทำให้เกิดการบุกเบิกที่ดินตั้งบ้านเรือนคำตามต่อไปอยู่ที่ พื้นที่ต่างชาติดินพันธุ์อยู่ด้วยกันได้อย่างไร

จากงานของภาวนา (2536) ศึกษาเรื่องการยอมรับสิ่งใหม่ของชุมชนม้งในชุมชนพื้นราบ : ศึกษากรณีเฉพาะบ้านสหกรณ์ห้วยมะนาว กิ่งอำเภอมะริม เชียงใหม่ พื้นที่ศึกษา คือ หมู่บ้านใหม่สวรรค์ หมู่ 11 และบ้านใหม่ธารทองหมู่ที่15 ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ โดยมีคนชาติพันธุ์ม้งและคนเมืองอาศัยอยู่ด้วยกัน จากการศึกษาพบว่า ชาวม้งสามารถรับวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต

⁷ เรียบเรียงจากการประชุมข้อมูลลุ่มน้ำว้าง วันที่ 11 พฤษภาคม 2549 นายยังยุทธ ศรีคำ

⁸ เรียบเรียงจากการประชุมข้อมูลลุ่มน้ำว้างวันที่ 11 พฤษภาคม 2549 นายใจ กุณณะ หมู่7 กิ่งอำเภอดอยหล่อ เชียงใหม่

⁹ รวมทั้งชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำขาน ได้แก่ พื้นที่ตำบลแม่ก้างบางส่วนทุ่งสะโตก มะขามหลวง อำเภอสันป่าตองที่รับผลกระทบจากน้ำท่วม พระพ้อปัน ฤทธิแห่งคอสัพพัญญูชักชวนให้มาอยู่ห้วยมะนาว

¹⁰ การอพยพเข้ามาของคนไท ส่วนใหญ่มาจากเขตอำเภอสันป่าตอง (75 ครอบครัว) และมี 12 ครอบครัวที่มาจาก อำเภอเมือง อำเภอแม่แตง อำเภอสารภี อำเภอดอยหล่อ จ.เชียงใหม่ อ.เมือง อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน เชียงรายและพะเยา นอกจากนี้ยังมีชนเผ่ามั่วในเขต จังหวัดเชียงใหม่ 38 ครอบครัว กะเหรี่ยง 1 ครอบครัว

ประเพณีนิยม ค่านิยมของคนพื้นราบได้เป็นอย่างดี เช่น วัฒนธรรมทางภาษา อาหารการกิน เกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม ดูผิวเผินแล้วเหมือนกับชาวม้งเป็นคนพื้นราบในชุมชน ในขณะที่พ่อบ้านฤาษีได้อธิบายหลักสามัคคีธรรมเพื่อปกครองคนหมู่มา และการจัดตั้งกลุ่มชาวนาห้วยมะนาวที่ทุกคนยินยอมเป็นลูกสมาชิก

ในช่วงปี พ.ศ. 2515-2516 นิสิตนักศึกษาจำนวนหนึ่ง ได้เข้ามาสู่หมู่บ้านเพื่อเผยแพร่ประชาธิปไตย ชาวบ้านจึงรับรู้ความเคลื่อนไหวทางสังคมการเมืองของชาวนาพื้นราบที่อื่นๆ พร้อมกับการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกะเหรี่ยงที่อยู่ต้นน้ำกับกลุ่มชาวนาห้วยมะนาว บ้านกาด จนกระทั่งปี พ.ศ. 2517 เมื่อชาวนาพื้นราบจัดตั้งสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ภาคเหนือ ชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้าน (บ้านห้วยอีค่าง ห้วยหลวง ห้วยทราย) เป็นจำนวนมากก็สมัครเป็นสมาชิกสหพันธ์ และเข้าร่วมเคลื่อนไหวแก้ไขปัญหาเฉพาะของตน ปัญหาการถูกเอารัดเอาเปรียบจากคนรวย ทั้งในเรื่องค่าเช่านาและค่าจ้างแรงงาน ในช่วงเวลาเดียวกัน พระพ่อบ้าน ฤาษีก่อตั้งสหพันธ์ยุติธรรมผู้นำขุนนาง¹¹

อย่างไรก็ตามขบวนการชาวนาชาวไร่ก็ถูกปราบปรามอย่างรุนแรง “คนเมือง” ได้ถูกแยกออกเป็น 2 ขั้ว และต้องเข้าอบรมลูกเสือชาวบ้าน ที่ปลูกฝังให้ยึดมั่นในความเป็นไทยและอุดมการณ์ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ตามนโยบายความมั่นคงแห่งชาติ และไม่ปรากฏมีงานศึกษาว่าอิทธิพลของเหตุการณ์ทางการเมืองในช่วงนี้เชื่อมโยงไปสู่กระบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวนาในกลุ่มน้ำวางในยุคสมัยปัจจุบันได้อย่างไร

สำหรับการเรียกตัวเองว่า คนเมือง¹² ของลุ่มน้ำวางตอนล่าง มีหลายความเห็นในความหมายของคนเมือง ซึ่งสัมพันธ์กับ “เมือง” ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญในวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไท/ไต จากหลักฐานข้างต้นของการมีอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ แล้วปัจจุบันกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้หายไปไหน? ประเด็นเหล่านี้เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงตัวตนที่สลับซับซ้อน มากกว่าการผสมผสานทางวัฒนธรรม ไม่สามารถได้อธิบายได้อย่างผิวเผิน แต่จากประวัติศาสตร์แม้วาง การเรียกตัวเองว่าคนเมือง ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ และบางคนยังอธิบายได้ว่าบรรพบุรุษ ตนเป็นเงี้ยว หรือไทใหญ่ และยังมีส่วนร่วมกับคนกลุ่มอื่น เช่น มีการจัดการน้ำในระบบเหมืองฝายเดียวกัน เป็นสำนึกของคนที่ถูกพันกับพื้นที่ระบบนิเวศน์ และพื้นที่นี้ก็เป็นพื้นที่แห่งความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่กลุ่มคนจะเลือกสร้างตัวตนที่บ่งบอกตำแหน่งแห่งที่ เพื่อต่อรอง ขัดขืนพลังอำนาจ รวมทั้งเป็นพื้นที่ ที่ถูกช่วงชิงความหมายตลอดเวลา

¹¹ กรรมการผู้หนึ่งของสหพันธ์ยุติธรรมผู้นำขุนนาง มีบทบาทในการเรียกร้องให้มีการลดค่าเช่านาปี 518 โดยให้เป็นไปตามกฎหมายกำหนดค่าเช่าจากครั้งหนึ่ง เหลือหนึ่งในสามโดยกำหนดให้มีตัวแทนตกลงกัน (ดู นุ่นเหลียงนุ่นคำ: หน้า 70)

¹² สัมภาษณ์ พ่อสมเพชร อินตะมูล, พฤษภาคม 2549

ภายใต้นโยบายยุทธศาสตร์เพื่อการส่งออก ช่วงปี พ.ศ. 2520—2535

ภายใต้นโยบายยุทธศาสตร์เพื่อการส่งออก ตั้งแต่ พ.ศ.2527 เป็นต้นมา ต่อเนื่องมาจนถึงยุคนายกชาติชาย ชุณหะวัณ มีการเก็งกำไร กว้านซื้อที่ดิน อุตสาหกรรมท่องเที่ยว รีสอร์ทเข้ามาในลุ่มแม่น้ำ การถูกกำหนดเป็นพื้นที่ผลิตพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก กิจกรรมที่การผลิตที่ต้องอาศัยทรัพยากร ที่ดิน และลุ่มน้ำวาง จึงมีประโยชน์ในการทำมาหากิน การปรับตัวเข้าสู่พืชเศรษฐกิจแบบพันธสัญญา นำไปสู่การปรับเปลี่ยนระบบการจัดการทรัพยากรหลายรูปแบบ เช่น การใช้เทคโนโลยี การปรับใช้ที่ดินเข้มข้น การปรับแบบแผนการจัดการน้ำและแรงงาน ซึ่งนอกจากไปสู่การขูดรีดตนเองมากยิ่งขึ้นและขาดอำนาจในการควบคุมที่ดิน (ประเทือง ,2537 :หน้า 190) ผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่าง คนเมือง และกลุ่มชาติพันธุ์ต้นน้ำ ปรากฏในลักษณะของความขัดแย้งเป็นระยะ พ.ศ.2525 เรื่อยมาจนปัจจุบัน และเกษตรกรหาทางออกเชิงปัจเจกมากขึ้น

ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรระหว่างคนปลายน้ำกับคนต้นน้ำ

ในช่วงที่มีความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรระหว่างคนปลายน้ำกับคนต้นน้ำ คำว่า “คนเมือง” ถูกหยิบขึ้นมาใช้ในฐานะตัวตนของคนปลายน้ำที่อยู่ในพื้นที่ราบมีรูปแบบการใช้ทรัพยากรที่แตกต่าง และตรงกันข้ามกับชาวเขา หรือคนต้นน้ำ ที่ถูกกล่าวหาว่าตัดไม้ทำลายป่าทำให้น้ำลดน้อยลง ตำแหน่งของคนเมือง จึงไม่ได้อยู่ที่คนเมืองต้องแบกรับภาระความเดือดร้อนอย่างเดียว แต่ยังถูกเสนอในสถานะของเครือข่าย ที่รวมกลุ่มเพื่อสร้างการต่อรองในการจัดการน้ำ ที่สำคัญคือการเข้ามากว้านซื้อที่ดินของนายทุน โดยที่เหมืองฝายแต่ละแห่งไม่มีอำนาจ ในปี 2541 เหมืองฝายทั้ง 11ลูกในลุ่มน้ำวางตอนล่างรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายลุ่มน้ำวาง เพื่อแสดงตำแหน่งแห่งที่ในบริบทการพัฒนา และพื้นที่ของอำนาจในการจัดการทรัพยากรน้ำของลุ่มน้ำวางตอนล่าง

ประเด็นเรื่องตัวตนคนเมืองในบริบทสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ที่สัมพันธ์กับระบบตลาดและทุนนิยมสมัยใหม่ คนเมืองกลับเป็นฝ่ายที่สูญเสียอำนาจ ขาดการมีส่วนร่วมและพยายามสร้างตัวตนใหม่ในรูปแบบลักษณะต่างๆ ผ่านพื้นที่ที่ถูกเปลี่ยนแปลงและเบียดขับ เช่น การเลี้ยงฝิขุนน้ำที่ห้วยผึ้ง (แทนที่จะเลี้ยงฝิที่ต้นน้ำแม่วาง คือดอยคาผาแง่ม อย่างที่หลายคนตั้งข้อสังเกต) นัยยะหนึ่งคือ การแสดงอำนาจฝิขุนน้ำ (อำนาจเหนือธรรมชาติที่อธิบายไม่ได้) ผ่านพิธีกรรม “การเลี้ยงฝิขุนน้ำ” ในอาณาบริเวณที่มีเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี จากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต สร้างโดยกรมชลประทาน พ.ศ.2523 เพื่อตอกย้ำให้เห็นถึงอำนาจของชุมชนในการจัดการน้ำ และความพยายามปรับองค์ความรู้เดิมให้เข้ากับเทคโนโลยีสมัยใหม่

นอกจากนี้ในช่วงต้นปี 2520 เป็นต้นมาเป็นช่วงที่เชียงใหม่ รวมทั้งอำเภอแม่วางเริ่มเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่เกิดจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ในด้านหนึ่ง กระแสการพัฒนาได้ละลายความเป็นท้องถิ่นให้คล้อยคลึงกันมากขึ้น คือเป็นหมู่บ้านได้ถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจตลาด และแหล่งแรงงานราคาถูกพร้อมๆ กับการกระจุกตัวของที่ดินในมือเจ้าของที่ดิน และการขยายตัวของ

พื้นที่เมือง ในสถานการณ์จากรุกคืบอำนาจจากส่วนกลาง จะเห็นการหยิบเอาตัวตนที่บ่งบอกตำแหน่ง
แห่งที่ สร้างความหมายของตัวตนขึ้นใหม่ที่สะท้อนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างท้องถิ่นกับการ
ปกครองส่วนกลาง ในหลายกรณีจะเห็นว่าตัวตนคนเมืองไม่ได้ถูกหยิบมาใช้ เพราะไม่มีความหมายที่
สะท้อนปัญหา หรือเลือกใช้ตัวตนของคนในพื้นที่ท้องถิ่น ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ถูกมองข้าม ไม่
มีอำนาจหรืออ่อนพลังลง เช่น กลุ่มเหมืองฝายที่ปรับโครงสร้างใหม่ที่มีผู้นำทางการ ที่สามารถต่อรอง
กับอำนาจในบริบทต่างๆ มากขึ้น และเพื่อสร้างสำนึกร่วมในความท้องถิ่นในความสัมพันธ์ใหม่.

โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมน้ำวาง

กลุ่มทางสังคมในยุคการพัฒนา (ตั้งแต่ 2520 เป็นต้นมา)

ชุมชนแม่วางในยุคที่ต้องพึ่งพารัฐและทุน สมาชิกชุมชนหมู่บ้าน โครงสร้างชุมชนหมู่บ้านจะเกาะเกี่ยวเป็นชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน โดยพื้นฐานมีสามประเภท

ก.หมู่บ้านประกอบด้วยครอบครัวหลาย ๆ ครอบครัว เช่น บ้านพันตน มี 170 ครอบครัว อยู่ในต.ทุ่งปี จำนวนเพิ่มขึ้นจากประมาณ 2-3 เท่าในสองร้อยปีก่อน ประกอบด้วยประชากรเปลี่ยนแปลง 7-8 รุ่นมาจนถึงปัจจุบัน แต่หากไม่นับเป็นชุมชนที่เกาะเกี่ยวกันอยู่ที่เห็นชัดเจนใน 2-3 หมู่บ้านแล้ว บ้านพันตนที่เป็นบ้านเก่า แยกหมู่บ้านเป็น

1. บ้านเด่นนาทราย หมู่ 6 แยกเมื่อ พ.ศ.2537
2. บ้านแพะประทานพรหมู่ที่ 7 แยกเมื่อ พ.ศ.2538
3. บ้านริมวาง หมู่ที่ 9 แยกเมื่อ พ.ศ.2540

ในกลุ่มเครือญาติจึงมีจำนวนครอบครัวลูกหลานเหลนประมาณกว่า 3,000 ครอบครัวในสองตำบลคือ ตำบลทุ่งปีและตำบลกาด นอกจากการแบ่งหมู่บ้านตามเขตการปกครอง แต่ที่ยังเหลือความเป็นเครือขายชุมชนในปัจจุบันด้วยระบบศรัทธา วัด ระบบเหมืองฝาย ผีเสื้อบ้าน เป็นต้น โดยรวมแล้วสมาชิกในหมู่บ้านประกอบไปด้วยกลุ่มคนดั้งเดิม และกลุ่มคนที่เข้ามาอยู่ใหม่ ขณะที่ขนาดของครอบครัวและองค์ประกอบจะเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตคือ ขนาดครอบครัวจะเล็กลง เพราะจำนวนบุตรน้อยลง หรือลูกหลาน แต่งงานแล้วย้ายไปอยู่ที่อื่น เหลือแต่พ่ออู้อยู่แม่อยู่ และเครือญาติ

ข.หมู่บ้านจะประกอบด้วยกลุ่มทางสังคมย่อย ๆ เช่น กลุ่มเครือญาติ กลุ่มเพื่อนฝูง เพื่อนบ้าน กลุ่มสนใจต่าง ๆ กลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ จากพัฒนาเพิ่มขึ้นเกือบร้อยประเภทในปัจจุบัน (ยังไม่แน่ว่าหนึ่งประเภทในหลายกลุ่ม) ทั้งที่มีโดยธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ บางส่วนหน่วยงานรัฐและทุนเข้ามาจัดตั้ง เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มทางเศรษฐกิจ กลุ่มแรงงานนอกระบบ กลุ่มรับเมล็ดพันธุ์จากโรงงานยาสูบ กลุ่มผู้รับเหมาก่อสร้าง และรับเมล็ดพันธุ์หอมจากสหกรณ์ การเกษตรแม่วาง กลุ่มข้าวโพดฝักอ่อน เป็นต้น กลุ่มย่อยในชุมชนมีครอบครัวเป็นพื้นฐานเช่นกัน ครอบครัวหนึ่ง ๆ มีอิสระที่สามารถเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มได้หลายกลุ่ม แตกต่างกันตามขนาด กาลเทศะ แบ่งได้ 2 ประเภท สำหรับกลุ่มธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนส่วนใหญ่ และกลุ่มทางการซึ่งหน่วยงานรัฐและทุนเข้ามาจัดตั้งซึ่งมีจำนวนน้อยกว่า ยังไม่มีการสำรวจชัดเจน เช่น กลุ่มผู้ติดเชื้อ กลุ่มคนเรื้อรัง กลุ่มมือปืน (ซุ่มมือปืน) กลุ่มนักการเมืองระดับจังหวัด

กรณีบ้านพันตน รับน้ำฝายนาทราย¹ มีกลุ่มตระกูล “ปัญญามงคล” และ “บุญแผ่ผล” ที่เป็นกลุ่มตระกูลเก่าแก ๆ เรียกได้ว่ามีบารมีสูง เนื่องจากเคยเป็นผู้ใหญ่บ้าน และมีบทบาทในการเมือง ระดับท้องถิ่น เช่นกำนัน

¹ ฝายนาทราย ฝายลำดับที่4 มีพื้นที่รับน้ำ 1,080ไร่

และกรณีฝ่ายร้องปูก่อง บ้านทุ่งไค้ง กลุ่มตระกูลเริ่มแรกตั้งชุมชนซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ ลัวะ คือ นามสกุล “เฮือนโต” และ “จาทิมูล” เป็นนายสกุลที่มีลูกหลานเกือบครึ่งหมู่บ้าน ส่วน “อินทะชัย” บ้านเก่าเริ่มต้นที่บ้านหัวริน แล้วมีแต่งงานข้ามหมู่บ้านมากทั้งตำบล มีบทบาทใน ผู้นำทางการเมืองในปัจจุบัน เช่น นายสรจักร อินทะชัยเป็นกำนัน ตำบลทุ่งสะโตก

นอกจากนี้ชุมชนที่เป็นเครือญาติก็ยังเป็นกลุ่มธรรมชาติที่มีบทบาทสนับสนุนครอบครัว เช่น ในระบบการเมืองฝ่ายบางแห่งที่มีการถ่ายทอดตำแหน่ง หัวหน้าเมืองฝ่ายในกลุ่มตระกูลโดย มีบทบาทหน้าที่เฉพาะของตนเองได้มาก การเป็นผู้นำทางการเมืองเช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพราะมี เครือญาติสนับสนุนจำนวนมาก “ญาติมาก ก็ได้เป็น” (สัมภาษณ์ นายสมเพชร อินทะใจ บ้านทุ่ง ไค้ง ต.ทุ่งสะโตก)

ระบบชุมชนเช่นนี้เป็นระบบที่ขาดแคลนในชุมชนเมือง ซึ่งเป็นระบบชุมชนเชิงเศรษฐกิจ แบบทุนปัจเจก ชุมชนเครือญาติมีความยั่งยืนเพราะมีสิ่งที่ยับยั้งการสืบทอดสายโลหิตและชาติพันธุ์ แต่ละกลุ่มถือเป็นสายใย สื่อสารชัดเจนรองลงมาจากครอบครัวแต่กว้างกว่า สิ่งที่เป็นศูนย์รวม จิตใจของชุมชนเครือญาติต่างๆ ที่ยังมีชีวิตอยู่ คือ แก้วฝี และผู้อาวุโส ส่วนที่ตายแล้ว เรียกว่าฝี ปู่ย่า และครอบครัวมีความจำเป็นที่สื่อสารเพื่อผลิตซ้ำคุณค่าความเอื้ออาทร ระบบเครือญาติจะ เสริมหนุนในทิศทางเดียวกันให้มีบทบาทเป็นผู้นำทางการเมือง

ค.ชุมชนเครือข่าย ที่มีอยู่ 2 ประเภท

1. เครือข่ายระหว่างหมู่บ้านอื่น เช่น กลุ่มเมืองฝาย กลุ่มผู้เช่าบ้านพันตน ไปเช่า นาบ้านกาดชุมชน กลุ่มหัววัด ชุมชนกลุ่มฉาปนกิจ ชุมชนเพื่อนสนิท เครือญาติในหลายหมู่บ้าน กลุ่มชนไก่ กลุ่มตลาดนัด กลุ่มสงฆ์พระธาตุ กลุ่มเช่ารถแทรกเตอร์ ซึ่งเป็นกลุ่มธรรมชาติ และ บางกลุ่มเช่น กลุ่มชมรมผู้ใหญ่วัยเกษียณ/กำนัน/อบต. ซึ่งเป็นกลุ่มที่ไม่เป็นทางการชอนอยู่ในความ เป็นทางการเมือง แต่สำหรับกลุ่มธรรมชาติ เป็นกลุ่มที่ทำหน้าที่หลัก คือ รักษาแก่นแท้ในความชุมชน แต่ละชุมชนเป็นหลัก โดยมีกลุ่มครอบครัว เครือญาติเป็นพื้นฐาน

2. เครือข่ายกับชุมชนเมือง หรือรัฐและทุนเป็นโครงสร้างหลังจากรัฐเข้าไปเกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการส่งเสริมระบบองค์กรหรือสหกรณ์ เช่น ชุมชนสภาตำบลหรืออบต. กลุ่มพัฒนาสตรี ระดับตำบล อำเภอ จังหวัด กลุ่มสมาชิกรกส. กลุ่มสหกรณ์การเกษตร กลุ่มออม. กลุ่มลูกเสือ ชาวบ้าน เป็นกลุ่มทำงานโรงงาน กลุ่มผู้ติดเชื้อ กลุ่มแรงงานนอกระบบ กลุ่มทางวัฒนธรรมและ ภูมิปัญญา เช่น พ่ออุ้ยใจคำ นายปวิวัติ นั้บเกิด เป็นสละทำเครื่องปั้นดินเผา โคมไฟผัด ซึ่ง โครงสร้างกลุ่มที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับรัฐและทุนองค์กรพัฒนาเอกชน โดยมีรูปแบบเนื้อหาที่ แตกต่างกัน ที่ซ้อนทับสมาชิกแต่ละกลุ่มในแต่ละชุมชน

กลุ่มย่อยในหมู่บ้านที่เป็นสมาชิกชุมชนมีความเปลี่ยนแปลง และไม่สม่ำเสมอในด้าน หน้าที่ จำนวนสมาชิกกลุ่ม กระบวนการคุณค่า และการปรับตัว แตกต่างกันได้หลายแบบแผน คือ

1. บางส่วนเกิดขึ้นแล้วทำหน้าที่และมีพลวัตอยู่ช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง เช่น กลุ่มรับงานมาทำที่บ้าน

2. บางส่วนปรับรูปแบบวิธีการไปจากเดิม เช่น กลุ่มลงแขก กลุ่มทำนาทำสวน กลุ่มคนเฒ่าคนแก่ ปัจจุบันคือกลุ่มผู้สูงอายุที่ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากอบต.

3. บางส่วนผสมผสานกับกลุ่มย่อยอื่น ทั้งในและนอกชุมชน เช่น กลุ่มเหมืองฝายตั้งแต่ฝายไม้เดิม และฝายคอนกรีตเสริมเหล็กและการจัดการตามระเบียบรัฐ โดยยังคงกติกาเดิมบางส่วน กลุ่มเกษตรธรรมชาติ แยกออกมาจากกลุ่มเกษตรกรพึ่งตนเอง ได้รับเงินสนับสนุนจากสหกรณ์เครดิตยูเนียน

4. บางส่วนเกิดขึ้นมาใหม่เพื่อทดแทนของเก่าและทำหน้าที่ใหม่ เช่น กลุ่มแม่ไม้สลี (ไม้ค้ำโพธิ์) กลุ่มเครือข่ายประเพณีตำหัวเจ้าคณะตำบลทุกวันที่ 17 เมษายน และกลุ่มทอผ้าพื้นเมือง

เมื่อพิจารณาการก่อเกิดและพลวัตชุมชน กลุ่มย่อยในชุมชนโดยเอามิติในประวัติศาสตร์และขนาดของกลุ่มมาพิจารณา การเพิ่มขึ้นของกลุ่มเกิดจากการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงภายนอกให้ความหลากหลายของชุมชนในทุกระดับ จากเดิมที่กลุ่มเครือญาติ กลุ่มลงแขก กลุ่มฌาปนกิจ กลุ่มปกครองรวมกันได้ดีกับคนรุ่นก่อน ได้ค่อยมีกลุ่มทางสังคมที่มีความหลากหลายในความคิด และผลประโยชน์มากขึ้น ความหลากหลายดังกล่าวเริ่มรวมกันไม่ได้พอดีระหว่างกลุ่มเก่าและกลุ่มทางการที่เกิดขึ้นใหม่

ง. การติดต่อสื่อสารของเครือข่ายชุมชน

ศูนย์รวมจิตใจและความเชื่อที่เชื่อมโยงชุมชน คือ เือน (เรือน) ตัวบ้านบริเวณบ้านที่มีคนอาศัยอยู่ในครอบครัว และขยายเกี่ยวข้องกับเครือญาติ จะมีบ้านเก่าหรือเรือนหลักซึ่งโดยทั่วไป คือบ้านหลังแรกที่เป็นที่อยู่อาศัยของปู่ย่าตายาย ในแง่นี้มีความหมายและความสำคัญในการเป็นศูนย์กลางการสื่อสารสมาชิกในครัวเรือน หรือการมีวัดการมีที่ทำการ เช่น กลุ่มเหมืองฝาย และที่ทำการผู้ใหญ่บ้าน กำหนด เป็นต้น การพบปะกันของเครือญาติในวันสงกรานต์ วันเข้าพรรษา ออกพรรษา ซึ่งกลุ่มชุมชนที่ไม่เป็นทางการจะมีการพบปะในวงรอบปีด้วยการบวช การแต่งงาน การเยี่ยมเยียนคนเฒ่าคนแก่ และหนุนช่วยในทิศทางเดียวกันในรูปแบบงานปอยหลวง งานสมโภชน์สิ่งก่อสร้างของวัดและสมบัติสาธารณะในชุมชน ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้ครอบครัวเครือญาติเพื่อนฝูงมาเฮฮา พบปะ ปรีกษาหารือ ช่วยเหลือกิจการ และร่วมทำบุญกับวัดในชุมชน

การสื่อสารในเรื่องเดียวกันอาจมีการดำเนินการโดยคนหลายกลุ่ม และหลากหลายระดับความสำคัญ โดยชุมชนสามารถตรวจสอบข้อมูลและความถูกต้องในหลายครั้งจากหน่วยงานของชุมชนหมู่บ้าน การใช้ข้อมูลสื่อสารมวลชนผลิตซ้ำข้อมูลได้ง่าย หลากหลายรูปแบบวิธีการจึงมีผลต่อการรับรู้ของชุมชน แต่ชุมชนจะมีกลไกของผู้นำทางการหรือกลุ่มกิจกรรม เช่น ฝ่ายขุนคองก็มีกำนันเจริญ บุญยะ ส่วนฝ่ายนอนซึ่งเป็นฝ่ายอันดับสองของกลุ่มน้ำวางก็มีกำนันบุญมา มานะดา ก็มีคอยรับหน้า คัดสรร กรองน้ำหนักและความสำคัญข้อมูลข่าวสารจากรัฐ เอกชน และ NGOs วาง ภายนอกได้ไม่ว่าจะเรื่องการพัฒนาหรือเรื่องการจัดสรรน้ำ เช่นเดียวกันกับฝ่ายลูกอื่นๆ ในลุ่มน้ำวาง การใช้โทรศัพท์มือถือ หรือการติดตั้งเคเบิลทีวีในวิถีชุมชน ที่มีความทันสมัยจากการพัฒนาทางเทคโนโลยี ล้วนต้องซื้อหาด้วยเงิน สำหรับชาวบ้านเองก็เรียนรู้ที่จะตอบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง 194 โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

ประเมินผลความพอประมาณที่จะยึดถือความทันสมัยที่จัดการเองได้ และใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่

การบริหารจัดการชุมชน ลุ่มน้ำวาง

เดิมที่ชุมชนต้องพึ่งพาตัวเอง ก่อนเข้าสู่ยุคการปลูกพืชพาณิชย์อย่างเต็มตัว ตัวแสดงหลักคือ ชุมชนเครือญาติ สภาผู้นำชุมชน กลุ่มผู้อุปถัมภ์หลักของความสมัครใจในการทำหน้าที่ของกลุ่มต่างๆ เช่น กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มศรัทธา วัด กลุ่มหัววัด กลุ่มฌาปนกิจ แม้รูปแบบวิธีการไม่มีหลักเกณฑ์ที่ตายตัว แต่การดำเนินงานเกิดจากการตัดสินใจร่วมกันในการประชุมชาวบ้าน สภาผู้นำที่ให้ผู้ปกครองครัวแต่ละคนมาเข้าร่วม เพื่อวางแผนกิจกรรมและมีการจัดบันทึกอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ละชุมชนจะมีปราชญ์ชาวบ้านหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งมีความรู้ความสามารถ เช่น บ้านพันตนก็มีสลาที่ใช้เวลาว่างเว้นจากการทำการเกษตร คือ นายปฏิวัติ นับเกิด เป็นหมู่บ้านที่ยึดถือการเกษตรเป็นหลัก มักไม่ค่อยออกไปรับจ้างข้างนอก หรือรับงานมาทำที่บ้าน

น่าสนใจชุมชนแม่วางเดิมมีการกำหนดเขตบ้าน ตามลักษณะการตั้งบ้านเรือนที่เป็นกลุ่มเครือญาติกัน เช่น บ้านพันตนมี 3 เขตบ้าน แต่ละเขตบ้านมีหน้าที่ยก “ปิ่นโต” ไปถวายพระใน 7 วัน สลับกันแต่ละเขตบ้าน โดยชาวบ้านจะรู้กันเอง และเตรียมจัดอาหารไปถวายเพลที่วัด เมื่อจำนวนมีมากขึ้น หมู่บ้านมีการแยกตัวจากบ้านเก่า อีกทั้งผู้นำตามธรรมชาติไม่สนใจทำหน้าที่ผู้ใหญ่บ้าน อบต. แต่อยู่ในตำแหน่งประกอบ เช่น ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน กลุ่มผู้นำไม่เป็นทางการ กลุ่มกลืน ผ่าป่า การรวมวัด โดยกลุ่มเหล่านี้แสดงบทบาทและสร้างสรรค์ความเป็นแกนแกนชุมชน สามารถให้คำแนะนำตักเตือนได้ แม้กำลังทำงานในทุ่งนา โดยไม่ผละจากงานในเรือสวนไร่นา

กลุ่มธรรมชาติมักไม่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมตามแนวทางของรัฐและทุน เพราะเชื่อตามประสบการณ์ว่าจะมีการคอร์รัปชัน แก่งแย่งผลประโยชน์ จะเสื่อมเสียคุณงามความดีของวงศ์ตระกูล เพราะเมื่อเข้าร่วมแล้ว “ถ้าไม่กินไม่โกงก็อยู่กับเขาไม่ได้” (สัมภาษณ์พ่อไฟ) การที่กลุ่มธรรมชาติร่วมเป็นรองของกลุ่มที่นำทางการที่รัฐจัดตั้งให้ ด้านหนึ่งมีอยากเห็นการพัฒนาชุมชน และศีลธรรมที่อยากทำประโยชน์แก่ชุมชน กลุ่มราชการที่รัฐเข้ามาจัดตั้งให้จะมีกฎกติกาข้อบังคับตายตัวในรูปกฎหมายหรือระเบียบ หากทำผิดระเบียบมักไม่ได้รับการยอมรับจากชุมชน ส่วนกลุ่มธรรมชาติของชุมชนหมู่บ้าน หากไม่สมัครใจเข้าร่วมก็สามารถออกได้โดยไม่ผิดกฎหมาย แต่อาจมีโทษทางสังคมบ้าง เช่น การขู่มั่นนิทา การล้อเลียนในที่ประชุม

ระบบครอบครัว ชุมชน กลุ่มชุมชนเครือข่ายจะมีทรัพย์สินจำนวนหนึ่งที่เสมือนการจัดสวัสดิการชุมชนในด้านกรรมสิทธิ์ ที่เรียกว่า “ของหน้าหมู่” เช่น ชุมชนครอบครัวที่มีที่ดินหรือบ้านเรือนร่วมกัน และจะตกทอดเป็นมรดกต่อไปยังลูกหลาน กลุ่มสตรีมีเครื่องครัวหรือกองทุนของกลุ่ม ชุมชนเครือข่ายเหมืองฝายของกลุ่มและชุมชนหมู่บ้านที่มีวัด ฌาปนกิจสถาน ศาลา

กลางบ้าน เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นทรัพย์สินของชุมชนแต่ละระดับ และชุมชนที่อยู่ต่างระดับ และเป็นที่ตั้งของหน้าหมู่บ้านที่จะรับรู้และยอมรับกรรมสิทธิ์ส่วนรวมนั้น

เมื่อมีการติดต่อกับเมืองมากขึ้น ได้มีการรับเอาระบบการทำงาน “ทางการและกฎหมาย มาควบคุมบังคับในวิถีชีวิตในชุมชนชนบท กรรมสิทธิ์ทรัพย์สินในชุมชนจะผสมในระบบผี หรือคุณค่าทางศีลธรรมที่ยึดถือเหมือนกัน เช่น การอาศัยศาลเจ้าที่บอกกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ผีเรือนบอกกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน ผีบ้านหรือเสี้ยวบ้านบอกกรรมสิทธิ์สมบัติหน้าหมู่บ้านของชุมชน เป็นต้น

ก. การเปลี่ยนผ่านสู่ยุคการปลูกพืชพาณิชย์: นิยามใหม่ของ “ชุมชน”

ตัวละครในอดีต เช่นผู้นำตามธรรมชาติดังกล่าว เป็นผู้นำที่รัฐไม่ค่อยให้ความสนใจนัก แต่กลุ่มธรรมชาติซึ่งมีการคัดเลือกด้วยระบบคุณธรรม คือมีความสามารถที่จะทำหน้าที่นั้นได้ คือ มีความรู้ ชำนาญและประสบการณ์ ประวัติวงศ์ตระกูล เช่น มรรคทายก แก่เมืองแก่ฝ่าย กรรมการกลุ่ม ฌาปนกิจ เป็นต้น แต่การเลือกผู้นำทางการได้มีการแก่งแย่ง สมาชิกที่มีคุณสมบัติใกล้เคียงกันจะถูกเลื่อนขึ้นไปเป็นผู้นำ โดยทำหน้าที่แทนกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นมารับใช้กลุ่มหรือสมาชิกที่มีคุณสมบัติที่ใกล้เคียง โดยมีการชาวเสี่ยงลงความเห็น ว่าจะเป็นคนนั้นคนนี้ และการพูดที่เล่นที่จริงในกลุ่มอยู่ก่อนการเลือกตั้งแบบเปิดเผยจะเกิดขึ้น ซึ่งถ้าหากคนนั้นไม่สนใจจะถอนตัวก่อน ซึ่งกลุ่มก็หาคนใหม่โดยวิธีการเดียวกันต่อไป แต่ส่วนใหญ่ผู้ที่ได้รับการขอร้องจะไม่ถอนตัว เพราะถือว่าเป็นเกียรติแก่วงศ์ตระกูลที่ทำหน้าที่เสียสละเช่นนี้ ผู้นำธรรมชาติในหมู่บ้านจะมีการสืบสายเลือดหรือวงศ์ตระกูล และบุตรหลานของผู้นำประเภทนั้นๆ จะมีโอกาสเรียนรู้หรือรับประสบการณ์จริงจากผู้ใหญ่ในตระกูลให้มีลักษณะผู้นำคล้ายบรรพบุรุษต่อไป หัวหน้าหรือรองหัวหน้าเมืองฝ่ายก็เป็นลูกหลานของหัวหน้าคนก่อนๆ เจ้าอาวาสหรือพระในวัดก็เป็นลูกหลานของคนชุมชนจนปัจจุบัน การทำหน้าที่ธรรมชาติของผู้นำเหล่านี้ ผู้ได้รับตำแหน่งมีความภาคภูมิใจและทำหน้าที่ตนให้ดีที่สุด เพื่อว่าวันหน้าลูกหลานจะมารับตำแหน่งต่อไป

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มน้ำวางมีผลอย่างสำคัญต่อโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน เนื่องจากคำว่า “ชุมชน” มีนัยยะไม่ใช่ชุมชนเพื่อยังชีพอีกต่อไป แต่เป็นชุมชนการผลิตเพื่อขายในระบบการเกษตรแบบพันธะสัญญา เนื่องจากเป็นรายได้หลักของแต่ละครอบครัวมากกว่าปลูกข้าวนาปี สำหรับผู้นำตามประเพณีและความเชื่อ คือพระสงฆ์ที่มีชีวิตอยู่เช่น เจ้าอาวาส และผู้นำทางประเพณีคือมรรคทายก ในปัจจุบัน ทุกคนบ่นว่า “อยากจะลาออก เสียเวลา เสียเงินมากในการทำงานกับชุมชน” ในชุมชนหมู่บ้านมีลักษณะผู้นำแบบ “นักพัฒนา” และผู้นำที่มี “บารมี” และจะเกิดการเปรียบเทียบกับหมู่บ้านใกล้เคียง โดยนิยามคำว่า “นักพัฒนา” คือความสามารถในการดึงงบประมาณพัฒนาต่างๆ ของรัฐและเอกชนเข้ามาในหมู่บ้านให้ได้มากที่สุด ส่วนผู้นำเชิงบารมี คือมีความกว้างขวางในลุ่มน้ำแม่วาง เช่น กำนันเจริญ ฝ่ายขุนคอง และกำนันบุญมา มานะตา ฝ่ายนอน สำหรับผู้นำทางการเช่นผู้ใหญ่บ้านหรือสมาชิกอบต.ก็ต้องพึ่งพารัฐและทุนภายนอกในการประกอบกิจกรรมหมู่บ้าน ความหนักหน่วงต่อหน้าที่ เช่น ต้องต้อนรับเจ้าหน้าที่หรือคนหรือคนจากชุมชนเมืองที่เข้ามาเยี่ยมเยียน ดูถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง 196 โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

งานหรือเก็บข้อมูลทำวิจัย การทำงานของกลุ่มย่อยที่รัฐลงมาจัดตั้งในระดับชุมชนที่สูงกว่าหมู่บ้าน คือ อบต. ชุมชนหมู่บ้านไม่รับการตรวจสอบหรือลงโทษ และยังเลือกเข้าไปในตำแหน่งอีกครั้ง เพราะด้านหนึ่งมีความสามารถในการดึงบเข้าหมู่บ้าน

ข. กลไกการตรวจสอบของชุมชน

โครงการพัฒนาของรัฐเมื่อเข้ามาในชุมชน มักผ่านมาทางสายปกครอง พ่อหลวงบ้าน ต้องเข้ามาประชุม หมู่บ้านเห็นด้วยอย่างไร ในอดีต กลุ่มคนเฒ่าคนแก่มีบทบาทมาก จากกรณีงบประมาณผ่านมาจากทางจังหวัด อำเภอ มาถึงหมู่บ้านโดยพ่อหลวง จากประสบการณ์ชาวบ้าน บ้านพันตน อดีตพ่อหลวงท่านหนึ่ง มีการก่อสร้างโครงการพัฒนาพื้นฐาน การทำถนนหนทางที่ “กินหิน กินทราย” งบประมาณอบต.ประมาณ 100,000 บาท แต่ใช้งบประมาณก่อสร้างเพียง 30,000-40,000 บาท การตรวจสอบเชิงประจักษ์ของชาวบ้านจะวัดความยาวถนนไว้ก่อน โดยการนับก้าว เช่น 50 ก้าวเท่ากับ 500 เมตร และดูระดับถนน ความหนาของถนน ประมาณ 10-20 เมตรชาวบ้านเอาไม้ เอาจอบหรือเสียมมาวัด หากไม่ตรงตามนั้น ชาวบ้านสามารถเรียกพ่อหลวงประชุม เพื่อให้ชี้แจงเรื่องดังกล่าว แต่ชาวบ้านเรียกว่า “ไม่เต็มเป่า” มากกว่าเรียกว่า คอรัปชั่น ให้พ่อหลวงได้มีโอกาสชี้แจง และใช้ส่วนที่เหลือจากงบประมาณตามจริง ในปีนั้นพ่อหลวงต้องขายหมูร่วมยี่สิบตัว เพื่อมาซ่อมถนนให้ตรงตามเป่าโครงการ จากการเฝ้าติดตามของคนในชุมชน

ระบบศรัทธาวัต “พื้นที่ของการต่อรอง” ทางสังคม

ระบบ “หมวดัต” และ “ศรัทธาวัต”

ในสมัยที่รัฐบาลยังไม่สามารถประกันราคาข้าว หรือให้สวัสดิการช่วยเหลือชาวบ้าน เพื่อประกันผลผลิตซึ่งหมายถึงความอยู่รอดของตนเอง ชาวบ้านได้พัฒนาพิธีกรรมความเชื่อทางด้านการเกษตรขึ้นมา เพื่อสร้างอำนาจในการต่อรองกับธรรมชาติเนื่องจากตนไม่สามารถควบคุมธรรมชาติได้ พิธีกรรมสำคัญภายใต้ความเชื่อผีและพุทธศาสนา มีความแตกต่างกับไปตามชาติพันธุ์ ความเชื่อได้แบ่งแยกชุมชนหมู่บ้านด้วยการประกอบพิธีกรรมที่แต่ละชุมชนมีผีและมีวัดเป็นของตนเอง สร้างความรู้สึก เป็น” หมู่เขา” “หมู่เฮา” ซึ่งสร้างวามรับผิดชอบสำนึกของการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์นั้น มีตั้งแต่พิธีกรรมของครอบครัวและชุมชน เช่น การเลี้ยงผีปู่ย่าและผีเสื้อบ้าน เป็นพิธีกรรมที่แสดงความเคารพนับถือผีอารักษ์ครอบครัวที่จะประทานความสมบูรณ์ในที่นี้ ในที่นี้ได้นำเสนอพิธีกรรมเลี้ยงผีบ้านของบ้านทุ่งไค้ ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลัวะมีความแตกต่างจากชุมชนอื่นๆ ในลุ่มน้ำาวางดังนี้

พิธีเลี้ยงผีบ้านทุ่งไค้ ต.ทุ่งสะโตก อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ บ้านทุ่งไค้เป็นชาติพันธุ์ “ลัวะ” ที่อพยพมาจากอำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอนมานานับกว่า 500 กว่าปีแล้ว และเป็นศรัทธาวัตทุ่งไค้ แต่ยังคงมีการไหว้ผีบ้านซึ่งเป็นพิธีกรรมสำคัญของ “ลัวะ” พ่อสมเพชร อินตะชัยอดีตผู้ใหญ่บ้าน (พ.ศ.2531-2548) เล่าว่า ชุมชนยังคงประกอบพิธีเลี้ยงผีบ้านที่สำคัญคือการถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง 197 โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

ขึ้น “เสาสะกาง” ซึ่งเป็นที่อยู่ของผีหลักเมือง ผีที่อยู่อาศัยเฝ้าเสานี้จะคอยดูแลหมู่บ้าน ชาวบ้านจะเลี้ยงผีในโอกาสที่มีคนตาย และจะเซ่นไหว้เสาสะกางอีกครั้งในฤดูข้าวใหม่ ข้าวที่เก็บเกี่ยวใหม่ ที่ยังไม่มีใครแตะต้องเลย ต้องมาเซ่นเสาสะกางก่อน ผู้ประกอบพิธีกรรม คือหมอผี จาก การสัมภาษณ์พ่อสมเพชรขยายความว่า

สังคมลัวะมี 3 ชั้น “สะมาง” เป็นผู้สืบเชื้อสายขุน ถือเป็นชนชั้นผู้นำลัวะ “ละเวอะ” เป็นชนชั้นล่างมา ถือเป็นชนชั้นทำงาน เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม และชนชั้นที่ 3 คือพวกลัวะที่ไป แต่งงานกับชาติพันธุ์อื่น ดังนั้นผู้ลงมือทำพิธีคือ พวกละเวอะ ชนชั้นที่สองของลัวะ ส่วนละมาง เป็นผู้สั่งการ และไม่เป็นคนลงมือเอง

การเลี้ยงผีขึ้นเสาสะกางครั้งนี้ แม้จะผีของชนชั้นสะมาง แต่ทุกบ้านเรือนก็ต้องออกเงิน บ้านละ 300 บาทรวมกันเพื่อเข้าไปซื้อวัวควายจากนอกหมู่บ้านมาเซ่นไหว้ทำพิธี เงินหมื่นที่ได้ จากทุกครัวเรือนจะนำไปซื้อวัวราคา 3,000 บาทหนึ่งตัว และควายราคา 8,000 บาทมาเซ่นไหว้

ในสังคมลัวะผู้หญิงแต่งงานออกเรือนไปแล้ว ไม่มีสิทธิ์เลี้ยงผี เมื่อเขยและพ่อตาไม่สามารถเลี้ยงผีร่วมกันได้ก็ต้องหาทางให้เขยได้มาเข้าร่วมพิธีกรรมนี้ แต่ในกรอบของความ สัมพันธภาพสังคม ที่กำหนดให้พ่อตาไม่ถูกกับลูกเขย ต้องให้ลูกเขยทำงานหนักเช่น ฆ่าวัวหรือตี กลอง ผู้หญิงลัวะมีหน้าที่เป็นผู้ชม ขณะที่ชายมีหน้าที่ใช้มีดแทงวัว และตีกลองและบทเพลงสวด ของลัวะ เพลงที่จะร้องเล่นในพิธีนี้เท่านั้น ตำนานเมืองเชียงตุงเล่าว่า เมื่อครั้งสร้าง “หอคำ” หอ ประจำเมืองเสร็จนั้น มีการเกณฑ์พวกลัวะมานั่งกินอาหารบนหอแล้วถือแสมาขับไล่ให้พญาผู้ ครองเมืองนามันแทน ลัวะต้องหนีไปอยู่ในที่ที่ไม่มีกับไม่มีเขยครอง โดยโยกย้ายมาอยู่บนดอยสูง ประวัติศาสตร์จึงเป็นประวัติศาสตร์ของผู้แพ้ ไม่มีอารยะ (Civilization) และถูกแทนที่จากเจ้าชน ชั้นปกครองเมืองเชียงใหม่ ทั้งๆ ที่ชาติพันธุ์อยู่มาก่อนการสถาปนาเมืองเชียงใหม่

พิธีกรรมเลี้ยงผีฝ่าย การจัดการในระบบเหมืองฝายแสงถึงอำนาจในการปกครองตนเอง และมีสิทธิในการจัดการทรัพยากรชุมชน เพราะเป็นระบบที่เป็นการตกลงกันโดยกลุ่มเหมืองฝาย ที่ข้ามขอบเขตหมู่บ้าน ไม่มีการแทรกแซงโดยรัฐ ชาวบ้านเลือกแก่เหมืองหรือนายฝาย กรณีลุ่ม น้ำวาง ผู้นำแก่ฝายมีอำนาจเบ็ดเสร็จ และลักษณะ “โผงผาง ตรงไปตรงมา” เช่น พระพ่อบัน ฤาษี แก่ฝายฝายขุนคองซึ่งหมดอำนาจลงไปแล้ว แต่เป็นแบบอย่างแก่ฝายรุ่นหลังๆ มิฉะนั้นจะ เกิดปัญหาความวุ่นวายในการใช้น้ำเพราะมีจำกัดโดยเฉพาะฤดูแล้ง นายเหมืองฝายจึงได้รับอำนาจ เบ็ดเสร็จเพื่อป้องกันปัญหาการแย่งชิงน้ำภายในฝาย และแต่ละลูกฝาย จึงเป็นตำแหน่งผู้นำ ชุมชนคนสำคัญ ที่ชาวบ้านเคารพยำเกรง ตักเตือนชาวบ้านได้และมีฐานะมั่นคง หากปฏิบัติ หน้าที่ได้ดีก็จะถูกรับเลือกต่อไป

การเลือกตั้งหัวหน้าเหมืองฝาย เดิมใช้ระบบ “ยกมือ” ตอนนี้อย่อนบัตรมีการบันทึกเป็น ลายลักษณ์ฉบับสิบกว่าปีแล้วเชิญนายอำเภอเพื่อให้เป็นทางการ ซึ่งเป็นการตอบโต้ของชาวบ้าน ต่ออำนาจแบบใหม่ ของรัฐที่เข้ามาจัดการชุมชน โดยการเข้ามาจัดตั้งผู้นำทางการ กรรมการ หมู่บ้านต่างๆ ชาวบ้านลูกเหมืองระบุดุคสมบัติแก่ฝายเช่น ผู้นำสำคัญของชุมชน คือ ช่างงาน ชุมชนเข้าร่วมทุกครั้ง คนยอมรับพูดแล้วชาวบ้านเชื่อฟัง

ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง 198 โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

เนื่องจากการทำหน้าที่เหมืองฝายใช้เวลามาก ชุมชนจึงมีค่าตอบแทนให้นายฝาย ค่าตอบแทนในอดีตที่ระบุเป็นข้าว ไร่ละ 3-5 ถังถึงแก่นายฝาย และมักได้รับสิทธิพิเศษยกเว้นไม่ต้องซ่อมแซมฝาย “ล่องเหมือง” แต่ยังคงสิทธินำน้ำเข้านาของตน บางกรณีจ่ายเป็นตัวเงินเพื่อเป็นค่าเดินทางในการไปไล่น้ำของหัวหน้าเหมืองและกระจายน้ำอย่างทั่วถึงแก่สมาชิก เนื่องจากตำแหน่งนี้ในแม่วางมักเลือกจากชาวบ้านที่มีฐานะอยู่แล้ว เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผลประโยชน์ที่ได้รับจึงทำให้นายเหมืองนั้นมีฐานะดียิ่งขึ้นทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจ

ไม่ว่าจะมีความสนิมสนมกลมเกลียวในฐานะที่เห็นกันมาตั้งแต่ปู่ย่า ยังไงก็ตามผลประโยชน์ก็สร้างความขัดแย้งได้เสมอ แต่ชาวบ้านมีวิธีการจัดการความขัดแย้งด้วยระเบียบชุมชนเอง ไม่ต้องพึ่งกฎหมายบ้านเมือง ตามความเห็นของแก่ฝาย อัตราแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น โดยเฉพาะกรณีลักน้ำปรีอแย่งน้ำ นายฝายจะตัดสินว่าปรับเท่าใด หากผู้ละเมิดไม่ยอม มักนำเรื่องส่งที่อำเภอให้จัดการ

การ “ค้าประกัน” ระบบเหมืองฝายนั้นชาวบ้านนอกจากระเบียบประเพณีแล้ว ยังมีหน้าที่ทางพิธีกรรม คือ การไหว้ผีฝาย ที่สมาชิกผู้ใช้น้ำแต่ละครอบครัวมีส่วนร่วม โดยเฉพาะแก่เหมืองแก่ฝายต้องจัดประชุมลูกเหมือง ลุ่มน้ำวางมีระบบการจัดการน้ำขนาดใหญ่ จึงมี “พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ” เป็นพิธีกรรมที่หลายลูกฝายมาร่วมกันจากการใช้ลุ่มน้ำเดียวกัน แสดงถึงเครือข่ายที่กว้างขวางกว่าระบบหมู่บ้าน การเช่นผีขุนน้ำไม่ใช่เลี้ยงผีฝายธรรมดา สัตว์ที่นำไปเช่นเจ้าพ่อจึงต้องเป็นสัตว์ใหญ่ คือวัวตัวผู้สีดำหนึ่งตัว หมูตัวผู้ 1 ตัว และไก่ตัวผู้สีดำ 1 ตัว เหล้า 1 ไห ข้าวเหนียวสำหรับหนึ่ง อุปกรณ์ในการทำครัวและเครื่องปรุง ดนตรีบรรเลง พิธีกรรมในการเลี้ยงผีขุนน้ำของชุมชนเป็นพิธีกรรมที่สร้างความศักดิ์สิทธิ์และให้กำลังใจชาวบ้าน แต่การเลี้ยงผีฝายในบางพื้นที่ก็ลดลงไปมาก เรื่องระบบการจัดการน้ำของรับเข้าไปแทนที่โดยโครงการชลประทานแบบต่างๆ

ระบบหมวดวัด และศรัทธาวัด แต่ละหมู่บ้านมีวัดในหมู่บ้านตนเองอย่างน้อย 1 วัดต่อ 2 หมู่บ้าน ดังนั้นในลุ่มน้ำวางมีราว 50 วัดต่อ 131 หมู่บ้าน

ชาวบ้านทุกหมู่บ้าน ผูกพันกับวัดของตน เพราะทั้งบรรพบุรุษและตนเองก็มีส่วนในการบูรณะปฏิสังขรณ์สืบกันมา ชาวบ้านหมู่บ้านหนึ่งๆ จะเป็นศรัทธาวัดในหมู่บ้าน ที่ชาวบ้านมีงานการอะไรทำนาชาวบ้านจะมีระบบศรัทธาวัดรองรับงานประเพณี ไม่ต้องเดินทางไปไหนไกล เป็นสิ่งที่ประกันความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับวัดคือ ระบบหมวดวัด กล่าวคือลูกหลายจะรวมกันเข้าใน 1 หมวดวัด เพื่อรับผิดชอบดูแลเอาข้าวไปถวายพระทุกวัน หมวดนี้ครั้งหนึ่งเรียกว่า “หมวดส่งข้าว” หมวดวัดยังมีที่ทางศาสนาอื่นๆ ที่หมู่บ้านมอบหมายเกี่ยวกับประเพณีวัฒนธรรมและความเลื่อมใสในศาสนาพุทธ หมวดวัดจะเป็นผู้จัดการเก็บเงินในงานปอยหลวงซึ่งเป็นงานบุญประเพณีใหญ่ที่ชาวบ้านจัดเป็นครั้งคราวเป็นการทำบุญร่วมกับหัววัดอื่นๆ ในแต่ละปี อาจมีหลายหัววัด ตามขนาดหมู่บ้าน หมวดวัดในตำบลทุ่งปี ได้แก่

1.วัดพันตน ศรัทธาวัดชาวบ้านพันตน หมู่ที่ 3

2.วัดบุญยืน

ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง 199
โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

3.ทุ่งปี มีหลายปึก เช่น บ้านแสนหม บ้านทุ่งปี และบ้านท่าคำป่า

4.มะกบตองหลวง ศรัทธาวัดบ้านแสนคำ หมู่ที่ 10 , บ้านกลางดง หมู่ที่ 4, หมู่แปด บ้านป่าคาใต้ และหมู่ที่ 12 บ้านป่าคาเหนือ

4.วัดศรีชุม ศรัทธาวัดบ้านไร่หลวง ม.3 ทุ่งไร่หลวง

ศรัทธาวัดเริ่มต้นที่ขอบเขตหมู่บ้าน เพื่อดำเนินกิจกรรมเกี่ยวกับวัด เช่น งานบวช เข้าพรรษาออกพรรษา ตานข้าวใหม่ เดือนสี่เป็ง วันสงกรานต์สงกรานพระราช วันมาฆบูชา โดยกลุ่มหนุ่มสามจะไปช่วยกันคนเฒ่าคนแก่เตรียมอุปกรณ์ แก้อ้อ โต๊ะแกว่งที่มาร่วมงาน

การดำหัว ชุมชนและครอบครัว เครือญาติและผู้่อ่นอาวุโส โดยสมัครใจจะสอดคล้องกับวัฒนธรรมประเพณี ของหมู่บ้านแต่ละแห่งในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน การดำหัวผู้อาวุโสปกติจะจัดพร้อมกันไปกับการถวายทานหรือทำบุญที่วัดในวันสำคัญทางศาสนา โดยนำข้าวตอก ดอกไม้ เสื้อผ้า ยารักษาโรคไปดำหัวผู้ใหญ่ ผู้รับอวยพรศีลให้พร โดยลูกหลานจะเดินทางไปหาที่บ้าน เป็นโอกาสให้ถามสารทุกข์สุกดิบ ช่วงปีใหม่หรือสงกรานต์จัดเรียกว่า “ฮตน้ำดำหัว”

เครือข่ายชุมชนสงกรานพระราช หมู่บ้านในลำนากับ “พระราชตุ” หรือ “พระบาท” นั้นเกือบเป็นของคู่กัน ในหมู่บ้านหรือกลุ่มหมู่บ้านหนึ่งมีพระราชตุหรือพระบาทที่ชาวบ้านเคารพนับถือ เมื่อนับย้อนหลังพระราชตุนับถอยหลังไปหลายร้อยปีสำหรับหมู่บ้านเก่าแก่ และอาจนับได้ว่าเป็นร้อยปีสำหรับหมู่บ้านซึ่งเกิดขึ้นใหม่จากการขยายตัวของชุมชนในรุ่นแรกๆ “พระราชตุ” หรือ “พระบาท” ไม่เพียงแต่อธิบายความเป็นมาหรือประวัติของโบราณสถาน ที่ชาวบ้านผูกพันเกี่ยวข้องกับเคารพศรัทธา แต่ตำนานชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงกันระหว่างต้นกำเนิด ความมีอยู่ ความเป็นอยู่ของหมู่บ้านจึงเชื่อมโยงกับความมีอยู่ เป็นอยู่พระราชตุ หรือพระบาทนั่นเอง

ประเพณีขึ้นพระราชตุหรือสงกรานพระราชตุ ในเดือนแปด (ลำนนา) หรือเดือนมิถุนายน เป็นประเพณีศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน ซึ่งมีลักษณะพิเศษเป็นวันที่หลายสิบหมู่บ้านมุ่งหน้ามาสงกรานพระราชตูดุ่เดียวกัน ในกรณีลุ่มวาง มีพระบาทและพระราชตุเก่าแก่อยู 15 วัด จำนวน 24 หมู่บ้าน (การสงกรานพระราชตุไม่ทำในวัดที่ไม่มีรอยพระพุทธรูปหรือไม่มีเจดีย์ที่มีตำนานว่ามีพระราชตูดุ่) ดังนั้นการสงกรานพระราชตุหรือพระบาทของกลุ่มน้ำวาง จึงเป็นประเพณี “รวมหมู่” ของชุมชน เป็นความทรงจำร่วมชุมชนที่มีเครือข่ายใหญ่กว่าระดับหมู่บ้านหรือหลายหมู่บ้านร่วมกัน วัดที่มีพระราชตูดุ่กลายมาเป็นศูนย์กลางเครือข่ายชุมชนระดับหมู่บ้านนี้เรียกว่า “วัดหน้าหมู่”

กรณีวัดพันต้น การทรงน้ำในทุกปีในเดือน 9 (มิถุนายน) วันขึ้น 14 ค่ำของทุกปี ชาวบ้านมีการเตรียมงานล่วงหน้า 1 เดือน คือ ในเดือนพฤษภาคมปี 2548 เริ่มต้นจากกลุ่มคนแก่ที่เป็นศรัทธา วัด เช่น พ่อตน, อัยดำ เสียมุม, พ่อน้อยยก (แก่วัด) ลุงแก้ว แสนจันตะ ,น้อยทม และแม่เป็ง อุษาและน้อย-หนาน (ผู้ที่เคยการบวชเรียน) เช่น ลุงหนานมุน หน่อแก้ว ปรีกษา กรรมการวัดพันต้นได้แก่ พ่อตวงคำ กายแก้ว, พ่อทอง คำซ้อน และนายทองอินทร์ กันยากองเป็นแก่วัด ซึ่งกรรมการชุดนี้ทำหน้าที่ช่วยเหลือกิจกรรมวัดอย่างเข้มแข็ง และเป็นแกนนำจัดเตรียมหาวัสดุ อุปกรณ์ในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ร่วมประชุมกับแม่บ้านว่าจะจัดงานทรงน้ำพระราชตุเมื่อไหร่? ต้องการให้งานมีงานละเล่นอะไรบ้าง? และใช้งบประมาณเท่าไร? หากตอบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง200 โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

แม่บ้านต้องการให้มีการลิเก หรือรำวง ก็ต้องคิดว่าจะไปของงบประมาณสนับสนุนจากที่ไหน? หลังจากนั้นกลุ่มแม่บ้านและกรรมการวัดจึงไปปรึกษาเจ้าอาวาสพินตน

คือพระมหากุล (ปัจจุบันอยู่ในเมือง) หรือ พระชน อุ๋นใจมูล รองเจ้าอาวาส ซึ่งเป็นคนในชุมชน ว่าจะจัดงานทรงน้ำพระธาตุเมื่อไหร่ ต้องการให้งานมีงานละเล่นอะไรบ้าง และใช้งบประมาณเท่าไร ซึ่ง ตูเจ้า (พระสงฆ์) มักจะให้การดำเนินงานขึ้นอยู่กับความต้องการชุมชนเป็นหลัก โดยมีพ่อบุญยืน หมู่เก่า เป็นอาจารย์วัด ทำประกอบพิธีกรรมต่อจากพระสงฆ์

กลุ่มแม่บ้านรับงานทำอาหารเลี้ยงแขก ได้ของงบประมาณสนับสนุนจากนายมานิตย์ เขียวเหมย ที่บ้านแสนคำ หัวหน้าฝ่ายนาทรายและเป็นศรัทธาวิธมะกับตองหลวง หมวดวัดพินตนให้สนับสนุนดนตรี และรำวง การละเล่นต่างๆ นายมานิตย์เขียวเหมยได้ไปของบสนับสนุนจากส.ส.สุรพลและส.ส.อุดรพันธ์ จันทรวโรจน์ เพื่อนำการมหรสพต่างๆ มาจัดร่วมงานสงฆ์น้ำพระธาตุ

ชาวบ้านบางกลุ่ม สะท้อนว่าเดิมสงฆ์น้ำพระธาตุ ทำตามอัตภาพและฐานะของชุมชนไม่มีการเรียกหัววัดจำนวนมาก สงฆ์น้ำพระธาตุเพียงแค่รดน้ำสัปปาย งานละเล่นต่างๆ 3-4 ปีจึงจะมีครั้ง แต่ช่วงหลังการสงฆ์น้ำพระธาตุมักจัดงานมหรสพ ลิเก 2 คืน 1 วัน อีกทั้งด้วยเสียงดนตรี พร้อมกับการพนันบ่อนไก่ และการเข้ามาร่วมงานของส.ส.ดังกล่าว แต่ชาวบ้านส่วนมากให้ความนับถือต่อผู้สนับสนุนเพราะได้เห็นผลประโยชน์เป็นรูปธรรม

รูปแบบการสงฆ์น้ำพระธาตุดังกล่าว ไม่เพียงปรากฏในวัดพินตนเท่านั้น เมื่อหัวหน้าฝ่ายฝ่ายทำสา นายเกษม ดีมูล (เป็นอบต.) นายณรงค์ สามชาย และนายมานิตย์ สมถึง จัดงานสงฆ์น้ำพระธาตุที่วัดสารภี ตำบลทุ่งรวงทอง ก็มีการติดต่อนายมานิตย์ เขียวเหมย ประธานเครือข่ายลุ่มน้ำวางให้การสนับสนุนมหรสพในรูปแบบเดียวกัน

กรณีลุ่มน้ำวาง การเชื่อมโยงวัด ในประเพณีสงฆ์น้ำพระธาตุ ซึ่งเป็นของ“หน้าหมู่น้ำ” สะท้อนเส้นทางความสัมพันธ์ประวัติศาสตร์ของชุมชนอีกทางหนึ่ง ซึ่งในปัจจุบัน กลุ่มผู้นำทางการซึ่งมีความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ รูปแบบ “พ่อเลี้ยง” เชื่อมโยงกับนักการเมืองท้องถิ่นกับนักการเมืองระดับจังหวัด และระดับประเทศ ได้ใช้ กิจกรรมทางศาสนาและเครือข่ายสงฆ์ สร้างความชอบธรรมให้กับบทบาทและสภาพภาพตนเองเป็นที่ยอมรับแก่ชุมชนในระดับหนึ่ง

สำหรับความศรัทธาและคุณค่าในการสงฆ์น้ำพระธาตุ ในสังคมที่การคมนาคมสื่อสารสะดวก ความศรัทธาหรือความเก่าแก่ของพระธาตุแพร่ไปอย่างรวดเร็ว เช่น วัดพินตน การแพร่หลายของการสร้างวัดพระธาตุและวัดพระบาทแห่งใหม่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ การสร้างรอยพระบาทหรือพระธาตุประจำวันหมู่บ้านใหม่เพิ่มเติม มีความพยายามจะทำให้หมู่บ้านหรือวัดของหมู่บ้านมีความหมาย ที่ยืนแน่นชัดในใจของชุมชนนั่นเอง รวมทั้งหมู่บ้านอื่นด้วย เพราะพระบาทหรือพระธาตุมีความหมายถึงความศรัทธา มิติแห่งความรุ่งเรืองของหมู่บ้านในอนาคต มีนัยความหมายว่าหมู่บ้านจะยั่งยืน และพัฒนาก้าวหน้าต่อไป

นอกจากนี้ในงานประเพณีสงกรานต์หรือวันสืบทอดต่างๆ ยังเป็นพื้นที่แลกเปลี่ยน ถกเถียงสถานการณ์เรื่องการพัฒนาในหมู่บ้าน และการจัดการน้ำและสุขภาพ สำหรับเรื่องน้ำมี เวทีพูดคุยหลายงาน ชาวบ้านมักพูดกันติดปาก “ปันน้ำแล้งปีนี้เป็นไง” “น้ำแล้งน้ำท่วมไหม” “หัวหน้าเหมือนฝ่ายคนนี้ดีไหม” เป็นต้น

ความสัมพันธ์ชุมชน : การขับเคลื่อนอำนาจผู้นำธรรมชาติและผู้นำทางการ

เมื่อนำระบบ “หมวดวัด” และระบบเครือญาติมาพิจารณาร่วมกับผู้นำทางการ พบว่าผู้นำ ที่รัฐจัดตั้งมาจากตระกูลที่มีจำนวนครอบครัวมากที่สุด ถ้าตามกฎหมายจะเลือกตามตระกูลอื่น พบว่า

1. แม้ว่าผู้นำที่แท้จริงซึ่งเป็นคนดั้งเดิมยังคงทำหน้าที่ คือ พระสงฆ์ มัคทายก หัวหน้า เมืองฝ่าย ผู้อาวุโส และกรรมการกลุ่มฌาปนกิจ โดยชาวบ้านนิยามคำว่า “ผู้นำทางการ” ต่างกับรัฐที่พยายามยึดถือว่า ผู้นำเชิงอำนาจแบบผู้บริหารองค์กร แต่กลุ่มเครือญาติที่มีครอบครัว เป็นตระกูลใหญ่ มีฐานะมั่นคง มักสมัครเป็นผู้นำทางการ การเป็นผู้นำในระบบมักเกิดความ คลางแคลงใจว่า ต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับคอร์รัปชัน ผู้นำทางการจึงต้องพิสูจน์ความโปร่งใส และ สร้างบารมีต่อชุมชนเพื่อให้เห็นว่าตนเองมีความสามารถจริงและเป็นผู้นำแท้จริงในการบริหาร ชุมชน

กรณีประธานสภาองค์การบริหารส่วนตำบล นายมานิตย์ เขียวเหมย ที่ลุกขึ้นมา ตรวจสอบการจัดซื้อดอกเข็มเพื่อปลูกในอบต.ทุ่งสะโตกที่เห็นว่าผิดสังเกตในการใช้จ่าย งบประมาณ ในลักษณะ “ กล้าพูด กล้าได้ กล้าเสีย” ก็เป็นลักษณะที่ชุมชนเห็นว่า เห็น ผลประโยชน์ที่เป็นรูปธรรมในระยะเวลาสั้น รวดเร็ว ยอมรับในการทำงานของผู้นำทางการ เหล่านี้

หลังการเลือกผู้นำชุมชนที่เป็นผู้ใหญ่บ้านหรืออบต. หากมีการทุจริต คอร์รัปชัน ในทาง ปฏิบัติหากเป็นเรื่องผลประโยชน์แล้วนำมาแบ่งสร้างความเจริญของชุมชนหมู่บ้านหรือตั้ง งบประมาณโครงการพัฒนาที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานให้ ชุมชนเห็นเป็นการดีกว่าไม่ทำอะไรเลย ถึงแม้ว่าลักษณะดังกล่าว สะท้อนการไม่รับตรวจสอบการใช้งบประมาณหรือดำเนินงานของ โครงการพัฒนาตามงบประมาณที่รัฐจัดสรรมาให้อย่างเต็มที่ ซึ่งผิดจากวัตถุประสงค์ในการ บริหารงานที่ดี แต่ชุมชนสามารถลุกขึ้นมาตรวจสอบการดำเนินงานของผู้นำทางการในระบบ “สภาชุมชน” มีผู้เฒ่าผู้แก่ กลุ่มสตรีมาให้ความเห็นและมีกระบวนการตัดสินใจต่อกรณีการทุจริต มีพื้นที่สำหรับบอกล้มล้วยแก่ผู้นำทางการ ยกเว้นบางกรณีที่สภาอบต. ลุกขึ้นมาตรวจสอบเสียเองดังกรณีการจัดซื้อดอกเข็มในอบต.² แต่จะชุมชนลุกขึ้นมาตรวจสอบการดำเนินเช่น โครงการ ทำถนนบ้านพันตน หรืองบประมาณภายในหมู่บ้านแต่ละชุมชน แทบไม่มีใครลุกขึ้นมาตรวจสอบ

² แลกเปลี่ยนกับนายมานิตย์ เขียวเหมย เดือนกันยายน 2549

2.การเลือกตั้งอบต.เกิดขึ้นในยุคของการกระจายอำนาจ พ.ศ. 2537 ชุมชนที่สามารถรักษาสมดุลได้ดีจะใช้ประโยชน์จากกลุ่มธรรมชาติ กล่าวคือ มีการคัดเลือกตัวแทนจากบุคคลที่เคยทำกิจกรรมอยู่ในหมู่บ้าน คุณค่าที่ชุมชนเห็นร่วมกันในการเป็นผู้นำคือ

“มีความสามารถ มีมนุษยสัมพันธ์ และช่วยงานสังคมในหมู่บ้าน “

เป็นพื้นฐาน เนื่องจากชุมชนเห็นว่า ผู้นำชุมชนต้องเสียสละ และปรวารถาตัวเพื่อช่วยชาวบ้านงานสังคมในหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังช่วยคานจัดผู้นำที่เผด็จการ และมุ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การทำมาากินแต่เพียงถ่ายเดียว ผู้นำรุ่นใหม่เข้ามาถ่วงดุลเช่นนี้ ได้แก่ นายจำรัส ผัดทะโน ฝ่ายทำสาที่เป็นสมาชิกอบต. และฝ่ายศรีบุญเรืองได้แก่ นายทองอินทร์ ตาหลา และนายอินทอน นะคาที่เป็นสมาชิกอบต. และอื่นๆ

สำหรับฝ่ายนาทรายเข้าไปเป็นสภาอบต. 3-4 คน ผู้ช่วยนายทะเบียนเหมือนฝ่าย นายสมคิด จันท์ตะ นายณรงค์ สมชาย และนายเกษม ดีมูล เข้าไปมีบทบาทในอบต. ซึ่งชาวบ้านมองว่า “พวกทำบ้าน” หรือพวกมีอิทธิพล โดยการเป็นลูกน้องนักการเมือง นายชุมพล จันท์แก้ว นายณรงค์ อภัยวงศ์ และอดีต สจ.นายชาติรี ลิ้มเจริญ (กิจการหนังสือพิมพ์เดลินิวส์)

อย่างไรก็ตามชุมชนก็ไม่ปฏิเสธ ผู้สมัครที่มีฐานะดีหรือพอใช้ในช่วงแรก จึงมีโอกาสได้รับการเลือกตั้งโดยง่าย ส่วนการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร วุฒิสภา สมาชิกจังหวัด ซึ่งเป็นการทำหน้าที่ไกลจากวิถีชีวิตชุมชนมาก จึงมองไม่ออก จึงไม่ได้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง นอกจากไปหย่อนบัตรเลือกตั้งเป็นพิธี ในกลุ่มที่ไม่ถูกอิทธิพลการซื้อเสียงมาครอบงำ จะใช้หลักการง่ายๆ ว่า “ใครเคยสร้างผลงานไว้ ก็เลือกคนนั้น” แม้ว่าระบบการเมืองในระดับใหญ่ในสายตาของชุมชนมีแต่การแก่งแย่งแข่งขัน และผลประโยชน์ส่วนตัว

การปรับตัวของโครงสร้างความสัมพันธ์ชุมชนต่อระบบทุนนิยม

ตั้งแต่ พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา การที่ชุมชนแม้วางผูกพันกับระบบทุนนิยมในระบบเกษตรแบบพันธะสัญญามากกว่าเดิม เนื่องจากขยายตัวของโรงงานแปรรูปสินค้าเกษตรเข้ามาในอำเภอแม้วางมากยิ่งขึ้นเช่น โรงงานสาหร่ายเกลียวทอง โรงงานเคซี โรงงานชันสวีท ฯลฯ ลักษณะของพันธะสัญญามักไม่ใช่พืชที่ปลูกในท้องถิ่นมาก่อน เช่น ข้าวโพดหวาน หอมหัวใหญ่ มะเขือเทศและเป็นพืชที่ต้องจัดการแรงงานอย่างพิถีพิถัน เกษตรกรต้องพึงปัจจัยภายนอกที่มีราคาแพง เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์ ขณะที่คนในชุมชนเองผันตัวเองไปเป็น “พ่อค้าคนกลาง” ส่งผลผลิตของชุมชนป้อนสู่โรงงาน จากการบริษัทพยายามจูงใจชาวบ้านโดยการกำหนดราคาไว้ก่อนล่วงหน้า แล้วมีการรับซื้อในราคาที่กำหนดเป็นการประกันราคาตลาดด้วย กลุ่มทุนได้อาศัยความได้เปรียบในการเข้าถึงแหล่งทุนและเป็นเจ้าของทุน เข้าถึงตลาดขนาดใหญ่ในการสนับสนุนของรัฐภายใต้นโยบายการส่งออก ระบบการเกษตรแบบพันธะสัญญาที่ให้ประโยชน์สูงสุดแก่ตนเอง โดยได้กำหนดเงื่อนไข จัดสรรสินเชื่อ จัดหาเมล็ดพันธุ์หรือต้นกล้า

และควบคุมตลาด โดยประสานงานกับกลุ่มพ่อค้าคนกลางในท้องถิ่น กลุ่มอำนาจท้องถิ่น กลไก
รัฐทั้งส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นผลักดันชาวบ้านเข้าสู่ระบบเกษตรแบบพันธะสัญญาเต็มตัว

ระบบเกษตรแบบพันธะสัญญาถูกมองว่าเอารัดเอาเปรียบชาวบ้าน เพราะเป็นกลไกที่
กลุ่มทุนจากภายนอกสามารถควบคุมการจัดการที่ดิน แรงงานและการใช้ทรัพยากรน้ำให้มาทำ
การผลิตความเสี่ยงสูงในราคาที่อ่อนไหวของตลาดแต่ได้ประโยชน์สูงสุดกับกลุ่มทุน เนื่องจากยัง
สามารถควบคุมปริมาณที่ตนเองต้องการซื้อ ดังนั้นพบว่าชาวบ้านที่เข้าร่วมระบบนี้ต้องเผชิญกับ
ปัญหาผลผลิตตกต่ำที่ชาวบ้านต้องขาดทุนแทบหมดเนื้อตัวก็มี

การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นในระบบการเกษตรแบบพันธะสัญญา ส่งผลการจัดสรรแบ่งปัน
น้ำในลุ่มน้ำวาง ในระบบการปลูกพืชระยะสั้นในพื้นที่ต้นน้ำและท้ายน้ำ (มีความแตกต่างกันอัน
เนื่องมาจากสภาพพื้นที่และปริมาณน้ำที่ได้รับ จากรายงานเบญจมา ชูติมา³ ระบุว่า 1. ระบบ
การปลูกพืชสองครั้งในรอบปีที่สำคัญได้แก่

พื้นที่ต้นน้ำ ข้าว-หอมหัวใหญ่ มีเกษตรกรปลูกร้อยละ 39.56 คิดเป็นพื้นที่เฉลี่ยร้อยละ
3.46 ไร่ออครวเรือน รองลงมาคือ หอมหัวใหญ่-ข้าว ซึ่งปลูกเฉพาะฤดูแล้งมีเกษตรกรปลูกร้อยละ
20.88 คิดเป็นพื้นที่เฉลี่ย 2.25 ไร่ออครวเรือน

ในพื้นที่ท้ายน้ำ ได้แก่ ข้าว-ถั่วเหลือง มีเกษตรกรปลูกร้อยละ 37.10 คิดเป็นพื้นที่เฉลี่ย
3.23 ไร่ออครวเรือน

2. ส่วนระบบการปลูกพืชสามครั้งในรอบปีที่สำคัญได้แก่

พื้นที่ต้นน้ำ ข้าว-พริก-ข้าว มีเกษตรกรปลูกร้อยละ 12.09 คิดเป็นพื้นที่เฉลี่ย 2.05 ไร่ออ
ครวเรือน

พื้นที่ท้ายน้ำ ข้าว-หอมแดง-ข้าว มีเกษตรกรปลูกร้อยละ 8.06 คิดเป็นพื้นที่เฉลี่ย 2.55 ไร่ออ
ครวเรือน

นอกจากนี้ ในส่วนของที่สวนของเหมืองฝาย ซึ่งทั้งหมดเป็นที่สวนของเหมืองฝาย

รูปแบบความสัมพันธ์ของกลุ่มเหมืองฝาย

1.ความร่วมมือ การที่ฝายนาทรายและฝายนอนสร้างกติการ่วมกันในสลับเวรรับน้ำ
เพื่อเอื้ออำนวยแก่ลูกเหมืองที่รับน้ำทั้งสองฝาย

2.การต่อรอง การเกิดเครือข่ายลุ่มน้ำวางเพื่อช่วยลดความขัดแย้งในการจัดการน้ำ
เนื่องจากฝายลูกที่ 4 นาทราย เป็นต้นมาตระหนักถึงความเสียเปรียบได้เปรียบทางเศรษฐกิจ
ระหว่าง 3 ฝายลูกบนและ 8 ฝายล่าง และการลดทอนอำนาจของชลประทานเมื่อเข้ามาสร้างฝาย
คอนกรีตแทนฝายไม้ โดยการแสดงออกถึงความรู้ในการบริหารจัดการน้ำด้วยภูมิปัญญาชุมชน
อยู่เหนือโครงสร้างทางวิศวกรรมของชลประทาน

³ เบญจมา ชูติมา “การจัดการทรัพยากรน้ำในระดับลุ่มน้ำและการกระจายทางเศรษฐกิจของเกษตรกรลุ่มน้ำ
วาง จังหวัดเชียงใหม่” บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เมษายน 2546: หน้า 68
ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง 204
โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

3.การเผชิญหน้า เป็นการอ้าง “สิทธิชุมชน” กับโรงงานที่พยายามเข้ามีส่วนร่วมในการใช้น้ำของชุมชน กลุ่มเหมืองฝายพยายามใช้เครือข่ายลุ่มน้ำวางที่เป็นทางการกีดกัน (exclude) ที่มาจากภายนอก

รูปแบบความสัมพันธ์ 3 ลักษณะไม่ได้ตายตัวเสมอไป มีการปรับเปลี่ยน แทนที่ในแต่ละยุคสมัยจากเดิมกลุ่มเหมืองฝายมีการแย่งชิงทะเลาะวิวาทเรื่องน้ำในทุกฤดูแล้ง นำมาสู่ความพยายามร่วมมือและคานอำนาจความได้เปรียบทางเศรษฐกิจของฝายต้นน้ำในปัจจุบัน ซึ่งเราสามารถพิจารณา จุดตัดของความสัมพันธ์ในการจัดการน้ำร่วมกับการปรับตัวของชุมชนต่อ การเข้ามาจัดตั้ง “กลุ่มทางการ” ของรัฐและทุน สามารถจำแนกการตอบโต้ของชุมชนได้ 2 ลักษณะ

การตอบโต้ที่หนึ่ง มีความหลากหลาย พบว่าผู้นำชุมชนแบบทุนกระจายมักเป็น กลุ่มลูกเขยหรือสะใภ้ที่เข้ามาอยู่ใหม่ ไม่ใช่คนดั้งเดิมในหมู่บ้าน หรือแม้ว่าเป็นคนในท้องถิ่นก็เคยไปอยู่ทำงานหรือเรียนหนังสือที่อื่นมาก่อน มีประสบการณ์กับโลกภายนอก ชุมชนมักสนับสนุนให้เป็นผู้นำทางการเพราะเห็นว่า เท่ทันและสามารถเข้าถึงติดต่อหน่วยงานและแหล่งทุนได้ง่าย (เช่น ฝายลูกท้ายๆ จำชื่อไม่ได้?)

การโต้ตอบที่สอง จะเห็นว่า ผู้นำในปัจจุบันมีความกระตือรือร้น (Active) ต่อวิธีการของทุนนิยมตามนโยบายทางสาธารณะ จะถูกเสนอชื่อให้ไปทำหน้าที่เป็นประธานหรือกรรมการหรือที่เป็นปรึกษาเกือบทุกกลุ่ม หรือกลุ่มย่อยจำนวนมากมายที่หน่วยงานลงมาจัดตั้งแทนกลุ่มผู้นำธรรมชาติ ในด้านหนึ่งกลุ่มผู้นำธรรมชาติบางส่วนรู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของหน่วยงานรัฐและทุน รวมถึงองค์กรพัฒนาเอกชน แต่เพื่อให้ปฏิบัติตามนโยบายสาธารณะของหน่วยงานราชการที่แต่ละหน่วยงานผลัดเข้ามาทำงานในพื้นที่ ได้บรรลุผลอย่างเพื่อจะได้พึงพาอาศัยในด้านอื่นๆ ต่อไป และอย่างน้อยมีครอบครัวบางกลุ่มได้ประโยชน์จากหน่วยงานรัฐ ซึ่งรัฐและทุนเห็นว่ากลุ่มที่ไม่เข้ามีส่วนร่วม “เฉื่อยชา” แต่จากสายตาคนใน มองกฎหมายระเบียบที่เข้ามากำกับในหมู่บ้าน มักเป็นเรื่องผลประโยชน์ “เข้าพอกเข้าห่อ” โดยเฉพาะในเชิงการบริหารระดับสูงกว่าหมู่บ้าน คือ อบต. คือ

1.เป็นโครงสร้างองค์กรที่เป็นทางการ ที่ย่อส่วนมาจากกระบวนราชการของรัฐที่ชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นโรงเรียน สถานีอนามัย ผิดกับธรรมชาติของชุมชน

2.ในระบบการเลือกตั้งแบบปัจเจกสามารถหาเสียงจนได้คะแนนสูงสุด และเป็นวัฒนธรรมที่เป็นคะแนนเสียงเป็นตัวตั้งซึ่งเป็น แม้เป็นสิ่งสมมุติ ไม่ใช่เอาธรรมชาติความเป็นจริงที่มีระบบชุมชนเป็นตัว แต่วิถีธรรมชาติของชุมชน ต้องการคนที่มีความสารถ ยุติธรรม และช่วยเหลืองานชุมชน หากผู้นำที่ได้รับเลือกด้วยคะแนนเสียงข้างมาก สามารถปฏิบัติตามคุณสมบัติดังกล่าวได้ก็จะเรียกว่าผู้นำมีความสามารถได้อย่างสนิทใจ

3.การมีอาคารสถานที่เชิงอำนาจนิยม มีห้องพระ (หรือมีวัดในฐานะสัญลักษณ์) ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับที่ทำการผู้ใหญ่บ้าน ไม่ตกแต่จะอะไรมากมาย แตกต่างจากอบต.ที่แสดงถึงการเข้ามาบริหารชุมชนหมู่บ้าน แต่บ้านผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้มีอำนาจในการปกครองและไม่ได้อยู่เหนือถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง205 โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

คนอื่น หรือกฎเกณฑ์ธรรมชาติ ผู้ใหญ่บ้านก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่มีความหลากหลายของกลุ่มย่อยมากมาย ผู้ใหญ่บ้านจึงยังต้องไปวัดประจำในงานทางศาสนา และปรึกษาสภาผู้เฒ่าและพระสงฆ์ในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ในหมู่บ้าน

แม้ชุมชนจะมีระบบกรรมการหมู่บ้าน เมื่อ 10 กว่าปีที่ผ่านมา ก็ไม่สามารถบรรลุในทางปฏิบัติได้ การประสานรูปแบบรูปแบบและโครงสร้างของกลุ่มกรรมการหมู่บ้านนั้น

- 1.แสดงถึงภาพย่อยของโครงสร้างตามระบบ องค์การหรือราชการ ขณะการบริหารชุมชนมีลักษณะเสียสละและรับใช้ ไม่ใช่ผู้ใช้อำนาจปกครองตามระบบองค์กรของรัฐและเมือง
- 2.องค์การกรรมการหมู่บ้านเกิดจากระบบคิดของรัฐและทุนแบบเหมารวม โดยมีรัฐเป็นศูนย์กลาง
- 3.เกิดจากบทบัญญัติแห่งกฎหมายที่มีอิทธิพลเชิงอำนาจปกครองมากกว่า ไม่ได้เกิดจากการบริหารงานแบบชุมชน การบริหารที่ตั้งอยู่บน
- 4.การได้มาซึ่งกรรมการหมู่บ้านแบบเลือกตั้งจากปัจเจกที่มีคะแนนเสียงมาก ได้เลือกมาจากความเสียสละที่จะทำประโยชน์แก่สมาชิกชุมชนมากที่สุด ระบบนี้ทำให้ชุมชนยากที่จะควบคุมผู้นำและจัดการได้

กรรมการหมู่บ้านจึงมีฐานะเป็นกลุ่มย่อยที่อยู่ในระบบทางการของชุมชน ทำหน้าที่เพียงบางอย่างเพื่อติดต่อกับบุคคลภายนอก เช่น การเข้าร่วมอบรมสัมมนาที่รัฐและทุนจัดขึ้นที่เห็นว่าโครงสร้างของอำนาจสูงสุดในหมู่บ้าน ดังที่กรรมการหมู่บ้านต้องรับหน้าที่เป็นประธานหรือกรรมกรกลุ่มย่อยต่างๆ ที่รัฐพยายามเข้ามาจัดตั้งในเวลาที่แตกต่างกัน เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ แต่การถาโถมเข้ามาของรัฐและทุน กลุ่มย่อยที่รัฐเข้าจัดตั้งมากมาย กรรมการหมู่บ้านต้องเป็นประธานหลายกลุ่ม ทั้งยังต้องประกอบอาชีพเลี้ยงปากท้องเป็นหลักครอบครัว ซึ่งแน่นอนว่าไม่ตรงกับเจตนาของนโยบายการบริหารงานแบบกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นในรูปกรรมการหมู่บ้าน

ระบบชุมชนเริ่มแสดงความเสียสละ และเพิ่มการตอบโต้ที่ชัดเจน กวาดเอาตัวแสดงที่รัฐเข้ามาจัดตั้งไปอยู่ที่ผู้นำทางการแทบทั้งหมด ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่คนเหล่านั้นได้โอกาสเรียนรู้และเข้าใจระบบการทำงานกับรัฐได้ง่ายขึ้น เพราะกิจกรรมของนโยบายสาธารณะคล้ายคลึงกัน คือ ลงมาจัดตั้งกองทุนการเงินเป็นหลัก คนที่เข้าร่วมก็เป็นกลุ่มผู้นำเดิมที่ส่งไปฝึกอบรมกับหน่วยงาน และได้ผลประโยชน์จากเงินปันผลในกระบวนการกักขังเงินกองทุนหมู่บ้าน รายได้จากดอกเบี้ยซึ่งเป็นกำไรส่วนหนึ่งตกอยู่ในกลุ่มผู้บริหารเป็นหลัก เพราะการบริหารกองทุนไม่ต้องเสียดอกเบี้ย ขณะที่สมาชิกกองทุนที่มากู้เงินต้องเสียดอกเบี้ย ส่วนสมาชิกที่กู้เงินไปแล้วต้องทำงานเข้มข้นหรือซัดรีดแรงงานตนเองจากการทำงานปกติ

ในภาพรวมทั้งหมู่บ้านดูเหมือนว่า ขณะที่กลุ่มย่อยในชุมชนเข้าร่วมกิจกรรม โครงสร้างภายในยังทำงานตามปกติ แต่กลุ่มผู้นำทางการแทบไม่ได้เป็น “ยะไฮ้ไสวน” ตามเดิม แต่เมื่อเทียบกับกรรมการหมู่บ้านแล้ว อบต. ยังมีรูปแบบเป้าหมายที่ชัดเจนกว่าในแง่บทบาทการทำงาน และการมีตัวแทนมาเป็นกรรมการสภาตำบลจำนวนเท่ากัน แต่ยุทธวิธีการทำงานร่วมกับชุมชนหมู่บ้านจะมีข้อขัดที่การบริหารระดับหมู่บ้านกำลังมีปัญหาในตัวอยู่ ดังกล่าว ทำให้งาน อบต.ไม่ครบกระบวนการ และไม่ทำงานในด้าน สวัสดิการชุมชน วัฒนธรรมชุมชน การศึกษา ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิง 206 โครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

ชุมชน และระบบเมืองฝ่ายสิ่งแวดล้อม แต่หันไปทำงานในด้านกายภาพหรือโครงสร้างพื้นฐานต่อไป

ในกลุ่มธรรมชาติ มีรูปแบบวิธีการที่ยังเป็นผู้จัด รับผล และประเมินผลเองในกระบวนการในเศรษฐกิจชุมชน บนพื้นฐานของความเป็นชุมชนเดียวกัน การประเมินผลตั้งอยู่บนความพอดี การปันผลประโยชน์ตามที่ตัวแสดงมีความต้องการหรือไม่ การปรับตัวเองเข้ากับนโยบายสาธารณะเพื่อให้ตนเองเป็นฝ่ายกระทำ

ในปัจจุบันแม้จะมีบุตรหลานคนรุ่นใหม่เข้าไปศึกษาต่อในเมือง แต่หันหลังให้กับชุมชนหมู่บ้านและไปรับใช้ความเป็นเมืองมากกว่า ในเชิงโครงสร้างมีตัวแทนสถาบันของกลุ่มผู้นำธรรมชาติ ประชาชนชุมชนมีหน้าที่ประสานงานส่งเสริมในรูปแบบประชาคมเพื่อการทำประโยชน์ในวัฒนธรรมชุมชนคือ วิทยาลัยชาวบ้าน และตัวแทนในการดึงคนชั้นกลางมาร่วมกิจกรรมชุมชน เช่น ทอดกฐิน หรือ ฝ่าป่าจากกรุงเทพที่วัดจำลอง ในแง่รายได้ถูกบีบบังคับให้รวมตัวกับรัฐและทุนเป็นเซลล์แมนให้บริษัทขายปุ๋ย สารเคมี บริษัทประกันชีวิตของใช้ฟุ่มเฟือยต่างๆ

สรุป

กลุ่มผู้นำในปัจจุบันจึง “ความสามารถในระบบเมือง แต่มีรากฐานของชุมชน” เพื่อเข้ามามีส่วนรวมกับรัฐในฐานะตัวแทนชุมชนหมู่บ้านในหน้าที่

1. สื่อสารแทนชุมชนหมู่บ้านกับระบบรัฐและทุน

2. กรองปัจจัยผลกระทบภายนอกทั้งหมดให้กับการบริหารงานชุมชน

แต่หากผลการเสียสมดุลจากนโยบายสาธารณะจะก่อให้เกิด

1. ผู้นำทางการเมืองอ่อนแอ การที่ผู้นำเอาเครือข่ายมาช่วยผู้ใหญ่บ้าน กลับสร้างความแตกแยกให้กับชุมชน ให้เครือข่ายได้ใช้ตำแหน่งเพื่อกอบโกยผลประโยชน์

2. ผู้นำทางการเมืองรับผิดชอบหนักเกินความพอดี เป็นทั้งผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน หนักเกินไปสำหรับบุคคลเดียวที่จะทำอย่างมีประสิทธิภาพ

พัฒนาการระบบเหมืองฝาย องค์ความรู้การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย และข้อสังเกตและเสนอแนะ

พัฒนาการระบบเหมืองฝาย

จากข้อมูลที่ได้รับรวบรวมการศึกษาระบบเหมืองฝายในลุ่มน้ำวาง ทั้งในรูปแบบการศึกษาวิจัย การสำรวจเอกสาร¹ วิทยานิพนธ์ในสถาบันการศึกษา และนอกสถาบันการศึกษา ที่ใช้มุมมองแตกต่างกัน ตั้งแต่ พ.ศ.2530 ถึงปัจจุบันดังนี้

มุมมองเหมืองฝายกับโครงสร้างทางสังคมและการเมือง

งานศึกษาของอุไรวรรณ ดันกิมหยง (2528) วันเพ็ญ สุฤกษ์ (2528) และพรพิไล เลิศวิชา (2545) ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของระบบเหมืองฝายในภาคเหนือ โดยระบุว่าไม่ได้เป็นเพียงชลประทานพื้นบ้าน แต่เป็นหน่วยทางสังคมพื้นฐานขององค์กรชาวนาในอาณาเขตที่สูงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

และงานศึกษารุ่นหลังได้ขยายความสถานะเหมืองฝายต่อไปว่า รัฐล้านนาได้คุมกำลังคนผ่านระบบเหมืองฝาย เจ้าเป็นผู้เกณฑ์แรงงานชาวนามาสร้างเหมืองฝายขนาดใหญ่ ขณะเดียวกันผู้นำชุมชนเองก็ระดมคนมาซ่อมแซมเหมืองฝาย ด้วยฐานของผู้นำและองค์กร เหมืองฝายก็ไม่ต่างไปจากอาณาจักรย่อยๆในแต่ละจุดของลุ่มน้ำ แต่ละแห่งมีความสัมพันธ์กันในเชิงความร่วมมือและขัดแย้ง มีฝายใหญ่ที่เป็นเจ้าอาณาจักรโดยมากมักอยู่ที่ต้นน้ำ หรือมีฐานสมาชิกมาก ขณะที่ฝายบริวารหรือฝายย่อยต้องให้ความร่วมมือ ในประวัติศาสตร์เราก็ไม่พบการก่อตัวเป็นเครือข่ายเหมืองฝายที่เป็นปึกแผ่น ยกเว้นเครือข่ายเหมืองฝายของชุมชนขนาดเล็กๆ ในสายน้ำย่อยๆ หรือในสังคมที่ใช้การจัดการน้ำเป็นโครงสร้างสังคมหลัก เช่นสังคมกะเหรี่ยงและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ

องค์กรเหมืองฝายในล้านนาเป็นองค์กรทางสังคมที่มีบทบาทสำคัญต่อรัฐ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงเหมืองฝายจึงสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ดังเช่นเมื่อรัฐสยามเข้ารวบอำนาจรัฐล้านนา ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้ขุนนางท้องถิ่นหมดอำนาจลง จึงต้องเร่งแสวงหาทางออกทางเศรษฐกิจ คือการเกณฑ์แรงงานชาวบ้านสร้างเหมืองฝาย โดยที่ขุนนางที่เป็นเจ้าของหาประโยชน์จากการปันข้าว เก็บค่าน้ำ เมื่ออำนาจขุนนางเสื่อมถอย เหมืองฝายต่างๆ ก็ตกมาสู่ภายใต้การดูแลของผู้นำท้องถิ่นในยุคต่อมา จนท้ายที่สุดเมื่อชลประทานสมัยใหม่เข้ามาแทรกแซง นับสำคัญทางการเมืองขององค์กรเหมืองฝายก็อ่อนตัวลง จากครั้งหนึ่งที่ผู้นำเหมืองฝายมีอำนาจ กลายเป็นตำแหน่งที่มิใคร่มีใครอยากเป็น เนื่องจากไม่มีอำนาจ แต่ต้องเผชิญหน้ากับปัญหาการจัดการน้ำที่ซับซ้อน

¹ อัจฉรา รักยุติธรรม. รายงานการสำรวจเอกสารเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำวาง, กรกฎาคม 2547

งานวิจัยของพรพิไล เลิศวิชา (2545) ในเรื่องพลวัตรชุมชนลุ่มน้ำขานได้ชี้ให้เห็นถึงพลังทางสังคมของระบบเหมืองฝายที่ชุมชนได้ถูกรื้อฟื้น ผลิตซ้ำและปรับประยุกต์ในสถานการณ์ใหม่ๆ ดังเช่นกรณีฝายบ่อเย็นที่ตกต่ำมาหลายปี แก่ฝายคนใหม่ได้รื้อฟื้นพลังเหมืองฝายกลับมา กฎระเบียบเหมืองฝายยังใช้จัดการข้อพิพาทหลายกรณี แต่การครอบงำโดยรัฐเป็นเงื่อนไขที่ทำลายพลังเหมืองฝายว่าจะศักยภาพความยืดหยุ่นในการเผชิญสถานการณ์ใหม่ได้อย่างไร กระนั้นก็ดี แม้ว่าองค์กรเหมืองฝายในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่อุดมการณ์ชาวนาต่อการจัดการทรัพยากร หน้าหมู่บ้าน ได้รับการผลิตซ้ำและเลือนหายไป ร่วมกับการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรอื่นๆ เช่น การจัดการป่าชุมชน การจัดการที่ดินชุมชน ฯลฯ ซึ่งล้วนดำเนินตามอุดมการณ์ที่ในความสัมพันธ์ในระบบเหมืองฝาย

อย่างไรก็ดี ขณะที่ขบวนการสิทธิชุมชนต่อทรัพยากรอื่นๆ ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว เหตุใดองค์กรเหมืองฝายจึงไม่เกิดการเชื่อมโยงเป็นขบวนการทางสังคมในการเผชิญหน้ากับอำนาจใหม่ ยังไม่มีงานศึกษาชิ้นไหนที่ตอบคำถามนี้ได้ชัด แต่จากข้อสังเกตว่าระบบเหมืองฝายเดิมเป็นกิ่งอาณาจักรความสัมพันธ์รูปเครือข่ายไม่ชัดเจนมาแต่เดิม ทำให้ปรับตัวช้า แต่ปัจจุบันระบบเหมืองฝายไม่ได้เป็นองค์กรทางการเมืองแบบเดิม ผู้นำเชิงการเมืองเปลี่ยนเป็นผู้นำเชิงประสานงานมากขึ้น และปัญหาในการจัดการน้ำยิ่งกลายเป็นปัญหาใหญ่ที่ต้องอาศัยพลังทางสังคมในการจัดการร่วมกันลุ่มน้ำ มีโอกาสความเป็นไปได้หรือไม่ อย่างไร

การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของเหมืองฝาย

งานถอดบทเรียนชิ้นนี้หวังเป็นอย่างยิ่งที่จะให้ภาพ เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางตอนล่างชัดเจนขึ้น และนำไปสู่การแสวงหาข้อมูล และความรู้เพื่อพัฒนาเป็นยุทธศาสตร์ของชุมชนต่อไป ซึ่งต้องการการทำงานวิจัยเชิงปฏิบัติการที่เข้มข้นและใช้ระยะเวลา ในที่นี้มีประเด็นหลักคือ พัฒนาการเหมืองฝาย ซึ่งเป็นผลทางตรงและทางอ้อมจากปัจจัยภายนอกคือสังคมเมืองเชียงใหม่ และการปรับตัวของภายในชุมชนเอง การจัดปรับความสัมพันธ์และอุดมการณ์ในการจัดการทรัพยากรของกลุ่มเพื่อต่อรอง ทำลายสถานการณ์ปัจจุบันอย่างไรข้อมูล ทั้งนี้ได้พยายามหลีกเลี่ยงความซ้ำซากของข้อมูลโดยหน่วยการศึกษาอยู่ที่กลุ่มเครือข่ายเหมืองฝาย 11 ลูกในลุ่มน้ำแม่วางล่าง และความคิด ความเข้าใจในระดับแกนนำ เราสามารถแบ่งแบ่งยุคสมัย 4 ยุค

เหมืองฝายยุคบุกเบิก: การผลิตกิ่งตักดินา ก่อน พ.ศ. 2500

ประวัติศาสตร์การก่อตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำวางมาจากการเติบโตความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับไพร่มาหลายร้อยปี เช่นชุมชนบ้านกาดที่ตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำวางตอนล่างราว 500-700 ปี มีมาตั้งแต่จ้าวราชสมบุตร สร้างเมืองเชียงรุ่ง โดยมีวัดธาตุลอยลม ซึ่งมีชื่ออยู่ในวัดใหม่ปางเดิมในปัจจุบัน คำบอกเล่าของพ่ออ้อยใจดำ ตาปัญญาเล่าว่า ในอดีตผู้คนเดินทางไประหว่างเมืองพม่า และเมืองเชียงใหม่ในสมัยเจ้าดารารัศมี เมื่อเจ้าดารารัศมีเสด็จกลับจากกรุง

รัตนโกสินทร์กลับเข้าเมืองเชียงใหม่ และได้แวะพักชุมชนแห่งหนึ่งซึ่งมีทั้งคนจิว (ไทยใหญ่) และคนพื้นเมืองมาจับจ่ายและเปลี่ยนสินค้ารวมกันจำนวนมากซึ่งได้ตั้งชื่อชุมชนว่า “บ้านกาด” (อัมพร ไชโย, 2545 หน้า40)

ประวัติการก่อตั้งบ้านเรือนและการจัดตั้งเมืองฝาย และเป็นความสัมพันธ์เจ้ากับไพร่อย่างชัดเจน ดังเห็นจากกำเนิดเมืองฝายลุ่มน้ำวาล่าง ฝายใหญ่ ๑ เกิดจากเจ้านายมาบุกเบิกโดยเกณฑ์แรงงานมาร่วม แล้วกระบบการจัดการเมืองฝายให้ชุมชนในภายหลังเช่น ฝายนอนสร้างโดยพญาขัดแก้ว ฝายหนองเย็น สร้างโดยเจ้าแก้ววรรตน์ ณ เชียงใหม่ ฝายห้วยฝ้างสร้างโดย เจ้าพงษ์อินทร์ ณ เชียงใหม่

ฝายนอน ฝายลำดับที่1 ของลำน้าวาง คนเผ่าคนแก่ได้เล่าประวัติฝายนอนเกิดขึ้นเมื่อร้อยกว่าปีก่อน เดิมมีการตีฝายปู่ไฮ ฝายปู่จื๋นก่อน แต่ว่าฝายขาดไปเวลาน้ำหลาก พระยาขันแก้วผู้ดูแลพื้นที่บ้านกาดมีความต้องการสร้างฝายขึ้นมาใหม่ จึงชักชวนชาวบ้านไปสร้างฝายขึ้นมาใหม่ การเดินทางไปสร้างฝายใช้เวลาเดินทางและยากลำบากต้องนอนค้างแรมเป็นเดือนๆ ชาวบ้านจึงเรียกว่าฝายนอน ต่อมาชาวบ้านก็บำรุงรักษาและซ่อมแซมฝายเพื่อใช้ในเขตพื้นที่บ้านใหม่บางเดิม ซึ่งเป็นชุมชนที่อพยพเข้ามาจากปางซีเหล็ก เข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ปี พ.ศ.2498 เป็นต้นมา

ส่วนฝายหนองเย็นหรือฝายสมบูรณ์ ฝายลำดับที่2 ของแม่วาลตอนล่าง จัดเป็นฝายที่มีพื้นที่รับน้ำมากที่สุดในบรรดาฝายทั้งหมด จากคำบอกเล่าของกำนันบุญมา มานะตา แก่ฝายสมบูรณ์ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นกำนันตำบลสันติสุข กิ่งอำเภอดอยหล่อ เล่าที่มาของฝายสมบูรณ์ ก่อตั้งโดยเจ้าแก้ววรรตน์² โดยระดมชาวบ้านไปขุดเหมืองฝาย ใครที่ไปร่วมขุดเหมืองจะแบ่งที่นาให้ แต่เดิมเรียกว่าเหมืองเจ้า บางคนมีที่นาแล้วแต่ต้องการใช้น้ำเหมืองก็จะมาช่วยขุดเหมือง เมื่อได้เหมืองมาแล้วต้องมีการบริหารจัดการ โดยเจ้าแก้ววรรตน์ ได้เก็บค่าบริหารจัดการข่าน้ำหล่อ 1 ตังต่อไร่ โดยให้พ่อของกำนันสมบูรณ์คอยดูแลเก็บผลประโยชน์ให้ พ่อเจ้าแก้ววรรตน์เสียชีวิตลง พ่อأيัยก็ดูแลสืบทอดผลประโยชน์ ไม่ส่งเข้าเวียงเชียงใหม่แล้ว (สัมภาษณ์กำนันบุญมา มานะตา, 2546)

ฝายห้วยฝ้าง ลำดับที่ 3 คือเจ้าพงษ์อินทร์ ณ เชียงใหม่ ซึ่งมีพื้นที่ดินอยู่ลุ่มน้ำวาล ซึ่งได้พัฒนาอาคารกั้นน้ำในเวลาต่อมา (อัมพร ไชโย, 2545) สำหรับ**ฝายขุนคง** เป็นฝายลำดับที่ 4 มีพงศาวดารของล้านนาฉบับหนึ่งที่กล่าวถึงการก่อสร้างฝายขุนคง ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างเจ้ากับไพร่ชัดเจน (ราชโองการไม่ระบุที่มา และปีพ.ศ. อ่านโดยพ่อป็น ทาวงศ์) โองการที่ถ่ายทอดโดย

² ในช่วงเวลาเดียวกันเจ้าแก้ววรรตน์ ก็ริเริ่มขุดเหมืองฝายในเขตอำเภอดอยหล่อเมื่อปี พ.ศ.2466 เหมืองแห่งนี้ยาว16กิโลเมตร ใช้เวลาสร้าง7ปี มีครอบครัวชาวนาร่วมลงแรงกว่า350ครอบครัว ตั้งแต่ฝายนางเย็นจนถึงฝายสามหลัง เมื่อขุดเหมืองเสร็จชาวนาได้ส่วนแบ่งครอบครัวละ 5ไร่ ที่เหลือแบ่งให้แก่ฝายและผู้ช่วย คนละ 30ไร่ และ10ไร่ ตามลำดับ เจ้าแก้ววรรตน์ได้ทีนารวมประมาณ300ไร่ โปรดดูปลาย้อ ชนนันท์.บทบาทนายทุนพ่อค้าที่มีต่อการก่อตัวและขยายตัวของทุนนิยมภาคเหนือในประเทศไทย พ.ศ.2464-2523, 2529: หน้า 86

พ่อบันได้บ่งชี้ถึงประวัติการก่อตั้งถิ่นฐานชุมชนและเหมืองฝายในลุ่มน้ำวางยาวนานกว่า 162 ปี เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชนแล้ว 3 มา ก่อน

จากข้อมูลประวัติศาสตร์เหมืองฝายลุ่มน้ำวางแต่ละฝาย เทียบเคียงกับหลังจากรัฐบาลกลางเข้ามามีบทบาททางการเมืองในภาคเหนือ และให้สัมปทานแก่บริษัทอังกฤษในลักษณะผูกขาด ปี พ.ศ. 2445 บัตรสัมปทานทั้งหมดในภาคเหนือ 83 บัตร เป็นบัตรสัมปทานคนในบังคับอังกฤษ 59 บัตร อีก 22 บัตรเป็นของคนไทยและคนจีน จนถึงขั้นตอนการส่งออก เจ้านายฝ่ายเหนือที่มีอำนาจการปกครองมาแต่เดิมก็ถูกรีดถอนอำนาจทางการเมือง และมีผลกระทบต่อนโยบายทางเศรษฐกิจ เนื่องจากกิจการป่าไม้ถือเป็นสมบัติเจ้านายฝ่ายเหนือและเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญตกทอดถึงลูกหลาน คือมีรายได้จากการค่าเปิดป่าและค่าต่อไม้

หลัง พ.ศ. 2450 กล่าวได้ว่าป่าไม้ไทยถูกควบคุมโดยพ่อค้าอังกฤษตั้งแต่ตัดโค่นจนถึงการส่งออกสู่ตลาดโลกอังกฤษมักใช้แรงงานจากขมุ ลาว พม่าและไทใหญ่มากกว่าคนพื้นเมืองในรูปแบบลูกจ้างเหมาทำเพราะมีความเชี่ยวชาญในการตัดไม้ ลากซุงมากกว่าคนพื้นเมือง ประกอบกับคนพื้นเมืองเป็นแรงงานอิสระคือ เป็นแรงงานที่มักกลับไปทำนาตามฤดูกาลเพาะปลูก นอกจากนี้กิจการป่าไม้ยังก่อให้เกิดการผลิตเพื่อขายอย่างต่อเนื่อง เช่น เจ้าของนาและชาวนาถูกกระตุ้นให้ปลูกข้าวเพื่อขายให้บริษัทป่าไม้เพื่อไปเลี้ยงแรงงานในกิจการ

การแสวงหารายได้จากภาษีอากรของรัฐบาลกรุงเทพฯ เป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่ผลักดันให้เศรษฐกิจภาคเหนือเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตราเร็วยิ่งขึ้น เพราะต้องเสียภาษีอากรแทนการเกณฑ์แรงงาน การจัดเก็บภาษีอากร 3 รูปแบบ 1 รัฐบาลให้เจ้านายจัดเก็บภาษีแทนนายอากรคนจีน 2. เก็บภาษีที่นาของเจ้านายและบุตรหลาน 3 รัฐบาลจัดเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานหรือเงินรัชชูปการ⁴ 4. เพิ่มประเภทภาษีที่เก็บจากเดิม

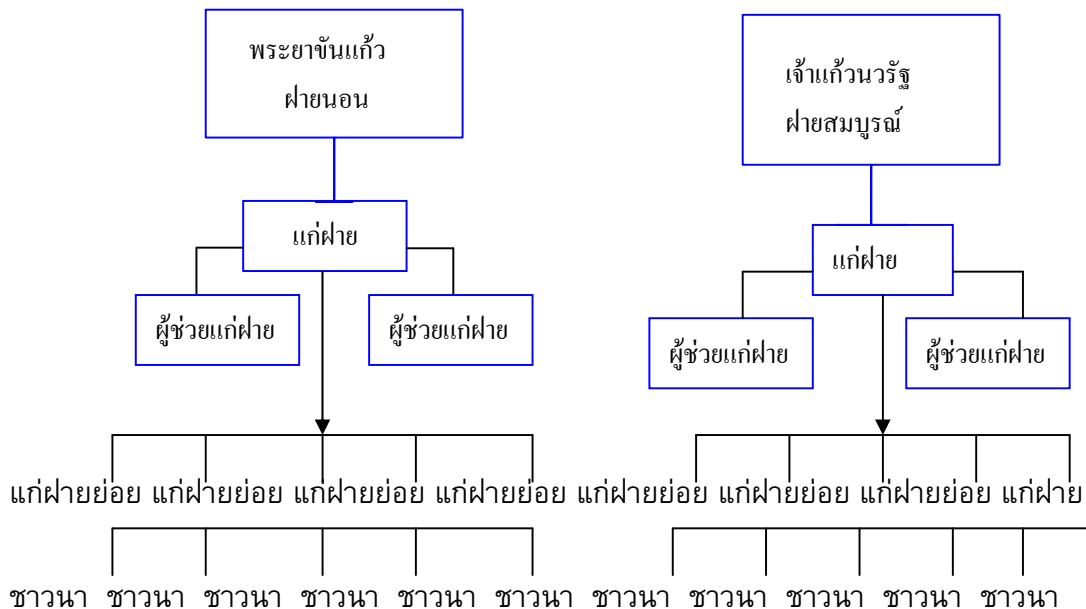
เจ้าแก้วนรวิชัย เจ้าราชภาติวงศ์และพญาณรงค์มีบทบาทสำคัญสัมปทานป่าไม้ในเขตลุ่มน้ำวางตอนกลาง แถบแม่วิน แม่สะป๊อกในปัจจุบัน ในปี พ.ศ.2460 และ พ.ศ.2484 โดยบริษัทเบอร์เนียว เจ้านายได้ใช้ความสัมพันธ์ศักดินาเดิมบุกเบิกเหมืองฝาย และใช้วิธีการล่องไม้มาตามลำน้ำวาง ลงสู่แม่น้ำแม่ขานและน้ำแม่ปิง ดังนั้นความรู้ในการเลือกทำเลที่ตั้งเหมืองฝายมักริเริ่มโดยเจ้านาย ฝ่ายหัวฝั่งเจ้าพงษ์อินทร์ได้คิดค้น การยกระดับน้ำและทำรางระบายน้ำ ซึ่งพัฒนาเป็นอาคารกั้นน้ำในเวลาต่อมา ส่วนอีก 8 ฝายคือฝายขุนคง ฝายนาทราย สำหรับ 6 ฝายตอนล่างสร้างโดยชาวบ้านในท้องถิ่นนั้นๆ

³ คาดว่าลัวซุงคงมาจากบ้านขุนคงในเขตอำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่

⁴ โดยกำหนดให้ชายฉกรรจ์อายุ 16-60 ปี เสียเงินแทนเกณฑ์แรงงานคนปีละ 4 บาท ถ้าไม่เงินให้ทำงานในเวลา 20 วัน พบว่า ชาวนามีการปรับตัวต่อการเก็บภาษีหลายรูปแบบ การทำงานทดแทนการจ่ายอากรให้รัฐบาล หรือเข้าไปอยู่ภายใต้การปกครองของเจ้านาย พบว่าในอาณาบริเวณรอบเชียงใหม่ อ.สารภี สันทราย ส่วนการหลบหนีการเรียกเก็บภาษี และการบุกเบิกที่นาเพื่อหารายได้ พบมากในพื้นที่ห่างไกลอำเภอดอยสะเก็ด อำเภอจอมทองและอำเภอแม่แจ่ม เป็นต้น

ได้แก่ ฝายท่าคำปา ฝายท่าสา ฝายดอนปิน ฝายศรีบุญเรือง ฝายคำภีโล และฝายบุโล ในอดีตเป็นฝายไม้ ทำหน้าที่ยกระดับน้ำเข้าสู่ที่นาผ่านลำเหมือง เพื่อส่งน้ำให้แก่นาปีเท่านั้น

โครงสร้างเหมืองฝายน้ำวางล่างก่อน พ.ศ.2500

สำหรับการจัดวางตำแหน่งหัวหน้าเหมืองฝายสัมพันธ์กับการได้รับประโยชน์จากการบุกเบิกที่ดินและการใช้น้ำในระบบเหมืองฝายในลักษณะผลประโยชน์ส่วนรวมและผลประโยชน์ส่วนบุคคล คือ แก่งฝายมักได้ครอบครองที่ดินจำนวนมากประมาณ 20 ไร่ / 40 ไร่ ให้แก่ ผู้ช่วยแก่งฝายและแก่งฝายตามลำดับ การแบ่งปันที่ดินแก่ชาวนาครอบครัวละ 5-10 ไร่ และ ประมาณ 20 ไร่ / 40 ไร่ ให้แก่การผลิตชาวนาในนาหน้าเหมือง ประกอบด้วยพืชไร่และพืชผัก และข้าวเป็นหลัก และผักกาดให้กับเจ้านายทุกปี นอกจากนี้เจ้านายยังมีความช่วยเหลือด้วยปัจจัยการผลิตอื่นๆ

การให้อำนาจควบคุมหรือการบังคับใช้สิทธิ⁵ ในระบบเหมืองฝายปรากฏอย่างเป็นรูปธรรมในกฎหมายชลประทานราชบุรี ปีพ.ศ. 2482 และค่อนข้างเด็ดขาด ดังคำกล่าว “กฎข้อที่หนึ่งถ้าใครผิดกฎเหมืองฝายต้องเอามาตีหัวแตก กฎข้อที่สองต้องตีหัวแตก กฎข้อที่สามให้ประหารชีวิต” แก่งฝายได้รับเลือกจากสมาชิกและเป็นที่เคารพยำเกรง หัวหน้าเหมืองฝายได้รับค่าตอบแทนจากผู้ใช้น้ำ ค่าขุดปากเหมืองเก็บไร่ละ 5 บาท แบ่งไปปากเหมือง 3 บาท และค่าที่สวน 2 บาท เงินคงคลังที่เก็บมาไร่ละ 5 บาท เก็บที่แก่งฝาย (ใช้จ่ายเป็นค่าพันฟาย 1 บาท ค่าเลี้ยงผีฝาย 1 บาท ให้เจ้านาย 3 บาท) แต่จะได้

⁵ ในเรื่องอำนาจของหัวหน้าเหมืองฝายในอดีตมิได้เกินเลยความจริง ลักษณะการลงโทษดังกล่าวปรากฏอยู่ในโบราณ ดู ประเสริฐ (ปรีวารัณ) มังรายศาสตร์ฉบับเชียงใหม่ (เชียงใหม่: ศูนย์วัฒนธรรมเชียงใหม่, 2528) หน้า 15 อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และลมูล จันทรหอม รายงานการวิเคราะห์กฎหมายล้านนาโบราณ ประชุมกฎหมายการเกษตร (เชียงใหม่: ศูนย์วัฒนธรรมเชียงใหม่ 2527) หน้า 1-7

ประมาณ 5,000 บาท แบ่งซื้อรถ เลี้ยงกรรมการและเก็บไว้ใช้จ่ายอื่นๆ แล้วแต่การพิจารณาความเหมาะสมของแก่ฝ่าย

การมีข้าวเพื่อบริโภคสำคัญสำหรับชาวนามาก ผลผลิตของข้าวขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของดินและปริมาณน้ำ ชาวบ้านสามารถแบ่งที่นาเป็น นาขั้นที่หนึ่ง สองและสาม นาขั้นที่หนึ่ง อยู่ใกล้ระบบชลประทาน นาดีน้ำอุดมสมบูรณ์ได้ข้าวมาก นาขั้นสองผืนนาค่อนข้างแห้งแล้ง น้ำน้อยได้ผลผลิตน้อย มักปลูกพืชอายุสั้น นาขั้นที่สาม ถ้าปลูกข้าวจะมีปัญหา “ตายแดด” เนื่องจากน้ำไม่พอเพราะเป็นที่ดอน แม้จะมีที่นามากก็ตาม ในระบบศักดินาชาวบ้านไม่สนใจเป็นเจ้าของที่ดินเกินความจำเป็นโดยเฉลี่ยประมาณ 7 ไร่ต่อครัวเรือน ครอบครัวที่ไม่มีลูกหลานมากไม่สามารถจับจองที่ดินผืนใหญ่ได้ ชาวบ้านเล่าถึง ความยากลำบากในการบุกเบิกที่ดินเปลี่ยนป่าให้เป็นผืนนาและสร้างระบบเหมืองฝาย ซึ่งต้องการแรงงานและทุนมาก ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้ คาร์ล ชิมเมอร์แมน⁶ สรุปว่า ชาวนาในภาคเหนือไม่ได้ใช้ที่ดินอย่างเต็มที่ ยังมีผืนดินเหมาะแก่การเพาะปลูกอยู่มาก แต่ชาวบ้านมักปลูกฤดูกาลเดียว เทคนิคกล้าหลังชาวบ้านไม่สนใจใช้ปุ๋ยเคมีเพราะราคาข้าวไม่สูงพอที่จะลงทุน และระบบชลประทานยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ

จากการศึกษาปัญหาการเช่าที่ดินในภาคเหนือในปี พ.ศ.2480 พบว่าอัตราค่าเช่านานิยมเก็บลักษณะผาเก็ง อัตราค่าเช่าที่ดินในจังหวัดเชียงใหม่สูงถึง 31.6 จังหวัดลำพูนร้อยละ 23.7 ถ้ารวมผู้เช่าบางส่วนแล้วอัตราผู้เช่าที่ดินสูงถึงร้อยละ 48.5 และ 30 ตามลำดับ (Anan Ganjanapan 1984:182-183) การเพิ่มอัตราค่าเช่าที่สูงเป็นผลมาจากแรงจูงใจในการส่งออกข้าวสู่ตลาดโลก ปัญหาค่าเช่าที่สูง นำไปสู่การออกกฎหมายควบคุมค่าเช่านาของรัฐบาลที่มีวัตถุประสงค์ที่จะเปลี่ยนฐานะชาวนาจากเช่านาเป็นเจ้าของที่นา ซึ่งเจ้าของนาทั้งหมดต่างรู้สึกว่าจะเสียประโยชน์ โดยอ้างว่าตนต้องเสียค่าพันธุ์ข้าว ค่าสัตว์ใช้งาน ก่อสร้างและซ่อมแซมเหมืองฝาย ความพยายามดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จนัก ประกอบกับชาวนาผู้เช่าก็ยอมรับความสัมพันธ์ที่ตนเองเป็นฝ่ายเสียเปรียบ การแบ่งครึ่งผลผลิตจึงเป็นภาระหลัก ชาวนาต้องหารายได้จากพืชผลอื่นๆ เพื่อจุนเจือรายจ่าย

สำหรับโลกของชาวบ้านในด้านอื่นๆ การค้าขายแลกเปลี่ยนแต่เดิม พ่อค้าวัวต่างเป็นกลุ่มที่มีบทบาทมาก (ชูสิทธิ์ ชูชาติ:2527,15) พ่อค้าวัวต่างอาศัยในหมู่บ้านมีอาชีพทำนาทำไร่ หักถกรม ค้าวัวต่างหลังฤดูกาลเก็บเกี่ยว พ่อค้าไทใหญ่ได้ควบคุมแผนการค้าสำคัญในเมืองและในเขตรอบๆ เช่น ตลาดแมริม ตลาดบ้านกาด ตลาดบ่อหิน อ.ดอยสะเก็ด มีลักษณะเป็นการค้าที่ปะปนกัน พ่อค้าเงี้ยว ขายเป็นเสื้อผ้า ผ้าห่ม แม่ค้าคนเมืองขายอาหาร ของสด และการค้าขายถูกควบคุมด้วยระบบราคายุติธรรม

ชูสิทธิ์ ชูชาติ วิเคราะห์ว่า สาเหตุที่พ่อค้าชาวนาไม่สามารถสร้างฐานะให้ร่ำรวยแล้วแยกตัวเป็นอิสระจากหมู่บ้าน เกิดจากพ่อค้าชาวนามีทุนในการดำเนินการน้อย ปริมาณสินค้ามีจำกัด ไม่

⁶ Zimmerman Carle, C. Siam Rural Economic Survey, 1930-1931. Bangkok: White Lotus, 1999.

สามารถสะสมทุนและขยายธุรกิจตั้งพ่อค้าชาวจีน วัฒนธรรมท้องถิ่นโดยเฉพาะระบบเครือญาติทำให้ การทำการค้าของพ่อค้าชาวนามีความยืดหยุ่น โลกทัศน์ของชาวนาค่อนข้างจำกัด ไม่มีทักษะและ เครือข่ายการค้าที่พึงพากันได้ เมื่อสินค้าสำเร็จรูปจากต่างถิ่นเข้ามาถึงหมู่บ้านก็มีผลกระทบกับสินค้า หัตถกรรมหมู่บ้านด้วย เมื่อเมืองขยายตัวตลาดใหญ่ขึ้น ราชการและเจ้านายภาคเหนือก็ส่งเสริมให้ ชาวนาปลูกพืชเพื่อขาย เช่น กะหล่ำปลี หอมหัวใหญ่ ผักกาดขาว ถั่วเหลือง ลำไย ส่งตลาดเพื่อรับ สินค้าไปขาย จนกระทั่ง พ.ศ.2510 ก็ยังไม่มีตลาดสดในหมู่บ้าน แต่มีตลาดกลางคือตลาดบ้านกาด อ. สันป่าตอง ส่วนการค้าขายของพ่อค้าวัวต่างหลังฤดูการเก็บเกี่ยว การตัดถนนสายสำคัญช่วงต้น พ.ศ.2500-2510 ทำให้วัวต่างถูกแทนที่ด้วยรถยนต์ พ่อค้าวัวต่างหลายรายหันกลับมาบุกเบิกที่นา โดยส่วนมากจะเช่าจากเครือญาติ

การขยายตัวของพืชพาณิชย์มีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2493 ชาวนาถูกดึงเข้าสู่การผลิตเพื่อขายใน ฐานะแรงงานราคาถูก แม้ไม่ได้เปลี่ยนระบบเศรษฐกิจในหมู่บ้านมากนัก แต่เริ่มพึ่งพาตลาดและพ่อค้า มากขึ้น พ่อค้ารุ่นใหม่เริ่มมีการสะสมทุนผลผลิตส่วนเกินชาวนาเริ่มถูกดึงดูดโดยพ่อค้าผ่านกลไก แลกเปลี่ยนในตลาด และระบบสินเชื่อที่พ่อค้าเป็นฝ่ายกำหนด และมีความสำคัญต่อวิวัฒนาการ ความสัมพันธ์ทางชนชั้นต่าง ๆ ในสังคม

เหมืองฝาย : สหกรณ์การเกษตรห้วยมะนาว-สหพันธ์ผู้ใช้น้ำยุติธรรมขุนวาง-สมาคม ชลประทาน พ.ศ.2500-2520

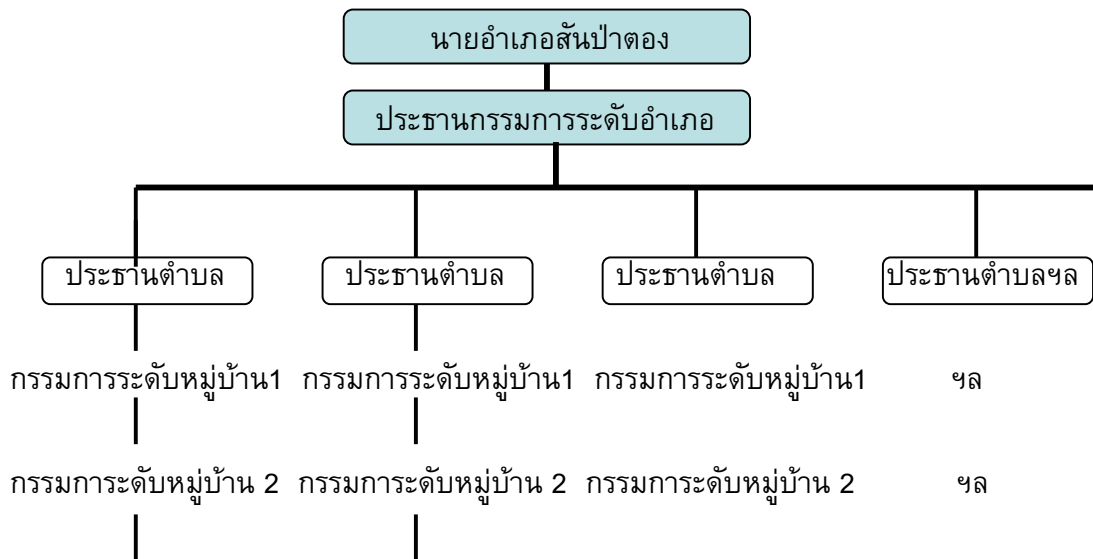
ภาคเหนือมีปัญหาการถือครองที่ดินมาแต่อดีต ชาวนาจำนวนมากไม่มีที่ดินทำกิน และยังมีผู้ เช่าที่ดินจำนวนมาก ชาวนาจึงให้ความสำคัญกับที่ดินทำกินโดยเฉพาะที่นามาก กรรมสิทธิ์ในที่ดิน ถือว่ามีฐานะมั่นคง ชาวนาจะหวงแหนที่นาและขายให้กับญาติพี่น้องเท่านั้น หรือที่เรียกว่า ชุกซุย คือราคาขายแบบพี่น้องเพื่อรักษาที่นาของครอบครัวเอาไว้ ถือว่าเป็นของหน้าหมู่บ้านของตระกูล

การศึกษาเชิงฮารุ ทานาเบะ ที่หมู่บ้านภาคเหนือ 22 แห่ง ในปี พ.ศ.2515 พบว่ามีเพียง 36. 1 ครัวเรือนหรือ440 ครัวเรือนที่มีที่ดินของตนเอง นอกนั้นเช่าที่ดินทำกินหรือเช่าบางส่วน และพบมาก ในเขตที่ใกล้ตัวเมืองเชียงใหม่ ในพื้นที่ลุ่มน้ำขนาดเล็กและเขตเศรษฐกิจการค้าเงินตรายังไม่แพร่หลาย เจ้าของที่ดินมักเป็นญาติผู้ใหญ่ไม่สามารถทำนาเองได้ ต้องให้ลูกหลานมาทำหรือเพื่อนบ้านมาเช่า ขอสั่งเกตว่าชาวนาไร้ที่ดินมีจำนวนมากกว่าในอยู่พื้นที่ห่างไกล เช่น สันป่าตอง จอมทอง เช่นเดียวกับ พื้นที่ที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำที่ดินจะถูกจับจองโดยเจ้านายและพ่อค้านายทุนตั้งแต่ต้น 2500 เป็นมา

ในการดำเนินการแก้ไขปัญหาวาไร้ชาวนา รัฐได้พยายามแก้ไขปัญหาในการผลิตโดย สนับสนุนการจัดตั้งกลุ่มชาวนาโดยชนบท การเกิดขึ้นของสหกรณ์ชาวนาห้วยมะนาว บ้านกาดใน พ.ศ. 2508⁷ มิใช่เรื่องบังเอิญและเกิดขึ้นโดยอิสระ แต่เป็นความพยายามแก้ปัญหาด้วยวิธีการเฉพาะ

⁷ ระบุว่า เจ้าหน้าที่พนักงานข้าวจังหวัดกสิกรรมอำเภอ เข้ามาช่วยเหลือในการจัดตั้งกลุ่มชาวนา และมืองค์กรต่างประเทศเข้ามา ช่วยเหลือ

ของกลุ่ม กลุ่มสหกรณ์ชาวนาห้วยมะนาว⁸ ตั้งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ เพื่อพัฒนาแหล่งน้ำวางเป็นหลัก และเสนอเรื่องเชื่อมที่ห้วยผึ้ง กลุ่มได้จัดตั้งศูนย์พัฒนาเกษตรฝ่ายขุนคงเพื่อประกันราคาปุ๋ย และนำผลผลิตไปขายโดยไม่ผ่านพ่อค้าคนกลาง (ส่วนใหญ่เป็นชาวจีน) การรวมกลุ่มไม่มีการจดทะเบียนถูกต้องในลักษณะนิติบุคคล แต่ขยายฐานสมาชิกจนเกิด “สมาคมชลประทานราษฎร”⁹ ในเวลาใกล้เคียงกัน กลุ่มสหกรณ์ชล มีลักษณะโครงสร้าง การบริหารจัดการดังนี้

1. มีโครงสร้างการบริหารชัดเจนภายในระดับชุมชน ตำบลจนถึงอำเภอ และบทบาทหน้าที่รับผิดชอบชัดเจน
2. มีอุดมการณ์ “พัฒนานิคม” สอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-3 ส่วนใหญ่เป็นการพัฒนาโครงการพื้นฐาน การคมนาคม การพัฒนาระบบชลประทานหลวง เชื้อน ถนน เป็นต้น
3. มีระเบียบแบบแผนที่จำลองมาจากระบบราชการ มีการบันทึกการประชุมทุกครั้ง การใกล้เคียงกรณีพิพาท ค่าปรับสินไหม และอื่นๆ

⁸ สมาชิกครั้งแรกมี 30 คนอยู่บ้านกาด, สันโป่ง ต่อมารวมกลุ่มตำบล กัวแล, ดอนเป่า, ริมวาง และสันโป่ง มีการตั้งกรรมการระดับตำบล ทางกลุ่มได้ส่งนายบันทาวคีไปชิงตำแหน่งประธานคณะกรรมการระดับอำเภอเมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน 2509

⁹ ดู รัตพร เศรษฐบุตร ระบุว่า ที่อำเภอสันป่าตองระหว่าง พ.ศ. 2511 - 2525 มีการจัดตั้งกลุ่มชาวนา 28 กลุ่ม มีสมาชิกประมาณ 863-933 คน ซึ่งส่วนมากเป็นชาวนาฐานะดีมีที่ดินในเขตชลประทานครอบครัวละมากกว่า 7 ไร่ ดูเหมือนว่ากลุ่มชาวนาเป็นสมาคมของชาวนารายได้ขยายใหญ่เป็นสมาคมการชลประทานราษฎรระดับอำเภอก่อตั้งขึ้นที่อำเภอสันป่าตองในปี 2508 มีสมาชิก 2052 คนเป็นผู้ใช้น้ำในตำบลบ้านแม่ มีจุดมุ่งหมายเพื่อขายปุ๋ยในราคาถูก ขายเครื่องจักรกล หาช่องทางเข้าสู่ตลาดพืชผล ให้เงินกู้ให้คำแนะนำทางเทคนิค และปรับปรุงระบบชลประทานโดยรัฐเป็นผู้สนับสนุนทางการเงิน เก็บค่าสมาชิกไร่ละ 10 บาท ตั้งแต่ปี 2513 ที่กรมการข้าวได้เริ่มขายปุ๋ยให้ระบบชลประทานเชื่อมกับกลุ่มชาวนา

4.มีชุมชนนำร่อง เป็นต้นแบบของการใช้ทรัพยากรหน้าหมู่บ้านร่วมกันด้วยภูมิปัญญาชุมชน ในระบบเหมืองฝาย การบุกเบิกที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของกลุ่ม และจัดการที่ดิน¹⁰ ปลูกพืชพาณิชย์ โดยใช้หลักสามัคคีธรรม¹¹ เช่น บ้านใหม่สวรรค์ ระดมทุนภายในชุมชน

4.มีฐานสมาชิกสองอำเภอ สันป่าตองและจอมทอง เป็นเครือข่ายเกาะเกี่ยวตั้งแต่ฝายขุนคองลง ไปเหมืองฝายปู่ไล่¹² ถึงผู้ใช้น้ำขานตอนล่างที่สันป่าตอง ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่า เป็นวิวัฒนาการของชุมชนกลุ่มชาวนาปานกลาง-รายที่แตกตัวอย่างรวดเร็วในช่วงเวลาการขยายตัวของพืชพาณิชย์ และมีการปรับตัวทางเศรษฐกิจและสังคมต่อการขยายตัวของตลาดภาคเกษตรทั้งในประเทศและตลาดโลก

ความน่าสนใจคือ การรวมกลุ่มชาวนา “น้ำเหมือง” ยังมีลักษณะพึ่งพาตนเองและแสดงอำนาจต่อต้าน ต่อรองการแทรกแซงอำนาจรัฐและระบบทุนในหลายกรณี เราจะเห็นการปะทะกันระหว่างความรู้พื้นบ้านในการจัดการระบบเหมืองฝาย กับความรู้การจัดการน้ำของชลประทานสมัยใหม่ เช่น ความขัดแย้งชาวบ้านกับสหกรณ์ยาสูบสันป่าตอง ที่ชาวบ้านไม่มีอำนาจในการเปิดปิดน้ำประตูน้ำ หรือกรณีฝายขุนคองขัดแย้งกับปลัดอำเภอเรื่อง การจัดสรรไปพื้นที่ปลูกป่าอ้อย และการสร้างหมู่บ้านใหม่สวรรค์ ตำบลบ้านกาดได้ขัดแย้งกับนายอำเภอ เพราะกลุ่มชาวบ้านล้มป่า 5,000 ไร่ในเขตป่าสงวน เนื่องจากประชากรบ้านกาดมีมากขึ้น ความต้องการผืนนาทำมาหากินและใช้น้ำเพิ่มมากขึ้น ช่วงนี้เริ่มเกิดความขัดแย้งในการจัดสรรน้ำระหว่างเหมืองฝายเป็นระยะๆ ฝายขุนคองขัดแย้งกับฝายสมบูรณ์ โดยแก่งฝายสมบูรณ์เป็นเจ้าหน้าที่ราชการที่ค่อนข้างมีอิทธิพล

จากปัญหาความขัดแย้งเรื่องน้ำ พ.ศ.2515 นำไปสู่ของรวมกลุ่มฝาย 27ฝาย (เป็นฝายลำน้ำวาง 11ฝาย ฝายลำน้ำแม่ขาน 6ฝาย และฝายห้วยมะนาว ฝายห้วยแก้ว ฝายแม่ปิง ประมาณ 5-6 ฝาย) ก่อตั้งเป็น “สหพันธ์ผู้ใช้น้ำยุติธรรมขุนวาง” (2515-2519) เพื่อแก้ไขปัญหาความขัดแย้งเรื่องน้ำ และเรียกร้องการสนับสนุนจากรัฐด้านพัฒนาอาชีพ การให้เงินกู้มากกว่าเรื่องการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำวางร่วมกัน การเสนอการสร้างเขื่อนฝายฝายของสหพันธ์ฯ ได้ตั้งนักการเมืองท้องถิ่น ภูมิภาคและระดับชาติ เช่น นายทวิช กลิ่นประทุม (รองนายกฯ สมัยนายกคึกฤทธิ์ ปราโมช) และนายพิชัย รัตกุล ช่วงเหตุการณ์ทางการเมือง 14 ตุลาคม สมาชิกบางคนของสหพันธ์ผู้ใช้น้ำยุติธรรม

¹⁰ ระบุว่า พ่อปิ่นให้ที่ดินเพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นของกลุ่ม ตกลงใช้ที่ดิน 24 ไร่ เพื่อปลูกข้าวเหลืองของกลุ่มฯ โดยให้ค่าเช่าเป็นผลผลิต 40% เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2509 และสิงหาคม 2509 กลุ่มได้นำที่ดินพ่อปิ่นไปปลูกข้าว แต่ไม่ระบุจำนวน

¹¹ หลักสามัคคีธรรมของพระพ่อปิ่น คล้ายแนวคตินิยมราชาที่เชื่อว่าเมื่อกษัตริย์ปฏิบัติตามทศพิธราชธรรมและประชาชนที่อยู่ใต้ปกครองที่อยู่เย็นเป็นสุข ดูสมบัติ จันทวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทรวรดิษฐ์ ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ 2523) หน้า77และอดิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2525-2416.

¹² ฝายน้ำวาง ได้แก่ ฝายนอน ฝายหนองเย็น ฝายห้วยผึ้ง,ฝายขุนคอง ฝายนายทราย ฝายท่าคำป่า (ฝายดอนปิน ฝายท่าสา ฝายศรีบุญเรือง ฝายคำภีโล ฝายปู่ไล่อยู่ในทุ่งสะโตก สันป่าตอง) ,ฝายน้ำขานได้แก่ ฝายหลังถ้ำ ฝายปวงสนุก ฝายบ่อทิพย์ ฝายเกาะปะตัน ฝายสันปูเลย,ฝายไร่มี6ฝาย,ฝายแม่ปิงได้แก่ ท่าก่องจั่ว ฝายแม่ของ ฝายแม่กุ่ม ฝายร้องคำเครือ ฝายห้วยเขาะ ฝายห้วยมะนาว ฝายแม่สอยได้แก่ ฝายจำปี ฝายดอยหัวเ สือและของเมืองฮอด และฝายแม่แจ่ม 3-4ฝาย

ขุนนางมีบทบาทการเรียกร้องการลดค่าเช่านา¹³ ร่วมกับสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย¹⁴ ซึ่งปิดฉากลงด้วยการปราบปรามอย่างรุนแรงจากรัฐ ส่วนสหพันธ์ผู้ใช้น้ำยุติธรรมขุนนางก็ยุบตัวลง เนื่องจากการเรียกร้องเรื่องเขื่อนผางไม่สำเร็จ

ชาวบ้านหลาย ๆ พื้นที่มีการปรับตัว ในราว พ.ศ. 2520 ชาวนาหลายหมู่บ้านในสันป่าตองเดิมใช้น้ำจากฝายขุนคงของลำน้ำว้างได้ร่วมกันจัดระบบเหมืองฝายใหม่ เนื่องจากพื้นที่เพาะปลูกพืชพานิชย์ได้ขยายมาบริเวณลุ่มน้ำว้างมากขึ้น ทำให้ต้องหาแหล่งน้ำใหม่ที่ใกล้กว่าเดิม รวมทั้งความพยายามใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น บริเวณริมห้วยก็ถูกใช้ประโยชน์ และที่หัวไร่ปลายนาด้วย ส่วนพื้นที่ที่เคยสัมปทานไม้ซึ่งเป็นที่ดอนและที่สูง ชาวบ้านถือโอกาสในการเข้าไปใช้พื้นที่เพาะปลูก ดังนั้นหากมองฐานการผลิตของกลุ่มชาติพันธุ์ การผลิตบนพื้นที่สูงไม่ใช้การผลิตของกลุ่มชาติพันธุ์เท่านั้น แต่เป็นระบบการผลิตเพื่อเสริมความสามารถในการเลี้ยงดูตนเองของคนเมืองพื้นราบด้วย

สำหรับการจัดการทรัพยากรน้ำ รัฐบาลได้กำหนดนโยบายที่จะปรับเปลี่ยนระบบเหมืองฝายชาวบ้านเป็นระบบชลประทานถาวรเพื่อสามารถควบคุมการจัดการทรัพยากรน้ำโดยรัฐ โดยพัฒนาระบบชลประทานขนาดใหญ่¹⁵ ในภาคเหนือตั้งแต่ปี 2478 จนถึงปี 2529 ในภาคเหนือมีระบบชลประทานของรัฐที่เสร็จสิ้นแล้วสามารถจ่ายน้ำให้พื้นที่เพาะปลูกในบริเวณที่ราบลุ่มเชียงใหม่-ลำพูนประมาณ 125,000 ไร่ แต่ผลกระทบที่ตามมามีดังนี้

ปัญหาที่เหมือนกันของระบบเหมืองฝายและระบบชลประทานหลวง

- 1.พื้นที่เพาะปลูกใกล้ฝายได้รับน้ำมากกว่าพื้นที่ห่างไกลออกไป ต้องหมุนเวียนกันใช้น้ำ ในระบบการจัดการชาวบ้านเผชิญกับข้อท้าทายมากมายในระบบชลประทานสิทธิการจัดการน้ำถูกดึงให้ขึ้นกับชลประทาน เทคโนโลยีซับซ้อน การจัดการองค์กรผู้ใช้น้ำก็สลับซับซ้อนมากขึ้น
- 2.ฝายที่เป็นฝายถาวรสร้างด้วยซีเมนต์ทำให้น้ำไหลช้าเพราะมีตะกอนตกหน้าฝาย ยากแก่การขุดลอก
- 3.ระดับน้ำในเหมืองต่ำกว่าระดับที่นาทำให้ชาวบ้านต้องรดน้ำขึ้นสูง พื้นที่ปลายน้ำมักขาดน้ำ
- 4.ทางราชการเข้ามาปรับเปลี่ยนเทคนิคการเพาะปลูกแบบเดิม ที่ใช้น้ำน้อยระยะเวลาสั้น

¹³ การลดค่าเช่านา อานันท์ กาญจนพันธ์ ยืนยันว่า สหพันธ์ประชาชนผู้ใช้น้ำยุติธรรมขุนนางของพระพ่อไม่มีบทบาทในการเรียกร้อง ดู อานันท์ กาญจนพันธ์ อ้างแล้ว 2528 หน้า 89-90 แต่ผู้นำบางคนในสหพันธ์ดังกล่าวได้ให้สัมภาษณ์ว่า มีขบวนการลดค่าเช่านาของชาวนาในสหพันธ์ นอกจากนั้นนักวิชาการท่านหนึ่งได้ยืนยันว่า มีหลายคนในสหพันธ์ประชาชนผู้ใช้น้ำ เป็นสมาชิกของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ภาคเหนือด้วย และมีบทบาทในเรื่องการลดค่าเช่านา บางคนถูกยิงตายและบาดเจ็บในช่วงก่อน 6 ตุลา.

¹⁴ พ่อหลวงอินตา ศรีบุญเรือง ถูกยิงตายวันที่ 31 กรกฎาคม 2518 การลอบยิงสังหารผู้นำชาวนาในช่วงปี 2517 เป็นต้นไป ดู รายละเอียด สุวิชัย หวันแก้ว “ปัญหาสิทธิมนุษยชนของเกษตรกรในสภาวะการพัฒนาปัจจุบัน” วารสารธรรมศาสตร์ปีที่ 12 เล่มที่ 3 ,2526:หน้า 39-57

¹⁵ โครงการชลประทานแม่แฝก 2489 และโครงการชลประทานแม่ปิงเก่า พ.ศ.2484 และโครงการชลประทานแม่กวัง 2497

ทางราชการแนะนำให้ปลูกใหม่ เช่น ถั่วเหลือง ถั่วลิสง ยาสูบเวอร์จิเนียรี หอมแดง หอมหัวใหญ่ กระเทียม ขิงลิ้นจี่ ปลูกในพื้นที่น้ำอุดมสมบูรณ์หรือที่ดอนที่อาศัยน้ำฝนในช่วงเวลาสั้นๆ รวมทั้งการสนับสนุนการปลูกพืชเมืองหนาวจากโครงการหลวงผกต่างๆ ที่ปลูกในที่ป่งและที่ดอน อาทิ ขิงสด กระเทียม หอมแดง กะหล่ำเชียวปลี ผักกาดเชียวปลี ส่วนไม้ผลที่ทำรายได้ดีคือลำไยและลิ้นจี่ เป็นต้น

ส่งผลให้มีการใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มมากขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2515-2516 ชาวนาส่วนใหญ่มีเงินทุนน้อยและไม่กล้าเสี่ยงเพราะไม่แน่ใจว่าราคาพืชผลคุ้มค่าหรือไม่ ดังนั้นจะใช้ปุ๋ยเคมีในพืชการค้าเท่านั้น กระนั้นก็สร้างปัญหาเพิ่มรายจ่ายในการเพาะปลูกทุกขั้นตอนการผลิต ชาวนาต้องซื้อปุ๋ยและยาฆ่าแมลงแล้วหักหนี้สินกับราคาผลผลิต โดยเฉพาะหอม กระเทียม มีความเสี่ยงเรื่องราคาในตลาดสูงมากโดยเฉลี่ยไม่มีเงินออม และหมิ่นเหม่ต่อการเป็นหนี้สิน

การพัฒนาช่วงนี้เป็นระยะเปลี่ยนผ่านกรรมสิทธิหน้าหมู่บ้านสู่กรรมสิทธิปัจเจกในฐานะทรัพยากรข้างต้น ชุมชนเองได้ปรับตัวด้วยการจัดตั้งองค์กรของกลุ่มเมืองฝ่ายต่างระยะเวลา คือ สหกรณ์ชาวนาห้วยมะนาว (2508) สมาคมชลประทานราษฎร์ (2513) และสหพันธ์ประชาชนผู้ใช้น้ำ ยุติธรรมขุนวาง(2515-2519) ซึ่งมีเนื้อหาวัตถุประสงค์ไม่แตกต่างกันนัก และไม่สามารถผลักดันให้บรรลุวัตถุประสงค์ของกลุ่ม แต่การจัดตั้งองค์กรมีองค์ประกอบที่น่าสนใจ และถือเป็นการจัดปรับความสัมพันธ์ใหม่ของชุมชนจากสองอำเภอ (สันป่าตองและจอมทอง) รวมทั้งสร้างสรรค์กติกาในการจัดการน้ำร่วมกันจากโครงข่ายเมืองฝ่ายเก่า-ใหม่ ที่สัมพันธ์ไปกับการจัดองค์กรภายในหมู่บ้าน¹⁶

หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม เปิดโอกาสให้ชาวนาภายใต้สถาบันการผลิตดั้งเดิมได้ใช้สิทธิอำนาจที่มีอยู่โดยสมบูรณ์ที่สุด แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่สามารถร่วมประสานกับพลังทางสังคมอื่นๆที่เกิดขึ้นภายนอกกระบวนการแก้ไขปัญหาการผลิตโดยอาศัยระบบชลประทาน เช่น สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย บทบาทสำคัญของกลุ่มเมืองฝ่ายแคว้นตอนล่างในช่วงนี้ คือการแสดงความรู้ของกลุ่มเมืองฝ่าย (จะกล่าวโดยละเอียดในsectionที่2) ในการสร้างเครือข่าย การแบ่งน้ำ การเลี้ยงฝัฝายและการไกลเกลี่ยความขัดแย้งแล้วคือ ปฏิบัติการที่สร้างความชอบธรรมของอำนาจทางการเมืองและการจัดระเบียบชุมชนโดยใช้ความรู้ในระบบนิเวศ ความรู้ในผืนดิน ความรู้ในการแบ่งน้ำ การคัดเลือกพันธุ์พืชพื้นบ้าน ฯลฯ ถือเป็นทุนในเชิงสัญลักษณ์ของกลุ่มเมืองฝ่าย โดยเฉพาะผู้นำเมืองฝ่าย ซึ่งอยู่ภายใต้ลักษณะการจัดการปกครองกันเองโดยการปรึกษาผู้เฒ่าผู้แก่ นอกจากนี้ยังมีเครื่องมืออื่นๆ เช่น ตำนานพระพุทธรเจ้า ตอนศากยวงศ์กับโกสิยวงศ์วิพากษ์เรื่องน้ำ จารีตชุมชน ความเป็นหมู่บ้าน กล่าวได้ว่า กระบวนการสร้างความรู้ของกลุ่มเมืองฝ่ายพลวัตไปพร้อมๆ กับการกลายเป็นสถาบัน (Institutionalization) ซึ่งจะเกี่ยวข้องพัฒนาการของกลุ่มเมืองฝ่ายในปัจจุบัน กล่าวให้ชัดเจนคือ

¹⁶ การจัดองค์กรในหมู่บ้านใหม่สวรรค์ พ.ศ.2513-2519 มีพรรคหรือกรรมการกลาง 4 พรรค และการจัดสรรอำนาจกับฝ่ายต่างๆ 10 ฝ่าย โดยฝ่ายชลประทานและการเกษตรมีบทบาทหน้าในการจัดการระบบเมืองฝ่ายชัดเจน อีกทั้งจัดตั้งโรงเรียนบ้านใหม่สวรรค์ ในความอุปถัมภ์ของมูลนิธิศุภนิมิตแห่งประเทศไทย

กระบวนการสร้างความรู้และพัฒนาการเป็นอะไรอื่น ๆ ได้ แต่การเป็นสถาบันต้องมีความรู้กำกับเสมอ หรือเราอาจเรียกว่า “กลไกอุดมการณ์” ของสถาบันนั่นเอง

แม้ขบวนการพระพ่อบ้านจะยังจำกัดแค่ขบวนการประเภทเรียกร้อง เพื่อให้ได้ผลประโยชน์ด้านวิธีการผลิตแต่เพียงอย่างเดียว ไม่ค่อยลึกเข้าไปสู่การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการผลิต เช่น การลดค่าเช่านา แต่สามารถดึงพลังทางสังคมออกมาได้อย่างได้ผล สำหรับพระพ่อบ้านเองซึ่งเป็นผู้นำชาวนาที่มีทัศนะของตนเองต่อปัญหาที่กำลังเผชิญหน้าชาวนาโดยเฉพาะการก่อตั้งและบริหารองค์กรชาวนาที่ผูกพันกับระบบทุนนิยม สำหรับชาวนาที่ถูกจำกัดในกรอบหมู่บ้าน การสร้างสมประสบการณ์นอกหมู่บ้าน คงเป็นเงื่อนไขอย่างหนึ่งสำหรับผู้นำชาวนา ที่จะแสวงหาการพัฒนาชุมชนแบบพึ่งตนเอง พระพ่อบ้านชี้ให้เห็นประเด็นความขัดแย้งที่ทำให้ชาวนาแตกสามัคคีกันเกี่ยวพันกับการใช้น้ำและนายทุน และหากมีปัญหาเกี่ยวกับการใช้น้ำ ที่ดิน และแรงงานในสังคมชาวนา จะถูกซ้ำเติมในองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่ไร้ความยุติธรรม ขบวนการพระพ่อบ้าน แสดงถึงการสั่งสมอำนาจและกิจกรรมทางการเมืองเด่นชัด ที่สะท้อน สังคมอุดมคติให้เห็นว่ากระบวนการทางการเมืองไม่ว่าจะรัฐบาลหรือชาวนาต้องควบคู่กับความยุติธรรม

เหมืองฝาย: การผลิตในระบบพันธะสัญญา พ.ศ.2530-ปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงเหมืองฝายช่วงนี้มีความแตกต่างจากอดีตมาก ทั้งนี้เป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนขององค์กรเหมืองฝายเอง ที่พยายามรักษาระบบการจัดการน้ำให้สอดคล้องกับสภาพเงื่อนไขสิ่งแวดล้อมให้ดีที่สุด เงื่อนไขในการปรับตัวเหมืองฝายมี 3 ประการด้วยกัน

ประการที่ 1 การขยายตัวของพืชพาณิชย์ แบ่งตามที่มา 2 ประเภท

หนึ่ง ทิศทางการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจของหน่วยงานราชการ พืชหลักปลูกในส่วนเขตเกษตรกรรมชลประทาน ส่วนพืชเสริมหรือพืชเพื่อการค้าปลูกในเขตเกษตรกรรมน้ำฝน ทั้งนี้ผลผลิตในเขตน้ำฝน จะต่ำว่าเกษตรกรรมในที่ลุ่มโดยเฉลี่ยประมาณร้อยละ 35¹⁷ ชาวนาจะปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองในบริเวณที่ราบลุ่มระบบชลประทานท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพ ส่วนเขตเกษตรน้ำฝนที่เป็นที่ดอน ปริมาณน้ำน้อยชาวนาจะปลูกพืชไร่ 2 ระบบ คือระบบพืชเดี่ยวและพืชตาม ได้แก่ ข้าวไร่-ข้าวโพด ข้าวโพด-ข้าวโพด ข้าวโพด-ถั่วเขียว ข้าวโพด-ถั่วลิสง ถั่วเหลือง ยาสูบ ระบบพืชเหลื่อมฤดู-พืชแซม ได้แก่ ข้าวโพด-ถั่วเหลือง ข้าวโพด-ถั่วเขียว หรือข้าวโพด-งาเป็นต้น

สอง ระบบพันธะสัญญารัฐ ภายใต้อำนาจสัญญาที่ ชาวนาจะได้รับเมล็ดพันธุ์จากโรงงานจากโรงงานมาปลูก สามารถซื้อปุ๋ย และสารเคมีจากโรงงานได้ แม้ว่าราคาจะแพงกว่าท้องตลาด ชาวนาก็นิยมเพราะไม่ต้องจ่ายเงินสดทันที จะใช้วิธีหักจากราคาพืชผลเมื่อนำไปขายให้โรงงาน ชาวนาเป็นผู้เก็บตามวันเวลาที่ตัวแทนโรงงานมาบอก โรงงานมักตัดเอาผลผลิตดีออกไป แล้วที่เหลือ

¹⁷ กนก ฤกษ์เกษม และเบญจวรรณ ฤกษ์เกษม “เทคโนโลยีการผลิตพืชเพื่อพัฒนาการเกษตร”, ใน ลือชัย จุลลาสัยและมิ่งสรรพ ขาวสะอาด (บรรณาธิการ) เศรษฐกิจภาคเหนือประเทศไทย ปัจจุบันและอนาคต (กรุงเทพฯ: ศรีสมบัติการพิมพ์, 2528) หน้า 134

ให้ชาวบ้านไปขายเอง การจ่ายเงินนั้นไม่จ่ายในทันทีแต่จ่ายเป็นงวด ชาวบ้านเล่าว่า “เขาเอาพันธุมมาให้ ปู่เขาเอามาให้ เรารู้ว่าเค้าได้ประโยชน์กว่า เวลาคัดเกรดไม่ผ่าน นานเข้าไปก็เน่า มันขาดทุน” “ทำไป พ่อค้าคนกลางก็ได้มันเป็นเรื่องผลประโยชน์”(นายเฉลิม จันทรชัย ผู้ช่วยฝ่ายปฐโหล)

บริษัทไม่ต้องเข้าไปติดต่อกับชาวนาโดยตรงและไม่ได้ทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตเปลี่ยนแปลงไป ในรูปแบบการผลิตฟาร์มขนาดใหญ่ กล่าวได้ว่าทุนที่แทรกเข้าไปในภาคเกษตรกรรมยังคงรักษาความสัมพันธ์ทางการผลิตเดิมไว้ และแสวงหาส่วนเกินจากความสัมพันธ์นั้น ด้วยการขูดรีดอย่างแยบยล โดยไม่ต้องแบกรับภาระด้านสังคมและสิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด

ในระบบการผลิตเช่นนี้ เมืองฝายแต่ละแห่งจำเป็นต้องกำหนดกรอบการจัดการน้ำฤดูแล้ง¹⁸ ให้กับพืชนาชนิด โดยแบ่งรอบต้นเมืองและท้ายเมือง มีการกำหนดเกณฑ์ค่าจัดสรรน้ำให้กับพืชแต่ละประเภท ไม่เพียงแต่เท่านั้นองค์กรเมืองฝายยังเผชิญกับปัญหาภายนอก เช่น กลุ่มทุนเข้ามาใช้น้ำในน้ำเมือง เมืองฝายแต่ละแห่งพยายามต่อรองสิทธิในการใช้และจัดสรรระหว่างกันมากขึ้น โดยเฉพาะ 6 ฝายตอนล่างที่ประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำอย่างหนักต้องรวมตัวกันไปต่อรองกับฝายตอนบน สถานการณ์ดังกล่าวเป็นเงื่อนไขให้ฝายทั้ง 11 แห่งพยายามรวมตัวเพื่อสร้างกติกา กฎเกณฑ์ และองค์กรการจัดสรรน้ำร่วมกัน โดยริเริ่มมาตั้งแต่ปี 2541 และเกิดการประสานรวมกันมากขึ้นตั้งแต่ 2546 เป็นต้นมา

ประการที่ 2 สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำลดลง

ในปัจจุบันสมาชิกผู้ใช้น้ำลดลงเพราะออกไปทำกิจกรรมนอกภาคเกษตร หรือขายที่ดินให้กับผู้อื่น ทำให้การมีส่วนร่วมในระบบเมืองฝายน้อยลง จนกระทั่งระบบการ “ฮ่อมแรง” หรือระดมแรงงานลดลงจาก ไม่มีประสิทธิภาพดังเดิม

กรณีฝายขุนคงใช้พื้นที่ลดลงจาก พื้นที่ 7,000กว่าไร่ เหลือเพียง 4,000ไร่ ฝายคำภิโล ปัจจุบันมีผู้ใช้น้ำประมาณ 200 คน ลดลงจากเดิมที่เคยมี 400-500 คน สาเหตุที่ลดลงเนื่องจากน้ำไม่พอแจกจ่าย สมาชิกมาร่วมดีฝาย แต่ไม่ได้รับน้ำจึงลาออกไป

เมื่อองค์กรเมืองฝายไม่สามารถพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ จากฐานสมาชิกที่มีอยู่ได้ ก็มีแนวโน้มที่จะพึ่งหน่วยงานภายนอก เช่น องค์กรบริหารส่วนตำบล หรือให้นายทุนมาขุดลอกลำเหมืองให้ แลกกับหน้าดินที่นายทุนเอาไป ตัวอย่างเช่น กรณี ฝายขุนคง ปกติจะขุดลอกลำเหมืองปีละ 2 ครั้ง คือ 25 มีนาคม และ 25 กรกฎาคม โดยใช้แรงงานสมาชิกผู้ใช้น้ำ แต่ในอนาคดมีการเปลี่ยนแปลงวิธีลอกฝาย เพราะดินหน้าฝายมีมากเกินไปกำลังแรงงานคน ทางหัวหน้าเมืองฝายต้องของประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) เพื่อนำเครื่องจักรเข้ามาขุดลอกเหมือง โดยจะขุดลอกเฉพาะเหมืองหลักประมาณ 10 กิโลเมตร

¹⁸ ไพโรด ชุมชนลุ่มน้ำวาง วิถีแห่งการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง.มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ บทที่ 4 ระบบเมืองฝาย โครงข่ายแห่งอำนาจ.การปรับตัวของระบบเมืองฝาย: หน้า 102-103

ประการที่ 3 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างฝาย

ปัจจุบัน เมืองฝายเกือบทั้งหมดเปลี่ยนโครงสร้างจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต ฝายไม้สุดท้ายคือ ฝายคำภีโล เปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีตเมื่อมิถุนายน 2549 เนื่องจากขาดแคลนแรงงานในการซ่อมฝาย และไม่สามารถหาไม้มาซ่อมฝายได้ เนื่องจากรัฐควบคุมการใช้ป่า

3.1 โครงสร้างฝาย โดยสร้างฝายคอนกรีต เป็นเทคโนโลยีที่ชาวบ้านต้องพึ่งพารัฐทั้งงบประมาณ และการซ่อมบำรุง กระนั้นก็ตามองค์กรเมืองฝายยังพยายามจะรักษาสิทธิการจัดการน้ำไว้ โดยควบคุมการออกแบบระบบเมืองฝายให้เป็นไปตามภูมิปัญญาท้องถิ่น เพราะชาวบ้านคำนึงถึงข้อจำกัดของฝายคอนกรีต

“ฝายตัวนี้ถ้าทำแบบกรมชลประทาน ผมก็ไม่ให้ทำ เพราะจะมีที่น้ำล้น และที่ระบายทราย ตัวระบายทรายจะลึก เมื่อต้องระบายทรายออกต้องเปิดประตู แต่กว่าจะปิดประตู กว้าน้ำจะขึ้นเต็ม และไหลเข้าเมืองฝายต้องใช้เวลานาน พืชทางการเกษตรตายหมด การมีประตูระบายทรายเป็นช่องโหว่ให้มีการลักน้ำได้ในช่วงวิกฤติ เราจึงทำแบบเมืองเชียงแบ่งน้ำ น้ำมาแค่ไหนก็ตกไปเท่านั้น น้ำแห้งก็แห้งเหมือนกัน เท่าไหร่เท่ากัน และทำอย่างไรให้ปริมาณน้ำในตกลงเท่ากัน จะมากน้อยแค่ไหนก็ดูกันที่จำนวนไร่ กำหนดจากความกว้างของเชียง” (ก้านบุญมา หัวหน้าฝายสมบูรณ์ 2546)

3.2 การปรับกฎเกณฑ์ และการจัดสรรน้ำ

เนื่องจากการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตและการใช้น้ำ ระบบเมืองฝายจึงต้องมีการปรับระบบการจัดสรรน้ำ เช่น การปรับรอบเวรการจัดการน้ำระหว่างต้นเมืองกับท้ายเมือง หรือระหว่างแต่ ปรับกติกา ห้ามปลูกข้าวนาปรังหลังเมษายน หรือกรณีฝายนอนก็มีการคิดเงินค่าน้ำจากการใช้น้ำเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ ในอัตราที่มากกว่าการใช้น้ำทำนาในฤดูฝน รวมทั้งการปรับระบบการระดมแรงงาน และทรัพยากรเพื่อสนับสนุนองค์กรเมืองฝาย ที่เรียกว่า ข้าวน้ำหล่อ” ก็เปลี่ยนจากการให้เป็นข้าวมาเป็นเงินตรามากขึ้น เนื่องจากสมาชิกผลิตข้าวน้อยลง แต่ปลูกพืชพาณิชย์กันมากขึ้น

3.3 บทบาทผู้นำและองค์กร

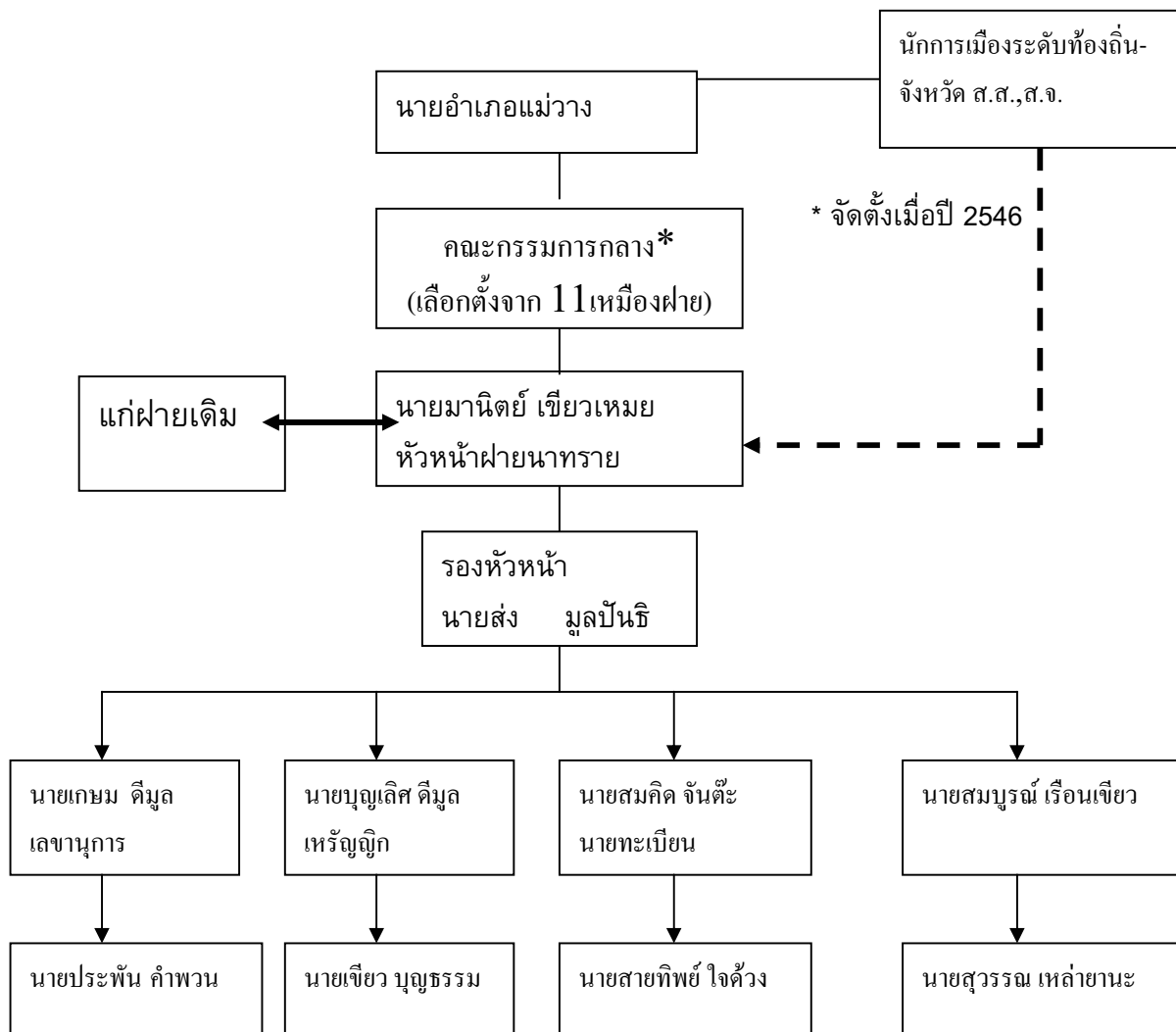
ในอดีต ผู้นำเมืองฝายน่าจะเป็นผู้มีอำนาจอย่างมาก ได้รับการเคารพยำเกรง จากสมาชิก เนื่องจากระบบการควบคุมน้ำเป็นหัวใจของการผลิต ดังนั้นผู้นำต้องมีบารมีและมีคุณธรรม ซึ่งมักได้รับการเชิดชูให้มา มิใช่การลงสมัครรับเลือกตั้งเช่น ในปัจจุบัน

สภาพการณ์ที่องค์กรเมืองฝายกำลังถูกรัฐและทุนเข้ามาแทรกแซงและควบคุม พร้อมๆ กับผลกระทบการขยายตัวของเมือง และภาคอุตสาหกรรม ผลักดันให้องค์กรเมืองฝายพึ่งพาความช่วยเหลือจากรัฐมากขึ้น ผู้นำเมืองฝายในปัจจุบันจะต้องมีคุณสมบัติเพิ่มเติมขึ้นมา คือความสามารถในการติดต่อประสานงานทั้งภายในชุมชนและภายนอก สามารถบริหารงานอย่างฉับไว ผู้นำเมืองฝายบางแห่งก็ยังพยายามรักษาระยะห่างองค์กรประเพณีกับองค์กรทางการเมืองเอาไว้ เพราะพบว่าทำให้ผู้นำทางการเมืองรวบอำนาจการจัดการน้ำไปด้วยนั้น ทำให้เกิดปัญหา ทั้งการขาดความสามารถ การไม่

เอาจริงเอาจัง และการไม่ได้ยอมรับนับถือของกลุ่มผู้ใช้น้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีผลประโยชน์ส่วนตัวแอบแฝง

เหมืองฝาย : การหลอมรวมกับอำนาจทางการเมืองในปัจจุบัน

ลักษณะพิเศษของผู้นำองค์กรเหมืองฝายลุ่มน้ำวางในปัจจุบัน ภายใต้ประวัติศาสตร์ทางเศรษฐกิจของชุมชน หากมองจากตำแหน่งของการผลิตด้วยสายตาทางเศรษฐกิจล้วนๆ (ไม่ใช่เกษตรกรรมย่อยซึ่งเป็นผู้ผลิต) กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นการผลิต การค้าขาย และการมีประสบการณ์ภายนอกชุมชน ของชุมชนมักต้องอาศัยการ “ฝังตัว” และมีเครื่องมือในการทำกับการหาผลประโยชน์เกินควร คือ ความเป็นหมู่บ้าน หมู่เขาด้วยระบบจริยธรรม เมื่อคนที่สะสมทุนเช่นนี้เป็นทุนเชิงสัญลักษณ์ ก็จะกลายเป็นคนที่น่ายกย่อง เป็นบุคคลที่ใครๆ นับหน้าถือตา โดยอยู่เหนือข้อสงสัยเรื่องความละโมภเห็นแก่ตัว เปิดโอกาสให้กลายเป็นบุคคลทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง โดยย่อแล้ว การฝังตัว จะสนับสนุนกลยุทธ์ที่เชื่อมโยงปัจจัยทางการเมือง และเศรษฐกิจ และศาสนาเข้าด้วยกัน เป็นกลยุทธ์ที่นำไปสู่การกลายลักษณะของแต่ละกลุ่มซึ่งพยายามหาทางของตนเองก้าวไปสู่ตำแหน่งทางอำนาจที่ซับซ้อน เช่น นายมานิตย์ แก่ฝายนาทราย และไม่ได้ประกอบอาชีพทำเกษตร “ใช้ชีวิตโลดโผนมาตลอด แล้วกลับมาอยู่ในหมู่บ้านได้สิบกว่าปี พอได้รับเลือกเป็นแก่ฝาย เหน็บถือพระพ้อบัน ทำอย่างพระพ้อนั้นแหละ คือไม่เก็บค่าน้ำชาวนาเพราะชาวบ้านติดกับราคาผลผลิตอยู่แล้ว ขอรถแมคโครมาขุดลอก เขาฮอมเงินซื้อควายไว้เลี้ยงผี ออกเงินช่วยงานแห่ไม้สระหรี(ตันโพธิ์) งานบุญต่างๆ ถ้าใครมีเรื่องเดือดร้อนเรื่องน้ำมาหาเขา จัดการต้องเด็ดขาด แต่ก็ต้องตักเตือนก่อน” หรือกำนันบุญมาที่มีลูกน้องจำนวนมาก และมีสายสัมพันธ์กับนักการเมืองท้องถิ่น และนักการเมืองระดับจังหวัด เราสามารถจำลองโครงสร้าง กรณีฝายนาทรายได้ดังนี้

กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายนาทราย 493 ราย พื้นที่รับน้ำ 1,808 ไร่ 2 งาน

การจัดลำดับตำแหน่ง บทบาทหน้าที่ในองค์กรเหมืองฝาย จากโลกทรรศน์และการให้ความสำคัญของชาวบ้าน กลุ่มแก่งฝายเดิมยังมีอำนาจหน้าที่เกิดจากแสดงบทบาทความรู้การจัดการน้ำจากอดีตจนปัจจุบัน และเป็นผู้อาวุโสที่เป็นเคารพนับถือของชุมชน สามารถทำงานร่วมกับหัวหน้าเหมืองฝายรุ่นใหม่ที่มีลักษณะแบบ “พ่อเลี้ยง” พ่อเลี้ยงแบบใหม่¹⁹ ความหมาย คือลักษณะของคนที่ขจัดปัญหาที่เป็นอุปสรรคกับความสุข อีกอย่างหนึ่งเป็นคนที่ชาวบ้านยอมรับนับถือ มักมีบทบาทเป็นผู้นำทางการเมืองในระดับชุมชน เช่น แก่งบ้าน กำนันเป็นต้น กลุ่มเหมืองฝายเดิมมักหลีกเลี่ยงการปะทะกับอำนาจในรูปแบบความสัมพันธ์ใหม่ในลักษณะที่แตกต่างกันไป เช่น ถอยหลังไปเป็นที่ปรึกษา

19

ต่างจากพ่อเลี้ยงในอดีตที่มัก เป็นผู้เฒ่า บางคนชำนาญวิธีการต่อสู้ และเป็นคนขำ (หนังเหนียว)

หรือการหลอมรวมกับอำนาจทางการเมือง และอาศัยผู้นำทางการเมืองแบบใหม่ในการต่อรองกับหน่วยงานราชการภายนอก แม้ว่าโครงสร้างดังกล่าวจะเป็นลำดับขั้นสูงต่ำ แต่การดำเนินงานในทางปฏิบัติจริงชุมชนสามารถตรวจสอบการทำงานของหัวหน้าเมืองฝาย โดยใช้กลไกระบบผู้อาวุโสในชุมชน และในฐานะ “คนบ้านเดียวกัน” ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในระนาบเดียวกัน เช่นกรณีลูกสมาชิกฝายปู่โหล์ตรวจสอบแก่ฝาย ว่าได้รับผลประโยชน์ส่วนตัวจากชลประทานในช่วงเดือนมิถุนายน 2549 ที่ผ่านมา

บทบาทของหัวหน้าเมืองฝายในการจัดการความขัดแย้ง สาเหตุสำคัญของการใช้น้ำแต่ละฝายคือ การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น นอกจากนี้ยังพบว่าในพื้นที่ของฝายตอนบน เช่น ฝายนอน ฝายห้วยผึ้ง จะเป็นพื้นที่การเกษตรที่เป็นพื้นที่สูงหรือที่ดอน โดยปลูกพืชยืนต้นคือลำไย และสูบน้ำจากลำเหมืองเข้าไปในสวนลำไย ซึ่งเป็นรูปแบบการใช้น้ำที่ใช้แล้วหมดไปเลย กล่าวคือน้ำจะไม่ไหลย้อนกลับเหมือนกับการใช้น้ำในน้ำเหมือง ในการผันน้ำเข้านาซึ่งจะมีน้ำเสียไหลย้อนกลับสู่ลำสายหลัก และชาวบ้านในฝายตอนล่างมักพูดกันว่านี่เป็นสาเหตุน้ำไม่พอใช้ บางฝายเก็บค่าจอบแทนเฉพาะเจ้าของที่ดินที่เป็นสวนลำไย เท่ากับยอมรับความชอบธรรมในการใช้น้ำจากสวนลำไย บางฝายเห็นว่าน้ำไม่พอใช้จะทำการปิดประตูระบายน้ำ เช่น กรณีฝายนาทราย ทำให้ฝายที่อยู่ถัดไป คือฝายดอนปินและฝายท่าสา เดือดร้อนเนื่องจากปริมาณน้ำที่ไหลลดลง ต้องร้องเรียนไปยังที่ว่าการอำเภอเพื่อแจ้งให้กรมชลประทานมาปรับปรุงแก้ไขต่อไป

เมื่อแต่ละฝายจัดการกันแบบปัจเจกในการใช้น้ำ ย่อมส่งผลต่อการใช้น้ำในระดับลุ่มน้ำ การรวมตัวของเมืองฝายปลายน้ำ6เมืองฝายเรียกร้องให้ราชการมาช่วยเหลือเมื่อขาดแคลนน้ำ เนื่องจากไม่มีอำนาจต่อรองกับฝายฝายตอนบน จึงต้องพึ่งพารัฐให้เป็นตัวกลาง จนกระทั่งได้ข้อตกลงในการใช้น้ำร่วมกันของฝาย11แห่ง แต่ยังเป็นการแก้ปัญหาในระดับหนึ่งเท่านั้น แต่ในทางปฏิบัติเป็นเพียงการขอความช่วยเหลือฝายตอนบนเวลาน้ำไม่พอใช้เท่านั้น เพื่อให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น กลุ่มฝายปลายน้ำจึงรวมตัวเป็นลุ่มน้ำวังล่าง และจัดตั้งเป็นคณะกรรมการลุ่มน้ำวังเพื่อให้เกิดคณะทำงานกลางพ.ศ.2546 เป็นกลไกในการเจรจากับฝายตอนบน และแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำจากการใช้น้ำในระดับลุ่มน้ำ กลไกคณะกรรมการกลางจึงมีหน้าที่สั่งการให้เกิดการจัดสรรน้ำเพื่อแก้ไขปัญหาเท่านั้น.

องค์ความรู้การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย

ความรู้ในระบบนิเวศ สัมพันธ์กับการเลือกพื้นที่เพาะปลูก

พื้นที่สูงกว่าระดับน้ำทะเล 600 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล เป็นพืชเพาะปลูกกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นพืชไร่ ข้าวโพด ผัก ถั่วต่างๆ ในบริเวณชอกเขาที่ปรับระดับพื้นที่ดินและควบคุมระดับน้ำใช้ทำนาค้า ปรับสภาพการผลิตให้เข้ากับระบบนิเวศน์ มีระบบเหมืองฝายที่กั้นน้ำแม่เตียน ได้แก่ ฝายชีกางวอ ฝายกาเล ฝายปู่มูล ฝายพะเจ้า บางฝายมีอายุมากกว่า 160ปี

พื้นที่สูง ที่ระดับความสูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 400-600 เมตรเหนือระดับน้ำทะเล ใช้ปลูกข้าวไร่ ข้าวโพดและพืชอื่นๆ ตลอดจนผักนอกฤดูในบางพื้นที่ มักปลูกพืชหมุนเวียนเพื่อรักษาดิน

ระบบที่ดอน มักมีที่นาจำกัด และขาดแคลนน้ำ ผลิตพืชไร่เพื่อเสริมการผลิตข้าว

ที่ป่ง เนินตะกอนริมแม่น้ำ สะสมของตะกอนดินที่ไหลมาจากน้ำ เป็นบริเวณน้ำท่วมถึงปลูกพืชล้มลุก ไร่ยะสั้น

ที่นา เป็นพื้นที่ราบลุ่มถัดจากพื้นที่ป่ง มักมีการปรับพื้นที่ให้เหมาะสมกับการเพาะปลูกอย่างมีประสิทธิภาพการจัดระบบเหมือง เหมาะกับการปลูกข้าวนาปี

ความรู้ของการดูระดับสูง-ต่ำของพื้นที่ และการดูลักษณะดิน ซึ่งสัมพันธ์การจัดสรรน้ำของกลุ่มเหมืองฝาย ยกตัวอย่างกรณี ฝายห้วยผึ้ง²⁰ น้ำจะไหลลงสู่แม่น้ำวาง ชาวบ้านกาดฝายขุนคองนำท่อไปต่อที่ห้วยผึ้ง ให้น้ำไหลลงสู่อ่างห้วยบง เพราะอ่างห้วยมะนาวนั้นไม่มีน้ำขุน (คือตาน้ำ รวมทั้งไม่มีกตึกในการจัดสรรน้ำร่วมกันด้วย) ทำเฉพาะอ่างเก็บน้ำ ตอนน้ำไหลบ่ามาเก็บได้เพียง 2 ชั่วโมง แต่ทางห้วยบงเป็นดินอัดแน่นถึงขุดลึกแล้วแฉะ น้ำก็ยังเต็มไม่มีแห้ง สามารถทำคลองยาวเพื่อจ่ายน้ำลงมาข้างล่างได้ราว 40กิโลเมตร ชาวบ้านจึงนำเสนอสร้างอ่างเก็บน้ำที่ห้วยบงมีพื้นที่รับน้ำ 200ไร่

ในปัจจุบันพื้นที่นาและที่ป่ง หลายแห่งได้ถูกเปลี่ยนมือเป็นของนายทุนนอกพื้นที่ เช่น บริษัทสาหร่ายเกลียวทอง มีผลกระทบต่อการจัดสรรน้ำระหว่างเหมืองฝาย ชาวบ้านได้ขึ้นไปบุกเบิกที่ดอนเพื่อปลูกพืชไร่ ลำไยและลิ้นจี่ โดยใช้ท่อพีซีดูดน้ำขึ้นไป จ่ายน้ำด้วยระบบสปริงเกอร์ ซึ่งเป็นการหาทางออกในลักษณะปัจเจก และผลกระทบต่อกติการ่วมในระบบเหมืองฝาย

ความรู้ในการแบ่งน้ำ

การจัดการน้ำในเหมืองฝายเป็นระบบที่ต้องจัดสรรน้ำ ซึ่งเป็นสาเหตุของความขัดแย้ง ช่วงชิงมากกว่าภาพความร่วมมือใน 5 ฝายตอนบน เราจะได้เห็นการปรับความรู้ชุมชนให้สอดคล้องกับเงื่อนไขต่างๆ ที่น่าสนใจดังนี้

การแบ่งน้ำระหว่างเหมืองฝาย ชาวบ้านสามารถคำนวณปริมาณน้ำไหลของลำน้ำวางและจัดสรรสู่ฝายต่างๆ

“น้ำแม่วางตอนนั้นไหลประมาณ10คิวบิกเมตรต่อวินาที จะแบ่งให้ฝายลูกต้นๆ ไป 5คิวบิกเมตรต่อวินาที เป็นฝายที่สอง (ฝายสมบูรณ์)ซึ่งมีระยะทางเหมืองมี40กิโลเมตรให้น้ำแก่นาหมื่นไร่ ฝายลูกที่สาม(ห้วยผึ้ง) 2.5คิวบิกเมตรต่อวินาทีเพราะว่าฝายนี้ต้องอัดน้ำให้สูง และต่อทำที่เก็บน้ำ ไม่งั้นน้ำก็จะไม่มีเพียงพอที่อัดเข้าลำเหมืองได้ ซึ่งลำเหมืองก็ห้อยอยู่กับเขาเลยเข้าไปเป็นน้ำซึมน้ำค้าง

²⁰ ฝายลำดับที่ 3 ตั้งอยู่ในเขตตำบลบ้านกาด หัวน้ำเหมืองฝายปัจจุบัน นายทองคำ พรหมเย็น เปลี่ยนเป็นฝายคอนกรีตในปี 2523 มีพื้นที่รับน้ำ 2,400ไร่ สมาชิก 520คน

(ลำเหมืองอยู่ใกล้ภูเขามีน้ำซึมไปเสียมาก) ส่วนน้ำอีก 2.5 คิวบิกเมตรต่อวินาทีนั้นปล่อยมาทางฝายข้างล่าง” (แก่ฝ่ายขุนคง)

ความรู้เช่นนี้ได้รับการยอมรับจากนายช่างชลประทานมาจนปัจจุบัน แต่การแบ่งน้ำจาก 5 ฝายข้างบนยังมีการจัดการน้ำแบบตัวใครตัวมัน ชาวบ้านมองว่าฝายสมบูรณ์แบ่งน้ำจากเหมืองฝายไป กิ่งอ.ดอยหล่อ และฝ่ายขุนคงหากใช้น้ำ9วัน การแบ่งน้ำให้พี่น้องเหมืองฝายข้างล่าง 5 วันไม่พอใช้ในฤดูแล้ง เหมืองฝายขุนคงเสนอเรื่องการสร้างคลองส่งน้ำแบบคลองชลประทานแม่แตงที่เป็นคอนกรีตจากฝายลำดับที่ 3 (ห้วยผึ้ง) แล้วจัดการแบ่งน้ำกันใหม่ ซึ่งหมายความว่าจากเดิมกลุ่มเคยใช้3ส่วน ในคลองส่งน้ำเหลือเพียง 1ส่วน ส่วนอีกสองส่วนก็ไหลมาเพิ่มทางฝ่ายขุนคงและอีก8ฝายข้างล่าง และเสนอให้เหมืองฝายลำดับที่1 และ2 ทำเป็นฝายคอนกรีตเพื่อลดการสูญเสียโดยเหมืองดูดซึมไปครึ่งหนึ่ง ให้ชาวบ้านครึ่งหนึ่ง เหล่านี้เป็นความรู้ในระยะเปลี่ยนผ่านสู่ยุคพืชพาณิชย์ช่วงต้น ที่แสดงระบบความยุติธรรม เสมอภาคในการจัดการน้ำรวมทั้ง การพยายามปรับความรู้เดิม กับเทคโนโลยีสมัยใหม่จากข้อจำกัดข้างต้น

การจัดสรรระหว่างต้นเหมือง และปลายเหมือง ยกตัวอย่าง การใช้ความรู้ในการจัดการน้ำที่ต่อรองได้อย่างมีประสิทธิภาพ คือ มีเหตุการณ์ปลัดอำเภอมาปล่อยน้ำขุนคงไปบ้านป่าอ้อย²¹ ปรากฏว่าน้ำไปไม่ถึงป่าอ้อย ทางราชการทำอะไรก็ไม่ได้ผล แม้ว่าจะเก็บเงินจากชาวบ้านไป3ครั้ง 150บาทแล้วยังไม่สำเร็จ จึงมาเจรจากับแก่ฝ่ายขุนคง จึงเรียกประชุมตกลงกันเรื่องการใช้น้ำของฝ่ายขุนคง มีการเรียกประชุมหัวหน้าแต่ละกลุ่ม เรื่องจึงสำเร็จลงภายในไม่กี่วัน ทางอำเภอจึงไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับการจัดการน้ำชาวบ้านมากนัก

กรณีฝ่ายขุนคง มีพื้นที่รับน้ำ 7,000ไร่ มีแต่²²ตลอดลำเหมือง 15แตร จนถึงฝายร้องปู่กอง ลำเหมืองผ่านหมู่บ้านต่างๆ เช่น บ้านต้น,กิ้วแล และบ้านกาด,สันชะยอม,น้ำตันและสุดท้ายหมู่บ้านป่าอ้อยเป็นระยะทางห่างจากลำเหมือง 6 กิโลเมตร มีการตกลงหมุนเวียนการใช้น้ำ แต่ที่อยู่ต้นเหมืองอาจเป็นแตร 1 แตร 2 แตร 3 จนถึง แตรที่6 จะรับน้ำได้ภายใน5วัน จากนั้นต้องเปิดแต่ปล่อยให้น้ำไปทางด้านปลายเหมืองใช้อีก 10วัน แล้วจึงเวียนกลับมาใช้ใหม่อีกครั้งทางต้นเหมือง ซึ่งทางต้นเหมืองหรือปลายเหมืองจะแบ่งน้ำกันอีกทีหนึ่ง ว่าแต่ละแตรควรจะใช้น้ำกี่วัน การปิดและการเปิดแต่นั้น เมื่อปิดแต่ไว้จะไปกันน้ำไหลของกระแสน้ำให้ยกระดับขึ้นไหลเข้าสู่คลองข้างเหมืองใหญ่เข้าสู่หน้าของชาวบ้าน เมื่อหัวหน้าที่ควบคุมการปิดเปิดแต่เห็นว่าได้รับน้ำทั่วถึง แล้วก็เปิดแต่ให้น้ำไหลไปสู่แต่ถัดไป หัวหน้าจะคอยดูแลตลอดที่มีการปิดแต่ แต่เรื่องการลักน้ำเป็นไปในลักษณะที่ชาวบ้านเอาฝาง แผ่นไม้ หรือกิ่งไม้ไปขวางแต่ไว้ให้น้ำไหลเข้านาตนเอง ทำให้แต่ต่อไปที่กำลังรับน้ำในปริมาณที่น้อยลง

²¹ บ้านป่าอ้อย เป็นหมู่บ้านสุดท้ายที่รับน้ำจากฝ่ายขุนคงอยู่ในเขตตำบลทุ่งสะโดก อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่

²² แตร เป็นคำเรียก ประตู ปิด-เปิดน้ำที่กั้นอยู่ในลำเหมือง

แม้ว่าความรู้ในการจัดการน้ำเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทางค่า แต่ความรู้ในการจัดสรรน้ำไม่มีหยุดนิ่ง และเคลื่อนไหวไปกับเงื่อนไข บริบทชุมชนเสมอและเผชิญกับข้อท้าทายมากขึ้นในสภาวะการณปัจจุบัน เนื่องจากหลายสาเหตุ หนึ่งคือ สำหรับแก้มืองแก้มาย ซึ่งเป็นผู้ล้สม “ ภูมิรู้” และเชี่ยวชาญในระบบน้ำ ไม่ได้ถูกพัฒนาและขาดการสืบทอดสู่คนรุ่นใหม่ สองคือ ขอบเขตของความรู้ที่จำกัด เมื่อมีกลุ่มผู้ใช้น้ำต่างถิ่นเข้ามาในลุ่มน้ำมากขึ้น ใช้น้ำร่วมกับระบบเหมืองฝายชุมชนเป็นระบบสิทธิเปิดเสรี (Open access) การบังคับใช้สิทธิก็ยุ่งยากมากขึ้น

การจัดการความขัดแย้ง

ลุ่มน้ำแม้วาง ในยุคการพัฒนาประเทศ นายทุนได้รับสัมปทานจากรัฐเข้าไปบุกรุกตัดไม้ทำลายป่า ชาวบ้านบางส่วนไปเป็นแรงงานให้นายทุนโดยขาดความเข้าใจผลกระทบต่อชุมชนของตนเอง จึงเริ่มมีปัญหาความแห้งแล้งโดยเฉพาะในฤดูแล้งน้ำเพื่อการเกษตร ไม่เพียงพอ ประกอบกับการส่งเสริมของรัฐและอิทธิพลการโฆษณา ทำให้สารตกค้างไหลไปตามลำน้ำแม้วาง ชุมชนปลายน้ำเริ่มได้รับผลกระทบจากสารเคมีที่ปะปนมากับน้ำ

โดยสรุปกิจกรรมทางเศรษฐกิจยุคเร่งรัดในพื้นที่ได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินป่าไม้และทรัพยากร ดังนี้

- 1.การสัมปทานไม้และไม้เถื่อนมีมาตั้งแต่ปี 2460 ทำให้เกิดผลกระทบที่สำคัญคือความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศ ป่าไม้และน้ำ ในลุ่มน้ำวาง
- 2.การทำไร่ฝืนประมาณ พ.ศ.2480 ทำให้ป่าไม้ในเขตต้นน้ำถูกเปลี่ยนเป็นไร่ฝืน ภายใต้การสนับสนุนของข้าราชการในท้องถิ่น
3. การสร้างถนน เช่นถนนสัมปทานป่าไม้ (พ.ศ.2495-2500) ถนนเพื่อความมั่นคง (2517) ถนนเพื่อเข้าไปปลูกป่า ถนนสร้างใหม่และปรับปรุงถนนเดิมโดยหน่วยงานปกติ (2521-ปัจจุบัน) ทำให้เกิดผลกระทบที่สำคัญต่อการพังทลายของหน้าดินถล่มตามลำห้วยต่างๆ ก่อให้เกิดการดินเขินของลำน้ำ ถนนกลายเป็นรอยเชื่อมของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ
- 4.โครงการปลูกป่าโดยการเฉพาะการปลูกสน ระหว่าง พ.ศ.2518-2519 ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า**โครงการปลูกไม้ทำลายป่า** เพราะไปปลูกป่าใหม่ทำลายป่าเก่า ปริมาณน้ำในลำห้วยลดลงหลังการปลูกป่าสน
- 5.การส่งเสริมพืชเศรษฐกิจโดยกรมประชาสงเคราะห์ โครงการหลวง และกรมส่งเสริมการเกษตร (เฉพาะแม้วางตอนล่าง) ระหว่างปี พ.ศ.2460 จนถึงปัจจุบัน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ จำนวนมากทั้งลุ่มน้ำวางตอนบนและลุ่มน้ำวางตอนล่าง ผลคือทำให้เกิดความขัดแย้งในการใช้น้ำและรูปแบบการใช้น้ำของชุมชนมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น
- 6.การขยายตัวของชุมชนเมือง สถานที่ราชการ สวนเกษตรขนาดใหญ่และรีสอร์ท ตั้งแต่ปี 2531 เป็นต้นมาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน เพราะความต้องการใช้น้ำเพิ่มขึ้น ในบางพื้นที่ที่ผู้ประกอบการที่เข้ามาใหม่มีปัญหาความขัดแย้งกับชุมชนเดิม

ถอดบทเรียน กระบวนการการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม้วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

ความขัดแย้งจากการใช้น้ำและแย่งน้ำมีอยู่บ้างแต่ยังถือว่าไม่รุนแรงมากนัก มีการใกล้เคียงประนีประนอมโดยใช้กลไกชุมชน เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน คณะกรรมการน้ำ บทบาทของแก๊งเมืองที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน มาเป็นองค์กรจัดการกับความขัดแย้งและสร้างกติกาควบคุมการใช้น้ำ นอกจากนี้นโยบายของรัฐในระยะหลังมุ่งปราบปรามการลักลอบตัดไม้ทำลายป่าอย่างจริงจังทำให้ป่ามีโอกาสนฟื้นฟู การใช้สารเคมีของชาวบ้านบนพื้นที่สูงถูกกลไกของชุมชนควบคุมระหว่างชุมชนคือหมู่บ้านต่างๆ มีการประสานกันเป็นองค์กรเครือข่าย

พัฒนาการองค์กรเหมืองฝายแม่วางล่าง ปี 2541

จากใจฟังถึง เครือข่ายองค์กรเหมืองฝายแม่วางตอนล่าง /เสียงสะท้อนแม่วินถึง 11 เหมืองฝาย

เดือนตุลาคม 2540 ชุมชนบ้านหนองเต่าลุ่มน้ำแม่วางต้องเผชิญกับปัญหาความขัดแย้งที่สำคัญและขยายผลลุกลามไปตลอดลำน้ำวางคือ เมื่อบริษัทใจฟัง อินเตอร์เนชั่นแนล ซึ่งเป็นบริษัทร่วมทุนระหว่างไทยกับไต้หวัน พยายามติดต่อเช่าที่ดินจากชาวบ้านหลายหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำวางตอนล่างเพื่อปลูกดอกเบญจมาศส่งออกต่างประเทศ แต่ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่เกรงว่าจะมีปัญหาเรื่องการแย่งน้ำและสารพิษตกค้าง

ในเดือนพฤศจิกายนปีเดียวกัน บริษัทประสบความสำเร็จในการเช่าที่นาประมาณ 50 ไร่ จากชาวบ้านหนองเต่าจำนวนหนึ่งผ่านผู้ใหญ่บ้าน (พ่อหลวงชาติชายขณะนี้ถึงแก่กรรมไปแล้ว) และได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการในพื้นที่เดิมที่ โดยให้เหตุผลว่าเป็นนโยบายของรัฐที่จะดึงดูดการลงทุนจากต่างชาติทำให้เกิดการจ้างงานในท้องถิ่น เป็นการช่วยเศรษฐกิจประเทศจากรายได้ด้วยการส่งออกดอกเบญจมาศ

เริ่มแรกบริษัทเข้ามาชาวบ้านไม่รู้เรื่อง รวมทั้งชาวบ้านน้ำวางตอนล่างด้วย พ่อหลวงรู้เรื่องคนเดียว เพราะบริษัทเข้ามาติดต่อขอเช่าที่กับหลวงก่อน แต่บริษัทต้องการเช่าที่ถึง 50 ไร่ เป็นระยะเวลา 5 ปี อัตราค่าเช่าไร่ละ 20,000 บาทต่อปี ที่ดินของพ่อหลวงมีไม่พอ 50 ไร่ จึงต้องการที่ดินของชาวบ้านเพิ่มเติม

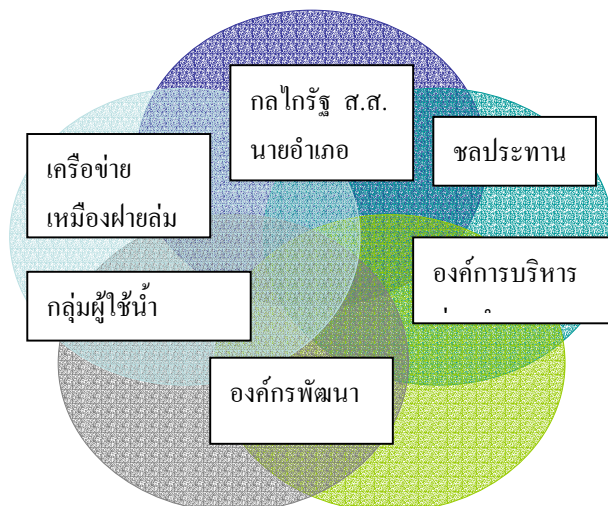
เมื่อข่าวเริ่มแพร่ออกไปในหมู่บ้านหนองเต่า ชาวบ้านมีอาชีพเลี้ยงวัวควายตระหนกถึงผลกระทบต่อตนเองเป็นกลุ่มแรก เพราะเดิมที่พื้นที่ในหมู่บ้านแม้จะมีเจ้าของ แต่โดยวิถีชุมชนหากพื้นที่ยังไม่ได้เพาะปลูกทำประโยชน์อื่น ชาวบ้านสามารถนำวัวควายไปเลี้ยงได้ เมื่อบริษัทเข้ามาตกลงกับเจ้าของที่ดิน เริ่มมีการเตรียมทางกันความเป็นเจ้าของด้วยการทำรั้ว กลุ่มชาวบ้านที่มีอาชีพเลี้ยงวัวควายจึงเป็นกลุ่มแรกที่ลุกขึ้นมาคัดค้าน

บริษัทได้รับการคัดค้านจากชาวบ้านลุ่มน้ำวางตอนบนเกือบ 10 หมู่บ้าน อำเภอก็ต้องจัดให้มีการเจรจาระหว่างบริษัทกับชาวบ้านขึ้นที่ ณ ที่ว่าการอำเภอในเดือนมกราคม 2541 แต่ไม่ประสบความสำเร็จเพราะไม่มีตัวแทนบริษัทเข้าร่วม ข้าราชการที่เกี่ยวข้องกลับทำตนเหมือนตัวแทนบริษัท การคัดค้านขยายวงสู่ชาวบ้านแถบลุ่มน้ำวางตอนล่าง มีการทำหนังสือคัดค้านต่อราชการส่วนภูมิภาคคือ

ถอดบทเรียน กระบวนการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์ 228

อำเภอแม่วาง ที่มีรายชื่อชาวบ้านแม่วิน ท่งหลวง ห้วยเกียง แม่สะป๊อก ห้วยช้าง ภูป๋วย และสมาชิก
 เหมืองฝายแม่วางตอนล่าง และต่อองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น คืออบต.แม่วิน

อบต.แม่วินใช้วิธีแก้ปัญหาโดยมีการประชาพิจารณ์ แต่เรื่องก็เงียบหายไป ปัญหานี้จึงถูก
 ส่งผ่านไปยังเครือข่ายเกษตรกรรมภาคเหนือและสมาชิกคนจน และมีตัวแทนรัฐบาลเข้ามาดูพื้นที่ แต่ละ
 ประเด็นเรื่องการแย่งน้ำไม่ได้รับการพิจารณา แต่กลับไปพูดถึงประเด็นเรื่องสารพิษตกค้างในลักษณะ
 ที่พยายามบอกชาวบ้านว่า ชาวบ้านเองก็ใช้สารเคมี ทำการเกษตรเองมีใช้หรือ มีใช้แต่บริษัท อย่างไรก็ตาม
 ก็ตามปัจจุบันบริษัทหยุดดำเนินการไปแล้ว เพราะไม่ประสบความสำเร็จในการปลูกดอกเบญจมาศทำ
 ให้ความขัดแย้งในกรณีพลอยยุติไปด้วย

บทบาทของผู้ที่เกี่ยวข้องในการจัดการน้ำลุ่มน้ำวางและคลี่คลายความขัดแย้งในลุ่มน้ำวาง

1. กลไกรัฐ/อำนาจรัฐ²³

● กรณีความขัดแย้งลุ่มน้ำวางตอนล่างในอดีต

ในอดีตแม้ว่ากลุ่มเหมืองฝายตอนบน ต่างมีอำนาจในการจัดการน้ำของตนอย่างเป็นอิสระ เป็น
 ฝ่ายเจ้าขุนมูลนาย ฐานสมาชิกมากและตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ฝ่ายเหล่านี้จะสามารถเข้าถึงน้ำได้ก่อน

²³ กลไกรัฐ หมายถึง เจ้าหน้าที่หน่วยงานราชการ ส.ส. ส่วนอำนาจรัฐ การอ้างสิทธิ์, การสั่งการ เป็นต้น

และมีอำนาจในการต่อรองมากกว่า แต่ความสัมพันธ์ภายใน 5 เมืองฝาย ก็เป็นไปในลักษณะการต่อสู้ ช่วงชิงน้ำมากกว่าร่วมมือกัน มักปรากฏให้เห็นเป็นระยะเกิดสภาวะขาดแคลนน้ำ ฝายลำดับที่ 4 ฝายขุนคง (7,000 ไร่) มักร่วมมือกับ 7 เมืองฝายตอนล่าง (รวมพื้นที่ 6,000 ไร่) โดยการระดมชาวนาจากการตั้งกลุ่มชาวนาหลายร้อยกลุ่ม กลุ่มละ 20-30 คนขึ้นไปต่อรองกับ ฝายสมบุญ (หมื่นไร่) บ่อยครั้งถึงขนาดมีเหตุการณ์ฟันฝาย จนต้องผู้ว่าฯ มาไกล่เกลี่ย

● กรณีความขัดแย้งระหว่างบริษัทกับชาวบ้าน พ.ศ.2541

ทางอำเภอได้เข้ามาชี้แจงกับชาวบ้านว่า กิจกรรมของบริษัทไม่มีผลกระทบต่อการใช้ น้ำของชาวบ้านอย่าง ที่เห็นเกรง ส่วนนายอำเภอสื่อสารกับชาวบ้าน “ชาวบ้านตื่นตูมลงหน้าไปเอง ผลกระทบยังไม่เกิดขึ้นสักหน่อย” ชาวบ้านมีข้อสรุปว่า เกษตรอำเภอ และนายอำเภอมีท่าทีเข้าข้างนายทุนมากกว่าที่จะเข้าข้างชาวบ้าน ชาวบ้านบอกว่า “ตอนบริษัทจะเข้ามา ต้องเข้ามาทางนายอำเภอ”

นอกจากนี้ยังมีนักการเมืองระดับชาติ ได้แก่ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ที่ดูแลเรื่องสิ่งแวดล้อมเข้ามาดูในพื้นที่ เพราะข่าวความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับบริษัทเอกชน และความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านด้วยกันเองแพร่หลายออกไปทางสื่อมวลชน ประกอบกับมีเหตุเพลิงไหม้ที่ยังค้างของผู้นำชุมชนในช่วงความขัดแย้ง มีเจ้าหน้าที่ตำรวจเข้ามาสอบสวน จึงมีส.ส.เข้ามาดู แต่ไม่ใช่ส.ส.ของพื้นที่ โดยชาวบ้านบอกว่า ส.ส.ของพื้นที่จะไม่พยายามเข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้เลย

● กรณีการบริหารจัดการน้ำลุ่มน้ำวัง

ช่วงปี 2516-2518 เหตุการณ์ปลัดอำเภอมาปล่อยน้ำขุนคงไปบ้านป่าอ้อย²⁴ ปรากฏว่าน้ำไปไม่ถึงป่าอ้อย ทางราชการทำอะไรก็ไม่ได้ผล แม้ว่าจะเก็บเงินจากชาวบ้านไป 3 ครั้ง 150 บาท แล้วยังไม่ทำสำเร็จ จึงมาเจรจากับแก่งฝายขุนคง จึงเรียกประชุมตกลงกันเรื่องการใช้ น้ำของฝายขุนคง มีการเรียกประชุมหัวหน้าแต่ละกลุ่ม เรื่องจึงสำเร็จลงภายในไม่กี่วัน ทางอำเภอจึงไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับการจัดการน้ำชาวบ้านมากนัก

นายคำหล้า²⁵ เล่าว่า แม่วางมักถูกผู้สมัครสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรหยิบยกไปหาเสียงเรื่อง การสร้างเขื่อนแม่วางหรืออ่างเก็บน้ำตั้งแต่อดีต ตั้งแต่ นายสงสุข ภัคเกษม จนถึงปัจจุบัน คือส.ส.นพคุณ (เขตสันป่าตอง) และส.ส.สุรพล เกียรติปัญญาชน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวคิดการจัดการน้ำในลักษณะผูกขาดของรัฐเข้ามาในลุ่มน้ำ ซึ่งเป็นการขัดกัน ในมิติผลประโยชน์และความรู้ โดยกลไกของรัฐเหล่านี้ไม่ได้มีการขยายความเรื่องผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม การมีส่วนร่วมบริหารจัดการหลังการสร้างอ่างและเขื่อน และการจัดการความขัดแย้งระหว่างส่วนได้ส่วนเสียแต่อย่างใด

²⁴ บ้านป่าอ้อย เป็นหมู่บ้านสุดท้ายที่รับน้ำจากฝายขุนคงอยู่ในเขตตำบลทุ่งสะโตก อำเภอสันป่าตอง จงเชียงใหม่

²⁵ สัมภาษณ์วันที่ 9 กันยายน 2549

การนำเสนอเรื่องเขื่อนเกิดขึ้นมานานแล้วสมัยพระพอบัน พ.ศ. 2516 ในสมัยวาทกรรม “เขื่อน” กำลังเฟื่องฟู ในฐานะสัญลักษณ์แห่งการพัฒนาและทันสมัย ได้มีการเชิญนายทวิช กลุ่มประทุมกับนายพิชัย รัตตกุล ให้มาตกลงเพื่อช่วยเหลือในการก่อสร้างสันแบ่งน้ำระหว่างสันป่าทองกับจอมทอง แต่ไม่ประสบความสำเร็จ แม้พระพอบันจะหมดบารมีแล้ว แต่ความคิดเรื่องเขื่อนแม้วางฝังในอุดมคติของชาวนามาจนถึงปัจจุบัน และต่างระดับกัน ในระดับผู้นำชาวบ้าน และชาวนาทั่วไป

2. องค์การบริหารส่วนตำบล ในขณะที่เกิดความขัดแย้งในปี 2540 นั้น บรรดาอบต.เพิ่งตั้งขึ้นมาเพียง 2539 ยังไม่เป็นที่คุ้นเคยในการรับรู้ของชาวบ้าน ความไว้วางใจที่จะฟังฟังยังน้อย ผู้บริหารและสมาชิกของอบต.เองก็ยังอยู่ในห้วงเวลาของการเรียนรู้ ทำความเข้าใจในบทบาท อำนาจหน้าที่ มีกฎหมายต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำงาน อบต.ต้องการเวลาของการเรียนรู้ อบต.ที่ยังไม่คุ้นเคยกับความเป็นอิสระจากราชการส่วนภูมิภาคโดยแพะอำเภอบาง ในขณะที่ยีกด้านหนึ่งสมาชิกอบต.และผู้บริหารอบต. บางคน ก็เกิดภาวะแยกตัวออกจากชุมชนจากสถานะ โดยคิดว่าตำแหน่งหน้าที่ตนเองและสถานะขององค์กรคือองค์กรของรัฐ เหมือนกับข้าราชการในหน่วยงานทั้งหลาย ในระหว่างที่มีความขัดแย้งบริษัทไผ่พัง บริษัทพยายามเข้าไปหาเสียงสนับสนุนจากสมาชิกอบต. ประเด็นที่น่าสนใจคือชาวบ้านที่ต่อต้านโครงการได้ไปบอกให้อบต.ปฏิเสธการเข้ามาของนายทุน ในนามอบต. แต่ผู้บริหารอบต.ไม่กล้าที่จะทำเช่นนั้น เนื่องจากมีความสับสนระหว่างสิทธิของปัจเจกบุคคลที่เป็นเจ้าของที่ดินที่ย่อมมีสิทธิจัดการ และใช้ประโยชน์ที่ดินของตนเองอย่างไรก็ได้เมื่อไม่ขัดต่อกฎหมายกับสิทธิประโยชน์ของชุมชนส่วนร่วมที่อบต.ในฐานะหน่วยการปกครองส่วนท้องถิ่นที่มีหน้าที่ต้องดูแลปกป้อง

ผู้บริหาร อบต.บางคนตอบชาวบ้านว่า “ เรื่องนี้เป็นสิทธิของเจ้าของที่ดิน จะไปห้ามเข้าได้อย่างไร รัฐธรรมนูญก็ยังพูดถึงการที่รัฐมีหน้าที่ต้องเคารพและปกป้องสิทธิเสรีภาพของบุคคล บุคคลมีสิทธิเสรีภาพในทรัพย์สินของตน ดังนั้นอบต.จะเข้าไปยุ่งเกี่ยวไม่ได้” ชาวบ้านได้สอบถามเจ้าหน้าที่ของรัฐถึงสิทธิชุมชน ที่รัฐธรรมนูญก็ให้ความคุ้มครองเท่ากับสิทธิของบุคคล แต่เจ้าหน้าที่รัฐผู้นั้นตอบว่า “ชาวบ้านยังไม่อาจอ้างถึงหรือเรียกร้องสิทธิชุมชนได้ เพราะต้องรอกฎหมายลูกออกมารองรับก่อน”

อย่างไรก็ตามชาวบ้านหลายคนบอกว่าต้องยกความดีให้อบต.ในเหตุการณ์ความขัดแย้ง เพราะขณะที่อบต.อยู่ในกระบวนการเรียนรู้และปรับตัวก็ไม่กล้าที่จะตัดสินใจ แต่วิธีกันตัวเองให้อยู่เหนือความขัดแย้งดังกล่าว คือไม่ยอมเซ็นยินยอมให้ความเห็นชอบให้บริษัทเข้ามาดำเนินกิจการ ในขณะเดียวกันก็ไม่กล้าบอกบริษัทว่า “ไม่อนุญาตให้เข้ามา” ผู้บริหารอบต.บางคนในขณะนั้นบอกกับชาวบ้านว่า “ ทะเลาะกันมากๆ อบต.จะไม่ยุ่งเกี่ยวกับแล้ว ให้ไปตกลงกันเอง” ชาวบ้านลงความเห็น ว่า อบต.ในตอนนั้นอ้างอำนาจหน้าที่ตามกฎหมาย หากยินยอมเห็นชอบให้บริษัทเข้ามาดำเนินกิจการบวกกับการยินยอมของเจ้าของที่ดิน สถานการณ์คงเลวร้ายแก้ไขได้ยาก

3.ชลประทาน ไม่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกรณีความขัดแย้งบริษัทไผ่พังกับชาวบ้านหรือความขัดแย้งอื่นๆ ก่อนหน้านั้นชลประทานเข้ามาเปลี่ยนแปลงโครงสร้างฝาย ตามการเรียกร้องของชาวบ้าน จากฝายไม้เป็นฝายปูน ประเด็นสำคัญของการเปลี่ยนทางโครงสร้างเทคโนโลยีดังกล่าว คือ การสวมกรรมสิทธิ์ของรัฐทับซ้อน “สิทธิหน้าหมู่” และการเปลี่ยนแปลงการบริหารจัดการน้ำของชุมชน ทั้งนี้มีสองระดับ สองความหมาย คือ

1 สิทธิหรืออุดมการณ์ และ ยกตัวอย่าง ฝายห้วยผึ้ง พ่อไผ่²⁶ การุณะ บางปีที่น้ำแล้งมาก น้ำอยู่ที่ประตูหน้าฝาย ชาวบ้านต้องการเจาะปูนเป็นรูเพียง 3 ซม.เพื่อให้น้ำลอดไหลผ่าน จึงไปขอชลประทาน ชลประทานปฏิเสธ บอกว่าเป็นผิดกฎหมาย เนื่องจากฝายปูนเป็นของชลประทาน สามารถดำเนินคดีกับผู้ทำลายทรัพย์สินของชลประทาน ชาวบ้านจำต้องยอมรับว่า เหมือนฝายเป็นของชลประทานไปแล้ว เนื่องจากชาวบ้านเป็นคนร้องขอชลประทานมาสร้างฝายปูนเอง

2. ในระดับการปฏิบัติการจัดการในระบบเหมืองฝาย ประตู

ประเภทโครงสร้างฝายปูน สามารถแบ่งกว้างๆได้ 3แบบ

1. ฝายน้ำล้น มีเขียงบันน้ำแบบแผ่นเหล็ก
2. ฝายน้ำล้น มีเขียงบันน้ำแบบแผ่นเหล็ก มีพวงมลัยผันน้ำเก็บไว้
- 3.ประตูน้ำปิดเปิด มีพวงมลัยผันน้ำเก็บไว้ (เหมือนคลองชลประทาน)

ชาวบ้านลงความเห็นว่า การสร้างฝายปูนซ้อนทับไปกับฝายไม้ของชลประทานใช้หลักวิศวกรรมศาสตร์ ไม่ต่างกับที่ชาวบ้านสร้างฝายไม้ โดยมีการเกณฑ์การเลือกพื้นที่สูงกว่าที่นาและปริมาณพื้นที่รับน้ำในการทำแบ่งน้ำปันเขียง ในหลายๆเหมืองฝาย ตั้งแต่สร้างฝายปูนอันแรก พิมพ์เขียวของการสร้างฝายชลประทาน เป็นพื้นที่ของการปะทะกันของความรู้วิทยาศาสตร์กับความรู้พื้นฐานของชาวบ้านเสมอจนถึงฝายกำลังปรับเปลี่ยนเป็นฝายปูนลูกสุดท้าย เช่นฝายคำภีโล

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีฝายปูนของชลประทาน ได้ส่งผลต่อการปรับตัวในการผลิตความรู้ใหม่ให้เข้ากับฝายปูนของชาวบ้าน คือ การวางเขียงเพื่อปันน้ำ ฝายปูนลดบทบาทการมีส่วนร่วมของผู้นำแต่ละแคว เนื่องจากน้ำจะไหลเข้าที่นาแต่ละพื้นที่เอง หากมีการลักน้ำ ก็เป็นหน้าที่ของหัวหน้าเหมืองฝายต้องเข้ามาจัดการดูแลให้สมาชิกเหมืองฝาย

4.องค์กรพัฒนาเอกชน ไม่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องในขณะที่มีความขัดแย้งเลย มีมาสังเกตการณ์ในพื้นที่สองคน (ตอนนั้นโครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติทำงานวิจัยที่ลุ่มน้ำวางตอนบน) แต่ไม่ได้มาช่วยเป็นคนกลางแก้ไขความขัดแย้งต่ออย่างไร หลังจากที่เกิดเหตุการณ์ความขัดแย้งผ่านพ้นไปแล้ว มีองค์กรพัฒนาเอกชนหลายแห่งเข้ามาศึกษาสอบถามถึงวิธีแก้ปัญหาของชาวบ้าน

²⁶ นายไผ่ สุริณ หัวหน้าฝายห้วยผึ้ง สัมภาษณ์วันที่9กันยายน 2549

องค์กรพัฒนาเอกชนหลายโครงการที่เข้ามา เช่น โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ มีส่วนช่วยให้แกนนำชาวบ้านลุ่มน้ำวางได้เห็นรายละเอียดของความขัดแย้งในบางช่วงความขัดแย้งที่อำเภอจอมทองปี พ.ศ.2437 และ วิทยาลัยชาวบ้านที่พยายามดึงกลุ่มชาวบ้านต้นน้ำ ปลายน้ำได้เพื่อสร้างความเข้าใจจากปัญหา สถานการณ์จริงเพื่อวางแผนทางพัฒนาลุ่มน้ำวางร่วมกัน

อย่างไรก็ตามชาวบ้านมักแสวงหาวิธีการแก้ไขปัญหาต่างๆ รวมทั้งความขัดแย้งด้วยวิธีการเฉพาะตนเอง เช่น การรวมกลุ่มเครือข่ายลุ่มน้ำวาง11 เมืองฝาย พร้อมกับตั้งองค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปรองรับความชอบธรรมของชาวบ้าน ประเด็น มือที่สาม หรือNGOs ชอบชักจูงชาวบ้านไม่เป็นจริงสำหรับลุ่มน้ำวาง

5 เครือข่ายเหมืองฝายตอนล่าง

ในอดีต แก่เหมืองเก่าฝายมีบทบาทสำคัญที่เป็นใกล้เคียงประนีประนอมขัดแย้งระหว่างเหมืองฝาย กรณีชาวบ้านมองว่าฝายสมบูรณ์แบ่งน้ำจากเหมืองฝายไปกิ่งอ.ดอยหล่อ และฝายขุนคองหากใช้น้ำ9วัน การแบ่งน้ำให้พี่น้องเหมืองฝายข้างล่าง 5 วันไม่พอใช้ในฤดูแล้ง เหมืองฝายขุนคองเสนอเรื่องการสร้างคลองส่งน้ำแบบคลองชลประทานแม่แตงที่เป็นคอนกรีต จากฝายลำดับที่ 3 (ห้วยผึ้ง) แล้วจัดการแบ่งน้ำกันใหม่ ซึ่งหมายความว่าจากเดิมกลุ่มเคยใช้3ส่วน ในคลองส่งน้ำเหลือเพียง 1ส่วน ส่วนอีกสองส่วนก็ไหลมาเพิ่มทางฝายขุนคองและอีก8ฝายข้างล่าง และเสนอให้เหมืองฝายลำดับที่1 และ2 ทำเป็นฝายคอนกรีตเพื่อลดการสูญเสียโดยเหมืองดูดซึมไปครึ่งหนึ่ง ให้ชาวบ้านครึ่งหนึ่ง เหล่านี้เป็นความรู้ในระยะเปลี่ยนผ่านสู่ยุคพีชพาณิชยช่วงต้น

ปัญหาเดิมเรื่องการขาดแคลนน้ำในลุ่มน้ำวางตอนล่างตั้งแต่ปี 2536-2540 เนื่องจากการขยายตัวของพีชพาณิชยได้ทวีความรุนแรง ประกอบกับปัญหาความขัดแย้งบริษัทไฉ่ฟิงชาวบ้านแม่วางล่างบางคนจึงได้ขึ้นไปมีส่วนร่วมคัดค้านบริษัทไฉ่ฟิง และลงลายเซ็นยื่นหนังสือคัดค้านต่อนายอำเภอ ตำบลที่เข้าไปเกี่ยวข้องคือตำบลบ้านกาด และทุ่งสะโตก และ ในปี พ.ศ.2541 ทางอำเภอแม่วาง นายสมศักดิ์ ชัยมณี (ย้ายไปแล้ว) ได้เข้ามามีบทบาทในการจัดเวทีให้เหมืองฝาย11 แห่งรวมตัวกันเป็นเครือข่าย ทำให้ชาวบ้านแม่วางล่างได้เรียนรู้มองปัญหาของลุ่มน้ำวางอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก ทั้งนี้ด้วยเหตุปัจจัยต่างๆ ดังต่อไปนี้

1.สังคมเปิดกว้างในยุคโลกาภิวัตน์ (ไร้พรมแดน) ชาวบ้านมีโอกาสรับรู้ข้อมูลข่าวสารกว้างขวางขึ้น ทั้งจากสื่อและลูกหลานที่ออกไปศึกษานอกชุมชน ผนวกกับข้อมูลเชิงประจักษ์จากประสบการณ์ตรง²⁷ ของชาวบ้านในอดีต ทั้งในแง่ผลกระทบกับสิ่งแวดล้อมและอันตรายจากคน

²⁷ กรณีฝายห้วยผึ้ง เคยมีบริษัทอาหารสากล ซึ่งมีที่ดินนับพันไร่ มาทำระบบสูบน้ำต่อท่อจากลำเหมือง แล้วไปขอใช้น้ำจากองค์กรเหมืองฝาย โดยยอมจ่ายค่าน้ำให้ แต่เมื่อเหมืองฝายมาปรึกษาหารือกันแล้ว ประชุมของเหมืองฝายไม่อนุญาต เพราะที่ดินของบริษัทมีขนาดกว้างใหญ่เกินไป เกรงว่าจะเป็นภาระแย่งน้ำของเกษตรกร แต่ทางองค์กรยินยอมให้บริษัทใช้ได้เฉพาะฤดูฝนเท่านั้น ปัจจุบันบริษัทนี้ขุดสระน้ำในที่ดินของตนเองเพื่อเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้ง โดยพื้นที่ทั้งหมดเป็นสวนลำไย

ภายนอกที่เข้ามาในชุมชน ทำให้ชาวบ้านไม่เชื่อถือข้อมูลของเจ้าหน้าที่รัฐและบริษัทแม้จะมีรายได้เพิ่มขึ้นตามที่บริษัทพยายามใช้เป็นเครื่องมือในการจูงใจ

2.บทบาทของโครงสร้างอำนาจดั้งเดิมของชุมชน คือ แก่เหมือง แก่ฝาย ที่เคยมีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้ไกลเกลี่ยประนีประนอมความขัดแย้งระหว่างชาวบ้าน มีการทบทวนกันใหม่ เห็นชัดเจนอ่อนพลังในการจัดการจัดการท่ามกลางการรุกรานของกลุ่มทุน และความขัดแย้งระหว่างเหมืองฝายตอนบนและตอนล่าง

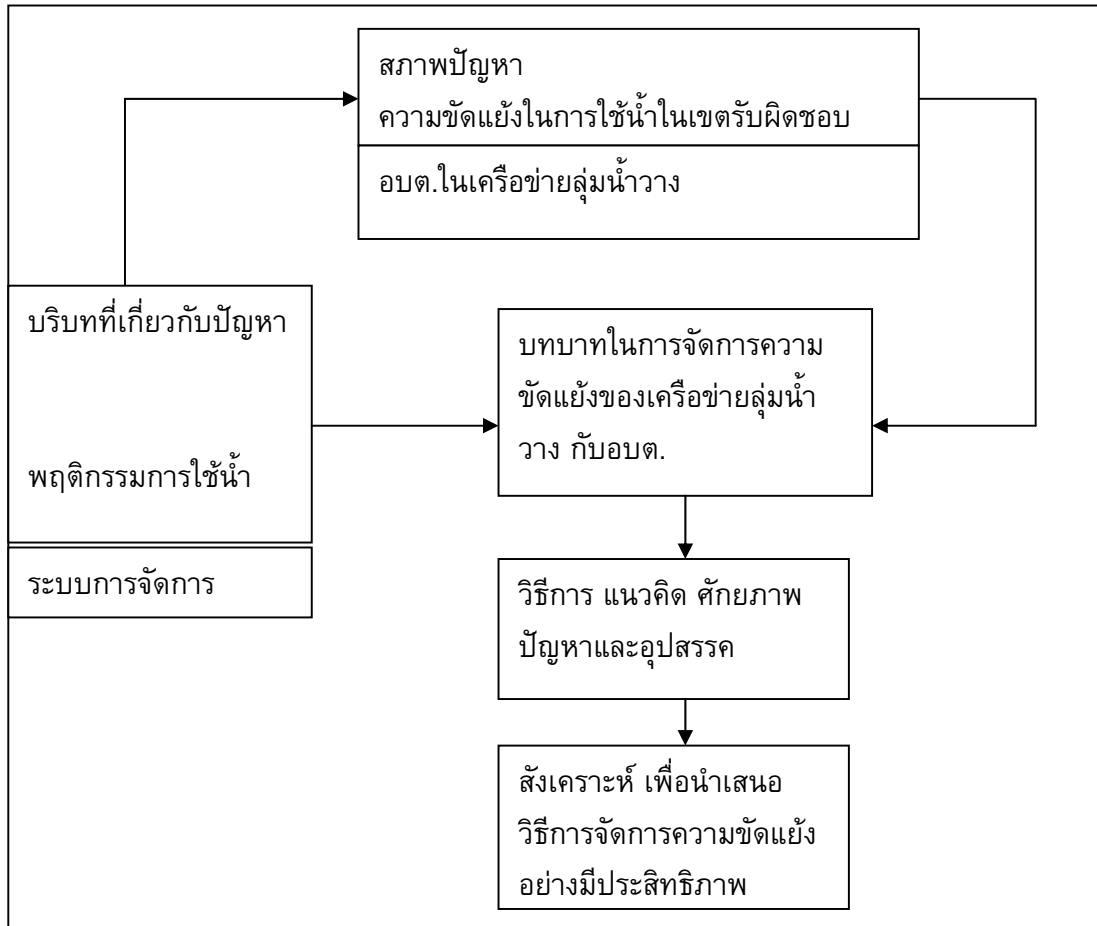
3.ศักยภาพของกลุ่มเหมืองฝาย ในการพยายามปรับกติกาการใช้น้ำระหว่างฝายที่ซับซ้อนมากขึ้น กรณีฝายขุนคงและฝายนาทราย ฝายขุนคงเอาหม้อหั่วใหญ่ออกแล้วต้องปลุกนาปรังต่อ ฝายขุนคงต้องหยุดใช้น้ำก่อน เพราะต้องรอให้ฝายนาทรายเป็นหม้อหั่วใหญ่ก่อน ฝายขุนคงจึงจะปลุกนาปรังได้ คือถึงแม้ว่าหม้อหั่วใหญ่จะออกไปแล้ว แต่ถ้ายังไม่ถึง 1 เมษายน ห้ามปลุกเพราะว่าฝายนาทรายยังต้องใช้น้ำอยู่ เป็นกติกาที่ตกลงกันระหว่าง 2 ฝาย เนื่องจากปลุกพืชชนิดเดียวกันต้องการใช้น้ำในเวลาเดียวกัน

4.ในช่วงการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างองค์กรเหมืองฝาย คือ หัวหน้าเหมืองฝายที่เป็นแก่มาก่อน แก่ฝายเดิม มาสู่ผู้นำทางการเช่น พ่อหลวง หรือเกษตรกรรุ่นกลางคน ได้มีการสรุปบทเรียนพบว่า โครงการพัฒนาของรัฐและกลุ่มทุนเข้ามาร่วมใช้ทรัพยากรลุ่มน้ำวางอย่างต่อเนื่อง มักดำเนินงานผ่านผู้นำทางการ โดยที่ชาวบ้านไม่ได้รับข้อมูลข่าวสารหรือส่วนร่วมในการตัดสินใจ เช่น กรณีบริษัทไข่พัง ศูนย์กีฬาแม่วางคอมเพล็กซ์ ชุมชนจึงหันมาให้ความสำคัญของการมีพื้นที่ในองค์การบริหารส่วนตำบล จึงพยายามดึงผู้นำทางการเหล่านี้มาเป็นกรรมการในเครือข่ายเหมืองฝายแม่วาง จุดเปลี่ยนโครงสร้างภายในเหมืองฝาย มีนัยยะสำคัญทำให้ทิศทางของการบริหารจัดการน้ำของเครือข่ายนำไปสู่ความพยายามแก้ไขปัญหาลุ่มน้ำวางอย่างเป็นระบบ

แต่การประสานงานที่ไม่มีความต่อเนื่อง เครือข่าย 11 เหมืองฝาย จึงไม่สามารถเห็นภาพลุ่มน้ำแม่วางได้ร่วมกัน กระทั่งไม่สามารถพัฒนาแนวทางจัดการน้ำแม่วางร่วมกันทั้งลุ่มน้ำวาง จึงยุติการดำเนินกิจกรรมไป อย่างไรก็ตามในโอกาสนั้น ในการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองกับฝายตอนบน ซึ่งทำให้เกิดเครือข่ายย่อย 2 กลุ่ม คือ 6 ฝายตอนล่าง ห้าฝายตอนบน

ในปี 2547 มีการตั้งคณะอนุกรรมการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ลุ่มน้ำวาง โดยนายบุญส่ง ชินะวงศ์ได้รับเลือกเป็นประธานคนแรก พร้อมกับการรื้อฟื้นเครือข่ายองค์กรเหมืองฝายลุ่มน้ำวาง โดยมีการเลือกตั้งนายมานิตย์ เขียวเหมยเป็นประธาน การปรับเปลี่ยนโครงสร้างดังกล่าว ในประเด็นสำคัญอันดับแรกมี โครงสร้างที่ดึงดูดใจต่อสมาชิกผู้ใช้น้ำ ท้องถิ่นให้ยอมรับคือ เป็นผู้นำทางการ พ่อหลวงและอบต. ที่มีประสบการณ์ในการติดต่อกับโลกภายนอก สามารถต่อรองเจรจาเพื่อให้ได้งบประมาณมาพัฒนา ซ่อมบำรุงเหมืองฝาย **ประเด็นที่สอง** ภายใต้หลักการเหมืองฝายที่ว่าด้วย ความยุติธรรม มีลักษณะใช้อำนาจสั่งการต่อสมาชิกเหมืองฝาย เป็นอำนาจทางการที่องค์กรเหมืองฝายพยายามดึงอบต.เข้ามีส่วนร่วมในการปัญหาลุ่มน้ำวางร่วมกัน ความพยายาม

ดังกล่าวต้องการการกระตุ้นในการดำเนินงานเพื่อให้อบต.เข้ามามีส่วนร่วมในรับทราบข้อมูล
ตัดสินใจและระดับสังเคราะห์ปัญหาร่วมกับเครือข่ายองค์กรเหมืองฝาย สามารถแสดงได้ดังแผนภาพ
ดังนี้

การที่ชุมชนจึงเห็นความสำคัญของการเป็นตัวแทนกลุ่มเหมืองฝายในองค์การบริหารส่วน
ตำบล ได้นำไปสู่การส่งสมาชิกเครือข่ายเหมืองฝายแม่วางตอนล่างจำนวนมากเข้าสู่การเลือกตั้ง
สมาชิกอบต.ในปี พ.ศ. 2548 ซึ่งสามารถเข้าไปได้ 2 คน ยุทธศาสตร์เช่นนี้ลุ่มน้ำวางตอนบนได้
ดำเนินการไปก่อนหน้านี้แล้วตั้งแต่ปี 2543 กลุ่มชาติพันธุ์ปกาเกอญอได้เข้าสู่การบริหารจัดการใน
องค์การบริหารส่วนตำบลมากกว่าครึ่ง

เสียงเรียกร้องเขื่อนแม่วาง ไม่ได้เกิดจากชาวบ้านทั่วไป แต่เกิดจากคณะกรรมการเหมืองฝายเสีย
เอง โดยเฉพาะฝ่ายขุนคองที่สืบทอดอุดมการณ์พระพ่อป็นมาตลอด รวมทั้งผู้นำถือศรัทธาแรงกล้า
อย่างนายมานิตย์ เขียวเหมย ฝ่ายนาทราย ซึ่งเป็นประธานเครือข่ายองค์กรลุ่มน้ำวางในปัจจุบัน

6. ท้องถิ่นกลุ่มผู้ใช้น้ำ

1. ความเป็นชุมชนดั้งเดิม แม้ว่าจะไม่ได้เป็นเนื้อเดียวกันทั้งหมด แต่มีลักษณะที่ผูกโยงกันเป็นกลุ่มเครือญาติ ระบบนี้ถือเป็นจุดแข็งขององค์กรเหมืองฝาย ที่เกื้อหนุนในการปรับตัวขององค์กรเหมืองฝายสู่โครงสร้างใหม่ รวมทั้งปรับความสัมพันธ์ใหม่ที่แก้ไขปัญหาการจัดการน้ำของชุมชนในสถานการณ์ใหม่ ยกตัวอย่าง กรณีหัวหน้าเหมืองฝายคำภีโล นายนวล เรืองรัตน์ ที่ภรรยาอยู่ในตระกูลของหัวหน้าเหมืองฝายโดยตลอด²⁸ นายนวลจึงได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มเครือญาติให้รับช่วงต่อหัวหน้าเหมืองฝาย ในการจัดการน้ำได้รับความร่วมมือชุมชนเป็นอย่างดี น่าสนใจที่การก่อรูปอำนาจของหัวหน้าเหมืองฝายยังอยู่ในกลุ่มตระกูลในชุมชนของแต่ละฝาย

2. กลไกชุมชนให้พื้นที่เครือข่ายองค์กรเหมืองฝาย ได้รับยอมรับในเวทีสาธารณะของชุมชนร่วมกันอันได้แก่ ศาลาวัด หรืองานประเพณีตามปฏิทินกิจกรรมชุมชน งานแห่ไม้สระหรื ผ้าป่า ซึ่งเป็นพื้นที่ประชุมเพื่อสื่อสารและแก้ไขปัญหาความขัดแย้งของคนในชุมชน เป็นกุสโลบายที่ชาญฉลาดที่ชุมชนสามารถควบคุมเครือข่ายองค์กรเหมืองฝายเป็นรายบุคคลในฐานะสมาชิกของชุมชนนั้น ๆ กรณีนายมานิตย์ เขียวเหมย บ้าน มักถูกเรียกร้องให้บริจาคมากกว่าคนอื่นในงานบุญ การเสียสละเงินทองในงานแห่ไม้สระหรืคำโพธิ์เพื่อให้ชุมชนยอมรับ

3. สภาพทางเศรษฐกิจสังคมหมู่บ้านแตกต่างกัน การบริหารจัดการน้ำก็แตกต่างกัน พฤติกรรมทางเศรษฐกิจเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ความสัมพันธ์ชุมชนเปลี่ยนแปลงไป ส่วนหนึ่ง การปลูกพืชพาณิชย์จะรู้สึกมั่นคงปลอดภัยทางเศรษฐกิจ มีความเชื่อมั่นในกลไกตลาดภายนอกชุมชน มากกว่าความรู้สึกผูกพันภายในชุมชน อีกส่วนหนึ่งที่ไม่สามารถปลูกพืชพาณิชย์ได้ เนื่องจากพื้นที่ดินน้อยหรือขาดแคลนน้ำในพื้นที่ปลายน้ำ เช่น พื้นที่ห้าฝายตอนบนสามารถปลูกหอม ด้วยว่าอากาศถ่ายเทกว่า น้ำมาถึงก่อน ขณะที่ 6 ฝายตอนล่าง ปลายน้ำขาดแคลน จะมีการปรับตัวตามการถือครองที่ดินดังนี้

หนึ่ง มีนาตั้งแต่ 10 ไร่ ขึ้นไป จะปลูกลำไยประมาณ 7 ไร่ และปลูกพืชยืนต้น

สอง สำหรับผู้มีที่นาไม่ถึง 7 ไร่ มักปลูกพืชยืนต้นที่ให้เงินสดหมุนเวียน

สาม สำหรับนาเช่าก็ปลูกพืชพาณิชย์

เหมืองฝายตอนล่างต่างรู้สึกถูกลิดรอนโอกาสทางเศรษฐกิจในเชิงเปรียบเทียบ และอยู่ในภาวะที่ต้องแข่งขันกันเองภายในชุมชนตลอดเวลา “ความเป็นพวกเดียวกัน” จะลดลงเพราะภาวะการแข่งขัน ชาวบ้านบางส่วน จึงมีลักษณะปัจเจกชนให้เห็นสูง ซึ่งส่งผลชัดเจนเมื่อโอกาสใหม่เข้าไปในชุมชน เช่น บริษัทเข้าไปเช่าพื้นที่ การเห็นชอบกับการสร้างเขื่อน การออกไปรับจ้างในวัยหนุ่มสาว

4. ภาวะปัจเจกดังกล่าว ส่งผลการจัดการน้ำของชุมชนโดยตรง ทั้งน้ำเหมืองบนดินและใต้ดิน ชาวบ้านที่ปรับผืนนาเพื่อปลูกลำไย มักไม่มาร้องเหมืองร่วมกับสมาชิกเหมือง แต่ขุดเจาะบาดาลใน

²⁸ กรณีนี้สะท้อนให้เห็น การสืบสายตระกูลผู้หญิงของวัฒนธรรมล้านนา

พื้นที่ของใครของมันจำนวนมาก โดยไม่มีกติกากันในหมู่บ้านน้ำใต้ดิน เนื่องจากน้ำใต้ดินและบนดินเป็นสายเดียวกัน สืบขึ้นมาจำนวนมากในบางพื้นที่ พื้นที่ใกล้เคียงก็ขาดแคลน ผู้ที่มองเห็นอย่างนายมานิตย์ เขียวเหมย พยายามชี้แจงผลกระทบ แก่ชาวบ้าน ก็ไม่ได้รับความสนใจ

5.อิทธิพลของผู้นำชุมชนซึ่งมีบุคลิกภาพแบบอำนาจนิยมเด็ดขาด แม้ชาวบ้านจะไม่เห็นด้วยกับโครงการต่างๆ ที่ผู้นำเอามาในชุมชน แต่ไม่กล้าคัดค้านเพราะเกรงกลัวผู้นำ เพราะในชีวิตประจำวันชาวบ้านยังต้องพึ่งพาผู้นำชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้านอยู่มาก ที่ต้องติดต่ออำเภอหรือราชการ ต้องผ่านสื่อกลางพอหลวงจึงจะได้รับความสะดวก.

ข้อสังเกตและเสนอแนะ

1.ยุทธวิธีของกลุ่มเหมืองฝาย คือ การสร้างและรักษาระยะห่างของความรู้กับระบบราชการและตลาดภายนอก สามารถใช้ได้ผลกับชลประทาน และหน่วยงานภายนอก แต่ใช้ไม่ได้ผลกับกลุ่มทุนภายนอก โรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ ที่เข้ามาร่วมใช้น้ำ เช่น สหกรณ์เกลือทอง ที่ไม่สามารถเข้าไปควบคุม บังคับใช้สิทธิกับบริษัทได้

2.การจัดรูปองค์กรของกลุ่มเหมืองฝาย ที่ยอมรับหัวหน้าเหมืองฝายซึ่งเป็นผู้นำทางการหรือมีลักษณะของพ่อเลี้ยง หากมองโดยผิวเผินเสมือนแก่ฝ่ายเดิมหมดอำนาจลงไป แต่การจัดองค์กรแบบนี้ใหม่นี้ทำให้แก่ฝ่ายเดิมมีอิสระสามารถเดินเข้า-ออกระหว่างอำนาจภายในชุมชนและอำนาจของราชการได้พอสมควร ด้วยการกลายเป็นที่ปรึกษาที่ยังมีบารมีและความยุติธรรม แต่หัวหน้าเหมืองฝายกลายเป็นดังนี้ มักเป็นเพียงผู้ประสานงานที่ต้องสั่งการเพื่อให้เกิดการจัดสรรน้ำต่อไป หัวหน้าเหมืองฝายจึงต้องแสวงหาทุนทางสังคมและวัฒนธรรมจากสมาชิกเหมืองฝาย

3.เครือข่ายเหมืองฝายลุ่มน้ำวางที่สร้างขึ้นใหม่ ด้วยหลอมรวมอำนาจที่เป็นทางการ แต่ยังมีขอบเขตของความรู้ที่ทำให้บทบาทแก่ฝ่ายเดิมยังมีความสำคัญและทำงานอยู่ ซึ่งควรได้รับการสนับสนุน สืบทอดสู่ชุมชนและคนรุ่นใหม่ แม้ในเงื่อนไขปัจจุบันที่แก่ฝ่ายลดความสำคัญลง และมีวัฒนธรรมแบบราชการมาแทนที่ แต่ในลักษณะโครงสร้างสังคมชุมชน “หมู่เขา หมู่เขา” ยังคงป้องกันบุคคลภายนอกที่แทรกซึมเข้ามาในตำแหน่ง แก่ฝ่าย หรือผู้รู้ จึงถูกสงวนไว้

4.เครือข่ายกลุ่มเหมืองฝายที่มีผู้นำทางการ เพื่อต่อรองกับหน่วยงานภายนอกในเรื่องข้อมูลและงบประมาณ มีข้อระมัดระวัง เนื่องจากสถาบันราชการมีความพลิกแพลงในการใช้อำนาจรวมศูนย์โดยผ่านนายอำเภอ กำนันและผู้ใหญ่บ้านซึ่งตรงกันข้ามกับระบบเหมืองฝายที่มีระบบการตรวจสอบจากภายในชุมชน โดยธรรมชาติมันเป็นอุปสรรคต่อกลไกของรัฐที่จะแทรกซึมและครอบงำชุมชนให้ถึงในระดับล่างสุด จึงจะปรากฏความขัดแย้งและการต่อรองระหว่างเครือข่ายลุ่มน้ำวางและหน่วยงานราชการในอนาคตไม่มีที่สิ้นสุด ทิศทางจะแตกต่างไปจากประวัติศาสตร์การตั้งกลุ่มสหกรณ์ชาวนาซึ่งปิดฉากลงในเวลาอันรวดเร็ว เนื่องจากปัจจุบันมีบรรยากาศประชาธิปไตย และการรื้อฟื้นพลังชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำป่าในหลายๆพื้นที่

ถอดบทเรียน กระบวนการการจัดการความขัดแย้งของชุมชนลุ่มน้ำแม่วางท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอำนาจและความสัมพันธ์

5.ทิศทางการรื้อฟื้นภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำวาง เช่น เครือข่ายภูมิปัญญา วิทยาลัยจาวบ้าน กลุ่มคนเฒ่าคนแก่ จึงไม่ใช่กระบวนการรื้อฟื้นคุณค่า ภูมิปัญญาดั้งเดิม ที่พยายามรักษาความบริสุทธิ์ (seft-purified) ของอุดมการณ์และพิธีกรรมตนเองเสมอ แต่ได้แสดงหน้าที่ใหม่ ซึ่งควรมีกระบวนการคลี่คลายใน 2 แนวทางควบคู่กันไป

-การวิเคราะห์ร่วมกันระหว่างชุมชนกับชุมชน “วิเคราะห์เบื้องหลังของปัญหาร่วมกัน”

-ชุมชนและหน่วยงานในระดับพื้นที่ เกิดการประสานความร่วมมือเพื่อหนุนกิจกรรมในพื้นที่

6.การจัดการน้ำในระบบเหมืองฝาย ที่ผลิตพืชพาณิชย์ควรเชื่อมโยงกับปัญหาสุขภาพ เช่น พืชจากสารเคมี ปัญหาขยะ แรงงานนอกระบบในลุ่มน้ำวาง รวมทั้งปัญหาการจัดการน้ำของแอ่งที่ราบเชิงใหม่-ลำพูน เช่น การผันน้ำแม่แดง-แม่จิด-แม่กวง เชื้อนแม่ขาน โครงการทำนบกั้นน้ำริมน้ำปิง และระบายน้ำเพื่อแก้ปัญหาอุทกภัยจังหวัดเชียงใหม่

7.สนับสนุนวิธีการสร้างความรู้ของชุมชน สำหรับเหมืองฝายที่มีผู้นำเข้มแข็งและชุมชนมีความพร้อมจะต้องเรียนรู้ข้อมูลทั้งภายในและภายนอกชุมชน ซึ่งข้อมูลภายนอกชุมชนแม้เข้าถึงยากกว่า แต่สร้างกระบวนการเรียนรู้ได้ไม่ยาก แต่ข้อมูลภายในชุมชนซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ในการเห็นปัญหา การปกป้องสิทธิและการต่อรองเป็นสิ่งที่สร้างความตื่นตัวให้ชาวบ้านมาเรียนรู้ไม่ยากนัก ต้องอาศัยกลยุทธ์อื่น เช่น ประวัติศาสตร์ชุมชน พัฒนาการใช้ที่ดินชุมชน เป็นต้น.

ข้อเสนอเชิงนโยบาย หลักการทางกฎหมาย

1. กฎหมายน้ำ ควรรับรองสิทธิการใช้น้ำที่ดำรงอยู่ ตามประเพณี วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของชุมชนในทุกท้องถิ่น เช่น การใช้น้ำในระบบเหมืองฝาย การใช้น้ำเพื่อการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำและการประมง, การใช้น้ำในระบบพื้นที่ชุมชนน้ำ และการจัดการน้ำในรูปแบบต่างๆ

2. กฎหมายน้ำควรบูรณาการการใช้ทรัพยากรอื่นๆ เข้าด้วยกัน เช่น การวางแผนการใช้ที่ดิน การวางแผนการพัฒนา การประเมินศักยภาพของน้ำ ภายใต้แนวทางกฎหมายรัฐธรรมนูญมาตรา 45,46,59 และ 79

3. ควรส่งเสริมให้มีการกำหนดขอบเขตลุ่มน้ำของลุ่มน้ำใหม่ ให้มีขนาดเล็กลงอย่างน้อยที่สุดในระดับลุ่มน้ำสาขา และในระดับลำนํ้า ซึ่งจะมีความสอดคล้องกับข้อเท็จจริงในเรื่องระบบนิเวศวิทยาและการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านมากกว่า โดยสามารถกำหนดกระบวนการประชาธิปไตยการขึ้นมารองรับการกำหนดขอบเขตลุ่มน้ำใหม่

4. ต้องส่งเสริมให้เกิดกระบวนการคัดเลือกผู้แทนจากกลุ่มผู้ใช้น้ำ ที่มาจากระดับลุ่มน้ำย่อยเป็นตัวแทนในระดับลุ่มน้ำสาขา ในรูปของ คณะกรรมการลุ่มน้ำ โดยมีที่มาจากทุกกลุ่มผู้ใช้น้ำ ได้แก่ กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มผู้ใช้น้ำชลประทาน กลุ่มผู้ใช้น้ำนอกภาคเกษตร และกลุ่มผู้ใช้น้ำที่ไหลตามธรรมชาติ ในสัดส่วนที่สะท้อนความเป็นจริงของกลุ่มผู้ใช้น้ำที่โปร่งใส

5.คณะกรรมการลุ่มน้ำดังกล่าว ควรเป็นองค์กรที่มีอำนาจในการตัดสินใจในเรื่องที่มีความสำคัญๆ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำตนเอง เช่น

- การกำหนดสิทธิการใช้น้ำที่มีความหลากหลายได้แก่ สิทธิในการเข้าถึงน้ำ สิทธิการใช้ สิทธิการกีดกัน และสิทธิการถ่ายโอน(เป็นอำนาจระดับลุ่มน้ำเท่านั้น) เพื่อให้การใช้น้ำผสมผสานของรูปแบบสิทธิต่างๆให้สามารถอยู่ร่วมกันและถ่วงดุลได้

- การทำ Zoning การใช้ที่ดินในเขตลุ่มน้ำ เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรที่ยั่งยืน และให้หน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้อง ต้องดำเนินการชี้แจงต่อกลุ่มผู้ใช้น้ำ (ผ่านประชาพิจารณ์) และได้รับความเห็นชอบจากคณะกรรมการลุ่มน้ำ หากมีแผนงานที่แตกต่างไปจาก zoning ของคณะกรรมการลุ่มน้ำหรือโครงการที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศลุ่มน้ำ

- การกำหนดแนวทางการพัฒนาแหล่งน้ำและโครงการพัฒนาแหล่งน้ำในระดับลุ่มน้ำตนเอง

- การกำหนดการจัดสรรน้ำในเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำที่สร้างไว้แล้วใหม่ ให้สอดคล้องกับหลักการจัดสรรน้ำเพื่อความเป็นธรรมและยั่งยืน โดยหลีกเลี่ยงการใช้หลักการทางเศรษฐศาสตร์มาจัดสรรเป็นหลัก

5.ส่งเสริมบทบาทในการไกล่เกลี่ยความขัดแย้งองค์กรท้องถิ่น เช่น องค์กรเหมืองฝายและองค์กรบริหารส่วนตำบลซึ่งมีศักยภาพ และเสนอแผนการจัดการน้ำแก้ท้องถิ่นโดยการตัดสินใจขึ้นกับคณะกรรมการลุ่มน้ำ

6.ควรจัดตั้งสมัชชาประชาชนทุกลุ่มน้ำ เพื่อดำเนินการกำหนดประเด็นการศึกษา วิเคราะห์ กรอบการยกร่างกฎหมายน้ำของลุ่มน้ำตนเองเพื่อเสนอต่อรัฐบาล